श्रीमदाचार्यखण्डदेवप्रणीतम्

भाट्टतन्त्ररहस्यम्

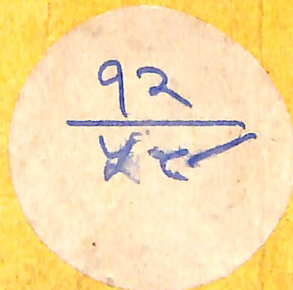
संपादक :

मीमांसारत्न पं० अ० सुब्रह्मण्यशास्त्री

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः

वाराणसी ।

सम्वत् २०२७ 10-6-70

BHATTA (TANTRA) RAHASYAM

by

Acharya Khandadeva

Edited Critically with Introduction and Notes

by

SHRI A. SUBRAHMANYA SASTRI

Mimamsa-Vedantacharya

Head of the Dept. of Mimamsa and Dharmasastra

Faculty of Oriental Learning and Theology

Banaras Hindu University

VARANASI-5

Samvat 2027 **10-5-1970**

Published dy
Mimamsa Ratna Pt. A. Subrahmanya Sastri
Sanskrit Maha Vidyalaya
Banaras Hindu University, Varanasi-5

Printed by
Narendra Kumar Pranlal Acharya
Acharya Mudranalaya,
Karna Ghanta, Varanasi-1

भाट्टतन्त्ररहस्यम्

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणश्रीमदाचार्यखण्डदेवप्रणीतम्

विषमग्रन्थिभेदिनीनामकटिप्पण्या, (भाट्टमीमांसकानां सर्वस्वम्) विशिष्ट-
भूमिकादिना च परिकर्मितं मीमांसारत्नेन पं० अ० सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा
मीमांसावेदान्ताचार्येण काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीय-
संस्कृतमहाविद्यालये धर्मशास्त्रमीमांसाविभागाध्यक्षेण
प्राचीनानेककोशाद्यनुसारेण यथामति
संशोध्य सम्पादितम् ।

वि० संवत् २०२७
वैशाखशुक्लपञ्चमी

वाराणसी–५

१०–५–१९७०

प्रकाशक
मीमांसारत्नं पं० अ० सुब्रह्मण्यशास्त्री
संस्कृतमहाविद्यालय
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी-५

मूल्यं १० रूप्यकाणि

तृतीयं संस्करणम्

मुद्रक
नरेन्द्रकुमार प्राणलाल आचार्य,
आचार्य मुद्रणालय,
कर्णघंटा, वाराणसी-१

भाट्टतन्त्ररहस्यम्

★★
★★

'यदि कण्ठस्था खण्डदेवग्रन्थत्रयी किमन्यैर्ग्रन्थैरि'ति

★★
★★

मीमांसापारदृश्वनामभियुक्तानामुक्तिः ।

प्रबन्धविषयविभागः

INTRODUCTION

The Mimamsakas accept six Pramanas, namely Perception, Inference, Verbal Testimony, Comparison, Presumption and Negation. Of these Verbal Testimony is the most important since the Vedas which come in this category deal with matters which are beyond the sphere of other pramanas. The nature of Yagas (Sacrifices) and their efficacy in bringing about Swarga (heaven), the knowledge of Brahman and its power to remove the beginningless nescience are only a few of such matters. Sage Vidyaranya, the author of the Bhashyas over the four Vedas, establishes this fact, namely, that the Vedas are valid only in respect of transcendental affairs, by quoting the words of Sabaraswami, the celebrated author of Mimamsa Bhashya—

"The Vedic text is capable of revealing things that belong to the past, present and future."

To understand the purport of the Vedas we have first to get at the meaning of words. This is through the Nirukta of Yaska. But this is not enough. The knowledge of the purport of each sentence of the Vedas is necessary for action. This knowledge is supplied by the Mimamsa Sastra, a compilation of about 1000 Nyayas or rules of interpretation propounded by sage Jaimini.

Ordinarily however each sentence, both Vedic and non-Vedic, gives rise to the knowledge of a sentence-sense.

'चोदना अवगमयितुं नान्यत् किञ्च, नेन्द्रियं इत्येवम् ।
सम्प्रदायविदो वेदस्याकुण्ठितां शक्तिमामनन्ति ॥'

Rig Veda Bhashya Introduction

This sentence-sense is called Vakyartha. Vakyartha is the relation-ship of the senses of words constituting a big sentence. In this sentence-sense one word-sense will be the main factor (Visesya) while other word-senses will qualify that factor.

Now in ordinary sentences which is the main factor ? The Naiyayika says that the sense of the word having a nominative case-ending is the main factor (e. g.) चैत्र: पचति (Chaitra cooks) Here he says that the knowledge aimed at by this sentence is : Chaitra possesses the effort conducive to the act of cooking पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र: Here Chaitra is the main factor, other word-senses qualify that person. The grammarians hold that the word-sense of the verb stands as the main factor, the knowledge attained from the same sentence being : "The act of cooking is produced by the efforts of Chaitra"; here 'cooking', the meaning of the verb पच् is the main factor.

The Mimamsakas, however, over-rule these two views and hold that the meaning of the verbal case-ending ति is the main factor, the meaning of चैत्र: पचति being the effort belongs to Chaitra and is conducive to cooking. Here effort is the main factor.

Mimamsaka view explained

Kumarila Bhatta the founder of the Bhatta School of Mimamsa emphasises that the meaning of the case-ending of verbs is the prominent factor in a sentence-sense. It is called Bhavana. The general meaning of the word Bhavana is the function which produces the origin of something. It is two fold—one is (आर्थभावना) Artha Bhavana and the other Sabda Bhavana. The first is the human volition which produces human activities like sacrifices. The second is the thing which produces this volition..

Ordinarly human volition is produced by one's own intrinsic desire or by the command of some superior authority. Now what is this command ? It is the desire of the superior person that so and so should do this (Let this man do this). By understanding this desire through his words like गामानय (bring the cow), the inferior person goes to bring the cow. Thus it is clear that the optative case in आनय is the word which signifies this desire. Therefore the Mimamsakas hold that these optatives signify the desire of the superior person and not इष्टसाधनत्व etc (being capable to produce some desired end) accepted by the Naiyayikas. Now when we take up the Vaidic command like स्वर्गकामो यजेत (He who is desirous of Swaraga should sacrifice) we will have to accept that the optative cases in Vaidic texts signify the desire of the author of the Vedas in analogy with ordinary sentences. But the Mimamsaka does not accept this since he holds that the Vedas are not the products of anybody; nay, they are eternal. Therefore he has to accept that the Vedic optative case itself (ling) possesses a property which is very much like the desire of the superior person aforesaid; and after understanding that property, people undertake to perform Vedic sacrifices. The Sabdabhavana also requires three elements viz, the purpose, the means and the procedure. The Arthabhavana offers itself as the purpose, the knowledge of the optative as the means, and the laudability of the sacrifice etc. revealed by the Arthavadas as the procedure. Of these three the Mimanasakas say that the purpose alone appears in the verbal knowledge while Madhu sudana Saraswati, the great Vedantin, considers that they too appear in the verbal knowledge. That Bhavana is the content of the verbal endings is established in Tantra-vartika 2-1-10

Now since the Bhavana is the content and not the agent as Vaiyakaranas say, the Mimamsakas could easily account for the prohibitions like नानृतं वदेत् 'do not tell lies' being

auxiliaries to the yagas in whose content such injunctions appear in the Vedas. In the view of the Vaiyakaranas who consider that the verbal ending signifies the agent, these injunctions should have to be connected with the agent (purushartha anubandhi) a thing whose violation would affect the person and not the sacrifice. The author of Bhusanasara, however, refutes this objection saying that they would not have to be connected with the agent as, the agent is not signified by the verbal ending as विशेष्य prominent. Or he contiends these prohibitions could be connected with the agent 'engaged in the sacrifice (क्रतुयुक्तपुरुषधर्म) since it makes no difference where ever they are auxiliary to the sacrifice or its performer.

Khandadeva, however, points out the following difference. He says : "if these prohibitions are connected with the sacrificer he alone should desist from activities prohibited. If, however, they are connected with the sacrifice all persons connected with the sacrifice viz both the ritvigs and the performer should desist from these evil deeds.

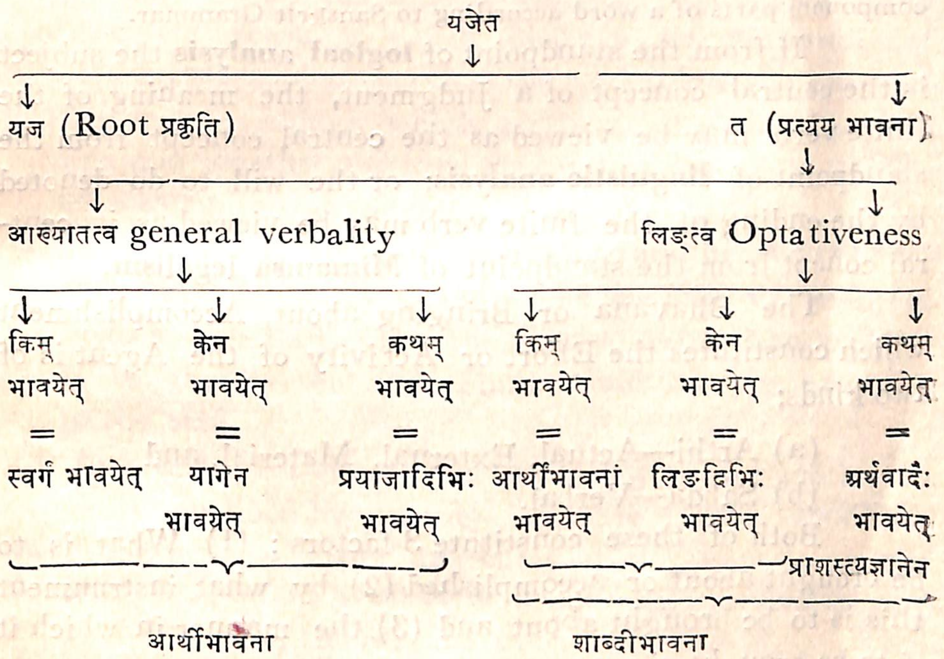
Thus it stands established that Bhavana is the content of verbal endings and the knowledge of Bhavana arising out of it is correct knowledge.

The view of Bhattas regarding the अर्थभावना is explained in the fallowing verses found in his Sloka Vartika (1-1-7).

भावनावचनस्तावत् तां स्मारयति लोकवत् ।
भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवत्तया ।।

अनेकगुणजात्यादि कारकार्थानुरंजिता ।
अन्वय० यतिरेकाभ्यां प्रत्ययार्थस्तु सेष्यते ।।
कैश्चिदन्यैस्तु धात्वर्थः सामीप्येनोपकारतः ।
अपरैस्समुदायार्थः तथैवाभ्युपगम्यते ।।
पाकादौ यन्न दृष्टास्ति भवत्यादौ तथैव च ।।

Analysis of यजेत

It may be noted that the optative case also denotes Artha-bhavana in its general aspectr आख्यातत्व. It is only in its special aspect लिङ्त्व that it deontes Sabdabhavana.

The view of Bhattas is that this Arthabhavana is denoted by the verbal case-ending while others view that it is denoted by the verb; and still others hold that it is denoted jointly by the verb and the case-ending.

The Mīmāmsakà's psychological and philosophical values in the realm of meaning are based on the strict acceptance of the different component parts of a word according to Sanskrīt Grammar.

"If from the standpoint of **loglcal analysis** the subject is the central concept of a Judgment, the meaning of the finite verb may be viewed as the central concept from the standpoint of **linguistic anaiysis**; or the will to do denoted by the ending of the finite verb may be viewed as its central concpt from the standpoint of **Mimamsa lcgalism**.

The Bhavana or Bringing about, Accomplishment which constitutes the Effort or Activity of the Agent is of two kinds;

(a) Arthi—Actual, External, Material, and
(b) Sabda—Verbal.

Both of these constitute 3 factors : (1) What is to be brought about or accomplished (2) by what instrnument this is to bc brought about and (3) the manner in which it si to be brought about.

In the case of the Arthi or Actual Bhavana

(1) What is to be brought is the Final Resuet-Heaven in the case of sacrifices
(2) The instrument by which the result is to be brought about consists of the Act. and
(3) The manner or process of the bringing about lies in the entire procedure of the actual performance of the Act of Sacrifice.

In the case of the Sabdi Bhavana, on the other hand (1) what is brought about or accomplished is Prompting of the Agent to activity, (2) the prompting is brought about by the instrumentality of the Injunctive, and (3) tne process or manner of the prompting lies in the idea of the Excellence of the activity, derived from the commendatory and other similar taxts.

Gaga Bhatta's views

Gaga Bhatta the author of Bhatta Chintamani says— This sentence-sense in which Bhavana stands prominent appears in four different ways in the verbal knowledge:—

(1) The various things which go to qualify the Bhavana first mix together and then appear as adjunct to it विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम्.

(2) One adjunct appears as subordiuate to another विशेष्ये विशेषणम्' तत्रापि विशेषणांतरम् as in the case of the sentence नीलदण्डवान् (He holds a blue staff). Here the staff appears as an attribute of the person and blue colour as an attribute of the staff.

(3) Apppearance of one attirbute as an adjuncts of another already qualified by another attribute एकविशिष्टे अपरवैशिष्टचम्

(4) Appearance of many attributes in one main factor एकत्र द्वयमिति रीत्या, यथा दण्डी कुण्डली देवदत्तः, as Devadatta possesses staff an ornament of the ear and so on.

The words यष्टव्यम् भोक्तव्यम् etc. which end in a krt, convey this Bhavana only as an attribute and not as a prominent. In verbs like अभिक्रामं जुहोति it appears in degrees. Even in verbs like अस्ति (is) Bhavana does appear says Tantra Vartika p. 381. This is admitted by the Vaiyakaranas also (vide भू. सा. 12 sloka)

The main controversy among the authors of various Sastras is about what appears as prominent मुख्यविशेष्य in the

verbal knowledge. The Mimamsakas hold the view that Artha-Bhavana is the prominent. Acharya Khandadeva establishes this view in his present work Bhattatantrarahasya.

The author of Vaiyakarnabhushanasara condemns this view saying that it goes against many of the Adhikaranas in Mimamsa.

First of all he condemns the view that the verbal ending conveys *Bhavana* or effort saying that it is against the Mimamsasa sutra itself.

Says he :—"Since in such ways as देवदत्तः पचति (Devadatta cooks) Identity between Devadatta aud the content of ति shows that ति. indicates the agent, not the effort."

It may not be said that only the contents of the nouns of the case-ending indicate identity since even without that, identity between Soma सोम and Yaga याग is accepted in सोमेन यजेत

It may be noted that according to Khandadeva सोम (Soma) also goes with the Bhavana and not witn Yaga and hence this contention is untenable.

Herc we have to meet certain objections raised by Vaiyakaranas against the Mimamsakas with regard to their treatment of Verbal Testimony.

The Vaiyakaranas accept शक्ति or denotation power in regard to समास (compounds) as a whole irrespective of the words constituting a Samasa. They consider that Vedic texts like वषट्कर्तु:-प्रथमभक्षः, त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति etc· where प्राथम्य is not enjoined towards भक्ष nor त्रि towards अंग show that शक्ति is to be accepted for compounds This view is not correct since the enjoining of प्राथम्य etc. was abandoned by the Mimamsakas not because there is शक्ति in Samasas but because in that view there will arise the defect of एकप्रसरताभंग and the loss of सामर्थ्यं for the words constituting a Samasa.

Vaiyakarana Bhushanasara again comes with the section dealing with अरुणया पिंगाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीडति in supp-

ort of Sakti for Samasas. He says that since the word अरुण alone is taken in the primafacie view as unfit to have syntactical connection with Bhavana because of being a guna and not एकहायनी etc (age one year) which also are equally unfit to qualify the Bhavana, the compounds signify the matter and hence there is शक्ति for Samasas. Khandadeva meets this objection in his Kaustubha[1] saying that the अरुणान्याय is equally applicable in the case of एकहायनी also if this word is not accepted as signifying the calf.

Strictly speaking the acceptance of Sakti in compounds will militate against the sections dealing with निषादस्थपति and त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति wherein the capacity of the words constituting the compound alone is taken into account.

Thus it is clear that the process of verbal cognition as conceived by Kumarila and elaborated by Khandadeva is strong and free from defects.

Contents of Bhattatantrarahasyam

The author begins with the definition of 'Dharma,, and in applying this definition to the contents of Vedic texts like "Let him sacrifice for Swarga" he discusses the meaning of optative verbal endings. He then discusses what the primary factor in verbal cognitions must be. He then discusses the meanings of the ten moods. With this ends the discussion on the meanings of verbs and verbal endings.

After this he discusses the meanings of the seven cases, nominative, accusative etc. and gives the proper meanings acceptable to the Mimamsakas. In treating all these subjects he has to answer the Naiyayikas and Vaiyakaranas wherever he has to differ from them. He finally adopts the meanings of accusative, instrumental, dative, ablative and locative cases as Akhandopadhi अखण्डोपाधि which form is ado-

(1) P. 160

pted by the modern Naiyayikas when every other definition fails to give the desired meaning.

The colophon of the work runs "Thus ends the first chapter of Bhattatantrarahasyam the work of Sri Khandadeva." A search for the second chapter in all libraries and private collections has proved in vain. Mahamahopadhyaya A. Chinnaswami Shastry and Mahamahopadhyaya Vaidyanatha Sastry who had full information of the tradition have explicitly stated that the existence of a second chapter was unheard of. We, therefore have to conclude that Khandadeva Acharya wanted to write another chapter but old age and infirmity did not permit him to fulfil his desire. But when we compare the work with Vyutpattivada, a similar work in Navyanyaya by the famous Gadadhara, we can safely say that the work is complete in itself. If, however, Khandadeva who wrote Bhatt Dipika and Bhatta Kaustubha and left them incomplete contemplated to leave this work also incomplete we have nothing to complain.

सिद्धान्तरीतिषु मया भ्रमदूषितेन ।
स्यादन्यथापि लिखितं यदि किञ्चिदस्य ।।
संशोधने सहृदयास्सदया भवन्तु ।
सत्संप्रदायपरिशीलननिर्विशंकाः ।।
कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।
वचोविन्यासवैचित्र्यमात्रमत्रानुभूयताम् ।।
यदत्र गर्हणीयं स्यान्मदीयं तत्कुकल्पनम् ।
युक्तियुक्तं प्रशस्यश्चेद्गुरुभिर्भाणितं नु तत् ।।

A. Subrahmanya sastri

Head of the Depertment of
Dharma Sastra and Mimamsa
Faculty of Oriental Learning and
Theology
Sanskrita Maha Vidyalaya

10-5-1970
Banaras Hindu
University
Varanasi-5

भूमिका

भाट्टमीमांसकानां सर्वस्वम्

शब्दप्रमाणस्य वैशिष्ट्यम्

इह खलु सर्वे प्रेक्षावन्तोऽप्रतिपन्नमर्थमितरेभ्यो ज्ञात्वा इष्टसाधने प्रवर्तन्ते, अनिष्टसाधनाच्च निवर्तन्तेतराम् । शास्त्रचिन्तकाः, लौकिकपरीक्षकाश्च जिज्ञासितं श्रोतृभिः पुरुषैरज्ञातमर्थं बुबोधयिषुमनसो वाक्यान्युच्चारयन्तो दृश्यन्ते, बोद्धारश्च प्रतिपित्सितं प्रमेयजातमनुयुञ्जते । एवं-लोकयात्राम् निष्पादयति कामधेनुकल्पः शब्दः, तत्रापि प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्योऽतीतानागतवर्त्तमानविषयप्रकाशकेभ्योऽतिशेते अयं शब्दः । वेदभाष्यकारः ऋक्संहिताभाष्यभूमिकायां बभाषे-यत्सम्प्रदायविदो वेदस्याऽकुण्ठितां शक्तिमामनन्तीत्यारभ्य 'चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुम्, नान्यत् किञ्चनेन्द्रियमि'त्यन्तम् शाबरम् भाष्यमुद्धरति । अत्र 'वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते' इति शातपथी श्रुतिः । अत एव शब्दस्य ज्योतिरूपत्वं दण्डी काव्यादर्शे आह—

'इदमन्धतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते' ॥ इति ।

यतो हि लोका असकृदवगतमर्थं न बुबुत्सन्ते, न वा प्रतिपादयन्ति, तथासत्यबुबुत्सितार्थावबोधने अनवधेयवचनतया ते न परीक्षकाः, नापि लौकिका इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयाः स्युरिति दोषमाह तात्पर्याचार्यो वाचस्पतिः । अतोऽनधिगतं वाक्यार्थमेवावबुबुत्सन्ते, बोधयन्ति च व्यवहर्तारः ।

वाक्यार्थस्य निर्देशः, भावनावाक्यार्थ इति पक्षनिर्देशश्च

वाक्यार्थश्च पदार्थानां संसर्गः, अनेकगुणभूतपदार्थविशिष्ट एकः प्रधानपदार्थो वा, पदार्थानामन्विताऽवस्था वा इत्युच्यते अध्वरमीमांसकैः । तद्बोधः-वाक्यार्थबोधः, अन्वयबोधः, शाब्दबोध इति च व्यवह्रियते । स च शाब्दबोधः सर्वैर्दार्शनिकैरङ्गीक्रियमाणोऽपि प्राधान्येन तत्र त्रयः प्रकाराः दरीदृश्यन्ते । तत्राद्यस्तार्किकाणाम्, द्वितीयश्शाब्दिकानाम्, तृतीयो भाट्टमीमांसकानाम्, इदमत्रैवाग्रे विवरिष्यते ।

तस्य चातुर्विध्यम्

तत्र तस्य विशेषणविशिष्टवैशिष्ट्यरूपस्य वाक्यार्थस्य भानं चतुर्विधम्—विशिष्टस्य वैशिष्ट्यरूपमेकम्, विशेष्ये विशेषणम्, तत्र च विशेषणान्तरमिति द्वितीयम्। एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति तृतीयम्, एकत्र द्वयमिति चतुर्थम्। तत्र—

'भावनैव वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता' तं० वा० पृ० २४५। इति।

'भावनैव वाक्यार्थस्सर्वत्राख्यातवत्तया'
'विधित्वं श्रौतमार्थं वा भावना-कारकाश्रयम्।
ताभ्यान्तु व्यतिरिक्तेऽर्थे नैकमप्येतदिष्यते' तं० वा० ७०१। इति।

अस्यार्थः—ताभ्याम्—भावना-कारकाभ्याम्। श्रुत्या-समानाभिधानश्रुत्या अर्थात्—विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिरूपादर्थापत्तिप्रमाणादित्यर्थः, धात्वर्थ-कारकन्तु पदश्रुत्यैव विधीयते, न त्वर्थादित्येवं तात्पर्येण कारकान्तराणीत्युक्तम्। एवञ्च विधिश्रुत्या आर्थभावना विधीयते, तदन्यथानुपपत्त्या-आक्षेपात् कारकान्तराणि विधीयन्ते।

'एकोक्त्यवसितानान्तु नाऽर्थाक्षेपो विरुद्ध्यते'

इति न्यायात्। यस्तु श्रुतोऽप्यर्थः भावना-कारक-तदाश्रयत्वेन नावधार्यते, न तस्य विधेयत्वं संभवतीति, अयमर्थोऽनन्तरमेव स्फुटीकरिष्यते।

भावनायास्त्रेधा प्रतीत्युपपादनम्

प्रकृतमनुसरामः, वाक्यार्थे भावनैव मुख्यविशेष्यतया भासत इति प्रत्यज्ञासिष्म। तत्राभिहितान्वयवादे पक्षत्रयं भट्टवार्तिकस्य वाक्याधिकरणे प्रतिपादितमस्ति। तथाहि—प्रत्ययविशिष्टायाः प्रकृतेर्वाच्या भावनेत्याद्यः पक्षः, प्रकृतिविशिष्टस्य प्रत्ययस्य वाच्येति द्वितीयः, प्रकृतिप्रत्ययोभयार्थो भावनेति। तत्र प्रकृत्यर्थो भावना, प्रत्ययार्थो भावना, प्रकृतिविशिष्टप्रत्ययार्थो भावनेति। एवमेव कर्मत्वादिकम्, सुबादिप्रत्ययार्थः, प्रकृत्यर्थः [नामार्थः], उभयार्थो वेति विवेक्तव्यम्। तथा च वार्तिकम्—

"भावनैव हि वाक्यार्थस्सर्वत्राऽऽख्यातवत्तया।
अनेकगुणजात्यादिकारकार्थानुरञ्जिता ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययार्थस्तु सेष्यते।
कैश्चित्, अन्यैस्तु धात्वर्थः सामीप्येनोपकारतः ॥
अपरैः समुदायार्थस्तत एवावगम्यते।
पाकादौ यन्न दृष्टाऽसौ भवत्यादौ तथैव च'॥ इति।

अस्यायमर्थः—वाक्यार्थः-वाक्यप्रयुक्तशाब्दबोधमुख्यविशेष्यः, आख्यातवत्तया आख्यातसामान्यप्रतिपाद्यत्वात्। 'अनेकगुणजात्यादी'त्यनेन वाक्यार्थस्य विशद-

यति । सामीप्येन–पूर्ववृत्तितारूपसामीप्यसम्बन्धेन प्रकृतिविशिष्टः प्रत्ययः । एवमव्यवहितोत्तरतासम्बन्धेन प्रकृतिविशिष्टः प्रत्ययार्थ इति । एवं सति समुदायार्थः, प्रकृतिप्रत्ययोभयार्थः, प्रकृतिविशिष्टप्रत्ययार्थ इति तृतीयः पक्षः फलति । एवमेवायं वार्तिकसन्दर्भो न्यायरत्नाकरे पार्थसारथिमिश्रेण व्याख्यातः । भावार्थाधिकरणादौ च तत्र तत्रैवमेव व्यवहारः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययार्थत्वम् यदुक्तम्, तदेव पाकादौ 'यत्र दृष्टासौ' इत्यादिना विव्रियते ।

समुदायार्थपक्षे वार्तिकस्वारस्यम्

यथाहि पाकादिषु सत्यपि पच्यादिधातौ प्रत्ययव्यतिरेके भावनाव्यतिरेकः स्फुटोऽवभासते । तथा 'अस्ति–भवति–विद्यतिषु सत्यप्याख्यातप्रत्यये पच्यादिधातुव्यतिरेके भावना न प्रतीयते, अतस्समुदायार्थ इति । अत एव भावार्थाधिकरणवार्तिक उक्तम्—'भावना तु समुदायाव्यभिचारात्समुदितयोरेवार्थ इत्यपि शक्यं वक्तुम् । तथा च सूत्रकार-भाष्यकाराभ्यां भावार्थाः कर्मशब्दा इति सामानाधिकरण्यमेवाश्रितम्, न भावार्थत्वेन प्रत्ययाः कथिताः । शास्त्रे तु सर्वत्र प्रत्ययार्थो भावनेति व्यवहारः' वा० पृ० ३८० । शक्यते हि वक्तुं धातुसहितेन प्रत्ययेनोच्यत इति । अथवा प्रत्ययानुगृहीतेन धातुना, अथवोभाभ्याम्' वा० पृ० ३७९ इति ।

'वार्तिके भावनावचनस्तावत्तां स्मारयति लोकवदि'तिपद्यानन्तरमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिपद्यद्वयमुपलभ्यते, अर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यधिकरणे भावनैव वाक्यार्थः स्वकारकविशेषितेति दृश्यते । न्यायमञ्जर्याम्, अखण्डार्थवादलघुचन्द्रिकायां सर्वत्राख्यातवत्तयेति दृश्यते । ईदृश्यानुपूर्वी श्लोकवार्तिके, तन्त्रवार्तिके वा न दृश्यते, प्रामाणिकलेखादस्माभिस्तन्मतेन विवृतमिति बोध्यम् ।

अत्रैव शास्त्रदीपिकाया अवतारणम्

इदमेव वार्तिकं पुरस्कृत्य शास्त्रदीपिकायामिन्द्रियकामाधिकरणसिद्धान्ते पार्थसारथिमिश्रैरुक्तं 'विभक्त्यभिहितकारकविशिष्टं दधि विधीयते, दधिविशिष्टम् वा कारकं प्रत्ययार्थप्राधान्यात्फलभावनायां विधीयते' शा० दी० पृ०१५३ इति । एवञ्च प्रत्ययपूर्ववृत्तित्वविशिष्टप्रकृतेर्वाच्या भावना, प्रकृत्युत्तरप्रत्ययस्य वाच्या भावना, प्रकृतिविशिष्टप्रत्ययस्य वाच्या भावनेति ।

न्यायप्रकाशेऽप्यस्योल्लेखः

'आद्यपक्षद्वयमवलम्ब्यैवोद्भिच्छब्दस्य नामधेयप्रस्ताव आपेदवेनोक्तम् 'दधिनिष्ठं करणत्वं विधीयते, करणीभूतं दधि विधीयते' न्या. प्र. पृ. १२३ इति । एवञ्च त्रेधा भावनाया वाच्यत्वमिति ।

भावनाप्रतीतौ आख्यातात्कृदन्तस्य वैलक्षण्योपपादनम्

यथा—धात्वर्थ-भावनयोः पचतीत्यादिभ्यः प्रतीतिः, एवं पाक इत्यादिभ्योऽपि समाना। परन्तु तत्र विशेषोऽवगम्यते।

तथाहि—धातुप्रत्ययसन्निधौ गम्यमाना भावना कस्य वाच्येति विस्पष्टम् न प्रतीयते। यदि ह्येकान्तेनास्याः प्रत्ययार्थत्वमवधार्येत, तर्हि विशेषो वक्तुम् शक्यते। न तु तदस्ति, धातु-प्रत्ययसन्निधौ गम्यमानत्वात्।

'भावना गम्यमाना च धातु-प्रत्ययसन्निधौ।
कस्य वाच्येति विस्पष्टं न कदाचित्प्रतीयते'॥ इति।
'धात्वार्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लभ्यते।
तथाऽपि सर्वसामान्यरूपेणान्याऽवगम्यते'॥ इति च।

अस्तीत्यादौ भावनाया उपपादनम्

तत्र अस्ति-विद्यते-भवतिपरेषु प्रत्ययेष्वपि भावना नास्तीति वक्तुम् न शक्यते।

'अस्त्यादावपि कर्त्रंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना।
अन्यत्राशेषभावात्तु न तथा सा प्रकाशते' तन्त्र. वा, पृ० ३८१. भू० सा० १२।

इत्यादिना भावनासद्भावा मीमांसकैः, शाब्दिकैश्च स्वीकृतः। भूषणसारे तु 'सा तथा न प्रकाशते' इति चाऽऽनुपूर्वीभेदो दृश्यते।

यद्यप्यस्त्यादिषु कर्तुरनिष्पन्नत्वात्, व्यतिरिक्तस्य भावयितव्यस्याभावात्प्रयोजकव्यापारो नातीव स्फुटं संलक्ष्यते। तथापि प्रत्ययसामर्थ्यात्-भावयतीति गम्यते। तत्रभवान् वार्तिककारस्तु-अस्त्यादिष्वपि भावनायाः सद्भावम्, तस्याश्चांशत्रयमस्तीत्यन्वारुह्य प्रतिपादयति।

अत्र धर्म्यंशे इति क्वचिद्दृश्यते, धर्म्यंशे-धर्मिभागे भाव्ये-भाव्यतया विवक्षायामित्यर्थः। भूधातोरुत्पत्ति-स्थित्युभयार्थकत्वात्, अत एव तत्र भवः, तत्र जात इति भेदनिर्देशात्, अशेषभावात्—भावना—फलयोरेकनिष्ठत्वात् भावना स्पष्टं न केवलं प्रतीयत इत्युत्तरार्धस्याशयो बोध्यः। प्रकृति-प्रत्यययोः प्रयोगाभावाद्विवेको न जायते।

कृदन्तादिषु भावनासद्भावप्रतिपादनम्

कृदन्तादिष्वपि भावना नास्तीति न, अपि तु किञ्चिदपकृष्यमाणेन रूपेण प्रतीयते। अर्थात्पचत्यादौ यथा भावना स्फुटं प्रतीयते, न तथा कृदन्तादिषु। एवञ्च भावनावाचित्वेनाभिमतस्य सिद्धकर्तृक्रियावाचिनो धातोः प्राधान्येन-अप्रतीतावपि स्वरूपमात्रेण प्रतीतिरस्ति। तत्र कृद्विशेषाः कृत्याः, 'प्रैषातिसर्ग-

प्राप्तकालेषु कृत्याश्च' पा० सू० ३-३-१६३ इति सूत्रेण विहिताः, तेषां प्रैषवाचित्वम् स्मर्यते । अप्राप्तविषयस्य च प्रैषस्य विधित्वं प्रामाणिकानामभिमतम् ।

अत एवोक्तम्—

'प्रवर्तनस्मृतिः प्राप्ते प्रैष इत्यभिधीयते ।
अप्राप्तविषयत्वे तु विधित्वं प्रतिपद्यते' वा० प० ॥ इति ।

विधिश्च भावनामेव विषयीकरोति । अप्रधानभूताया तस्याः किमाद्यंशत्रयोपसंहारासामर्थ्येन विधातुमशक्यत्वादीषत्प्राधान्यमस्तीत्यनिच्छताप्यङ्गीकर्तव्यम् । कृत्येषु मध्ये भोक्तव्यमित्यादेर्भावोत्पन्नात्कृत्प्रत्ययात्प्रतीयमानाया भावनाया आख्यातात्प्रतीयमानभावनातो कियानपकर्षः सूच्यते । तदपेक्षया 'हन्तव्यः' इत्यादिषु कर्मोत्पन्नेषु कृत्येषु न्यूनतराऽवगम्यते । तत्र द्रव्यस्य प्राधान्येन धात्वर्थस्यापि प्राधान्याभावाद्भावनायाः सुतरां प्राधान्यम् नास्तीति गम्यते । भोजनं कर्तव्यमित्यत्र प्रयोजकव्यापारस्य धात्वर्थप्रधानत्वाद्धन्तव्य इत्यत्र प्रयोज्यद्रव्यप्रधानत्वान्न प्राधान्यम् ।

तत्र शंका-समाधाने

नन्वेवं सति यत्र यत्र भावनावाचित्वम्, तत्र तत्र भावनाप्राधान्यमिति व्याप्तेः, कृत्यप्रत्ययेषु भावनाप्राधान्यस्य निवृत्त्या भावनावाचित्वं निवर्तत इति न शङ्कनीयम् । तिङ्क्ष्वपि सर्वेषु भावनाप्राधान्येन नेयं व्याप्तिर्घटते । भावनावाचिनामपि सर्वेषां तिङन्तानां भावनावाचित्वे न कश्चिद्दोषः । अपि चाव्ययसंज्ञकेषु कृत्सु कृत्यसंज्ञकेभ्यः पूर्वोक्तेभ्य ईषन्यूनं भावनाज्ञानं भवति । यतो हि 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' इति धातुसम्बन्धाधिकारेण विहितानां णमुलादीनां धात्वर्थसम्बन्धं विना धातुसम्बन्धयोगो न घटते । तेन धात्वर्थनिष्पादलक्षणाया भावनायास्सम्बन्धं विना धात्वर्थसम्बन्धासम्भवाद्भावनासम्बन्धवाचित्वं प्रतीयत इति वक्तव्यमापतति ।

क्त्वा-णमुलादिषु भावना सद्भावोपवर्णनम्

'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति पाणिनीयं स्मरणम् । तस्यायमर्थः - समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले धात्वर्थे वर्तमानाद्धातोः क्त्वाप्रत्ययो विधीयत इति । अनेन सूत्रेण क्त्वाप्रत्ययं विधाय 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्च' इति सूत्रेण तस्मिन्नेवार्थे पौनःपुन्याख्याभीक्ष्ण्याधिक्ये णमुल्विधीयते । यथा 'अभिक्रामं जुहोति' इति । अत्र 'अभिक्रमणं कृत्वा होमं करोति इति णमुल्श्रुत्यैव होमभावनापेक्षा अभिक्रमणभावना विधीयते ।

एवम्—'दर्भतरुणकेनोपघातं जुहोति' इति । 'करणे हनः' इति च करणवाचिन्युपपदे हन्तेर्धातोः णमुल्प्रत्ययो विधीयते । तथा च उपहननं कृत्वा होमम् करोतीति, हननभावना होमभावनासापेक्षा प्रतीयते ।

एवम्-'हुत्वा सदसि भक्षयन्ति' इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययेन होमं कृत्वा भक्षणम् करोति इति भक्षणभावनासापेक्षा होमभावनाऽवगम्यते। एवम्-'भावलक्षणे-स्थेण्-कृञ्-वदि-चरि-हु-तमि-जनिभ्यस्तोसुन्' पा० सू० ३-४-१६ इत्यनेन सूत्रेण तुमर्थ इत्यनुवर्त्य, भावश्च तुमर्थत्वेन विवक्षित्वा भावो लक्ष्यतेऽनेनेति च भावलक्षणशब्दार्थं व्युत्पाद्य, तिष्ठतेः, इणः कृञो, वदेः चरेः जुहोतेः, तमेः, जनेश्च धातोर्भावलक्षणार्थे भावे वर्तमानात्तोसुन्प्रत्ययो विहितः। उदाहरणम्-'पुरा वाचः प्रवदितोरनूच्य' आप० श्रौ० सू० इति। अत्र प्रवदितोरित्यव्ययस्तो-सुन्श्रुत्यैव पुरेतिदिक्शब्दयोगाल्लुप्तपञ्चमीकतया वाक्प्रवादक्रियातः पुरा प्रातरनु-वाकानुवचनं कार्यम्-इति। अत्रानुवचनभावनासापेक्षा प्रवादभावना गम्यते। अतो भावनान्तरसापेक्षत्वादुदाहृतेषु सर्वेषु स्थलेषु स्वानुभवैकवेद्या न्यूनता भावनास्विति वक्तव्यम्।

कृदादिषु भावनाप्रतीतेस्तारतम्यम्

अपि च यथा कृत्याव्ययनिष्ठासंज्ञकेषु कृत्प्रत्ययविशेषेष्वपकृष्यमाण-भावनारूपप्रतीतिः, तथैव पाचकः, पक्तेत्यादिषु कर्तरि व्युत्पन्नेषु पाककारकः पाककर्तेत्यादिविवरणानुरोधेन कर्तुः प्राधान्यं प्रतायते। पाक इत्यादिषु भावो-त्पन्नेषु पाकः क्रियेत्यादिषु धात्वर्थस्य प्राधान्यं प्रतीयत इति, सर्वेषु सिद्धकर्तृ-क्रियावाचिषु धातुषु भावनाज्ञानं सर्वस्वसंवेद्यम्। एवं कृत्येषु कस्य, केनेति कर्तृ-कर्म-करणानां कर्मोत्पन्नेषु केनेति, कर्तृकरणयोर्यथायोगमाकांक्षा-दर्शनात्। अत उत्तरोत्तरं भावनाया अपकृष्यमाणा प्रतीतिर्न शक्रेणापि वारयितुम् शक्यते-इति।

एवम्-करोतेर्ण्वुल्प्रत्यये कृते कारकशब्दः, तृचि कर्तृशब्दो निष्पद्यते। मनिन्प्रत्यये कृते कर्मशब्दः, ल्युट्प्रत्यये कृते करणशब्दश्च निष्पद्यते। तेन कारकव्यपदेश-तद्विशेष-कर्म-कर्तृ-करणव्यपदेशानां करोत्यर्थव्यापारसम्बन्ध-निबन्धनत्वात्तदन्यथानुपपत्त्यापि भावनाज्ञानं कल्प्यते। किञ्च धात्वर्थस्यैव व्यापारत्वात्कारकापेक्षा, कर्मादिषु च कारक-कर्मादिव्यपदेशाश्चोपपद्यन्त इति, धात्वर्थस्य निष्पाद्यत्वसत्त्वेऽप्यन्योत्पादानुकूलत्वरूपस्य करोत्यर्थक्रियारूपव्यापार-त्वाभावान्न क्रियासम्बन्धिरूपकारकापेक्षा, धात्वर्थसम्बन्धनिबन्धना वा कारका-दिव्यपदेशा भवितुमर्हन्ति।

करोतिसामानाधिकरण्येन भावनाया आख्यातवाच्यत्वम्

किञ्चाख्यातेषु भावनावाचित्वं करोतिसामानाधिकरण्येन व्याप्तम्। अतः सर्वत्राख्यातानां करोतिसामानाधिकरण्यदर्शनादाख्यातानां भावनावाचित्वम् निश्चीयते।

तत्र शंका—समाधाने

ननु 'पाकः' इत्यादिषु । कृत्सु सामानाधिकरण्यं न वर्तते । अतः करोतिसामानाधिकरण्याभावेन कथं भावनावाचित्वमिति न शंकनीयम् । यथा शुक्लत्वमित्यत्र शुक्लस्य भाव इति भावप्रत्ययाद्गुणस्य प्रतीतेः द्रव्योपसर्जनत्वं न प्रतीयते, तथापि गुणस्वरूपवाचित्वं न विहन्यते, तथा प्रकृतेऽपि पाक इत्यादौ घञादिप्रत्ययात्सिद्धरूपप्रतीतेः; पूर्वापरीभूतत्वरूपनिष्पाद्यत्वाप्रतीतावपि भावनास्वरूपं न विहन्यते । किं कृत्वा भक्षयन्ति, अभिषुत्य हुत्वेति वक्तव्यम् । होमाभिषवयोः पौर्वापर्यसन्देहनिवृत्त्यर्थम् जुहोतीत्युक्तम् । अत आख्यातेषु भावनायाः प्राधान्यं प्रतीयते । तेन प्रत्ययार्थावधारणादतो भावनाया न धातुवाच्यता । तस्माद्यथा धातवो धात्वर्थं न व्यभिचरन्ति, एवमाख्यातानि भावनां न व्यभिचरन्ति, अत एवाभियुक्ताः सर्वधातूनां करोत्यर्थवाचित्वमाहुः । यथा—

'विभज्य सेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ ।
नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून् ॥' इति ।

तत्र वाक्याधिकरणे, भावार्थाधिकरणे च भावनावाक्यार्थ इति पक्षस्य त्रेधोपन्यासः कृत इति प्रागवोचाम । परं शास्त्रे सर्वत्र प्रत्ययार्थो भावनेति व्यवहारो दृश्यते । केचन कर्तृसंख्यादिवत्प्रकृतिप्रत्यययोर्भेदेन वाच्या इति मन्यन्ते । भावना तु समुदायाव्यभिचारात्तयोरेवार्थ इत्यपि वक्तुं शक्यम् । तथा च सूत्र-भाष्यकाराभ्यां 'भावार्थाः कर्मशब्दाः' इति सामानाधिकरण्यमेवाश्रितम्, न भावार्थत्वेन प्रत्ययाः कथिताः । वार्तिककारस्तु 'व्यर्थस्य धातोर्भेदेन कथ्यमाने यागेनेति विशेषरूपं करणात्मना निष्कृष्टम् । इतरत्तु भावनात्मकं सामान्यरूपं शब्दान्तरेण 'भावयेत्' इत्यनेन कथ्यते '(तंत्र वा० पृ० ३८०) इत्यादिवार्तिकेन धातुवाच्यत्वमपि भावनाया अभिप्रैति ।

तत्र मण्डनमतम्

विवृणोति स्म इदमेवानुसरन्मण्डनमिश्रो मिथिलामण्डलमण्डनायमानः—

'धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते ।
तथाऽपि सर्वसामान्यरूपेणाऽन्याऽवगम्यते' ॥ इति ।

'कथ्यमानाद्रूपभेदाद्द्विधा धात्वर्थसङ्गतिः ।
अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना किं प्रदुष्यति' ॥ इति ।

इममेवाशयमभिव्यनक्ति ।

पार्थसारथिमतम्, तत्र भाष्याक्षरयोजनञ्च

पार्थसारथिमिश्रोऽपि भावार्थाधिकरणे मण्डनमिश्रीयं श्लोकं व्याचक्षाणः

इममेवार्थं विशदीकरोतीति शास्त्रदीपिकापरिशीलिनां नाप्रत्यक्षमिदम्। शब्दान्त-राधिकरणे च 'यजेत' इत्यस्य पूर्वो भागो यजत्यर्थं ब्रवीति। उत्तरो भागः 'भावयेदि'त्यादिभाष्यतः परो भागो भावनावचन इत्यत्र स्पष्टमेव प्रत्ययवाच्यत्वम् प्रतीयते। सामानाधिकरण्यस्याख्यातपदरूपाः शब्दाः प्रत्ययांशेन भावार्थाः, धात्वंशेन कर्मशब्दा इत्येवं धातव एव भावनाविशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वेन भावनाप्रयोजनत्वाद्भावार्था इत्येव तद्भाष्यं संगमनीयम्।

किं च भावनाया धातुप्रत्ययसन्निधौ प्रतीतेः, अन्वय-यतिरेकाभ्याम् तद्वाच्यत्वनिर्णय इत्युच्यते। तस्यायं भावः—अनेकार्थावबोधने सिद्धे यदागमे योऽर्थः प्रतीयते, स वाच्यस्तस्येत्यवधार्यते। अतोऽनेकशब्दोच्चारणादनेकार्थ-प्रतीतौ सत्याम्, कस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति विवेकमात्रमन्वय-व्यतिरेकरूपतदागम-न्यायेन क्रियते। तथा च प्रयोज्यलक्षणस्य सूत्रम्।

'शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तद्दृश्यते,
तस्य ज्ञानं हि यथान्येषामि' ।। मी० सू० ४।१।६५ इति।

यस्य चागमे यदुपजायते, स तस्याऽर्थ इति गम्यते। यद्यस्मात्प्रतीयते, तत्तस्य वाच्यमिति। तत्रेदमपि बोद्धव्यम्। संकीर्णे शब्दादर्थे प्रतीयमानेऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां शक्तिर्नियम्यते, न त्वपूर्वोऽर्थस्ताभ्यां प्रतीयते-इति।
यथोक्तम्—

'नान्वय-व्यतिरेकाभ्यां त्वपूर्वोऽर्थोऽवगम्यते।
सङ्कीर्ण वगतेत्वऽर्थे ताभ्यां शक्तिर्नियम्यते' ।। इति

एवञ्चास्त्यादौ भावनानवगमेन कस्यासावर्थ इति विवेकानपेक्षणेऽपि यत्रानेकार्थप्रतीतिः, तत्र तदागमन्यायाद्भावनावाचित्वं न विहन्यते।

भावनाप्रतीतिरस्तीति उक्तस्यार्थस्य संग्रहः

भावनाप्रतीतिस्तरतमभावेन कृदादिष्वस्ती प्राक् अवादिष्म, तत्राख्यातानि न द्रव्यपर्यन्तानि, अपि तु भावनामात्रनिष्ठानि, तत्र कुर्यादित्यादौ कर्त्तरि प्रयोगे भावनया आक्षिप्तस्य कर्त्तुरन्वयो भवति 'देवदत्तः पचति, स्वर्गकामः कुर्यात्' क्रियादित्यादौ। कर्मणि प्रयोगे तदाक्षिप्तस्य कर्मणोऽन्वयः पाकः क्रियेत इति, न तु कर्तृकर्मणी लकारवाच्ये, तयोः तिङाऽनभिहितत्वेऽपि तत्संख्यायाः तिङाऽभिहितत्वात्-इति, अनभिहिताधिकार-विहिते द्वितीया-तृतीये न भवतः। अतः स्वर्गकामः, पाक इति च प्रातिपदिकार्थ-मात्रविहिता प्रथमाविभक्तिः, कृत्प्रत्ययास्तु कर्तृ-कर्मादिषु विहिता न केवलं भावनामाचक्षते, किन्तु भावनोपसर्जनकर्तृ-कर्मादिकारकपर्यन्तवाचिनः।

तत्र शंका–समाधाने

नन्वाख्यातानामपि कारकपर्यन्तत्वं स्यात् 'पक्ता चैत्रः, पक्तव्य ओदनः' इतिवत् 'पचति चैत्रः, पच्यते ओदनः' इति कर्तृकर्मकारकाधिष्ठानवाचिनाम् सामानाधिकरण्ये विशेषाभावादिति शंकनीयम्! भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तस्मृत्यनुसारेणाख्यातानां भावनाप्राधान्याङ्गीकारात्, तथात्वेऽपि आख्यातवाच्यभावनायाः कर्तृकर्माक्षेपकतया तदाक्षिप्तकर्मकर्त्रादिसामानाधिकरण्येन चैत्रः पचतीत्यादिप्रयोगः संगच्छत इति, भगवान् भाष्यकारो मेने कर्त्रधिकरणे।

अत्र विषये वार्तिककारमतम्

वार्तिककारस्तु कुमारिलभट्टो भावार्थाधिकरणवार्तिके इत्थं प्रतिपादयामास। तथाहि—यथा पचतीत्याद्याख्यातेषु भावनया कर्तृकर्मणोः आक्षेपो भवति, तथा कृदन्तेषु कर्त्रादिकारकैर्भावनाया आक्षेपः–इति। यथोक्तम् 'यथैव भावनाप्रधानत्वदाख्यातेषु तत्सम्बन्धादेव गुणभूत-कर्तृ-कर्मादिकारकप्रतीतिसिद्धेः, न कर्तृकर्मणोरभिधानं भविष्यति, तथैव कृदन्तादिषु कर्तृ-कर्माद्यभिधानादेव तदन्यथाऽनुपपत्त्या भावनासिद्धेः, भावनायाः अनभिधानं युज्यते, गम्यमानापेक्षयैव सामानाधिकरण्यप्रतीतेर्निर्वाहः 'इति।

'धात्वर्थकारकैरेव गुणभूतोऽवगम्यते
भावनात्मा कृदन्तेषु तस्मान्नैवाभिधीयते' तं. वा. पृ. ३८२ इति।

'एतेन भूषणसारवचनं निराकृतं वेदितव्यम्, किञ्च भवन-भावने, प्रयोज्य-प्रयोजकव्यापारौ, 'घटो भवति, तं कुलालो भावयति' इति अस्ति-भवत्योरपि भावना, सा च क्वचित् भवितृनिष्ठा, क्वचिदन्यनिष्ठा, दण्डी भवेदित्यत्र भवितृनिष्ठा, तस्मात् प्रायणीयस्याह्नः ऋत्विजा भवितव्यमित्यत्र कर्मसम्बन्धनिमित्तऋत्विक्भावनारूपवरणक्रियाकर्तृयजमाननिष्ठा, तथा च अस्ति-भवत्योरपि भावनासद्भावमात्रेण करोति इतिवद् भावनावाचित्वमुक्तम्, तदन्वारुह्य वचनमिति पूर्वमचीकथाम।

भावनाया द्वैविध्यम्

सा च भावना द्विविधा शाब्दीभावना, आर्थीभावना चेति, यजेतेत्यत्रांशद्वयमस्ति यजिधातुः, प्रत्ययश्चेति, तत्र प्रत्ययेऽपि अंशद्वयमस्ति आख्यातत्वम्, लिङ्त्वञ्चेति, तत्र लिङ्त्वांशेन शाब्दीभावना उच्यते, आख्यातत्वांशेन आर्थी-

भावना, तत्र शाब्दीभावनायाः स्वरूपं ग्रन्थकारसम्मतं ग्रन्थस्य प्रतिपाद्य-विषयनिरूपणावसरे वक्ष्यते, तस्या अशक्यं शाब्दबोधे भानप्रकारञ्चेति ।

अर्थवादाधिकरणवार्तिके भावनाया द्वैविध्यमुपवर्णितम्, यथा 'लिङादि-युक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने प्रतीयेते शब्दभावना, अर्थभावना चे'तं. वा. पृ. ११२ ति । अर्थभावना च धात्वर्थव्यतिरिक्ता प्रयत्नरूपा ग्रन्थकारमत इति मन्तव्यम् । तथा च वार्तिकम्

'अभिभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।
अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरः' तन्त्र. वा. ३७८ इति ।।

अभिधत्ते करोति च इति वदन् वार्तिककार अनवगता सती शाब्द-भावना न कार्याङ्गमिति, शब्देन साऽभिधीयत इति मनुत इति बोद्धव्यम् ।

विधि-भावनयोः सम्बन्धनिरूपणम्

विधिः भावनायां पुरुषं नियुङ्क्ते, स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्तृत्वेन नियुज्यत इति वार्तिकात् ।

यद्यपि विधिरन्यैरसंस्पृष्टां शुद्धां भावनां स्पृशति, तथापि शुद्धायाः भावनायाः विधातुमशक्यत्वात् तन्मात्रे न पर्यवस्यति । यथा आकांक्षा सम्बन्धकारणम्, एवं योग्यताऽपि संबन्धकारणम् । न चांशत्रयापरिपूर्णा आर्थीभावना चेतनप्रवर्तनात्मकविध्यन्वययोग्या भवितुमर्हति । तस्मात् प्रत्यासन्नत्वाद्विधि-भावनयोरन्वयेन भवितव्यमिति प्रथमं प्रतीयते, इयञ्च अवस्था विधिसंस्पर्शः, विधिप्रक्रम इति च मीमांसानिष्णातैरभिधीयते । तथा च विधि-भावनयोरन्वयावगमेऽपि, विधिरयोग्यत्वात् भावनां विधातुं न शक्नोति । तथा च स्वच्छैव भावना विधिना संस्पृश्यते न विषयाऽनुरक्ता, (किमाद्यं शत्रयविशिष्टा) स्वच्छा च प्रयोगयोग्या न भवति, यथा लोके परिणीत-बालकन्यको वर इव तावद्विलम्बमानः प्रसारितहस्त आस्ते, यावत् सर्वाङ्गसुन्दरी प्रयोगयोग्या भावना भवति । तथा च वार्तिकश्लोकाः—

'विधि-भावनयोस्त्वेकप्रत्ययग्राह्यताकृतः ।
धात्वर्थात् प्रथमं तावत् सम्बन्धोऽध्यवसीयते' ।।

श्लो० वा० ७९ । इति ।

तथा—

'यद्यप्यन्यैरसंस्पृष्टां विधिः स्पृशति भावनाम् ।
तथाप्यशक्तितो नासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति ।।

अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुंसां प्रवर्तकः।
अंशत्रयेण चाऽपूर्णां नानुतिष्ठति भावनाम् ॥
तस्मात् प्रक्रान्तरूपोऽपि विधिस्तावत् प्रतीक्षते।
यावत् योग्यत्वमापन्ना भावनाऽन्यानपेक्षिणा ॥

श्लो. वा. वा. २७३–२७४-७५ इति।

सा हि भावना वाक्यान्तरोपात्तमपि प्राचयोदीच्याङ्गजातमपेक्षते, प्रकरणान्तराधातमपि वाञ्छति, प्रकृतिवत्भावलभ्यमपि याचते, अर्थसामर्थ्य-गम्यमपि स्पृहयतीति, अनन्तप्रकार एष उपदेशातिदेशात्मकस्य शब्दप्रमाणस्य महिमा। अयमेव वाक्यार्थः—एकयैव बुद्ध्याऽनेकजाति-गुण-द्रव्य-क्रियाद्यङ्ग-कल्माषितशरीरोऽवगम्यते, यथा स्थाल्याधिश्रयणात्प्रभृति, आनिराकाङ्क्षौदन-निष्पत्तेः एकैवेयं पाकक्रिया एक एवाय क्रमविकस्वरः सकलाङ्गपरिपूरितभावना-तत्त्वविषयः प्रतिभासते। तद्वत् इयमपि पदज्ञानात्प्रभृति आनिराकाङ्क्षवाक्यार्थ-परिच्छेदादेकैवेयं शाब्दी प्रमितिः। यथाक्तम्—

'भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्याततवत्तया।
अनेकगुणजात्यादिकारकार्थानुरञ्जिता ॥
एकयैव च बुद्ध्याऽसौ गृह्यते चित्ररूपया।
पदार्थाहितसंस्कारचित्रपिण्डप्रसूतया' ॥

श्लो. वा. वा. ३३०. ३३१॥ इति।

अत्र विशेषकथनम्

उभाभ्याम्-आख्यातत्व—लिङ्त्वाभ्यां भावनैव उच्यत इति मीमांसकानाम् प्रवादः, तत्र भावना नाम भवितुः भवनानुकूलो भावकव्यापारविशेष इत्युच्यते, इदञ्च वाक्यं भावनायाः सामान्यलक्षणपरमिति व्याख्यातारो मन्यन्ते, परमिदं, विचार्यमाणं न क्षोदक्षमम्, यतो हि भवनानुकूलव्यापार इत्येतावदेव लक्षणं भवितुमर्हति। तथासति इतरपदानां वैयर्थ्यं प्रसज्यते, निरुक्तस्य सकलस्यापि प्रकृत्यर्थे यागादौ अतिप्रसक्तिर्दृश्यते, अत इदं वाक्यं न भावनालक्षणपरम्, न वा आख्यातशक्यतावच्छेदकमनेन प्रतिपाद्यते, भवितृ–भावकयोः शक्यता-वच्छेदककोटावन्तर्भावानभ्युपगमात्। अत आख्यातार्थप्रतीतिविषयो भावना-शब्दार्थः कः, यद्ज्ञानवशादाख्यातस्य व्यापारपरत्वमभिधीयते।

अत्रेदं बोध्यम्। तथाहि—का धूमनिष्ठा व्याप्तिरिति प्रश्ने धूमत्वमिति उत्तरं यद्यप्यतिप्रसङ्गादिदोषं नावहति, तथापि प्रश्नवाक्यस्थव्याप्तिपदेन

१—'भावनास्वरूपं प्रतिपादयती'ति० सार० वि० पृ० २ अ. सं. पृ. ५।

वह्न्यनुमितिकरणीभूतज्ञानविषयस्य विवक्षितत्वेन, यत्पदार्थविशिष्टधूमत्वम् तद्ज्ञानविषयः, तत्पदार्थविशिष्टधूमत्वप्रतिपादकं उत्तरमित्युच्यते, तथैव प्रकृतेऽपि यजेत इत्यादौ यादृशार्थस्य प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां भावयति इत्याख्यातेन अर्थविवरणभावाभावौ सम्भवतः, तादृशस्यार्थस्य भावनापदनिर्दिष्टस्य जिज्ञासायां तत्स्वरूपं कथ्यतेऽनेन ग्रन्थेन, अतः अयं मां प्रवर्तयति इति अनुभवश्चात्र साक्षितया उपन्यस्यते, लिङादिजन्यप्रतीतिः लिङादेः प्रवर्तनाभिधायित्वसाधकतया उपन्यस्यते, अत्र शास्त्रेण अनुमतानि यावन्ति विशेषणानि साध्यादीनि सन्ति, तैर्विशिष्टाधिकारिकर्तृककर्मविधेयविशेषान्वितप्रवर्तनाम् लिङाऽनुभूय तावत्विशेषणवैशिष्ट्यमात्मनि पश्यन् पुरुषः मामयं अत्र प्रवर्तयतीत्यवगच्छति। अतो मां अयं प्रवर्तयतीति तादृशोऽहमिति निश्चयवानित्थमुपलभते मां अयं प्रवर्तयति इति, अत उदाहृतेयं प्रतीतिः स्वजनकीभूतप्रतीत्यन्तराक्षेपमुखेन तज्जनकतया लिङादेः प्रवर्तनाभिधायित्वम् साधयतीति सूचितोऽयमर्थो विलक्षणार्थकवाक्यद्वयोल्लेखिप्रतीत्युपन्यासेन, अत्राद्यं वाक्यं अयं मां प्रवर्तयति क्रियाविशेष्यकबोधजनकम्, अपरन्तु शब्दादिविशेष्यकं बोधं जनयति, न तु लिङ्जन्यप्रतीतेः द्विरूपत्वमिति बोध्यम्। एतेन भावना नामेत्यादिवाक्यं न्यायप्रकाशस्थम्, अर्थसंग्रहस्थञ्च निगदव्याख्यातम्।

तार्किकमतम्

एवम्-धात्वर्थात् पृथक् तारतम्येन प्रतीयमानाऽर्थीभावना विधिविषय इति न्यरूपि। वाक्यार्थबोधप्रकारमवतारयामः। प्राधान्येन त्रयः पक्षा इत्यबोधि। तत्र तार्किका लोकव्यवहारातिप्रसङ्गादिनिवारणे बद्धदृष्टयः तत्तत्पदोपस्थापितानाम् पदार्थानां बहुधा एकशाब्दबोधीयसंसर्गताख्यविषयतायां विद्वेषिणो योग्येन साक्षात्सम्बन्धेन तत्र तत्रान्वयमभ्युपगच्छन्तः, तत्र तत्रानुभवादिकं यथासंभवम् प्रमाणयन्तो 'देवदत्तः पचती'ति प्रथमान्तपदसमभिव्याहारे प्रायशः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकं शाब्दबोधमुपपादयन्ति, 'भूतले घटो न' इत्यादौ निपातार्थमुख्यविशेष्यकं बोधं वर्णयन्ति। अत एव गदाधरभट्टाचार्येण 'चतुर्थीविवरणे न च प्रथमान्तपदार्थस्य मुख्य-विशेष्यतानियमः, भूतले न घट इत्यादौ निपातर्थस्यापि मुख्यविशेष्यतया भानात् इत्युक्तम्। अन्यत्र च भावाख्यातस्थले धात्वथमुख्य विशेष्यकंशाब्दबोधम्, ओदनं पचतीत्यत्र चाख्यातार्थमुख्यविशेष्यकं शाब्दबोधं निरूपयन्ति, अनुशासनानाञ्च तात्पर्यं तदनुसारेण वर्णयन्तो दृश्यन्ते, तन्मते 'चैत्रः ओदनं पचति' इत्यत्र ओदनवृत्तिविक्लृत्त्यनुकूलव्यापारानुकूलकृत्याश्रयः

चैत्र इति, यथायथं कर्मणिस्थले, भावस्थले च शाब्दबोधं वर्णयन्ति ।
इदञ्चविस्तरेण शाब्दबोधसारिण्यां द्रष्टव्यम् ।

शाब्दिकमतप्रदर्शनम्

वैयाकरणास्तु-क्रियाप्रधानमख्यातमित्यादि महाभाष्यादिवचनं प्रदर्शयन्तः
'फल–व्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणमि'त्यादिकमुररीकुर्वाणा धात्वर्थ-
मुख्यविशेष्यकं शाब्दबोधं निरूपयन्ति ॥

मीमांसकमतप्रदर्शनम्

मीमांसकास्तु-प्राथमिकशाब्दबोधे एककार्यकारणताकल्पनालाघवमेव मूल युक्तिमवलम्बमानाः सर्वत्र 'तद्भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्वात्' इति पारमर्षं सूत्रं प्रमाणयन्त आख्यातार्थमेव शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यम् मन्यन्ते । अर्थात् आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधं प्रतिपद्यन्ते स्म । तत्र तार्किकमते कार्यकारणभावकल्पनादिगौरवं रहस्यकृतोपक्रम एव प्रादर्शि । तत्रैव टिप्पण्यामस्माभिरुपपादितमिति, नात्र तत्पुनराम्रेडयामः । तत्र गौरव-लाघवादिकञ्च तेषामभिप्रेतम् , तत्रैव टिप्पण्यां ९-१०-११ पृष्ठेषु सोपपत्तिकम् समालोचीति मन्तव्यं विबुधैः । वैयाकरणानामप्यभिमतो धात्वर्थमुख्यविशेष्य-कशाब्दबोधप्रकारः ग्रन्थकृतैव ४१-४२ पृष्ठयोः बाधकोपन्यासपुरस्सरम् निराकारीति, नात्रोल्लेखमर्हति ।

भावप्रधानमित्यस्य शाब्दिकानां व्याख्यानम् , तत्रानुपपत्तिप्रदर्शनञ्च

तत्र वैयाकरणाः—धात्वर्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधाभ्युपगमे 'भाव-प्रधानमाख्यातमि'ति यास्कवचनमित्थं व्याचक्षते, भावः–भावना धात्वर्थः, उत्पादना क्रिया इत्यादिशब्दैरभिलप्यमानः प्रधानं यस्मिन् इति वदन्तः धात्वर्थ एव शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यतया भासते इत्यत्र प्रमाणतयोपन्यस्यन्ति, अत्रेदं विचारणीयम्—आख्यातपदं कस्य बोधकमिति । प्रायशो वेदे, लोके च आख्यातपदं दशसु लकारेषु प्रयुज्यते, क्वाचित्कः प्रयोगः धात्वर्थेऽपि दृश्यते । यथा 'सर्वमाख्यातजं' नाम इत्यत्र, जैमिनिसूत्रेऽपि तान्याख्यातानि इति धातुपर-तया प्रयोगो दरीदृश्यते । परन्तु गोपथब्राह्मणे षट्त्रिंशत्प्रश्नोत्तरखण्डे को धातुः, किमाख्यातमिति उभयोः पृथक् निर्देशो दृश्यते । अतो लौकिक-वैदिक-

---

प्रयोगबाहुल्यात् आख्यातस्य लकारवाचित्वे सिद्धे, काचित्कः प्रयोगो लक्षणयो-

पपादनीय इति पृष्ठेषु ४९-५०-५१ मूले टिप्पण्याञ्च सम्यक् विवेचितम्। तदुपष्टम्भकतया कौस्तुभादिग्रन्थोऽपि साक्षितया समुदधारि।

निरुक्तस्थलरीत्याऽस्य व्याख्यानम्

किञ्च भावप्रधानमाख्यातं इति निरुक्तवचनमिदम्, तत्र 'चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः' इति प्रकृत्य सत्त्वप्रधानानि नामानि इति नामलक्षणमभिधाय, भावप्रधानमाख्यातम् इत्यनेनाख्यातलक्षणं निरूपयति भगवान् यास्कः, तत्र भावप्रधानमित्यत्र आख्यातशब्दस्तिङन्तं बोधयति, 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इत्यत्रापि तिङन्त एव आख्यातपदस्य प्रयोग इति शाब्दिका अपि मन्वते, अपि च नामाख्यातयोः परस्पराविनाभूतयोस्स्वस्वपदार्थोक्तावेकस्य भावप्राधान्यम्, अन्यस्य सत्त्वप्राधान्यम्, अथ पुनः यत्र वाक्ये ते उभे नामाख्याते भवतः, तत्र वाक्ये आख्यातार्थप्रधाने हि आख्यातं प्रधानम्, तदर्थत्वात् नाम गुणभूतम्, तदर्थस्य भावनिष्पत्तौ अङ्गत्वात्। एवं तावत् वाक्ये आख्यातं प्रधानमिति, अतः सर्वं वाक्यं क्रियायां परिसमाप्यते, क्रिया च आख्यातवाच्या भावना, न तु धात्वर्थः।

अपि धात्वर्थस्य भावपरिभाषणं वैयाकरणैरपि सर्वत्र न स्वीक्रियते, भावे त्व-तलावित्यादौ तदनभ्युपगमात्। एतेन भावो धात्वर्थः, प्रधानं अभिधेयः यस्य तत् इति व्युत्पत्त्या धात्वर्थस्य मुख्यविशेष्यत्वं वदन् पण्डितराजोऽपि निरस्तो वेदितव्यः, सूचितश्चायमर्थस्तत्रत्य ६६ पृ० टिप्पण्याम्।

पातञ्जलभाष्यावलम्बनेन न्यायमते दूषणम्, शाब्दिकमतदूषणञ्च

किञ्च 'पश्य मृगो धावतीति'यत्र एकवाक्यता महाभाष्यकृता स्वीकृता। न्यायमते तु एकवाक्यता न सम्भवति, मृगो धावति, तं पश्य इति अध्याहारे वाक्यभेदस्तन्मते दुष्परिहर एव, एकतिङ् वाक्यं क्रियाप्रधानमाख्यातम् इति महाभाष्यस्य सत्त्वेऽपि भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तस्मृत्या धात्वर्थमुख्यविशेष्यतायां प्रमाणतयोपन्यासो न विचारचातुरीचेतसां चेतोऽनुरञ्जयति, मीमांसकैस्तु 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः' इति पारमर्षं सूत्रं पुरस्कृत्यैव भावनामुख्यविशेष्यकशाब्दबोधः समाद्रियते, समर्थ्यते च। यास्कवचनमप्यस्मत्पक्षे अनुकूलमेव, न प्रातिकूल्यमाचरतीति बोधयितुमेव तदपि योज्यते मीमांसकैः, न तु व्यसनितयेति मन्तव्यं विद्वद्धौरेयैः।

शाब्दिकमतपरिशीलनम्

अपि च वैयाकरणैः धात्वर्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधं समर्थयद्भिः परिशीलनीयं 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्' पा० सू० १–२–५६ इति पाणिनीयं स्मरणम्। इदञ्च सूत्रं धात्वर्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधवादिनां वैयाकरणानां प्रतिकूलमेव। अत एव भूषणसारे सूत्रमिदमुद्धृतम्, व्याख्यातञ्च। तथाहि-प्रधानं प्रत्ययार्थ इति वचनं न कार्यम्, अर्थस्य-तथाबोधस्य अन्यप्रमाणात्वात् व्युत्पत्त्यनुसारित्वात् इति हि तदर्थः,

---

भू० सा० पृ० ८९। अत्र यद्यप्यस्मिन् सूत्रे नञोऽभावादीदृशं व्याख्यानं न प्रामाणिकं भवितुमर्हति, यद्वाऽऽध्याहार्यम्। अथवा 'लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वा'दिति पूर्वसूत्रात् अशिष्यमिति पदमनुवर्तनीयम्, इति कियती क्लिष्टकल्पना शाब्दिकानामिति विदांकुर्वन्तु विपश्चिदपश्चिमाः। एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे भावप्रधानमाख्यातमिति वचनमेव गृह्यतामेव सुधीभिरूह्यमिति वदति भूषणसारः।

किञ्च भूषणसारो वदति—यत् विशेष्यत्वात् भावना प्रत्ययस्यैवार्थः, न धातोरिति पक्षस्य निराकरणावसरे उत्सर्गोऽयम्, विशेष्यत्वादिना बोधस्तु व्युत्पत्त्यनुसारात्, एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे-भावप्रधानमाख्यातमिति वचनमेव गृह्यतामिति, एतेन सुविशदमिदमवगम्यते यत् धात्वर्थविशेष्यकबोधे नियामकम् वचनं नापेक्षते स्वानुभवसिद्धस्यैव बोधस्य सम्पादकत्वात्, एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे निरुक्तं गृह्यतामिति निरुक्तस्य प्रमाणीकरणं कथमुपपद्येत, नहि वैयाकरणाः सूत्रमहाभाष्याभ्यां निरुक्तस्य विरोधे निरुक्तं प्रमाणीकुर्युः—इति। अतः पाणिनिसूत्रमहाभष्यविरुद्धस्य निरुक्तस्य वचनं कथं वैयाकरणः प्रमाणयेदिति, विचारयन्तु सुधियः। अतः कार्यकारणभावादिकल्पने गौतम-कणादादिविरुद्धप्रकारस्य शपथनिर्णेयत्वात्, शाब्दिकनये च धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोध एवेति नियन्तुमशक्यत्वाच्च, भावनामुख्यविशेष्यकशाब्दबोध एव पारिशेष्यात् परिनितिष्ठति।

व्युत्पत्तिवादस्य परिचयः

तत्र शाब्दबोधविचारप्रसङ्गे तार्किकाणां व्युत्पत्तिवादः प्रथमं स्थानमधिकरोति, तत्र शाब्दबोधे प्रकारद्वयमभिहितस्ति-अभेदान्वयबोधः, भेदान्वयबोधश्चेति, द्विविधेपि शाब्दबोधे आकाङ्क्षाविशेषज्ञानस्य हेतुतामुपपादयन् नव्यनैयायिकचक्रचूडामणिः गदाधरभट्टाचार्य आदावभेदान्वयबोधं व्यचीचरत्। ततः प्रातिपदिकार्थ-धात्वर्थयोः प्रत्ययार्थेन साकं भेदान्वयबोधमुपचिक्षेप। सुबर्थ-

विचारमुखेन प्रातिपदिकार्थ-प्रत्ययार्थयोः भेदान्वयबोधं विस्तरेण न्यरूपयत्, ततो धात्वर्थप्रत्ययार्थयोः भेदान्वयबोधं विवेचयितुं धातुप्रकृतिकलकारार्थविचारम् समयूयुजत्।

अनुबन्धक्रमस्य परित्यागे हेतुर्लाघवम्

तत्रापि लकारनिरूपणे लाघवमेव पुरस्कुर्वन् केवलमतीतत्वस्य लुङर्थस्य निरूपणम्, ततो अनद्यतनत्वसहितस्य अतीतत्वस्य लुङर्थस्य निरूपणम्, ततः परोक्षत्वसहितस्य लिङर्थस्य निरूपणमकार्षीत्। तथा केवलमनागतत्वस्य लृङर्थस्य निरूपणानन्तरमनद्यतनत्वसहितस्य अनागतत्वस्य लुङर्थस्य निरूपणम्, व्यतानीत्, विचारणीयानामंशानामाधिक्यात् लिङर्थविचारमन्ते योजयामास। अत्रेदं बोध्यम्-ग्रन्थकारो लकारार्थनिरूपणेऽनुबन्धक्रमं विहाय सूचीकटाहन्यायेन लाघवमभिसन्धाय अन्यादृशं क्रममूरीचकार।

भेदसम्बन्धनिरूपणानन्तरं सम्बोधननिरूपणम्, लिङ्गार्थनिरूपणम्, तद्धितार्थविवरणम्, लिङर्थनिरूपणञ्चकार। अयञ्च ग्रन्थो वाक्यार्थबोधनिरूपणाय प्रवृत्तेषु ग्रन्थेषु, विषयविचारपद्धत्या व्युत्पित्सूनां व्युत्पत्तिमादधातीति नेदं तिरोहितम् विदुषाम्। यद्यपि जगदीशस्य सर्वस्वं शब्दशक्तिप्रकाशिका इति विद्वत्सु प्रशस्यमानः शब्दशक्तिप्रकाशिका नाम प्रबन्धराजः शाब्दबोधे प्रविविक्षूणामत्यन्तमुपकारक इति, एवमन्येऽपि प्रबन्धाः पदवाक्यरत्नाकरः, विभक्तिनिर्णय इत्यादयोऽपि परामर्ष्टव्याश्शाब्दबोधमवजिगमिषुभिः।

भूषणसारस्य परिचयः

भट्टोजिदीक्षितः स्वोपज्ञे शब्दकौस्तुभे सम्प्रधारितानां वैयाकरणसिद्धान्तानां संक्षेपेण प्रतिपादकाः ७५ सख्या कारिका निर्ममे। श्रीमान् कौण्डभट्टः रङ्गोजिभट्टस्य तनूजो तद्व्याख्यानरूपं भूषणसारं प्राणैषीत्। तत्र नव्यनैयायिकपद्धत्या तत्त्वविवेचनशैल्या तार्किकैरध्वरमीमांसकैश्चोद्वितानि दूषणानि पराकृत्य, वैयाकरणसिद्धान्तान् व्यवातिष्ठिपत्। तत्रादिममिदं पद्यम्—

'पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिधम्
द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिकां पुम्भाववाग्देवताम्
दुण्ढि गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्।
सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये'॥ इति।

अनेन श्लोकेन भूषणसारकृत् परोद्भावितानि दूषणानि निरस्य, युक्तिभिर्वैयकरणानां सिद्धान्तानां निरूपणं प्रतिज्ञाय, आदौ धात्वर्थनिर्णयं नाम

प्रकरणमरीरचत्। तत्रायं ग्रन्थकारः सर्वादौ धात्वर्थनिरूपणस्य प्राथम्ये हेतुम् स्वयमेवाभिधत्ते स्म। 'प्रायशो वाक्यस्य सुप्तिङन्तसमुदायत्वात्, सुबन्तानाञ्च प्रायः क्रियाविशेषणत्वाद्धेतोश्च क्रियावाचकत्वेन पुरःस्फूर्तिकत्वात्, इच्छावशाद्वा प्रथमतो धात्वर्थनिरूपणं बोध्यमिति, शाब्दिकानां सर्वस्वं धात्वर्थमादौ निरूपयति' इति। अतो धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधस्य वैयाकरणानां सम्मतत्वेन धातोः फलव्यापारोभयार्थकत्वम्। तिङश्चाश्रयपर्यवसितकर्तृ-कर्मार्थकत्वम्, धात्वर्थरूपे व्यापारे तिङर्थस्य विशेषणत्वेनान्वयं प्रतिपादयन् तार्किकाभिमतम् प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकवादम्, मीमांकसम्मतं भावनामुख्यविशेष्यकशाब्द-बोधञ्च निरास्थत्।

ततः—

'वर्तमाने परोक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति।
विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः' भू० सा० २२ ॥ इति

पद्येन दशानां लकाराणामर्थो निरूपितः। एतेषां क्रमनियामकश्चानु-बन्धक्रम एव। अत एव पञ्चमो लकार इति मीमांसकैर्लेट् व्यवह्रियत इत्युक्तम्।

ततः—

'आश्रयोऽवधिरुद्देशः सम्बन्धश्शक्तिरेव वा।
यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यतः' ॥ भू० सा २४,

इति पद्यानुसारेण सुबर्थो निरूपितः। तत्राश्रयशब्देन कर्तृलकारे व्यापाराश्रयः कर्ता, कर्मलकारे फलाश्रयः कर्म, यत्र कर्तृ-कर्मान्यतरद्वारको व्यापाराश्रयोऽधिकरणमाश्रयशब्दार्थ इति निरूप्य, ईप्सितं कर्म—निर्वर्त्यम्, विकार्यम्, प्राप्यञ्चेति त्रिधोक्तम्। परन्तु प्रामाणिकैश्शङ्कराचार्यप्रभृतिभिः, वार्तिककारप्रभृतिभिश्च कर्मणश्चातुर्विध्यमुपवर्णितम्। तदपि न्यूनत्वादत्र योज्यम्।

'एकं द्विकं त्रिकञ्चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा।
नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाश्शास्त्रे निरूपिताः' ॥ इत्यनेन प्रकृतिरूपनाम्नोऽर्थः विवेचितः।

ततः—

नामसमुदायात्मकसमासे शक्तिर्निरूपिता।

ततः—

'इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा।
अनादिरर्थैश्शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा' ॥

इति पद्येन बोधत्वकरूपा शक्तिर्निरूपिता ।

'नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता ।
आरोपितत्त्वं नञोत्यं न ह्यसोप्यऽतिसर्ववत्' ।। इत्यनेन

नञर्थं निरूप्य, 'तत्सादृश्यमभावश्चे'ति पद्यस्यार्थिकार्थपरत्वं प्रतिपादयामास ।

'द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ।
उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा' ।।

इति पद्येन प्रादीनामुपसर्गाणामिव चादीनां द्योतकत्वं न्यरूपयत् ।

'कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम् ।
त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम्' ।।

इत्यनेन भावप्रत्ययार्थो निरूपितः । ततो देवताप्रत्ययार्थः, एकत्व-संख्यानिर्णयः, उद्देश्य-विधेययोः संख्याविवक्षानिर्णयः क्त्वाप्रत्ययादेरर्थश्च निर्णीतः ।

अन्ते च

'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः' ।।

इत्यादिना वर्णस्फोटादीनष्टप्रकारान् स्फोटस्य विशदीकृत्य, अवसाने अखण्डवाक्यस्फोटं ब्रह्मरूपिणमभिधाय तन्नमस्काररूपमङ्गलेन—

'इत्थं निष्कृष्यमाणं यत् शब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ।
ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः' ।। इति उपसमाहार्षीत् ।

भाट्टतन्त्ररहस्यप्रतिपाद्यानां निर्देशः

नव्यमीमांसकोऽयमाचार्यखण्डदेवो नव्यतार्किकाणां पद्धतिमनुसृत्य, वैयाकरण-तार्किकमतनिराकरणमुखेन भाट्टसम्मतां शाब्दबोधसरणिं सुपरिष्कृतां न्यरूरुपत् प्रस्तुते प्रबन्धे । प्रबन्धेऽस्मिन्नध्वरमीमांसाशास्त्रस्य प्रमेयं धर्मम्, अधर्मं च सविशेषणकृत्यमलिलक्षत् । ततो वेदेनेष्टसाधनताबोधननिरूपणमुखेन तार्किकसम्मतं लिङर्थं सपरिकरं तदन्वयप्रकारञ्चोपवर्ण्य, अनन्तकार्यकारणभावकल्पनागौरवेणादूदुषत् । स्वाभिमतं विध्यर्थं मण्डनमिश्र-पार्थसारथिमिश्राभिमतविध्यर्थस्य निरसनेन न्यायसुधाकारस्य मतमवलम्ब्य, निरधीधरत् । विधि-निषेधस्थले च शाब्दबोधप्रकारं विध्यर्थवादयोः प्राशस्त्याप्राशस्त्ययोस्स्वरूपमभिधाय, शाब्दीभावनायाः करणांशेतिकर्तव्यतांशयोश्शाब्दबोधे भानं न भवतीत्यभिधाय, क्वचित्पदैकवाक्यता, क्वचिद्वाक्यैकवाक्यतेति विविक्तस्थलनिर्देशपूर्वकम् सम्प्राधीधरत् ।

शाब्दबोधविषये तार्किकमतमुपक्रम्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यश्शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यतया भासत इति पक्षं सपरिकरमुपपाद्य, निराचकार। तथैव धात्वर्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधं शाब्दिकानामभिमतमुपपाद्य, निरास्थत्। भावप्रधानमाख्यातमिति यास्कस्मृतेः शाब्दिकानां व्याख्यानमविमृश्यमानसुन्दरमित्युपावर्णयत्। भाट्टमीमांसकसम्मतमाख्यातार्थभावानायाः मुख्यविशेष्यत्वं व्यवातिष्ठिपत्। ततो लकारार्थम्, तस्य भावनायामन्वयप्रकारञ्च प्रत्यपीपदत्। ततो धात्वर्थविषये नैयायिकानाम्, वैयाकरणानाञ्चाभिमतमर्थम् निरस्य, स्वमतेन धात्वर्थं परिनिश्चिकाय।

ततो विभक्त्यर्थम् सम्बोधनप्रथमार्थम्, पाणिनिमतेन, कात्यायनमतेन च प्रथमार्थम्, ततो द्वितीयार्थकर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वसमनियतमखण्डोपाधिरूपं प्रत्यपीपदत्। 'क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य वाचिका द्वितीये'तिपातञ्जलभाष्यावलम्बनेन 'तार्किकाणाम्, शाब्दिकानां च कर्मत्वम् निरस्यति स्म। ततो गुणकर्मानुशासनिकानामुदाहरणमुखेन ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति वार्तिकांशस्य परिगणिताव्ययभिन्नाव्यययोगेऽपि द्वितीया दृश्यते इति केषाञ्चिद्व्याख्यानं भाष्यानारूढमिति दूषयित्वा 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वार्तिकांशं क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्येतदर्थपरकतया व्याख्याय, 'स्तोकं पचती'त्यादौ वैयाकरणसम्मतं शाब्दबोधं निरस्य, स्वमतेन शाब्दबोधः उपवर्णितः। एवं तृतीया-चतुर्थी-पञ्चमी-षष्ठी-सप्तमीविभक्तीनां विचारेण तार्किकाणाम्, शाब्दिकानां च प्राचाम्, नव्यानां चाभिमततत्तदर्थनिरासमुखेन स्वाभिमतस्तत्तद्विभक्त्यर्थो निरूपितः।

संबन्धसामान्यबोधेऽपि, विशेषे पर्यवसानं मानान्तरवशात्, न तु द्वितीयबोध इति निरूपणम्

तत्र लिङर्थ-सुबर्थादीनां भावनान्वयप्रतिपादने परम्परासम्बन्धावगाहिनमेव शाब्दबोधप्रकारं प्रतिपादयति। परम्परासम्बन्धः सम्बन्धत्वेन शाब्दबोधे भासते, संसर्गविशेषलाभस्तु 'भूतलं घटवत्' इत्यादाविव प्रमाणान्तरवशादेवेति निरूपयति। 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ विध्यर्थः प्रवर्तना प्रवृत्तिप्राक्कालीनतत्तल्लिङादिजन्यस्वज्ञानप्रयोज्येष्टसाधनतानुमितिप्रयोज्यत्व —सम्बन्धेन भावनायामन्वेति। 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यत्र तु लिङर्थः निवर्तना स्वविषयकज्ञानविशेषजन्यानुमितिप्रयोज्याभावप्रतियोगितासम्बन्धेन भावनायामन्वेति। संसर्गविशेषबोधश्च प्राथमिकशाब्दबोधानन्तरकालिकः प्रमाणान्तरायत्तः। संबन्धसामान्यबोधस्य विशेषे पर्यवसानमेव, न तु तदर्थं द्वितीयबोध इति ध्येयम्।

पूर्वमुक्तस्यैवार्थस्य सिंहावलोकनन्यायेनाऽनुसन्धानम्

सर्वत्र कर्तृत्व-कर्मत्वादिकमखण्डोपाधिरूपमित्यभिप्रयन् कर्तृत्व-कर्मत्व-करणत्व-सम्प्रदानत्व-अपादानत्वाधिकरणानि सर्वाण्यप्येतान्यखण्डानीत्यूरीकरोति स्म, यथा परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वसमनियतमखण्डं कर्मत्वमिति प्रतिपादयति। 'ग्रामं गच्छति' इत्यादौ द्वितीयावाच्यसंख्यायाः परम्परासम्बन्धेन (सामानाधिकरण्येन) द्वितीयार्थे कर्मत्वेऽन्वयः। न तु साक्षात्सम्बन्धेन प्रकृत्यर्थ इत्यभिप्रैति। 'पचति, यजते' इत्यादौ धात्वर्थोऽनुगतप्रतीतिसिद्धम्। पाकत्वयागत्वादिकमखण्डो धर्म एव। सुबर्थ कर्मत्वादिकं स्वनिरूपकधात्वर्थ-करणकत्वादिपरम्परासम्बन्धेनाख्यातवाच्यभावनायामेवान्वेति, न तु निरूपकतासम्बन्धेन धात्वर्थे।

धात्वर्थस्यान्वयनिरूपणम्

धात्वर्थोऽपि कर्मत्वेन, करणत्वेन वा द्वेधा विवरणदर्शनात् कर्मत्व-करणत्वान्यतरसम्बन्धेन भावनायामेवान्वेति। यथा 'चैत्रः काष्ठैरोदनं पचति' इत्यत्र धात्वर्थो भावनायां विशेषणतया भासते। ईदृशकल्पनायां किम्मूलमिति मूलगवेषणायां प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति सुब्जन्योपस्थितिः कारणम्। लिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तसुबर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रत्याख्यातपदजन्यभावनोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावकल्पनालाघवमेव मूलमिति मन्यते। 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इति स्मृत्या धात्वर्थविशेष्यतयाऽऽख्यातार्थबोधः प्रसिद्धः। काल-संख्या-कर्तृ-भावनानामाख्यातवाच्यानां मध्ये कस्य विशेष्यत्वम्, कस्य वा विशेषणत्वमित्याकाङ्क्षायां 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति स्मरणं भावनातिरिक्ताख्यातार्थम् प्रति भावनायाः प्राधान्यं नियच्छति, एवं सति कस्यापि संकोचः, अनुवादकत्वं वा न कल्पनीयमिति।

क्रियाविशेषणविषये नूतनव्यवस्थावर्णनम्

क्रियाविशेषणपदाद्द्वितीया भवतीत्यत्र महती विप्रतिपत्तिर्दृश्यते। तत्र किमप्यनुशासनं नास्तीति केचन मन्वते, अपरे तु भाष्यमेव तत्र नियामकमिति, अन्ये तु तत्र द्वितीया न भवति, किन्तु प्रथमैव प्रथमातिक्रमणे कारणाभावादिति च मन्वते। न्यायग्रन्थेष्वभियुक्तैः 'क्रियाविशेषणानाम् कर्मत्वमि'ति तु सर्वैरप्यभिधीयते। परमयं ग्रन्थकारः 'उभसर्वतसोः कार्या' इत्यादिवार्तिकस्य तुरीयचरणं क्रियाविशेषणानां कर्मत्वप्रतिपादनपरतया व्याचख्यौ।

तदेव पदवाक्यरत्नाकरकृता, तच्छिष्येण गिरिधरोपाध्यायेन विभक्तिनिर्णयकृता चानुसृतं ६२७ पृ० सं० दृश्यते। एवं च ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इत्यनुशासनेन क्रियाविशेषणपदात् द्वितीयामात्रं भवति, न तत्र कर्मसंज्ञा, एतेन कर्मणि लकारापत्तिर्निरस्ता। कृतिशक्तस्याख्यातस्यानुशासनिकी कर्तरि निरूढलक्षणेत्यादि प्रमेयजातमुपवर्णयति।

लः कर्मणीति स्मृत्यर्थविचारः

'लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः' पा० सू० ३-४-६९ इति पाणिनीयम् स्मरणम्। कर्तरि कृत्' सूत्राच्चकारात्कर्तरीत्यनुकृष्यते। तस्यायमर्थः-सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः कर्मणि, कर्तरि च लकारा भवन्ति। अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे, कर्तरि च लकारा भवन्तीति वाक्यद्वयं सम्पद्यते, तेन भाव-कर्म-कर्तारो लकारार्थाः इति प्रतीयन्ते। तेन कर्तुर्वाच्यत्वमिति शाब्दिका मन्वते। उत्तरत्रापि तयोरेव कृत्य इत्यत्र संदंशमध्यपाठाद्वाच्यत्वमिति, तत्र प्रधानभूतप्रकृतधात्वर्थाश्रयः कर्ता, फलाश्रयश्च कर्म। तत्र फलव्यापारयोर्धातुनैवोपात्तत्वादाश्रयमात्रं लकारार्थः, 'अन्यलभ्यश्शब्दार्थः' इति न्यायात्। ततश्च स एवार्थस्तिङामपि, तेषामपि लादेशत्वात् स्थान्यभिधानसमर्थ एवादेश इति शाब्दिकानां मर्यादा।

आख्यातार्थविषये तार्किकमतम्

तत्र नैयायिका मन्यन्ते-आख्यातस्य कृतौ शक्तिः, लाघवात्, न तु कर्तरि। यदि लः कर्मणीति यथाश्रुतसूत्रादाख्यातस्य कर्तरि शक्तिस्स्वीक्रियते, तदा शक्यः कर्ता शक्यतावच्छेदकं कृतिमत्त्वम्। तच्च कृतिरेव, तद्वत्त्वञ्च तदेवेति न्यायात्, सा च प्रतिकर्तृ भिन्ना, तथा च शक्यतावच्छेदका नानास्स्युः। एवं नानाधर्माणामवच्छेदकधर्मविधयोपस्थितौ गौरवं स्यात्। अतो लाघवादाख्यातस्य कर्तृत्वे शक्तिः, कर्तृत्वञ्च क्रियानुकूला कृतिरेव। तस्मादनुकूलकृतित्वेन शक्यतावच्छेदको धर्मः यावत्कृतिषु विद्यमाना कृतित्वजातिरेकैवेति परमलाघवम्। नन्वेवमख्यातप्रत्ययस्य कृत्यर्थकत्वं स्वीक्रियते, तदा कर्तुरनुक्तत्वात् 'अनभिहिते कर्तृकारके तृतीया स्यात्' इत्यनुशासनेन चैत्रेण पचतीति प्रयोगापत्तिरिति न शङ्कनीयम्। आख्यातप्रत्ययस्य कृति-काल-संख्याद्यनेकार्थस्वीकारेण यत्र स्थले कर्तृगतसंख्याऽऽख्यातप्रत्ययेनाऽनभिहिता, तत्र तृतीयेति स्वीकारेणाऽदोषात्।

कृतिवाचित्वेऽपि वैषम्यकथनम्

अत्रेदं विचारणीयम्—'चैत्रः पचति, चैत्रः पक्ता, पचन्तं देवदत्तं पश्य,

पचते दक्षिणां देहि' इति प्रयोगा दृश्यन्ते। तदनुसारेण क्वचित्कृतौ शक्तिः, क्वचिदाश्रय इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम्। न चैतावता घञादिसाम्यं शङ्कनीयम्। घञादिवाच्यो भावः सलिङ्गः यथायथं सकलकारकान्वितश्चेति वैषम्यं स्पष्टं प्रतीयते। अत्र च वैषम्येऽनुभवबलात्कल्पनीयः शब्दशक्तिस्वभाव एव नियामक इति सर्वानुभवसिद्धमेतत्। अत एव 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति भाष्यकारवचनम्। 'एतच्चाऽव्ययीकृते भावे' इति वार्तिके स्फुटम्। अत एव कर्तृकर्मणोर्द्वित्वे, बहुत्वे च द्विवचन-बहुवचने भवतः, भावे लकारस्तु क्रियामेवाभिधत्ते, तत्र प्रथमपुरुषैकवचनमेव भवति 'एकवचनन्तु करिष्यत' इति भाष्यात्। न तु मध्यमोत्तमौ युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्याभावात्, नापि द्विवचन-बहुवचने। द्वित्व-बहुत्वयोरप्रतीतेः। 'उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशायिकाः शय्यन्ते' इत्यत्र भाष्यप्रयोगवचनाद्भावेऽपि बहुत्वमिति'। अतो द्विविधानां प्रयोगाणामुपपत्तये यथानुभवं क्वचिल्लकारस्य कृतौ शक्तिः, कृदादिष्वाश्रये शक्तिरित्यङ्गीकर्तव्यम्।

ननु 'पचन्तं देवदत्तं पश्य' इत्यादौ शतृ-शानजादीनामपि कृतिमात्रबोधः इति वक्तुं न शक्यते। तत्राभेदसंसर्गस्य वक्तव्यतया कर्तृवाचकत्वस्यावश्यमभ्युपगमनीयत्वात्। यद्युच्येत नामार्थयोरभेदसंसर्ग एव बीजम्। अत एव गौरवस्य प्रामाणिकतया वैषम्यम्। शत्रादीनां कर्तरि शक्तिः, तिबादीनां तु कृतावेवेति वैषम्यमिति वक्तुं न शक्यते, अन्याय्यश्चानेकार्थत्वमि'ति न्यायात्। स्थानिनो वाचकत्वमनङ्गीकृत्य वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचकाः इत्युच्यते, तर्हि हरेऽव विष्णोऽव' इत्यादिषु वाक्यस्फोट आपद्येत इति, महदनिष्टमापद्येत। एतेन 'कर्तरि कृत्' इति यत्कर्तृग्रहणम्, तदेव लः कर्मणीति सूत्रे चकारेणानुकृष्यते। तत्कथं ण्वुलादीनां लकाराणां शक्तौ वैलक्षण्यम्। अपि च नामार्थयोरभेदसंसर्ग एव ण्वुलादौ कर्तृवाच्यत्वे कारणमित्यभ्युपगमे 'पचतिरूपं देवदत्तः' इत्याद्यनुरोधेन तिङ्ष्वपि वाच्यत्वं कुतो न स्यात्। अपि च तिङ्प्रत्ययस्य नामत्वं नेति ब्रूषे, तदाऽकस्यापि तदभावात्। यद्यस्य संग्रहाय अकान्तं नामेत्युच्यते, तर्हि कल्पबाद्यन्तं नाम स्यादित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्।

अपि च नामसंज्ञापन्नसमुदायान्तर्गतयत्किंचिद्धात्वर्थस्यैव नामार्थत्वे अभ्युपगम्यमाने धातोः खण्डशक्तिस्वीकारेणैव फलस्य जनकतासंसर्गेण व्यापारे विशेषणत्वं भवति। तत्र च तिङर्थस्य विशेषणत्वमिति स्वराद्धान्तोऽपि 'पचतिकल्पमि'त्यादौ भवता कथमुपपादनीयः। फल-व्यापाराश्रयाणां नामार्थत्वप्रसङ्गेन मिथो भेदसंसर्गेणान्वयानर्हत्वात्। तथा च

'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः।
फले प्रधानं व्यापारः तिङर्थस्तु विशेषणम्' ॥ इत्यादि

उत्कालितं स्यादिति साधु स्वमतस्थापनम् ।

अपि च फलव्यापारविशिष्टाश्रयस्य वाच्यत्वे कर्तृ-कर्मणोर्वाच्यत्वमापद्येत, फल-व्यापारयोरुपलक्षणत्वे च अनुगतोपलक्षणतावच्छेदकाभावात् । अतः फल-व्यापारयोर्विशेषणत्वोपलक्षणयोर्दुष्टत्वाच्छाब्दिकमतमयुक्तम् । अथ कर्तृशक्तिव्यतिरिक्ता कर्मशक्तिः, तथा चाश्रयपदेन कर्तृकर्मणोरुभयोरभिधानेऽपि कर्तृकर्मशक्तिरूपाश्रयाभिधानानभिधानाभ्यां व्यवस्थेति शाब्दिकैर्वक्तुम् न शक्यते । शक्तिमात्रस्य तदर्थत्वे 'देवदत्तः पचति' इत्यादौ चैत्रादेर्धर्मिणस्तदभेदान्वयानर्हतया 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे मध्यमः' अस्मद्युत्तमः, इत्यादौ त्वदभिमतस्योक्तसूत्रप्रतिपाद्यस्य सामानाधिकरण्यस्यात्यन्तविलयनेनासिद्ध्यापत्तेः । यदि शाब्दिकः कश्चिद्ब्रूयाच्छक्तिः कारकमिति पक्षस्य आकरग्रन्थेष्वन्यमतत्वेनोपन्यासः, न सिद्धान्ततयेति, सामानाधिकरण्यमुपपन्नमिति । अन्यथा शानजादेरपि शक्तिमात्रवाचित्वे सामानाधिकरण्यं न संघटेत ।

आश्रयस्य तिङर्थत्वे दूषणम्

अपि चाश्रयत्वस्याऽखण्डत्वे गौरवम् । यतो ह्याश्रयत्वस्य तत्तादाश्रयस्वरूपस्याननुगतत्वात् । ननु द्रव्यत्वादिवदाश्रयपदशक्यतावच्छेदकताऽऽश्रयत्वमखण्डं सिद्ध्यतीति वक्तुं न शक्यते । शक्यतावच्छेदकत्वं नाखण्डत्वस्य साधकम् । अन्यथा विभुपदशक्यतावच्छेदकस्य विभुत्वस्य सखण्डत्वं न स्यात् । आश्रयत्वस्याऽखण्डत्वेऽपि तस्य नियतान्यनिरूपितस्वरूपत्वान्निरूपकभेदेन तत्तदवच्छेदकसम्बन्धभेदेन च भिन्नत्वमेवेत्यननुगमो वज्रलेपायते । एवञ्चानन्तानां शक्यतावच्छेकत्वकल्पनागौरवं दुर्वारमेव ।

अखण्डोपाधित्वस्याकराद्यसिद्धत्ववर्णनम्

किञ्चाश्रयत्वस्याखण्डोपाधिरूपत्वमाकराद्यसिद्धम्, शक्तेरेवाखण्डताया भाष्यादिसिद्धत्वात् । 'सम्बन्धश्शक्तिरेव वेत्यादिवार्त्तिके तथा प्रतिपादनात् । यद्याधाररूपत्वमाश्रयत्वमतिरिक्तमिति पक्षेणेदम्, न तु शक्त्यभिप्रायेणेति वक्तुम् न शक्यते । अखण्डशक्तिरूपमिति स्ववचनविरोधात् । एवं तृतीयादिविभक्तेराश्रयमात्रवाचित्वे 'कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादिशास्त्रं विरुध्येत । एवञ्च व्यापाराश्रये, फलाश्रये च कर्तृकर्मपदवृत्त्याश्रयमात्रपरत्वस्य भवताऽभ्युपगमेन,

तिङन्तस्थले भावनामात्रपरत्ववादिनां मते दोषवर्णनानुपपत्तेश्च । यद्युच्येत एकदेशपरत्वमुभयत्र समानमिति, ममोभयत्रैकदेशपरत्वम्, तव त्वेकत्रेत्यर्थवर्णने उभयत्रैकदेशपरत्वापेक्षयैकत्र तत्परताया एवोचितत्वात्।

शक्तिपक्षे भाष्यस्वारस्यवर्णनम्

अपि च शक्तिः कारकमिति पक्ष एवाऽऽकरादौ सिद्धान्त इति वक्तुम् शक्यते । यतो हि सूत्रकारेण 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये' इति सूत्रयता सूत्रे कारकमध्यताया उक्तत्वात्। भाष्यकारोऽपि तमेव पक्षमादाय समाधत्ते स्म । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यादेश्शक्तितद्वतोरभेदोपचारेण काशिकावृत्तिन्यास-कैय्यटादिमहाग्रन्थेषूपपादनाच्च । 'अनभिहिते' इति सूत्रे शक्तिपक्षमाश्रित्यैव व्याख्यानमिति स्पष्टमेवाऽऽकरग्रन्थपरिशीलिनाम् ।

शक्तिपक्ष इवाखण्डोपाधिपक्षेऽपि सामानाधिकरण्यस्योपपादनम्

अत्र कर्मत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वपक्षो भाष्यकार-वार्तिककारादिभिश्चोक्तः । 'चैत्रश्शाकसूपौ पचति, चैत्रेण शाकसूपौ पच्येते' इत्यादौ विरुद्धसंख्यावरोधदर्शनात्कर्तृकर्मणोर्यथाक्रममाख्यातार्थसंख्यान्वयश्रवणादुभयोरेकवचनान्तत्वे ऽपि तेनान्वयोऽवधार्यते, एकत्र निर्णीतश्शास्त्रार्थोऽन्यत्रापि तथेति न्यायात्। अत एव 'यवमयश्चरुर्भवति' इत्यादौ वाक्यशेषाद्दीर्घशूकादिपरत्वेन निर्णीतस्य यवादिपदस्य 'यवमतीरद्भिरौदुम्बरीं प्रोक्षती'त्यादौ वाक्यशेषाभावेऽपि तत्परत्वनिर्णयः । एवञ्च रहस्यकृत् 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रगतं द्वितीयादिविभक्तयः 'क्रिया-कारकयोस्संबन्धस्य वाचिका भवति' इति पातञ्जलभाष्यमाश्रित्य कर्मत्वादिकमेवाखण्डोपाधिरूपं तत्तद्विभक्तिवाच्यमिति निश्चिकाय । अतः आख्यातवाच्या भावना, निरूढलक्षणया कर्ताऽर्थः, तमादायैव लाक्षणिकम् 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे मध्यमः' इत्यादिनोक्तं सामानाधिकरण्यमुपपद्यते, इति न स्मृतिविरोधः। शाबरभाष्य-तन्त्रवार्तिकयोः; कर्त्रधिकरणे संख्याशास्त्राणाम् 'लः कर्मणि' इत्यादेरेकवाक्यतामङ्गीकृत्य व्याख्यानं कृतम्, तदेव तदनन्तरकालिकग्रन्थेषु न्यायप्रकाशपर्यन्तेषूपलभ्यते। 'जानाति, नश्यति' इत्यादौ यथाऽऽश्रयत्वे, प्रतियोगित्वे च लक्षणा सर्वैरप्यङ्गीक्रियते। तथैव 'रथो गच्छति' इत्यादौ यत्नस्य बाधात् व्यापारे लक्षणा, इति तु दोषपरिहारावुभयोरपि समानौ । किञ्च पचतीत्यादौ पाकं करोतीति पचिधात्वर्थात्पाकात्कृतेः पृथग्भासनात्तत्रैवाख्यातस्य शक्तिरिति युक्तम्। एतेन मनोरमावचनम् 'एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसम्भव एव नास्ति। कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण धातुतो लाभादिति वचनं प्रत्याख्यातमिति प्रौढा० म० ३०३० वेदितव्यम्।

कर्त्रधिकरण-जञ्जभ्यमानाधिकरणयोर्वैलक्षण्यम्

एवं कर्त्रधिकरणे आख्यातवाच्यत्वं कर्तुर्निरस्य जंजभ्यमानाधिकरणे शानजर्थत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसकाः प्रत्युक्ता इति कथनमपि बालभाषितमित्यवधेयम्। यतो हि लकाराणां कृतिवाचित्वम्, लादेशादीनां श्याजादीनाम् धर्मिवाचित्वमिति वैषम्येऽनुभवबलकल्प्यश्शब्दशक्तिस्वभाव एव नियामक इति प्रागवादिष्म। तस्माद् "आश्रये तु तिङः स्मृताः' इति शाब्दिकवचनं निरस्य-आख्यातस्य कृत्यपरपर्यायायां भावनायां शक्तिः, कर्तरि निरूढलक्षणेति मीमांसकमतमेव युक्तमुत्पश्यामः।

कर्त्रधिकरणवर्णनम्

किञ्च 'नानृतं वदेदि'ति वाक्यमुदाहृत्यानृतवदननिषेधः शुद्धपुरुषधर्मः, अथवा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः, शुद्धक्रतुधर्म इति त्रेधा सन्दिह्य, प्रथमपक्षम्, द्वितीयपक्षञ्च निरस्य, शुद्धक्रतुधर्मत्वं व्यवस्थापितम्। तत्र पूर्वपक्षद्वयनिराकरणाय कर्तुर्वाच्यत्वं प्रत्याख्यातम्। तत्र वार्तिके त्रेधा पूर्वपक्षावसरे कर्तुराख्यातवाच्यत्वसाधनेऽपि, तस्य कर्तुर्गुणत्वेनोपादानात्तत्तत्कर्तृकक्रियायाः प्रकरणेन क्रत्वङ्गत्वे बाधकाभावादित्युक्तम्। द्वितीयप्रकारस्तु गुणत्व-प्राधान्ययोरुदासीनत्वेनाख्यातेन कर्तृत्वमात्रमभिधीयते' गुणत्व-प्रधानत्वयोराकांक्षादिभिः पश्चात्कल्पने प्रसक्ते आकांक्षानुरोधेन प्राधान्यमेव कल्प्यत इति द्वितीयः प्रकारः उक्तः। आख्यातार्थस्य कर्तुर्धात्वर्थं प्रति प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्याच्छाब्दबोधे विशेष्यतयाऽवगतं यत् प्राधान्यम्, तदेव प्रयोजनाकांक्षायामपि शक्यं कल्पयितुम्। अतस्समानपदश्रुत्या प्रकरणावगतक्रत्वङ्गत्वबाधेन पुरुषार्थत्वमिति तृतीयः प्रकारः। अत्र पक्षत्रये आख्यातस्य भावनावाचित्वमनङ्गीकृत्य, केवलं कर्तृवाचित्वं शाब्दिकमतेन। तथापि स च प्रत्ययार्थत्वात्प्रकृत्यर्थं वदनं प्रति प्रधानभूत इति पार्थसारथिमिश्रेण कर्त्रधिकरणशास्त्रदीपिकायां तृतीयपक्ष एवाङ्गीकृतः।

शास्त्रदीपिकाकारस्यायमाशयः—वार्तिकोक्तमुत्तरपक्षद्वयमभ्युच्चययुक्तित्वेन तस्य प्राधान्यानुपपत्तेरयुक्तमिति। अत आख्यातस्य कर्तृवाचित्वे प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृत्या सर्वेषामेव प्राधान्यप्राप्तौ 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति यास्कस्मृत्या भावनायाः प्राधान्यं नियम्यते। तेन कर्तुः शब्दतोऽप्यप्राधान्ये सिद्धे सुतरामार्थिकप्राधान्यासिद्धिरित्यभिप्रायः।

कर्त्रधिकरणवार्तिकस्यावलम्बने स्मृतिव्याख्यानम्, द्व्येकयोरित्यत्र भावाप्रधाननिर्देशस्यानावश्यकत्वकथनञ्च 'लः कर्मणी'ति सूत्र मूले व्याख्याने च भाष्य-वार्त्तिक-शास्त्रदीपिका-भाट्टदीपिकादिषु-रहस्ये च बहुधा व्याख्यातमिति

नेह प्रतन्यते। एवञ्च प्रकरणादनृतवदनप्रतिषेधः क्रत्वर्थ इति तदधिकरणसिद्धान्तः।

प्रयोजननिरूपणम्

सिद्धान्तस्य प्रयोजनमाद्यपक्षे स्मार्तप्रायश्चित्तम्। क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे 'याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मत्वात्' [मी० द० ३.७-१] इति तार्तीयाधिकरणन्यायेन समाख्याया गुणभूतकर्तृत्वप्राप्तौ नियामकत्वं भवतीति प्रधानभूतस्य यजमानस्यैव प्राप्तेर्नाध्वर्युनियमः सम्भवति। स्तोत्र-शस्त्र-जपादीनामौद्गात्राध्वर्यवादिसमाख्याबाधेन दन्तधावनादिवद्यजमानकर्तृकत्वमेव, नाध्वर्युकर्तृकत्वमिति विशेष इति द्वितीयपक्षस्य प्रयोजनमुक्तम्।

शुद्धक्रतुधर्म इति तृतीये सिद्धान्तपक्ष इदं प्रयोजनं तत्तद्याजमानादिकर्तृकत्वप्रापकसमाख्यादिप्रमाणान्तरसत्त्वे सत्यप्यध्वर्युकाण्डपठितत्वेनाध्वर्योर्नियमः। तदभावे तु सर्वथा न तया समाख्ययाऽध्वर्युनियम इति विधिषु व्यवस्था। निषेधेषु तु निषेधस्यानुष्ठेयत्वाभावाद्गुणभूतत्वेन कर्त्रनपेक्षणात्समाख्याया नियामकत्वं न सम्भवति। अतो यत्रैव प्राप्तिः क्रतोरनृतस्य तत्रैव निषेधकरणात्, यजमानस्य, ऋत्विजां च तत्प्राप्तेः। सर्वैः क्रतुसम्बन्धिभिः कर्तृभिर्निषेधपरिपालनं कर्तव्यमिति प्रयोजनम्। अयमेवाभिप्रायः कर्त्रधिकरणावसाने प्रयोजनमित्यादिनोपन्यस्तः। तथा च तत्रत्योऽयं ग्रन्थः—'प्रयोजनं त्वाद्यपक्षे स्मार्तं प्रायश्चित्तम्। क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे फलिसंस्कारत्वाद्यजमानेनैव विधिप्रतिषेधार्थसंपादनं कर्तव्यम्; न तु समाख्ययाऽध्वर्युनियमः। शुद्धक्रतुधर्मत्वे तु विधिषु सति सम्भवे तया नियमः। निषेधेषु तु तस्याः नियामकत्वासम्भवात्कर्तृमात्रेण वर्जयितव्यमिति' [भा० दी० अ० ३,पा० ४, अ० ८,]।

एतेन 'तिङर्थस्तु विशेषणमि'त्यादेः परिहृतत्वात्। 'न हि गुणभूतः कर्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन गृहीतुमलम्। भावना तु प्रधानभूता तं ग्रहीतुं समर्थेति प्रकरणात्क्रत्वर्थतैव। अस्तु वा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो, अनुष्ठाने विशेषाभावादिति। इति भूषणसारवचनं आमूलविशीर्णमिति वेदितव्यम्।

द्व्येकयोरित्यत्र भावप्रधानस्वीकारोऽपि कर्तुराख्यातवाच्यत्वे प्रतिकूलमिति कथनम्

किञ्च कर्त्रधिकरणे आख्यातेन भावनाऽभिधीयते, न कर्ता, या त्वाख्यातात्कर्तुः प्रतीतिर्जायते, साऽऽख्याताभिहितया भावनया, येन विना यन्न संभवति,

तत्तेनाक्षिप्यत इति न्यायेन कर्तुरुपस्थापनादन्यथा सिद्धा। लः कर्मणीति पाणिनीयम् स्मरणन्तु वाच्यत्व-द्योत्यत्वयोरुदासीनं दृश्यते।

किञ्च लः कर्मणीत्यभिधाय 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनमिति' सूत्राभ्यां द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचनविधानात् कर्तृसंख्यैवाख्यातवाच्या, न कर्तेति शब्दस्वारस्येन प्रतीयते, वैयाकरणाभिमतव्याख्यानसमाश्रयणे संख्येयकर्तृविवक्षणे द्व्येकेष्विति स्यात्, द्वयोरेकस्य कर्तॄणां बहुत्वात्। एवञ्चाख्यातस्य न कर्तृवाचित्वम्।

कर्तुरनभिधाने शंका-परिहारौ

यत्तु कर्तुरनभिधानेऽनभिहिताधिकारविहिता तृतीया स्यात्, पचति देवदत्तेनेतिप्रयोगप्रसंगः, गम्यमानस्य कर्तुस्संख्याया अनेनाभिधाने, करणादिगतसंख्यायामप्यभिधानप्रसंगः, पच्यते इत्यत्रापि कर्मणो गम्यमानत्वात्तद्संख्याया अपि अभिधानप्रसंग इति शाब्दिकानामाक्षेपः।

तत्प्रतिक्षेपप्रकारश्चेत्थम्। तथाहि—आख्यातेनाऽनभिहितोपि कर्ता इतरकारकापेक्षया प्रधानं भवति, अत्रायं नियमः—यत्प्रधानं कारकम्, तत्संख्याऽऽख्यातेनाभिधीयत इति। आख्यातवाच्या भावना कर्तुर्व्यापारः इत्याख्यातेन प्राधान्येन कर्ता द्योत्यते। अनभिहिते इत्यधिकारस्य प्राधान्येन द्योतितत्वाभिप्रायत्वात्। एवञ्च 'चैत्रः पचती'त्यत्र कतुः प्राधान्यात्, तिङा तद्गता संख्या तेनाभिधीयते, अभिहितत्वात् चैत्र इति प्रथमैव, न तृतीया, पच्यन्ते तण्डुलाः इत्यत्र कर्मणः प्राधान्यात्संख्या तेनाऽभिधीयते, करणादीनां सर्वत्राऽप्राधान्यात्, क्वाप्याख्यातेन तदभिधानप्रसंग इति, कर्तुरनभिधेयत्वे न किञ्चिद्दूषणम्, अपितु भूषणमेवेति।

अरुणाधिकरणविषये भूषणसारमतसमालोचनम्

शेषलक्षणे—'अर्थैकत्वाद्द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमस्स्यात्' इत्यधिकरणे अरुणया पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति' इति वाक्यमुदाहृत्य विचारितं यत्—आरुण्यस्य गुणत्वेनामूर्तत्वात्क्रयभावनायां करणत्वेनान्वयो न सम्भवति, अतो वाक्याद्विच्छिद्यप्राकरणिकेषु द्रव्येषु निवेश इति पूर्वपक्षयित्वा, अरुणयेति तृतीयानिर्देशात्तृतीयाश्रुत्या आरुण्यस्यकरणत्वेन क्रयभावनायामन्वयः। शाब्दबोधे भावनायाः एव मुख्यविशेष्यत्वात्। 'भावनैव हि वाक्यार्थः' इति वार्तिकात्। ततो द्रव्यस्य परिच्छेदकाकांक्षायाम्, गुणस्य परिच्छेद्याकांक्षायां द्रव्य-गुणयोरैकक्रयभावनारुपैककर्म्यादेकक्रयार्थत्वाद्द्वितीयबोधे परस्परमन्वय इति तत्रत्या मर्यादा।

अत्र भूषणसारो ब्रवीति—'आरुण्यस्य स्ववाक्योपात्ते द्रव्ये एवान्वयप्रतिपादकारुणाधिकरणोच्छेदापत्तिरिति'। इदन्त्वविमृश्यमानसुन्दरम्। यतो ह्यधिकरणमिदं गुणस्य भावनान्वयप्रतिपादनार्थमितिसिद्धान्तं लेशमात्रेणापि न स्पृशतीदं दूषणम्। तत्राधिकरणे श्रुत्या विनियोगः, न तु वाक्यादिना। तत्र यौगिकशब्दानां द्रव्यवाचित्वम्, बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिः, लक्षणा वेत्यादिकम् प्रमेयजातं वार्तिके संगृहीतमस्ति। तच्चास्यामेव भूमिकायां व्यवस्थापितमिति नेह प्रतन्यते। एतेन 'देवदत्तः पचति' इत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तये आख्यातस्य कर्तृवाचित्वं 'पक्ता देवदत्तः' इत्यादिवदित्यादिकं सर्वं सर्वत्र वैषम्ये अर्थात्क्वचिदाख्यातस्य कृतौ शक्तिः, कृदादेः कर्तरि शक्तिरित्यनुभवबलकल्प्यः शब्दशक्तिस्वभाव एव नियामक इति। एतेन 'तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते' इत्यादिकं चिकित्सितमिति मन्तव्यम्। एवञ्च प्रतीति-सामानाधिकरण्य-स्मृतिविरोधानां परिहारात् भावनाया आख्यातवाच्यत्वे न कश्चिद्दोषः।

अपि च व्याकरणशास्त्रं नियमद्वयप्रतिपादकम्-'साधूनेव प्रयुञ्जीत, नासाधून्' इति एकः प्रयोगनियमः, गवादय एव साधवः, न गाव्यादय इति अपरः साधुनियमः, असति बाधके शक्तिग्राहकत्वं व्याकरणस्य, अयमर्थः समानायामर्थावगतौ इति पस्पशायां स्पष्टः।
अत एव शास्त्रदीपिकायाम्—

'प्रतीतेः स्मरणात् कर्तृविशेषैरपृथक्श्रुतेः।
कर्तृवाचित्वमाख्यातप्रत्ययस्यावसीयते' ॥ इति

इति कर्त्रधिकरणे पूर्वपक्षे अभिधाय, सिद्धान्ते आख्यातस्य क्रियापरपर्यायभावनावाचित्वं व्यवस्थापितम्, कर्तुराक्षेपलभ्यत्वेन न वाच्यत्वमिति। तथा च श्लोकः—

'आख्यातप्रत्ययाः सर्वे क्रियाया अभिधायकाः।
तत एव प्रतीतस्य न कर्तुरभिधेयता'॥ इत्यादिना

अस्य सूत्रस्य व्याख्यानप्रकारः प्रतिपादितः। खण्डदेवाचार्योऽपि तस्मिन्नधिकरणे मीमांसकसम्मतं सूत्रव्याख्यानं वर्णयामास, तदवगतये चास्माभिष्टिप्पण्यामधिकरणार्थः भाट्टदीपिकातः संगृहीत इति, पृ० ४१-४४ एवावगन्तव्यम्।

धात्वर्थारिक्ता भावना नास्तीत्याक्षेपः

संग्रहरुचीनां जिज्ञासूनाञ्च सौकरीमभिप्रेत्य भावनाविवेकानुसारेण संग्रहेण प्रदर्श्यते। तत्र वैयाकरणा धात्वर्थातिरिक्ता आख्यातप्रत्ययवाच्या भावना नास्ति इति वदन्तः पूर्वपक्षमारचयन्ति।

तथाहि—आख्यातसामानाधिकरण्यमर्थात् पचति पाकं करोतीति करोति-पचत्योःभावनार्थकत्वं न साधयितुमिष्टं। अपि तु तद्विशेषवाचकत्वमेव। यथा वृक्षः शिंशपा इति प्रयोगे वृक्षसमानाधिकरणः शिंशपावृक्षः नावृक्षार्थको दृश्यते। किन्तु तद्विशेषार्थक इति सार्वजनीनमेतत्। अतः करोतिसामानाधिकरण्यं न तदर्थसाधकम्।

किञ्च पचतीत्यादौ एकरूपमाख्यातम् दृश्यते, न विशेषवचने समर्थं भवितुमर्हति। धातवो भिन्नरूपा एव भावनाविशेषवचनाः करोतिसमानाधि-करणा इति। किञ्च करोतेर्भावनावाचित्वे युज्यते तत्सामानाधिकरण्यात् पचत्या-देर्भावनवाचित्वमनुमातुम, तदेव न सम्भवति। करोतेः भावनां विनापि प्रयोगः दृश्यते। किं करोति घण्टा, ध्वनतीति प्रश्नोत्तरे दरीदृश्येते। अत्र धात्वर्थात् ध्वनेः भिन्नो भावना नाम कश्चन पदार्थो नावगम्यते। एवमेव का क्रिया इति प्रश्ने, पाक इति उत्तरं अख्याताभावात् भावनां न प्रतिपादयति, धात्वर्थमात्रम् प्रतिपादयति। अतः करोतिर्न भावनावचनः।

अत एवाह भगवान् पतञ्जलिः—कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पचत्यादयः? इति प्रश्नमुत्थाप्य कुम्बस्तयः क्रियाः सामान्यवचनाः, पचत्यादयः क्रिया-विशेषवचनाश्च इति। अतः करोतेर्भावनावाचित्वं न युज्यते। किञ्च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ साध्यस्वर्गसमर्थो व्यापारो यागादन्यो न कश्चिद् प्रतीयते। अतो धात्वर्थ एव तादृशभावनापदवाच्यः। यद्युच्येत धात्वर्थस्य व्यापाररूपत्वेन न भावनात्वमिति, तर्ह्यभिधीयतां कोऽसौ व्यापारशब्दार्थ इति। यदि समीहित-जननसमर्थसाध्यस्वभावः कश्चन धर्म इति मतम्, तदा धात्वर्थस्तथाविधः एवेति, न ततोतिरिच्यते भावना—इति। यदि स्पन्दः, प्रयत्नो वा भावना इति मन्यते, आद्ये यजेत इत्यादिषु भावनाया आभावः प्रसज्येत। द्वितीये रथो गच्छतीत्यादौ आख्यातस्य प्रयोगो नोपपद्येत। न चात्र औपचारिक आख्यात-प्रयोग इति वक्तुं शक्यते। आख्यातप्रत्यये वैलक्षण्यादर्शनात्।

किञ्च प्रयत्नो भावना इत्यस्मिन् पक्षे प्रयत्नस्य धात्वर्थनिष्पत्ति-पर्यवसन्नतया धात्वर्थस्य तं प्रति कर्मत्वमेव स्यात्, न तु करणत्वमिति। यदि धात्वर्थादर्थान्तरभूता भावना, तर्हि पचतीत्यत्र धात्वर्थसाध्यतया प्रतीयत इति तस्याः कियारूपत्वमङ्गीकर्तव्यम्।

तत्र आख्यातस्यापि क्रियार्थतया क्रियाद्वयं प्रतीयेत। न च प्रतीयते, तस्मान्नातिरिच्यत इति। काष्ठैः पचति इति धात्वर्थे काष्ठानां सम्बन्धः सम्भवति, कारकाणां क्रिययैवान्वय इति स्वीकारात्। तस्य च क्रियारूपत्वम् नाङ्गीक्रियते। वाजपेयाधिकरणादौ धात्वर्थस्य कारकत्वव्यवस्थापनात्। न वा आख्यातवाच्यभावनायामन्वयः सम्भवति, समानपदोपात्तेन धात्वर्थेन करणेनावरुद्धत्वात्, भिन्नपदोपात्तानां करणत्वेनान्वयासम्भवाच्च।

अतो धात्वर्थातिरिक्ता भावना नास्ति, किन्तु कर्तृव्यापार एव भावना, पचतीत्यादौ पच्यर्थः–अधिश्रयणादिरेव, अन्यथा विक्लिद्यतेरविशिष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। तस्मात् धात्वर्थतिरिक्ता भावना नास्ति इति शाब्दिकानां शंका।

धात्वर्थातिरिक्ताया भावनायाः प्रतिपादनम्

अत्रेदं समाधानम्—

धात्वर्थातिरिक्ता आख्यातपदवाच्या भावना समस्ति। तथाहि–किं करोति इति प्रश्नस्य पचतीत्युत्तरदर्शनात्, करोति-पचत्योस्सामानाधिकरण्यं प्रसिद्धम्। तत्र करोत्यर्थो भावना तत्समानाधिकरणतया पचतीत्यस्यापि भावनावाचित्वमेषितव्यम्। तत्र किं धातोः अथवा आख्यातप्रत्ययस्य इति जिज्ञासायाम् पच्यादिधातूनां नानार्थत्वेनाननुगमात् आख्यातस्य सर्वत्रानुगतत्वात्, स एव भावनावचनः, न तु धातुरिति। तस्मात् सामानाधिकरण्यात् आख्यातस्य भावनावाचित्वमिति सिद्धान्तः।

किञ्च घटं करोतीत्यादौ कृधातोः क्रियासामान्यवाचित्वं संघटते! अन्यथा घटमिति कर्मणोऽन्वयो न स्यात्, नहि क्रियासामान्यं किञ्चित् समान्यमपेक्षते, विशेषमेवापेक्षते। न च घटो धात्वर्थविशेषः, येन तेनान्वियात्। तस्मात् करोतेः, धात्वर्थसामान्यातिरिक्तभावनावाचित्वेन पचत्यादिसामानाधिकरणस्यापि तस्य भावनावाचित्वं सिध्यति। अपि च भावनाविशेषप्रतिपत्तावपि सामान्यस्यैव वाच्यत्वमिति। यतो हि प्रत्ययेन विशेषावच्छिन्नं सामान्यं प्रतीयते, न सामान्यमात्रम्। अत एव को राजा याति, पाञ्चालराज इति सामानाधिकरण्यं दृश्यते।

द्वितीयहेतोर्निरासः

यदुक्तम्—पूर्वपक्षिणा किं करोति घण्टा, का क्रिया, पाकः इत्यत्र साध्यस्यअभावेन तदविनाभूताया भावनाया अभावेऽपि करोतेः प्रयोगदर्शनात्, न भावना करोत्यर्थ इति। अत्राभिदध्महे–अत्रापि भावना अस्त्येव ध्वननेन दुःखादिज-

ननाद्यदि तु तन्न विवक्षितं इत्यभिप्रेयते, तदापि धात्वर्थ एव तत्र साध्यं भवतीति साध्यात्मिका भावनाऽवगम्यत एव। नहि सर्वत्र धात्वर्थो भावनायाः करणमिति न निर्बन्धः। 'दध्ना जुहोती'त्यादौ कर्मत्वस्यापि दर्शनात्। ततश्चैवं वक्तव्यम्-यत्र भावनासाध्यं फलान्तरं न प्रतीयते, तत्र धात्वर्थः करणम्, यत्र तु न प्रतीयते, तत्र धात्वर्थस्यैव साध्यत्वमिति विवेकः। एवं पाक इत्यत्रापि अस्त्येव पाक-करणिका भावना, सा आख्यातादवगम्यते, तथा तद्वाचकस्य आख्यात-पदस्याभावात् पाकेन लक्ष्यत इत्येव विशेषः।

तृतीयहेतोर्निरासः

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा—विशेषवाचित्वमेव वृक्षश्शिंशपा इति दर्शनादिति। तन्न युज्यते-प्रत्ययेन भावनाया अभिधानात्। तत्र पचति विक्लिद्यन्ति इत्यादौ कर्तृभेदेन व्यापारभेदः, स च व्यापारो धातुवाच्य इति शाब्दिकानां मतम्। प्रत्ययवाच्य इति मीमांसकानां मतम्। ततः किं युक्तं इति विचारणा जायते। अत्रेत्थं विवेक्तव्यम्—पाकः, यागः, पच्यन्ते तण्डुलाः स्वयमेव, यजते यजमानः इत्यादिप्रयोगेषु विक्लित्तिमात्रम् संकल्पमात्रं स्वीकार्यम्। पचतीत्यादौ पाकं करोतीति विवरणदर्शनात् पाकाद्यतिरिक्तः तन्निर्वर्तनरूपो व्यापारः प्रतीयते। स च न धातोरर्थः, पाकादिशब्दाददर्शनेन व्यभिचारात्। ततः प्रत्ययार्थ इति निश्चिनुमः। व्यापारस्य प्राधान्यात् प्रत्ययार्थता युज्यत एव

किञ्चधात्वर्थस्यैव भावनात्वे 'अश्वमेधेन यजेते'त्यादौ धात्वर्थस्य तृतीयादिश्रुत्या कारकावगमात् साध्यरूपायाः भावनायाः कारकत्वं न सम्भवति। धात्वर्थातिरिक्तां भावनां प्रत्येव करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः। तदर्थमेव धात्वर्थातिरिक्तभावनाऽनिच्छितापि स्वीकार्या-इति।

नापि क्रियाद्वयप्रतिपत्तिः, न वा सम्बन्धानुपपत्तिः स्वतः, सिद्धरूपस्य धात्वर्थस्य, भावनायां करणतया अन्वयः स्वीक्रियते। यत्तु-प्रयत्नः, स्पन्दो वा भावनेति, विकल्प्य दूषितं पूर्वपक्षिणा, तन्न विचारसहम्। न वयं परिस्पन्दम्, प्रयत्नं वा भावनां ब्रूमः, अपि तु उभयानुगतं औदासीन्यविच्छेदसामान्य-रूपम्। अतो धात्वर्थातिरिक्तायाः सिद्धौ न किञ्चिद् बाधकम्।

यथोक्तम्—

'अनेकार्थत्वमन्याय्यं तेनैकाधिकरण्यतः।
करोतिना तिङन्तेषु भावभेदोऽभिधीयते॥
उदासीनत्वविच्छेदसामान्यात्मा ततो मतः।
करोत्यर्थो द्वयोश्चेह तद्रूपः प्रत्ययो भवेद्'॥

भा० वि० श्लो० सं० २२-४८, इति।

यथोक्तमाचार्यखण्डदेवेन भावार्थाधिकरणकौस्तुभे—

'द्रव्यत्यागाद्धुतवहमुखक्षेपणाच्चातिशस्ता
निष्प्रत्यूहं विधिपरिचिता भावनेयं चकास्ति ।
यस्यास्संगाददतिशयफलप्रापि यागादिजातम्
तामद्याहं मुररिपुपदद्वंद्वपद्मेऽर्पयामि' ॥

मी० कौ० २ अ० पृ० ४४ इति ।

वैयाकरणानाम्, भाट्टमीमांसकानाञ्च विप्रतिपन्ना विषया इमे—

१—आख्यातार्थ आश्रय इति वैयाकरणाः, भावनेति भाट्टमीमांसकाः ।

२—धात्वर्थ एव शाब्दबोधे मुख्यविशेषतया भासते इति वैयाकरणाः, भावनैव मुख्यविशेष्यतया भासत इति मीमांसकाः ।

३—भावप्रधानमाख्यातमिति यास्कस्मृतेः धात्वर्थपरतया शाब्दिकानाम् व्याख्यानम्, आख्यातवाच्यभावनाप्राधान्यपरतया मीमांसकानां व्याख्यानम् ।

४—लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रव्याख्याने उभयोर्वैलक्षण्यमित्येते विषया विचारिता एतावता प्रबन्धेन ।

१—सांप्रतं समासशक्तिस्वीकारः शाब्दिकानाम्, तदनुपगमो मीमांसकानाम् ।

२—तन्मते तदभ्युपगमे मीमांसाधिकरणानां विरोधशंका, तदुक्तानां परिहाराणामाभासीकरणम्, स्वमते तेषामुपपादनम् ।

३—निपातानां वाचकत्वम्, उपसर्गाणां द्योतकत्वमिति शाब्दिकानाम् व्यवस्था, तत्र मीमांसकानामनास्थाप्रदर्शनम् ।

४—उद्देश्यविशेषणमविवक्षितम्, उपादेयविशेषणं विवक्षितमिति यथाश्रुतस्य नियमस्य दोषप्रकाशनं शाब्दिकमतेनाऽनियम इति सिद्धान्तः, मीमांसकमते तन्निरासः, समाधानञ्च,

५—उपरि निर्दिष्टेषु विषयेषु मूले टिप्पण्याञ्च शंका-समाधानाभ्याम् यस्य विवेचनं कृतम्, तदुपेक्ष्य, अवशिष्टा विषयाः क्रमेण विचार्यन्ते ।

वैयाकरणमतेन समासे शक्तेरुपपादनम्

समासश्चतुर्विधः—अव्ययीभाव-तत्पुरुष-द्वन्द्व-बहुव्रीहिभेदादिति प्राचीनानां प्रवादः, वस्तुतस्तु समासाः षट्, एषु समासेषु 'समर्थः पदविधिः' इति महाधिकारेण एकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यमादाय समासादिवृत्तयो विधीयन्ते ।

'समर्थः पदविधिरि'त्यस्याऽयमर्थः-पदोद्देशेन विधीयमानः समासादिः, समर्थः-विग्रहवाक्यार्थाभिधाने शक्तिं प्राप्त इति सूत्रस्यार्थः। सामर्थ्यं द्विविधम्—व्यपेक्षा-लक्षणम्, एकार्थीभावसामर्थ्यलक्षणञ्चेति। तत्र व्यपेक्षालक्षणं वाक्ये भवति, एकार्थीभावलक्षणञ्च सामर्थ्यं समासे, एकार्थीभावश्च समस्यमानपदयोः संभूय विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वम्। तस्मात् समासेषु विशिष्टा शक्तिरङ्गीक्रियते।

अपि च समासे शक्त्यनङ्गीकारे 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमि'-त्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात्, वृत्त्या अर्थविषयकबोधजनकत्वरूपमर्थवत्त्व-मर्थवत्सूत्रे विवक्षितम्। तेन समासे शक्त्यनङ्गीकारे प्रातिपदिकसंज्ञा न सिद्ध्येत्। न च शङ्कनीयं कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्, न समासे शक्तिर्युक्तेति। कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रे समासग्रहणस्य नियमार्थ-त्वमाकरादौ व्यवस्थापितम्। अतः समासे शक्तिरावश्यकी—इति।

समासशक्तेरनुपपत्त्या निरासः

अत्र ब्रूमः—समासेषु समासघटकीभूतपदादेवार्थबोधसम्भवे तत्र शक्तिकल्पनं न युज्यते, गौरवात्। गौतमीयैरपि अत्र विषये बहु पराक्रान्तमिति, नात्र लेखनी व्यापार्यते। तथा च सूत्रार्थः-पदोद्देशेन विधीयमानः समासादिः, समर्थः-स्वार्थवाचकपदनिष्ठ इति। अत्र केचित्कौमारिलमतानुसारिणो मन्यन्ते-अरुणाधिकरणपर्यालोचनया बहुव्रीहौ शक्तिरेव, तस्य मतुबर्थसमानार्थकत्वात्, मतुबो गोमाँश्चैत्र इत्यादौ अभेदान्वयाविरोधाय सम्बन्धिवाचकत्वस्यावश्य-कत्वात्।अतः 'सर्वोप्युत्सर्गः सापवादः' इति न्यायेन समासे शक्त्यनङ्गीकारेऽपि, बहुव्रीहावन्यपदार्थे शक्तिः स्वीक्रियते।

एवं सति भक्षपेटिकायामिन्द्रपीताधिकरणे इन्द्रपीतपदे इन्द्रेण पीतः, इन्द्रपीत इति तत्पुरुषः, इन्द्रेण पीतः सोमः यस्मिन् सवने इति बहुव्रीहिर्वेति संदिह्य, तत्पुरुषे उत्तरपदे लक्षणा, पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम्, बहुव्रीहौ तु अन्यपदार्थे शक्तिः, अतस्तत्पुरुषापेक्षया बहुव्रीहेः प्राबल्याल्लाघव-मुक्तं सङ्गच्छते—इति।

उक्तार्थस्य केषाञ्चिन्मतेन प्रदर्शनम्

अपरे तु 'सर्वत्र यौगिकैः शब्दैः द्रव्यमेवाभिधीयते' इति वार्तिकम् प्रमाणयन्तः सर्वेषां कृत्तद्धितसमासरूपयौगिकशब्दानां द्रव्ये शक्तिरिति पूर्वोक्तमेव पक्षं प्रकारान्तरेण समर्थयन्ते,

बहुव्रीहौ शक्तिमनभ्युपगच्छतामेकदेशिनाम्मतम्

अपरे तु उपर्युद्धृतस्य वार्तिकस्य अनिर्ज्ञातशक्तिकैकदेशयौगिकशब्दपरमिदं वार्तिकमिति तात्पर्यं वर्णयन्तो द्रव्ये लक्षणा, अतः क्वचित् बहुव्रीहौ लक्षणेति वर्णयन्ति। न चैवं पूर्वोक्ताधिकरणविरोधः शङ्कनीयः, तत्र इन्द्रपीतपदे तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदलक्षणया, पीतपदे हुताहुतशेषलक्षणया च लक्षणाद्वयमापद्यते, बहुव्रीहौ एका लक्षणा इति लाक्षणिकबहुव्रीह्यपेक्षया लक्षणाद्वयापादकस्य तत्पुरुषस्य दुर्बलत्वात् सिद्धान्तसङ्गतिरिति । अत एव निषादस्थपत्यधिकरणे लक्षणापत्त्या तत्पुरुषात् कर्मधारयस्य प्राबल्यमुक्तम्,[1] अतः क्वचित् बहुव्रीहौ लक्षणामातिष्ठन्ते ।

अस्मिन्विषये भाट्टचिन्तामणिकारमतम्

भाट्टचिन्तामणिकारस्तु अत्र प्रकारान्तरमाह—समासेषु न शक्तिः, न वा लक्षणा, अपि तु समासोपस्थापितविग्रहवाक्यादेव बोधो जायते । यथा श्लोकादौ अन्वयो वाक्यात् । उदाजहार च रामेश्वरः—इति ।

अत्र—

'रामस्तत्पुरुषं प्राह बहुव्रीहिं महेश्वरः ।
अन्ये तु महर्षयः सर्वे कर्मधारयमूचिरे' ॥

इत्यादौ तादृशविग्रहवाक्योपस्थित्यैव बोधो जायते। एवञ्च विग्रहवाक्यसंदेहे बोधसंदेहोऽप्युपपद्यते । अतः समासवाक्यस्य विग्रहवाक्योपस्थित्या बोधजनकत्वमुपपद्यते—इति ।

विशिष्टविधौ तात्पर्यग्राहकमेव भेदहेतुः, न त्वेकप्रसरताभङ्गः, स चान्वाचयहेतुरिति प्रतिपादनम्

एवम् 'त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं जुहोति' इत्यत्र एकप्रसरताभङ्गभयेन विशिष्टविधानमिति दाशमिकः सिद्धान्तः समासशक्तिं विनापि निर्वहति, अत्र त्र्यङ्गसमासेऽङ्गोद्देशेन त्रित्वविधावेकप्रसरता भज्येत, अतस्तत्र त्रित्वविशिष्टाङ्गविधिः, तत्रापि एकप्रसरताभङ्गो मूलयुक्तिर्न भवति, 'लोहितोष्णीषा मृत्विजः प्रचरन्ती'त्यत्र समासेऽपि विध्यन्तरप्राप्तोष्णीषानुवादेन लौहित्यविधिरङ्गीक्रियते, यथा वा अश्वाभिधानी, सोमिलिप्तमित्यादौ, तथा प्रकृतेऽपि अङ्गोद्देशेन त्रित्वविधिप्रसङ्गात् ।

१—निषादस्थपतिपदेन षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदे लक्षणापत्तेः, निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारय एव ।

अत एवं वक्तव्यम्—'जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिः ऋणवा जायते' इति उपक्रम्याम्नातस्य 'दोः पूर्वार्धस्य, गुदं मध्यतः, श्रोणी जघनार्धस्य' इति वाक्यशेषे अनिज्याशेषाणामङ्गानां श्रवणात् तदन्यथानुपपत्त्या तत्र विधिः कल्प्यते, अनेन वाक्येन दोः प्रभृतीनां 'दोः पूर्वार्द्धस्याग्रे अवद्यति' इति एकावदानक्रियासम्बन्धे त्रित्वं क्लप्तम्। अत उक्तवाक्यशेषस्य बाधो माभूदित्यस्य विशिष्टविधित्वमङ्गीक्रियते, त्र्यङ्गैरित्यत्र प्रधानयागशेषाङ्गानुवादेन त्रित्वविधौ अनिज्याशेषाङ्गान्तराम्नानस्याऽर्थवादविधयाऽपि अन्वयायोगात्। एवञ्च तत्र विशिष्टविधिरङ्गीक्रियते, यत्र विशिष्टघटकानां विधेयत्वमस्ति, यथा त्र्यङ्गैरित्यत्र, तत्र अनिज्याशेषाङ्गानां त्रित्वस्य च विशिष्टविध्युन्नीतविध्यन्तरेण विधिसम्भवात्। अतः समासशक्त्यनङ्गीकारे पूर्वोक्ताधिकरणानां नासङ्गतिर्मीमांसकानां मते, असङ्गतिश्च शाब्दिकानां मत एवेति ध्येयं विज्ञैः। अतो मीमांसकानाम् पद्धत्यैवाधिकरणरचना सञ्जाघटीति, न तु शाब्दिकरीत्येति, एवञ्च इन्द्रपीताधिकरण–निषादस्थपत्यधिकरणयोरसङ्गतिः स्पष्टैवेत्यवोचाम।

तद्धितार्थविचारः

'सास्य देवते'ति पाणिनीयं स्मरणम्, तत्र [1]"सूक्तहविषोरिष्यते' इति वार्तिकं पठितम्। अत्र सूत्रे अस्येति षष्ठ्यन्तं पदं श्रूयते, इदंशब्दार्थो हविः, हविःसम्बिन्धिनी देवता इति यथाश्रुतार्थः प्रतीयते। परं 'आग्नेयोऽष्टाकपालः, ऐन्द्रं पयः, ऐन्द्रं दधि, सौम्यः चरुः' इति द्रव्यविशेषवाचिपदसामानाधिकरण्येन तद्धितान्तपदप्रयोगो दृश्यते, अतोऽस्य सूत्रस्य तस्या देवतायाः संबन्धि इदं हविरित्यर्थे तद्धितो भवतीति विपरिणामेनाऽर्थो विवक्षितः। एवञ्च देवतासम्बन्धीदं हविरित्यर्थः फलति, तेन तद्धितस्य देवताविशिष्टे द्रव्यविशेषे शक्तिरिति।

तत्र मतभेदनिरूपणम्

अत्र प्राचीनैः तद्धितान्तपदस्य अर्थप्रतिपादन एकः पक्ष उक्तः—देवतात्वविशिष्टे द्रव्यविशेषे शक्तिः, आमिक्षादिपदञ्च तात्पर्यग्राहकमिति। नवीनैस्तु चत्वारः पक्षा उपन्यस्ताः। तथाहि—द्रव्यत्वे, देवतात्वे च भिन्नभिन्ना शक्तिः नागृहीतविशेषणान्यायेन। तदाश्रययोः देवता-

---

[1] सूक्तहविषोरेव देवतातद्धित इति कात्यायनवचनं नास्तीति वैश्वदेवाधिकरणेऽध्वरमीमांसाकौतूहलं वदति, हेतुञ्चोपन्यस्यति पातञ्जलभाष्यादावदर्शनादिति, परन्तु भाष्यवार्तिकशास्त्रदीपिकादिषु दर्शनादस्माभिरपि निर्देशः कृतः।

विशेष-द्रव्यविशेषयोर्व्यक्तिन्यायेन निरुढलक्षणया बोधः, तथा प्राप्तयोः विशेष-समर्पकस्तद्धितप्रकृतिः तद्धितान्तपदसमानाधिकरणपदान्तरञ्चेति प्रथमः । देवतात्वे शक्तिः, द्रव्ये लक्षणेति द्वितीयः । द्रव्यविशेषे शक्तिः, देवतात्वे लक्षणेति तृतीयः । देवतासामान्ये शक्तिः, अभिक्षापदेन विशेषनिर्णय इति चतुर्थः, आहत्य पञ्च पक्षाः पर्यवस्यन्ति । सूत्रे अस्येति षष्ठीनिर्देशादन्यसम्बन्धिनः हविषः अन्ययागसम्बन्धिन्या देवतायाश्च अभिधाननिरासार्थः, न तु तत्रापि शक्तिरिति, वाक्यार्थन्यायेन संसर्गस्य भानोपपत्तेः । ये सम्बन्धे शक्तिं वदन्ति, तैरपि हविष्ट्व-देवतात्वयोः निरूपकत्वं संसर्ग इति अङ्गीक्रियत एव ।

अत्र यद्यपि प्रकृतिसमभिव्याहारेण विश्वदेवदेवतात्वादेर्निरूपकत्वावच्छेदकत्वबोधो जायते, तथापि आमिक्षात्वादेर्वैश्वदेवपदमात्रेण न तादृश्याः उपस्थितिः, भावनाया जायमानं 'साधनं किं फलस्य मे' इति करणाकाङ्क्षा हविष्ट्वमात्रेण, सूक्तत्वेन वा उपस्थितेन द्रव्येण न शाम्यति, किन्तु आमिक्षादि-विशेषपदैरेव तच्छाम्यति, अत्र च कल्पे लोहितोष्णोषन्यायेन तद्धितान्तस्य देवताबोधनमात्रे पर्यवसानमिति, अत एव श्रुति-सर्वनाम-तद्धितैरेकस्यैवार्थस्य बोधनमिति मीमांसकानां सिद्धान्तसरणिः । तद्धितः सन्निहितार्थविशेषवाचि-त्वेन देवतायुक्तमामिक्षारूपं द्रव्यविशेषमाचष्टे, नन्वेवं सति तद्धितेनैव आमिक्षाया अभिधाने, अमिक्षापदं व्यर्थमिति न शंकनीयम् । तस्य विशेषसमर्पणात्-अर्थात् आमिक्षापदेन तद्धितोपात्तस्यैव, सर्वनाम्ना इदमा बुद्धिस्थस्य द्रव्यस्य विशेषसमर्पणं क्रियत इति । एवञ्च आमिक्षारूपस्योपपदस्य योऽर्थः, स वृत्तिघटकेन अस्येति सर्वनाम्ना श्रुत्यैवाभिधीयते, तदर्थ एव च तद्धितेनेति इति, त्रयाणाम्-उपपद-तद्धित-सर्वनाम्नामेक एव वाच्योऽर्थः—इति । तथा च वार्तिकम्—

'आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः
आमिक्षापदसान्निध्यात् तस्यैव विषयार्पणम् ।
श्रुत्यैवोपपदस्यार्थः सर्वनाम्नाऽभिधीयते
तदर्थस्तद्धितेनैवं त्रयाणामेकवाच्यता' ॥ इति ।

अत्र च सामानाधिकरण्यं सामान्यविशेषभावमादाय इति मन्तव्यम् । एतेन चेदं शाब्दिकानां मतं निरस्तम् , त्रयाणामेकवाच्यत्वं न सम्भवति, अन्यथा पर्यायतापत्तेः, पर्यायाणां सहप्रयोगो न दृष्ट इति । एवं च पूर्वोक्तरीत्या तद्धितार्थो मीमांसकैरुपवर्णितः सङ्गच्छते । अस्य विस्तरो मीमांसाकौस्तुभे भेदलक्षणे, संख्याधिकरणे, गुणाधिकरणे च द्रष्टव्यः ।

समासशक्तिवादे सिंहावलोकनन्यायेन दूषणाभिधानम्

शाब्दिकैः समासेषु शक्तिस्स्वीकृता एकार्थीभावलक्षणा। एवं सति निषाद-स्थपत्यधिकरणे तन्मते कथं संघटते। यतो हि तस्मिन्नधिकरणे 'एतया निषाद-स्थपतिं याजयेत्' इति वाक्यमुदाहृत्य निषादस्थपतिपदे निषादानां स्थपतिः निषादस्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषो वा निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयो वेति सन्दिह्य, पूर्वपक्षे तत्पुरुषः, सिद्धान्ते कर्मधारय इति व्यवस्था कृता, अत्र निषादस्थपतिशब्दे षष्ठीतत्पुरुषः, कर्मधारयो वेति, मीमांसाग्रन्थेषु समासद्वयमेव प्रादर्शि। षष्ठीतत्पुरुषाङ्गीकारेण त्रैवर्णिकानामेवाधिकार इति पूर्वपक्षः, बहु-व्रीह्याश्रयेण सा सिद्ध्यत्त्येव, अतो बहुव्रीहौ पदद्वये अन्यपदार्थे लक्षणेति स नाश्रीयते, षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेनैव तस्यान्यथासिद्धेः। अत्र उभयविधेऽपि समासे शाब्दिकानाम्मते शक्तिस्वीकारात् इदमधिकरणम् तत्पुरुषात् कर्मधारयस्य प्राबल्यं प्रतिपादयत् कथं घटतामिति शंका जायते. मीमांसकमते तु तत्पुरुषे उत्तरपदे लक्षणा, पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति तत्पुरुषे लक्षणादोषः, कर्मधारये तु श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यं लभ्यते। अतः तत्पुरुषापेक्षया कर्मधारये लाघवात् निषादस्थपतेः निषादेष्ट्यामधिकारः, एतदनुष्ठानौपयिकतया तदर्थज्ञानमाक्षिप्यते, फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति। एवञ्च षष्ठी-तत्पुरुषे लक्षणा निषादश्चासौ स्थापतिश्चेति कर्मधारय एवाऽय-मिति, कूटं दक्षिणेत्यादि लिङ्गमप्युपपद्यत इति, अत इदमधिकरणं शाब्दिकानां मते न घटते—इति।

अत्र शाब्दिकानां समाधानम्

निषादस्थपतिपदस्य समासशक्तिपक्षे निषादरूपे निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्तत्वान्नानार्थत्वम्। एवञ्च नानार्थपदानां तात्पर्यादिना विशेषनिर्णय इति न्यायेन अर्थकल्पनायां शक्तिग्रहे अन्तरङ्गत्व बहिरङ्गत्वविचारः इति समाधानं न विदुषां मनोऽनुरञ्जयति, न च शक्तिग्रहस्य अन्तरङ्गत्व-बहिरङ्गत्वविचारस्य कथं वा सङ्गतिः ? कर्णे स्पृष्टः कटिं चालयतीति न्यायात्। समासे शक्तिमभ्युपगच्छद्भिश्शाब्दिकैर्निषादस्थपत्यधिकरणविरोधमाशङ्क्य, शक्तिग्रहे तत्पुरुषीयशक्तिग्रहो बहिरङ्गः, तदतिरिक्तार्थविषयकत्वात्। कर्मधार-यीयशक्तिग्रहोऽन्तरङ्गः, तदतिरिक्तार्थाविषयकत्वादिति परिहारोऽभिहितः।

स च—

'पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च।
वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन'॥ वा० प० १-७३। इति।

'निरस्तभेदं पदतत्त्वमेतदिति-स्फो. सि. श्लो. ३६'ति च सिद्धान्तमातस्थुषां पदघटकवर्णानामिव समासघटकानां पदानामनर्थकत्वे उपवर्णितः परिहारः कथं घटतामिति विचारयन्तु सुधियः।

एतेन—

'पर्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थिते ।
शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्व-बहिरङ्गत्व-चिन्तनम्' ॥ इति भूषणसारवचनमिदं प्रत्यूढम् ।

विध्यर्थविवेचनम्

विध्यर्थे वैयाकरणमतम्

'शाब्दिकास्तावत् विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्, लोट् च, छन्दसि लिङर्थे लेट् इति पाणिनिसूत्रमवलम्ब्य विध्यादयःषडर्थाः द्योत्याः, वाच्या वेति मन्यन्ते । तेषां विवरणं ग्रन्थशरीरे निविष्टमिति, ग्रन्थगौरवभिया न ते प्रदर्श्यन्ते । तत्र विध्यादीनां षण्णामुपादानेऽपि, आद्येषु चतुष्वर्थेष्वन्यदीयप्रवृत्तिजननानुकूलव्यापारत्वरूपस्य प्रवर्तनात्वस्याऽनुस्यूतस्य सत्त्वात्, तेन रूपेण तेषां लिङाऽभिधानात्, तेष्वैकैव शक्तिः, यथोक्तं वाक्यपदीयकृता—

'अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ।
न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम्' ॥ इति ।

स च प्रवर्तनारूपो व्यापार इष्टसाधनत्वरूप एव, लोके सर्वः प्रेक्षावान्पुरुषः क्रियमाणमिदं मम समीहितं साधयिष्यतीति संप्रधारयति, ततस्तत्र प्रवर्तते इति सार्वजनीनमेतत् । प्रयोजकवाक्यश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिं दृष्ट्वा पार्श्वस्थो व्युत्पित्सुर्बालः स्वप्रवृत्तिदृष्टान्तेन प्रथममिष्टसाधनताज्ञानमनुमिमीते, प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिरस्मिन् कर्मणि इष्टसाधनत्वज्ञानपूर्विका प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिवदिति । एवमिष्टसाधनताज्ञानेऽनुमिते, तज्ज्ञानकारणजिज्ञासायां लिङ्घटितवाक्यश्रवणसमनन्तरभावित्वात्, तस्य तद्वाक्यजन्यत्वमवधारयति, 'तदुदितस्स हि यो यदनन्तरः' इति न्यायात् । एवञ्च लिङादिशब्दादेव तस्य प्रतीयमानत्वात्, इष्टसाधनत्वस्य लिङ्वाच्यत्वम्, तस्य प्रवर्तकत्वाच्च प्रवर्तनारूपत्वमिति निश्चिनोति, तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः । ईदृशमेव विधितत्त्वं मण्डनमिश्रस्याऽभिमतम्, तथा च विधिविवेकसन्दर्भः,

'पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्तनामि' ॥ इति।

ब्रह्मसिद्धि-बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिकादिष्वपि ईदृशमेवादृतम्, समर्थितञ्च दरीदृश्यते,, सिद्धान्तकौमुद्यां प्रवर्तनायां लिङित्येवमिति भट्टोजिदीक्षितः, तदनुसारिणश्चाऽन्ये।

विध्यर्थे तार्किकमतम्

तार्किकाः—बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम्, इष्टसाधनत्वम्, कृतिसाध्यत्वञ्च तत्तद्धात्वर्थगतं विध्यर्थमुररीकुर्वन्ति, तेषामयमभिप्रायः। तथाहि—लोके सर्वत्र चेतनस्य प्रवृत्तौ उपयुक्तं त्रयमप्यपेक्ष्यते, इतरथा इष्टसाधनत्वबलवदनिष्टसाधनत्वयोस्सत्त्वेऽपि असति कृतिसाध्यताज्ञाने सुमेरुशृङ्गाहरणादौ प्रवृत्तिर्न दृश्यते, विषमिश्रितमिष्टान्नभोजने क्षुन्निवृत्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानकृतिसाध्यताज्ञानयोस्सत्त्वेऽपि मरणसम्पादकत्वेन बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानाभावेन तत्र पुरुषाणां न प्रवृत्तिर्दरीदृश्यते। तथा निष्प्रयोजने जलताडनमण्डलीकरणादौ बलवदनिष्टाजनकत्व-कृतिसाध्यत्वयोस्सम्भवेऽपि समीहितसाधनत्वाभावेन तत्रापि पुंसां प्रवृत्तिर्न विलोक्यते, तस्माद्यत्र प्रवृत्तिर्दृश्यते; तत्रेदं त्रयमपि विदित्वैव पुरुषः प्रवर्तत इत्यभ्युपगमनीयम्।

प्रवृत्तेर्द्वैविध्यम्

लोके प्रवृत्तिर्द्विधा भवति, स्वेच्छया (स्वतन्त्रा), परप्रेरणया च (परतन्त्रा) चेति, तत्र स्वतन्त्रप्रवृत्तिस्थले प्रागेव प्रमाणान्तरेणेष्टसाधनतां स्वतः एव बुद्ध्वा प्रवर्तत इति सर्वस्वसंवेद्यम्। पराधीनप्रवृत्तौ परकीये लिङ्लोडादिघटितं प्रवर्तकं वाक्यं श्रुत्वा। तत्र प्रवृत्तित्वाविशेषादिष्टसाधनत्वज्ञानपूर्विकयैव भवितव्यम्। तत्र कथमिष्टसाधनत्वज्ञानमिति ज्ञानकारणजिज्ञासायाम् लिङादिघटितवाक्यश्रवणसमनन्तरभावित्वात्, तस्य तद्वाक्यजन्यत्वमेव तदिति निश्चिनोति, तत्राप्यावापोद्वापाभ्यां लिङ्जन्यत्वमवधार्य, तेषां लिङादिवाच्यत्वम् संप्रधारयति पार्श्वस्थो बालः, एवञ्च बलवदनिष्टाजनकत्वादि त्रितयं विध्यर्थः इति सिद्ध्यतीति।

एतावत्तु प्राचाम्, नव्यानाञ्च साधारणम्। तत्र त्रिष्वप्यर्थेषु पृथक्-पृथक् शक्तिः, अथवा त्रितयानुगतैकैव शक्तिरिति विषयेविवादः। पृथक् शक्तिस्वीकारे एकस्य लिङो अनेकशक्तिकल्पनाप्रयुक्तं गौरवं स्यात्। अतस्त्रितयेऽप्येकैव शक्तिरिति प्राचीनास्तार्किका मन्यन्ते, इदञ्च मतं तर्कप्रकाशे, मुक्तावल्याम् गुणखण्डे च विस्तरेण द्रष्टव्यः।

नवीनतार्किकास्तु—बलवदनिष्टाजनकत्वादीनां त्रयाणामेकीकरणे कस्य विशेष्यत्वम्, कस्य विशेषणत्वमित्यत्र न किञ्चिद्विनिगमकमस्ति, अतस्त्रिष्वप्यर्थेषु पृथगेव शक्तिः, पृथक्शक्तिसद्भावेऽपि पुष्पवन्तशब्दस्य यथा सकृच्छ्रुतस्य युगपदेव चन्द्र-सूर्यरूपानेकार्थबोधकत्वम्, तथैव सकृच्छ्रुतस्य लिङादेरर्थत्रयबोधकत्वमुपपद्यते, 'व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्पुष्पवन्तशब्दाद्युगपदर्थत्रयस्यापि बोधः' इति भाट्टतन्त्ररहस्यमूलम्। वाचकशब्दनिष्ठायाश्शक्तेर्वाच्यार्थनिरूपितायाश्च यथा वाचकानेककृतं नानात्वं भवति। तथैव वाच्यानेकत्वकृतनानात्वमपि प्रसज्येत। अत एव पुष्पवन्तावित्यादौ दिवाकर-निशाकरयोरेकशक्त्यङ्गीकारेऽपि न दोषः। वस्तुतस्तु तत्रापि दिवाकरत्व-निशाकरत्वरूपशक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेद एव युक्तः। युगपद्बोधात्तु शक्तिद्वयस्यापि युगपद्बोधद्वयजनकत्वम्। अत एव क्त्वाप्रत्ययादौ समानकर्तृकत्व-पूर्वकालत्वयोर्विशेष्य-विशेषणभावे नियामकाभावाच्छक्तिद्वयं परिकल्प्य, युगपद्बोधजनकत्वमङ्गीक्रियत इति। त्रयाणामर्थानामसति बाधके धात्वर्थेऽन्वय इत्युत्सर्गः, बाधकसत्त्वे त्वन्यत्रान्वयः। यथा 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इत्यत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं बाधितम्। वैरिमरणरूपतात्कालिकेष्टसाधनत्वेऽपि कालान्तरे नरकप्राप्तिरूपानिष्टसाधनत्वस्य शास्त्रेण बोधितत्वात्। आद्यस्य विस्तरः शक्तिवादे सामान्यकाण्डे, द्वितीयस्य व्युत्पत्तिवादे, विध्यर्थविचारे च द्रष्टव्यः।

विध्यर्थविषये पार्थसारथिमिश्रमतम्

पार्थसारथिमिश्रस्तु न्यायरत्नमालायास्तृतीयप्रकरणे विधिनिर्णयनामके विध्यर्थं चतुर्धा प्रत्यपीपदत्। तथाहि—१—नियोगो विध्यर्थः प्राभाकरीयः, २—इष्टसाधनत्वं तत्त्वेन रूपेण विध्यर्थः। ३—तत्तद्धात्वर्थरूपक्रियागतं कार्यत्वम्। अभिधाख्यश्शब्दव्यापार इति मतत्रयमुपपाद्य, आद्यमतं महताऽभिनिवेशेन खण्डयांबभूव, द्वितीय-तृतीययोः पक्षयोर्वार्तिकाननुगुणतामुपवर्णयामास, अन्ते च 'न्यायविदान्तु इष्टसाधनत्वमेवाभिमतम्, इदमेव हि भगवतो मण्डनमिश्रस्यापि—

'पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवतनाम्'॥ इति,

एवम्—कार्यं न प्रवर्तनेति, "प्रवर्तनावचनः कर्तव्यतावचनः प्रत्ययः" (विधि० वि० पृ० २४३) इति वदतोऽभिमतमिति ग्रन्थसन्दर्भेण समीहितसाधनत्वं लिङर्थ इति स्वाशयमाविरकार्षीत्, धर्मपुराभिजनः तन्त्ररहस्यकारो रामानुजाचार्योऽपि न्यायविदान्त्वित्यादिग्रन्थमवतारयन्

समीहितसाधनताविध्यर्थत्वपक्षमेव पार्थसारथिमिश्राभिमतमिति मन्यते। शास्त्र-दीपिकाव्याख्याता सर्वतोमुखसोमयाजी सोमनाथदीक्षितोऽपि पार्थसारथिमते इष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनेति सुस्पष्टमेव व्याहरति (शा० दी० व्या० पृ० ७)।

परन्त्वाचार्यखण्डदेवः—'कस्य पुनरसौ प्रवर्तनारूपो व्यापारः। शब्दस्येति ब्रूमः, तस्य सन्निहितत्वादन्यस्य चाप्रतीतेः, इति स्वर्गकामाधिकरणशास्त्रदीपिका-मवलम्ब्य शब्दकर्तृकस्यार्थप्रतिपादनरूपस्य प्रवर्तनारूपत्वमिति अभिधा-भावनापक्षमेव तदभिप्रेतमिति अर्थवादाधिकरणकौस्तुभे पृ० २१, भाट्टतन्त्ररहस्ये च पृ० १६ विध्यर्थनिरूपणप्रस्तावे उपन्यस्यति, निरस्यति च।

तत्र न्यायसुधाकारस्य मतम्

तन्त्रवार्तिकव्याख्याता महादेवसूनुस्त्रिकाण्डमण्डनस्सोमेश्वरभट्टः अर्थ-वादाधिकरणस्य 'विधिनात्वेकवाक्यत्वादि'त्यादिसिद्धान्तसूत्रवार्तिकव्याख्यायाम् राणके षट्पक्षानुपक्षिपति—१-प्रवर्तको लिङादिः, २—तत्क्रिया वा विलक्षणा, ३-अभिधा वा ४-आज्ञादिर्वा, ५-कार्यं वा, ६-अथेष्टहेतुता, इति उपन्यस्तान् सर्वानेव पक्षानदूदुषत्। तदनन्तरम् 'का पुनः प्रवर्तनेति पृष्ठा प्रवृत्तिहेतुभूतः प्रवर्तयितृधर्मः कश्चिदिति ब्रूमः' इति समाधत्ते स्म। ततः प्रवर्तयितृधर्मो मानस-प्रत्यक्षप्रवेद्यः प्रैषादिरूपो नाऽपह्नवमर्हति। अपौरुषेये वेदे पुरुषाभावेन पुरुषस्थानीयस्य लिङादिशब्दस्यैव प्रवर्तकत्वात्, तद्धर्मो भविष्यतीति आच-क्षाणः प्रागुक्तात् पक्षषट्काद्व्यतिरिक्तं सप्तमं प्रवर्तनाविध्यर्थत्वपक्षमन्वमंस्त, अयमेव पक्ष आचार्यखण्डदेवेन समादृतः, समर्थितश्च। यथा—अतः क्लृप्तैर्विनि-गमनाविरहे कल्प्यमन्यत्प्रसिद्ध्यतीतिन्यायेनाऽलौकिको धर्म एव लिङादिनिष्ठः प्रवर्तनात्वेन लिङादिवाच्यश्च कल्प्यते।

तज्ज्ञानञ्च प्रवृत्तिं प्रति कारणमिति, न्यायसुधाकृन्मतमेव कथञ्चिद्युक्तमिति 'कौस्तुभे व्यक्तम्—इति।

तत्र दीक्षितेन्द्रमतम्

प्रवर्तकवाक्येषु यजेतेत्यादिषु कर्तव्यमिष्टसाधनव्यापारमवगमयन्, तस्येष्टसाधनताम्, कर्तव्यताञ्चाऽवगमयति, अनन्यलभ्यत्वात्तयोः, अनन्य-लभ्यस्य च शब्दार्थत्वादिति भामतीवाक्यव्याख्यानसन्दर्भे कल्पतरुं व्याचक्षाणैः परिमलकृद्भिर्दीक्षितेन्द्रैः पक्षाः षट् विध्यर्थतयोपन्यस्ताः।

ते च—

(क) विधि-निषेधात्मकशब्द एव पुरुषस्य प्रवृत्तिम्, निवृत्तिञ्च

भावयन् शब्दभावनेत्युच्यत इति, लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने अवगम्येते शब्दात्मिका चाऽर्थात्मिका चेति यथाश्रुतवार्तिकग्रन्थानुसारी कश्चित्पक्षः। स च मीमांसकैरेव—

'तत्र शब्दस्स्वरूपेण वायुवच्चेत्प्रवर्तकः।
प्रमाणत्वं विहन्येत नियमाच्च प्रवर्तयेत्' ॥ इत्यादिन्यायैर्निराकृतः।

(ख) लिङादिभिः, नञ्समभिव्याहृतलिङादिभिश्च बोधितः प्रवर्तना-निवर्तनात्मकशब्दस्य व्यापारः शब्दभावना-इति।

(ग) लोके प्रेषणाध्येषणादिः प्रवर्तकस्य पुरुषस्य व्यापारो गामानयेत्यादिषु प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुत्वेनावगतः। अपौरुषेये वेदे वक्तृपुरुषव्यापारासंभवात् शब्दस्यैव स व्यापार इत्यन्यः पक्षः।

(घ) वेदस्येश्वरकर्तृकत्वात्तदभिप्राय एवाज्ञादिरूपः प्रवर्तकः, निवर्तकश्च लिङादीनाम्, नञ्युक्तलिङादीनाञ्चार्थ इत्युदयनादितार्किकपक्षः।

(ङ) त्रैकाल्यानवच्छिन्नरूपेण लिङादि-नञ्युक्तलिङाद्यसाधारण-भूतार्थभावनैव प्रवर्तिका, निवर्तिका चेति शब्दभावनामनङ्गीकुर्वतां मीमांसकैक-देशिनां पक्षः।

विधि-निषेधलिङादिबोध्यापूर्वरूपो नियोगः प्रवर्तकः, निवर्तकश्चेति प्राभाकरपक्षः (वे० क० परि० पृ० १४७) इति।

विध्यर्थविषये आचार्यखण्डदेवमतम्

आचार्यखण्डदेवेन लिङर्थनिरूपणावसरे प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्त्तनेति प्रथमः पक्ष उक्तः। अयमत्र प्रवर्ततामित्याकारकत्वरूपविषयिताविशेषः पुरुषा-भिप्रायालौकिकोभयसाधारण इति द्वितीयः प्रकारः। इच्छात्वं जातिविशेषः इति तृतीयः प्रकारः। अस्य पक्षस्योपपादनाय वैदिकलिङादिषु वयमिच्छामपि स्वीकुर्मः। यदीच्छाऽऽत्ममात्रनिष्ठा नाचेतननिष्ठा, इति विभाव्यते, तदौपनिषद-मीश्वरमप्यङ्गीकृत्य तदीयेच्छैव लिङर्थ इति स्वीकुर्मः। वस्तुतस्तु लोके लिङादेरि-च्छायां शक्तिः, वैदिकस्येच्छायामलौकिकप्रेरणायां लक्षणेति युक्तमुत्पश्याम-इति।

अयमत्र विध्यर्थप्रकर्षसंक्षेपः

१—इष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इति शाब्दिकाः।

२—इष्टसाधनत्वम्, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम्, कृतिसाध्यत्वञ्चेति त्रितयं विध्यर्थ इति नव्यतार्किकाः।

३—कर्तुस्समीहितसाधनत्वं विध्यर्थ इति मण्डनाचार्याः।

४—प्रवर्तनात्वेन रूपेणेष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इति विधिनिर्णये पार्थसा-

रथिमिश्रः, स्वर्गकामाधिकरणरीत्या शब्दकर्तृकोऽर्थप्रतिपादनरूपाऽभिधाऽर्थभावनाभिधानानुकूला शक्तिरिति खण्डदेवाचार्योक्तः अभिधाभावनापक्षश्च कौस्तुभादौ।

५—प्रवृत्तिहेतुभूतः प्रवर्तयितुर्धर्मोऽलौकिको विध्यर्थ इत्यर्थवादाधिकरणसिद्धान्तवार्तिकव्याख्यायां न्यायसुधाकारः।

६—[1]अलौकिको धर्म एव लिङादिनिष्ठः प्रवर्तनात्वे लिङादिवाच्य इति रहस्यकृत्।

तत्र पक्षत्रयम्—१-प्रवर्तनात्वम्-प्रेरणात्वं वाऽखण्डो धर्मः, २-विषयिताविशेषः, ३—इच्छात्वम्-वेति।

आचार्यखण्डदेवो स्वाभिमतं विध्यर्थं निरूपयिषुर्जल्पन्यायेन पराभ्युपगतान् विध्यर्थान्निरस्य स्वाभिप्रेतं विध्यर्थं प्रत्यपीपदत्। रहस्यमतेन विध्यर्थमधिजिगांसूनां स्पष्टप्रतिपत्तये उपाक्षेपि।

भावनामुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्य संक्षेपेण प्रतिपादनम्

शाब्दबोधे आख्यातवाच्या आर्थीभावनैव मुख्यविशेष्यतया भासते, न तु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः, न वा धात्वर्थ इति प्राक् अवादिष्म, अत्र शाब्दबोधे भावनाया मुख्यविशेष्यतया भासते इत्ययमर्थः संक्षेपेण प्रदर्श्यते। तथाहि—

सर्वं वाक्यं क्रियायां परिसमाप्यत इति रीत्या क्रियापदं विना देवदत्तः तण्डुलमित्यादीनि पदानि शाब्दबोधं नोत्पादयन्ति इति सार्वजनीनमेतत्। तथा च वार्तिकम्—

> 'न हि प्रयोजनापेतं वाक्यमुच्चार्यते क्वचित्।
> प्रयोजनक्षमं नापि पदमाख्यातवर्जितम्'॥

श्लो० वा० ३४६ इति।

अतः क्रियापदमपेक्षते। तत्र क्रियापदमेव चैत्र-तण्डुलादिपदार्थस्य विशेष्यसमर्पकम्, द्वितीयाद्यर्थश्च कर्मत्वादिः प्रातिपदिकार्थस्य तण्डुलादेः विशेष्यम् भवति 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः, तयोश्च प्रत्ययःप्राधान्येन' इति स्मृतेः। तिङन्तघटकधातोराख्यातार्थ एव विशेष्यम्, प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेरिति सर्वसम्प्रतिपन्नम्, यद्यपि दशलकारवाचिनः आख्यातस्य कृतिः, कर्ता, संख्या कालश्चेति

---

[1]—अतः क्लृप्तैर्विनिगमनाविरहे कल्प्यमन्यत्प्रसिद्ध्यतीति न्यायेनाऽलौकिकः लिङादिनिष्ठः प्रवर्तनात्वेन लिङादिवाच्यश्च कल्प्यते, तज्ज्ञानञ्च प्रवृत्तिं प्रति कारणमिति न्यायसुधाकृन्मतमेव कथञ्चिद्युक्तमिति व्यक्तं कौस्तुभे इति।

अर्थाः सन्ति। तेष्वपि भावनैव मुख्यविशेष्यम्, अन्येषाञ्च सर्वेषां तत्रैव प्रकारतया भानम्, 'भावप्रधानमाख्यातमि'ति यास्कस्मृतेः।

स्मृतेः कुत्र स्वारस्यमिति परीक्षा

अस्याः स्मृतेः प्रत्ययार्थभावनायां धात्वर्थं प्रति विशेष्यत्वं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिरिति वक्तुं न शक्यते, 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः' इति स्मरणेनैव धात्वर्थविशेष्यत्वं भावनायाः सिद्धम्। नवा धात्वर्थापरपर्यायस्य भावस्य प्राधान्यप्रतिपादनाय इयं स्मृतिः प्रवृत्ता इति वक्तुं शक्यते, प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः विरुद्धार्थकल्पनाया अयुक्तत्वात्। यतो हि भावपदं नदीवृद्धयादिवत् पर्यभाषि शाब्दिकैः, अन्यथा व्याकरणे यत्र यत्र भावशब्दः प्रयुज्यते, तत्र सर्वत्रापि भावशब्देन धात्वर्थस्यैव ग्रहणमिति नियन्तुं न शक्यते। तस्य 'भावे त्वतलौ' इत्यादौ भावशब्देन प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतः धर्मो भाव इत्युच्यते इति वैयाकरणैरेवोर्थस्याभिधानात्। अपि तु नपुंसके भावे क्त इत्यादावेव इति, शाब्दिका एव मन्वते। तस्मात् भावपदं निरुक्तस्मृतिगतं धात्वर्थपरं भवितुं नार्हति, अपि तु णिजान्तात् भूधातोः अच्प्रत्यये कृते भावयतीति व्युत्पत्त्या भवनानुकूलव्यापाररूपा कृत्यपरपर्याया भावशब्देनाभिलप्यते, तथा चाख्यातवाच्येषु भावनादिष्वनेकेष्वर्थेषु कस्य प्राधान्यम्, कस्य वोपसर्जनत्वमिति संदेहे भावप्रधानमाख्यातमिति यास्कवचनं भावनाया प्राधान्यमभिधत्ते, तस्मात् धात्वर्थादीनां मुख्यविशेष्यभूता भावनैव शाब्दबोधे भासते—इति।

प्रथमान्तस्थले क्रियापदाध्याहारानध्याहार इति शङ्का—तन्निरासश्च

'तण्डुलं पचति' इत्यत्र क्रियाध्याहारस्यावश्यकत्वेऽपि 'नीलो घटः, पण्डितश्चैत्रः' इत्यादिप्रथमान्तपदस्थले क्रियापदाकाङ्क्षायां प्रमाणाभावात्प्रथमान्तार्थस्य भावनाविशेषणत्वं न सम्भवतीति न शङ्कनीयम्। घटः, चैत्रः इत्येतावन्मात्रोक्तौ निराकांक्षः शाब्दबोधो नोत्पद्यते। किङ्करोतीत्याकाङ्क्षाया अवश्यमुत्पद्यमानत्वात्। यद्युच्येत चैत्र इत्येतावन्मात्रस्य निराकाङ्क्षबोधजनकत्वाभावेऽपि, चैत्रः पण्डित इति वाक्यात्पण्डिताभिन्नश्चैत्र इति निराकाङ्क्षश्शाब्दबोधो जायते। अतः प्रथमान्तार्थस्य नियमेन क्रियासाकाङ्क्षत्वे प्रमाणं नास्तीति वक्तुं शक्यते।

महावार्तिकवचनस्याशयवर्णनम्

अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति कात्यायनवचनात्प्रथमान्तार्थो नित्यं क्रियापदसाकाक्ष इति। यदि तत्र योग्यतानुसारेण योग्यतत्तत्क्रियाध्याहार आवश्यक इति वृद्धव्यवहारः। अतो वचनमिदं व्यर्थमिति वक्तुम्

न शक्यते। वेदे अस्याध्याहारनियम एवास्य प्रयोजनमिति, सर्वत्र वाक्ये क्रियापदमस्त्येव। प्रथमान्तपदमपि क्रियापदसाकांक्षमेव। अत इदं कात्यायन-स्मरणं प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वभ्रमनिरासमुखेन प्रथमान्तार्थः शाब्दबोधे विशेष्यं न भवतीति सूचयति।

उक्तयोः कार्यकारणभावयोरेव प्रथमान्तार्थस्य क्रियापद-साकांक्षत्वे मानमिति कथनम्

किञ्च प्रातिपदिकार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन सुब्जन्योपस्थितिः कारणमित्येकः कार्यकारणभावोऽङ्गीक्रियते। लिङ्ग-संख्या-व्यतिरिक्तसुबर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति क्रियापदजन्योपस्थितिः कारणमित्यपरः कार्यकारणभावः। इत्थं क्लृप्तयोरुभयोः कार्यकारणभावयोरेव प्रथमान्तार्थस्य क्रियापदसाकांक्षत्वे मानत्वात्। एवञ्च प्रथमाप्रकृत्यर्थः प्रथमार्थे प्रकारतया भासते, प्रथमार्थश्च क्रियायां विशेषणतया भासते। 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण-वचनमात्रे प्रथमा' इति पाणिनिसूत्रेण प्रथमाविभक्तेः संख्यातिरिक्तार्थसद्भावः अवगम्यते।

प्रथमायास्साधुत्वशंका-निरासौ

ननु प्रातिपदिकेनैव तस्य लाभात्प्रथमायाः साधुत्वार्थं प्रयोग इति वक्तुं शक्यम्। चैत्र इत्यत्र प्रथमार्थः चैत्रः, प्रातिपदिकं चैत्रपदं तु चैत्ररूपार्थ-विशेषतात्पर्यग्राहकम्। अतः प्रथमार्थ एवाख्यातवाच्यभावनायां प्रकारतयाऽव-भासत इति पाणिनिमतम्।

कात्यायनमतम्

वार्तिककारस्तु 'अभिहिते प्रथमा' इति वदन् अभिहितकारकवाचिनी प्रथमेति मनुते। तन्मते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्तृत्वं प्रथमार्थः, तत् प्रकृत्यर्थे चैत्रे आधेयतासम्बन्धेनान्वितं सदाख्यातवाच्यभावनायामन्वेति। प्रथमया चैत्र-वृत्तित्वेन कर्तृत्वं बोध्यते। आख्यातेन तु कर्तृत्वेन बोध इति, चैत्रवृत्तित्वेन कर्तृत्वस्य बोधनाय प्रथमाया कर्तृत्वाभिधानं युज्यत एव। आख्यातेन कर्तृत्वा-भिधानमेवाख्यातपदोत्तरं प्रथमाप्रयोजकम्। अत एव भाट्टदीपिकायां कर्त्रधि-करणे यद्वृत्तिकारकं स्वान्वयिक्रियाप्रतिपादकेन पदेन वृत्त्या प्रतिपाद्यते, तत्त्वम् प्रथमाप्रयोजकमभिहितत्वमित्यवोचि रहस्यकृता। टिप्पण्यामस्माभिस्तत्रत्यः सर्वो विषयः सङ्गृहीतः, तत्रैव द्रष्टव्यमिति। एवञ्च प्रथमायाः साधुत्वाय आख्यातेन कर्तृत्वाभिधानमावश्यकम्, तच्च कर्तृत्वमखण्डो धर्म इति। एतेन

कृत्यभिधानं प्रथमाप्रयोजकमिति निरस्तम्। ईदृशं च कर्तृत्वं भावनायामेवान्वेति, कार्य-कारणभावलाघवात्। तथा च सुबन्तपदानां स्वार्थविशेष्यसमर्पकं क्रियापद-मेवेत्येतावता सङ्गृहीतः।

धात्वर्थस्याप्याख्यातार्थविशेष्यकत्वमिति निरूपणम्

पचतीत्यादौ धात्वर्थस्य पाकस्याऽऽख्यातार्थ एव विशेष्यम्, प्रत्ययार्थ-प्राधान्यस्मृतेः। आख्यातवाच्येषु भावनैव विशेष्यमिति न प्रस्मर्तव्यम्, 'भाव-प्रधानमिति यास्कस्मरणात्। एवञ्च तिङ्सुबन्तचयात्मके वाक्ये शाब्दबोधे भावनैव विशेष्यतया भासत इति।

यत्रोदनं पचतीत्यादौ प्रथमान्तपदं न श्रूयते, तत्रापि सामग्रीवशाद्भावना-विशेष्यक एव बोधो जायते, बाधकाभावात्। भावनाप्रकारकशाब्दबोधस्य प्रथमान्तपदाभावेऽनुपपत्तेश्च, अत आख्यातवाच्यभावनायाः क्वचिन्मुख्य-विशेष्यतया भानसिद्धेः, सर्वत्र मुख्यविशेष्यतयैव प्रतीतिर्युक्ता।

अस्मिन्नर्थे सूत्रकारस्य सम्मतिप्रदर्शनम्

भगवान्सूत्रकारः–'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वा-दि'ति सूत्रयन् क्रियामुख्यविशेष्यकमेव शाब्दबोधं स्वानुभवसिद्धं कण्ठरवेण वदति। आख्यातोपात्तसंख्यायाः प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये चैत्रादावन्वयवत्, चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र इवशब्दार्थे सादृश्ये प्रतियोगितासंबन्धेन विशेषणभूते-चैत्रादावन्वयो न घटत इत्येतद्वारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽन्याविशेषणीभूतत्वम् विशेषणं दीयत इत्येवमुक्तावपि न निस्तारः। आख्यातार्थकृतावाधेयतासम्बन्धेन वर्तमानादिकालस्येव चैत्रादेरपि तेनैव सम्बन्धेन तत्रान्वयस्य वक्तुं शक्यतया आख्यातार्थकृतेर्विशेषणतया भानमित्यत्र न किञ्चिद्विनिगमकमस्ति। अतः पूर्वोक्त-कार्यकारणभावोऽयुक्त एव। तत्र न्यायदर्शने, वैशषिकदर्शने वा प्रथमान्तार्थ-मुख्यविशेष्यक एव शाब्दबोध इत्यत्र न किञ्चिद्विनिगमकमस्ति, जैमिन्याद्यनु-भवविरुद्धानुभवस्य शपथनिर्णेयत्वात्।

तिङुपात्तसंख्याया भावनायामेवान्वयः, न प्रथमान्तार्थे

अपि च देवदत्तः पचतीत्यादौ तिङुपात्तसंख्या प्रथमान्तार्थे चैत्रादौ नान्व-यमर्हति, विलम्बेनोपस्थितत्वात्। चैत्र इत्यत्रैकवचनादेकत्वस्य शीघ्रमुपस्थित्या तस्य चैत्रेऽन्वयेनाकांक्षाशान्तेः, तिङुपात्तसंख्याया अन्वये आकांक्षाभावाच्च। चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यत्र सुपा द्वित्वस्यानुपस्थित्याऽऽख्यातवाच्यद्वित्वस्य प्रथमान्तार्थेऽन्वयो वक्तव्यः। अत्राख्यातेन द्वित्वं बोध्यते, एकवचनेनैकत्वम्। अत्रान्यतरस्याशाब्दत्वमेषितव्यम्, तत्रान्यतरस्मिन् हातव्ये किमेकत्वान्वयबोधः

शाब्दः, अथवा द्वित्वान्वयानुभवः शाब्दः, द्वित्वान्वयानुभवस्याशाब्दत्व-कल्पनं ज्यायः, रहस्यकृदुक्तरीत्या भावनावाचकस्याख्यातस्य कर्तरि निरूढलक्षणमङ्गीकृत्य तत्रैव कर्तर्येकत्वान्वय इति स्वीकारो ज्यायान्। एवं च तिङ्पात्तसंख्यायाः प्रथमान्तार्थे नान्वयः-इति।

तार्किकमते तार्किकाभिमतस्य स्थलविशेषेऽसङ्गत्याऽयुक्तत्वम्

प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधमङ्गीकर्तृभिराख्यातविशेष्यभूतायाः भावनाया एकत्वमुपपद्यते। यथा घटवद्द्रव्यमित्यादिवाक्यान्मत्वर्थद्रव्य-विशेष्यको घटप्रकारकशाब्दबोधो जायते। तत्र सम्बन्धः सम्बन्धत्वेन भासते, न तु विशिष्य।

एतेन पूर्वं सम्बन्धसामान्येन बोधः, तदनन्तरं विशिष्य बोध इति गौरवम्। तत्तत्संसर्गकबोधे तत्तत्समभिव्याहारज्ञानस्य कारणतानां कल्पनेन कार्यकारणभावानन्त्यं दुर्वारमिति निरस्तम्।

कर्त्राख्याते कर्तरि, कर्माख्याते कर्मणि लक्षणेति कथनम्

एवम्—कर्त्राख्यातस्य कर्तरि, कर्माख्यातस्य कर्मणि निरूढलक्षणा। अतः पचतीत्येतावन्मात्रश्रवणेऽपि पाककर्ता एको नवेति विचिकित्सा नोत्पद्यते। भवति पाककर्ता क इति जिज्ञासा। अतः पचतीत्यस्मात्पाककर्तृप्रतीतिम् विनैतदुभयमुपपादयितुं न शक्यते, तस्मात्कर्तुः प्रतीतये लक्षणाऽऽवश्यकी। एवं सति लकारविधायकमनुशासनमपि संगच्छते। कर्तृत्वं चाखण्डोपाधिरूपो धर्मः, न तु कृत्याश्रयत्वमिति सिद्धान्तः संगच्छते। इतरथा कृत्याश्रयत्वरूपस्य कर्तृत्वस्य भिन्नत्वाद्व्यासज्यवृत्तित्वसिद्धान्तो न संगच्छते। आख्यातेन निरूढलक्षणया बोध्यः कर्ता स्वनिष्ठकर्तृतानिरूपकतासम्बन्धेन भावनायामन्वेति। पचतीत्यस्य पाकं करोति पाकेन करोतीति द्वेधा विवरणदर्शनात्कर्मत्व-करणत्वान्यतरसम्बन्धेन धात्वर्थस्य भावनायामन्वयः।

सांप्रदायिकमतम्

साम्प्रदायिकास्तु धातुना स्वार्थवृत्तिकर्मत्व-करणत्वान्यतरलक्षणया प्रतिपाद्यते। तस्यैव स्वनिरूपकत्व-स्वनिरूपकोद्देश्यकत्वान्यतरसम्बन्धेन भावनायामन्वय इति वदन्ति। स्वनिष्ठकरणतानिरूपकोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन पाकस्य भावनायां करणत्वेनान्वयः। तथा च धात्वर्थः यथाक्रमं कर्मत्व-करणत्वान्यतरसम्बन्धेन भावनायामन्वेति। एवमोदनं पचतीत्यत्र द्वितीयार्थः कर्मत्वम्। तच्च परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वसमनियतमखण्डोपाधिरूपम्। द्वितीयार्थसंख्यापि स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन तत्रैवान्वेति। कर्मत्वे च प्रकृत्यर्थ ओदन आधेयतासम्बन्धेनान्वेति, तच्च स्वनिरूपकपाकानु-

कूलत्वसम्बन्धेन भावनायामन्वेति, पचतीत्यस्य पाकं करोति, पाकेन करोतीति विवरणदर्शनाद्धात्वर्थो भावनायां कारकं वाजपेयाधिकरणन्यायेन। तत्र ह्यधिकरणे धात्वर्थस्य क्रियात्वं निरस्य, कारकत्वं व्यवस्थापितम्, तन्न विस्मर्तव्यम्। एवञ्च धात्वर्थसाधारण्येन कारकप्रकारकशाब्दबोधं प्रति भावनाविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्योपस्थितिः कारणमित्येक एव कार्यकारणभावः कल्पनीय इति लाघवम्।

उपस्थितस्य परित्यागे मानाभावेन, तस्यैव विशेष्यत्वकल्पनं युक्तमिति कथनम्

एवं यत् धात्वर्थस्यान्वयार्थमुपस्थितं भावनाविशेष्यत्वम्, तस्यैव कर्मत्वादिप्रकारतानिरूपितत्वमपि कल्पयितुं युक्तम्, न त्वनुपस्थितस्य धात्वर्थविशेष्यस्य। पदजन्यशाब्दबोधं प्रत्यन्याविशेषणीभूतप्रथमान्तपदजन्यार्थविशेषोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावो वक्तव्यः। स च न सम्भवति। 'चैत्रो न पचति' इत्यत्र नञर्थाभावो भावनाया विशेष्यम्। संख्याया विशेष्यं प्रथमान्तार्थश्च। अतोऽत्र प्रथमान्तार्थस्य भावनाविशेष्यत्वं वक्तुं न शक्यते। एवं संख्यायाः प्रथमान्तार्थेऽन्वयो न स्यात्। यदि तदर्थं निपातासमभिव्याहृतत्वं तत्र विशेषणं दीयते, तर्ह्यनेककार्यकारणकल्पनागौरवम्। 'चैत्र एव पचति' इत्यत्र निपातसमभिव्याहारस्थले आख्यातार्थसंख्याभावनयाः प्रथमान्तार्थेऽन्वयाभ्युपगमात्, उक्तकार्यकारणभावस्य सर्वत्रासम्भवात्। यदि तत्तस्थलानुरोधेन तादृशतादृशकार्यकारणभावः कल्प्यते, तदा अनेककार्यकारणभावकल्पनागौरवम् न्यायमते कथमपि परिहर्तुं न शक्यते।

चैत्र एव पचतीत्यत्र शाब्दबोधे स्वमते कार्यकारणभावलाघवप्रदर्शनम्

मीमांसकमते तु प्रातिपदिकार्थभिन्नः सुबर्थलिङ्ग-संख्याव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि भावनायामेवान्वेतीति महल्लाघवम्। 'चैत्र एव पचती'ति वाक्याच्चैत्रः पाकानुकूलकृतिमान्, चैत्रान्यः पाकानुकूलकृत्यभाववानिति बोधः समुत्पद्यते। अत्र च चैत्रो विशेष्यत्वेन, विशेषणत्वेन च भासते। एवञ्च चैत्रस्य, तदन्यस्य च भेदेन वाक्यार्थभेदाद्वाक्यं भिद्येत। चेत्रे पचति, देवदत्ते चापचति' कीदृशौ चैत्र-देवदत्ताविति प्रश्ने-चैत्र एव पचतीत्युत्तरं स्यात्। 'ओदनं पचति' इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावेन कथं प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधः। भावनाप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रत्याख्यातपदज्ञानस्य हेतुत्वात्तादृशबोधनिर्वाहाय प्रथमान्तपदस्याध्याहार इति वक्तुं न शक्यते।

किञ्च पूर्वोक्तकार्यकारणभावस्य 'चैत्रेण सुप्यते, गगनेन स्थीयते' इति भावाख्यातस्थले व्यभिचारः, अन्यथा प्रथमान्तपदस्याध्याहारः–इति। यदि भावाख्यातस्थले आख्यातार्थविशेष्यकबोध एवेत्युच्यते, तर्हि पूर्वोदाहृतकार्यकारणभावशरीरे भावाख्यातभिन्नत्वं निवेशनीयम्। तदा कार्यकारणभावान्तरकल्पनाप्रयुक्तगौरवं न परिहर्तुं शक्यते।

किञ्च न्यायमते प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधाभ्युपगमे 'कीदृशश्चैत्रः' इति प्रश्नस्य 'चैत्रः पचती'ति वाक्यमुत्तरं स्यात्, पाकानुकूलकृतिमान् चैत्र इति बोधस्योदयात्। न च मीमांसकमते कीदृशी कृतिरिति प्रश्नस्य 'चैत्रः पचती'त्युत्तरं स्यात्, चैत्रकर्तृकपाककृतेर्बोधात्। यतो हि स्त्रीलिङ्गविशिष्टकृतिविषयकप्रश्नस्य स्त्रीलिङ्गविशिष्टकृतिबोधकशब्दघटितं वायमुत्तरं भवितुमर्हति। आख्यातवाच्या कृतिस्तु लिङ्गानन्वयिनीति, न तादृशं वाक्यमुत्तरम्। अतः प्रतिबन्द्या निस्तारो न भवितुर्हति।

तथा चाख्यातार्थभावनारूपकृतिमानिति बोधो नोपपद्यते। एतावता ग्रन्थेन प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधो न सम्भवतीत्युक्तम्।

चैत्रो न पचतीत्यादौ शाब्दबोधः

प्रतिज्ञातो भावनामुख्यविशेष्यकबोध एव युक्त इति प्रागुपपादि। आख्यातवाच्या संख्या सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन भावनायामेवान्वेति। एवं कालोऽप्याधेयतासम्बन्धेन भावनायामन्वेति। जानातीत्यादावाश्रयत्वे, नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे वर्तमानः कालः स्ववृत्त्युत्पत्तिकनाशनिरूपितत्वसम्बन्धेनान्वेति।

अखण्डोपाधिरेवास्यस्त्व सर्वम्

खण्डदेवाचार्यैस्सर्वत्राखण्डोपाधिरूपं कर्तृत्व-कर्मत्वादिकमितिस्वीकरोति, लाघवात्। तत्स्वरूपञ्चेदम्-समवायभिन्नत्वे सति, स्वरूपसंबन्धेन वृत्तित्वे सति भावत्वम् इति। तत्र समवायेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमम्, समवायेन वृत्तावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम्, स्वरूपसंबन्धेन वृत्तिमति भावभिन्नेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलमिति बोध्यम्।

एवञ्च तत्तद्विभक्तिबोध्यं कर्तृत्व-करणत्व-सम्प्रदानत्वादिकमप्यखण्डमेव भावनायामन्वेति। एवं भावाख्यातस्थलेऽपि भावना बोध्यते, चैत्रेण स्वापः क्रियत इति विवरणात्, 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इति पाणिनिस्मरणाच्च। अतः सोऽपि भावनायामन्वेति।

एवं 'चैत्रो न पचति, चैत्र एव पचति, नीलो घटः' इत्यादौ भावनामुख्यविशेष्यक एव बोधः। तस्मादेषां वाक्यानां शाब्दबोधप्रकारस्याऽत्रैव सूचन्यन्ते योजिताऽस्ति। तथा च प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तसुबुपात्तलिङ्ग–संख्या-

व्यतिरिक्तो योऽर्थः, स सर्वोऽपि भावनायामन्वेति । कार्यकारणभावकल्पना-लाघवस्यापह्नोतुमशक्यत्वात् । जैमिनिमहर्षेरनुभवसिद्धो भावनामुख्यविशेष्यकः एव शाब्दबोध इति संक्षेपः ।

शाब्दिकमते क्वचित् धात्वर्थविशेष्यकशाब्दबोधं विहाय, प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्वीकारः

'फलव्यापारयोर्धातुरि'त्यादिस्वीकुर्वाणैः शाब्दिकैः धात्वर्थमुख्य-विशेष्यकबोधं विहाय, प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधः क्वचिदङ्गीक्रियते, यथा 'तदधीते तद्वेद' इति पाणिनीयं स्मरणम्, तत्र अधीते, वेद वा य इत्येतद्-वाक्यार्थे अणप्रत्ययो विहितः, तत्र व्याकरणमधीते वेदं वेति वाक्यार्थस्य वैयाकरणानां मते सकर्तृकव्याकरणाध्ययनादिरूपतया तद्वाचकत्वमेवाण्-प्रत्ययस्य स्यात् । एवं' तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमि'त्यपरं पाणिनीयं स्मरणम्, तत्रापि तद्वहति य इति वाक्यार्थे यत्प्रत्ययो विधीयते, तत्र शाब्दिकमते वाक्यार्थस्य रथाभिन्नकर्मक-सकर्तृकवहनरूपतया तद्वाचकत्वं यत्प्रत्ययस्य वक्तव्यम् । तथा चात्र धात्वर्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्य परित्यागः, तार्किकसम्मतप्रथमान्तार्थ-मुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्य स्वीकारश्चागत्या कर्तव्यो भवति, अत एव शाब्दिकशिरोमणिर्हरिः क्वचित् गुणप्रधानत्वमविवक्षितमित्युपक्रम्याह—

"आख्यातं तद्धित कृतोर्यत्रार्थस्योपदर्शनम् ।
गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः' ॥ वा. प. इति ।

कारिकार्थस्त्वित्थम्—ताद्धित—कृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकं विवरणं आख्यातं तिङन्तमित्यर्थः । तत्र विवरण-विव्रियमाणयोर्विशेष्यविशेषणभावविपर्ययः दृश्यते, कृदन्त-तद्धितान्तयोराश्रयप्राधान्यम्, आख्याते व्यापारस्येति भावः ।

अत्र भावप्रधानमाख्यातमितिवचनं प्रमाणयद्भिर्वैयाकरणैः व्याकरण-मधीते वेदं वा इत्यादिवृत्तेः विवरणवाक्ये आख्तातस्य भावप्राधान्यं न स्वीक्रियते, यतो हि वृत्तिविग्रहयोः समानविशेष्यकत्व-समानप्रकारकत्वबोधजनकत्वानु-भवस्य भाष्यप्रामाण्यानाङ्गीकर्तव्यत्वात्, अतस्तादृशोदाहृतस्थले धात्वर्थमुख्य-विशेष्यकपक्षस्य संकोचः क्रियते, तर्हि सार्वत्रिको नियमः न भवितुमर्हति भावप्रधानमाख्यातमिति ।

एवमाश्रये तु तिङः स्मृता इति वदतां वैयाकरणानां मते धात्वर्थविशेष्यः आख्यातार्थः कर्ता पचति व्रजति इति प्रयोगः तन्मते आपादयितुं शक्यते, पाककर्ता व्रजनाश्रय इतिबोधस्य तन्मते सम्भवात्, अतः शाब्दिकानां मते पचति व्रजति इति प्रयोगापत्तिः कथं वारयितुं शक्यते, आख्यातवाच्यार्थी भावना, सा च कर्त्तारं विनाऽनुपपन्ना सती तमाक्षिपति, आक्षिप्तस्य कर्तुः

शाब्दत्वसिद्धये आख्यातस्य कर्तरि निरूढलक्षणामभ्युपगच्छतां भाट्टमीमांसकानां मते पचति व्रजति इति प्रयोगो नापादयितुं शक्यते, यतो हि तैः कर्तुः भावनाविशेषणतया भानमङ्गीक्रियते, किञ्च विषयेऽस्मिन् तार्किका अपि अस्मदनुकूला एव, आश्रये तु तिङः स्मृता इति च धात्वर्थमुख्यविशेष्यकपक्षः अस्मिन् नोपपद्यत इति ।

किञ्च नेदं वेदवचनम , न वा पाणिनीयं सूत्रम् , पातञ्जलभाष्यं वा, अतोऽनुभवानुसारेण तत्र तत्र कार्यकारणभावकल्पनागौरवमपि न दोषमावहति, भवदीयो बाणो भवन्तं प्रहरति, अतो लघुमञ्जूषागततिङर्थनिरूपणप्रकरणस्थो वाक्यसन्दर्भोऽप्युपर्युक्तमेवार्थमुपोद्बलयति, यथा तत्तद्व्युत्पत्त्यनुसारेण तथा तथा बोधस्य तेषां तेषां जायमानत्वेन तथा तथा कार्य-कारणभावस्य सर्वेषामावश्यकत्वेन न तल्लाघव-गौरवविचारस्यायुक्तत्वादिति

शाब्दबोधाय तात्पर्याख्या वृत्तिः मीमांसकैरङ्गीक्रियते इति पक्षः

वाक्यार्थापरपर्यायस्य शाब्दबोधस्य कारणं किम् , तत्र विवदन्ते वादिनः । तत्र साहितीविद्याकुशलाः पदैर्वृत्त्योपस्थितानामर्थानां शाब्दबोध इति विचारप्रसङ्गे 'तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने' सा० द० पृ० इति, तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्' इत्यादौ काव्यप्रकाश—साहित्यदर्पणादिषु तात्पर्याख्या वृत्तिः मीमांसकैरङ्गीक्रियत इति मीमांसकमतमुपक्षिप्य, तस्य निराकरणं दृश्यते ।

अत्र वयं ब्रूमः–मीमांसाग्रन्थेषु भाष्यवार्तिकादिषु शाब्दबोधाय मीमांसकैः तात्पर्याख्या वृत्तिरङ्गीक्रियत इति तु क्वचिदपि न दृश्यते, एवं सति कैर्मीमांसकैरयं पक्षो निरूपितः, यस्य निराकरणमालङ्कारिकैः क्रियते ।

अभ्युपेत्य वयं विचारयामः-

वाक्याधिकरणस्य ।

'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले' ॥

श्लो. वा. ७. ३४२.

इति वार्तिकव्याख्याने न्यायरत्नाकरे पार्थसारथिमिश्रो ब्रवीति 'पदार्थेषु पदानां पदार्थबोधजनकीभूतवृत्तिरूपव्यापारपर्यवसानेऽपि पदार्थबोधमात्रस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन निष्फलस्यानुद्देश्यत्वात् , वाक्यार्थबोधस्यातज्जन्यत्वेऽपि शब्दप्रयोगोद्देश्यत्वावगतेः शब्दस्य वाक्यार्थे तात्पर्यावगमात् तात्पर्यविषयत्वेन वाक्यार्थस्य शाब्दत्वोपपत्तिरिति' ।

पञ्चिका तत्त्वबिन्दु-न्यायसुधानामाश्रयणेन तात्पर्यवृत्ते-निरूपणमिति कथनस्य निरासः

नन्वेतादृशतात्पर्यविषयत्वस्य शाब्दत्वप्रयोजकत्वे, पदार्थानामनुद्देश्यत्वेन तदसम्भवादशाब्दत्वापत्तिरिति शङ्कनीयम्, तेषामपि शक्ति-लक्षणागौण्यन्यतमवृत्तिविषयत्वेन शाब्दत्वमुपपद्यते। शालिकाचार्यः पञ्चिकाप्रकरणे वाक्यार्थमातृकायां प्राथम्यादभिधानत्वात्तात्पर्योपगमादपि इत्यत्र तात्पर्यशब्दम् पृ० निर्दिशति, तात्पर्याचार्योऽपि अभिहितान्वयवादे अनेकशक्तिकल्पने गौरवम् अन्विताभिधानवादे एकशक्तिकल्पेन लाघवमुपपादयन्नाह अन्विताभिधानवादिनस्तु तात्पर्यवृत्तीनामिति त० बि० १११। अत एव वार्तिकव्याख्यात्रा न्यायसुधाकृता भावार्थाधिकरणे कृदन्तशब्दस्थले भावनाया अवाच्यत्वेपि तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वमित्यादिग्रन्थावलम्बेन तात्पर्यस्य वृत्तित्वमङ्गीक्रियत इति वक्तुं न शक्यते। एतादृशोद्देश्यताख्यतात्पर्यस्वीकारे शुकोच्चरितवाक्यस्थले, वेदे च उद्देश्यताख्यतात्पर्यस्यासम्भवेन वाक्यार्थस्य शाब्दत्वं न स्यात्।

तात्पर्यवृत्तिनिरासस्य निगमनम्

यदि उद्देश्यताख्यतात्पर्यानभ्युपगमेऽपि शब्दनिष्ठस्य तात्पर्याख्यधर्मविशेषस्यैव शब्दत्वानुमेयस्य स्वीकारात् तद्विषयत्वमेव शाब्दत्वप्रयोजकमित्युच्येत, ततोऽक्लृप्तधर्मान्तरस्वीकारे न किञ्चित् प्रमाणमस्ति, तस्मात् तात्पर्याख्यावृत्तिर्मीमांसकैर्नाङ्गीक्रियत इति–ध्येयम्।

वृत्तिनिरूपणम्

तार्किकाः–अस्मात्पदादमर्थो बोद्धव्यः' इति ईश्वरसंकेतः शक्तिरिति प्राञ्चो मन्यन्ते, नित्यः संकेतः शक्तिः, अनित्यस्संकेतः परिभाषा चेति नवीनास्तु शक्तिवादकृतो मन्वते, अयमेव गोकुलनाथ उपाध्यायेन पदवाक्यरत्नाकरे नित्यानित्यभेदेन वर्णितः, 'तत्र नित्यः ईश्वरसंकेतः अभिधेत्युच्यते' अनित्यस्तु जीवसंकेतः परिभाषा इति चोच्यते–इति

शक्तिविषये मीमांसकमतम्

अत्र मीमांसका मन्यन्ते शक्तिः पदार्थान्तरमिति, स च शब्दश्रवणानन्तरं प्रतीयमानत्वादर्थः प्रत्याय्यः, शब्दस्तु प्रत्यायक इति प्रत्याय्य-प्रत्यायकभावसम्बन्ध इत्युच्यते, अव्यवधानेन शब्दजन्यप्रतीत्यनुकूला वृत्तिः शक्तिरित्यभिधीयते, अव्यवहितत्वञ्चार्थान्तरप्रतीत्यद्वारकत्वम्, इदञ्च लक्षणावारणाय। तार्किकाः पदार्थशक्तिमभ्युपगच्छन्तोऽपि वह्नौ अतिरिक्तां शक्तिं नातिष्ठन्ते, अतः

तार्किकाणां मते शब्दे शक्तिस्वीकारः, अग्नौतु नेति अर्धजरतीयन्यायः अनुचितः। शाब्दिकानां मते तु अतिरिक्ता शक्तिः बोधजनकत्वरूपा, अर्थात् अनादिबोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्।

तदुक्तं वाक्यपदीये—

'इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा।
अनादिरर्थैः सम्बन्धः शब्दानां योग्यता तथे' ॥ ति

तत्र शक्तिग्रहः शाब्दबोधे हेतुः, अगृहीतशक्तिकस्य शाब्दबोधानुदयात्। शक्तिग्रहश्च अनादिवृद्धव्यवहाराद् शक्तिग्राहकप्रमाणशिरोमणिभूतात्, तत्र व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वमसति बाधके, सति त्यज्यते। यथाऽऽख्यातस्य कर्तरि शक्तिः, तत्र परिगणितानां व्यवस्था विश्वेश्वरभट्टेन भाट्टचिन्तामणौ-कृतास्ति। अत्र शक्तिग्रहमित्यादिप्राचीनपद्ये व्याकरणादीनां शक्तिग्राहकत्व-मापाततः प्रतीयते, परन्तु शक्तिग्राहका अनुमानोपमानशब्दा एव, तत्र व्यवहार-प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्य–विवरणानामनुमानेऽन्तर्भावः, व्याकरण–वाक्यशेष-कोशानां शब्देऽन्तर्भाव इति, अनुमानोपमानशब्दानामेव शक्तिग्राहकत्वमिति। उपमानस्य शक्तिग्राहकत्वं न्यायवासनया, अत्र व्यवहारशब्देन प्रयोज्यवृद्ध-प्रयोजकवृद्धव्यवहारो बोद्धव्यः, अतः प्रत्याय्य—प्रत्यायकभावलक्षणसम्बन्धः शब्दार्थयोरिति भाट्टमतनिष्कर्षः।

अत्र पदवाक्यरत्नाकरकृता प्राचीनपद्ये व्याकरणस्य प्रकारान्तरे-णोपपत्तिः कृता, तत् तत एव द्रष्टव्यम्।

लक्षणानिरूपणम्

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिः लक्षणेत्युच्यते–अर्थात् स्वशक्यसम्बन्धवत्वम् लक्षणेति, तस्याश्च पदनिष्ठत्वं स्वाश्रयसम्बन्धिवाचकत्वसम्बन्धेन, गङ्गायां घोषः इत्यादौ गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धो लक्षणा, सा द्विविधा जहत्स्वार्था, अजत्स्वा-र्था चेति, तत्र आद्याया इदं लक्षणं स्वशक्यार्थाविशेष्यकान्वयबोधलक्षणा जहत्-स्वार्था। यथा गङ्गायां घोष इति, अत्र शक्यार्थस्य न भानम्, अपितु लक्ष्यार्थ-स्यैव, द्वितीयाया इदं लक्षणं स्वशक्यार्थविशेष्यकान्वयबोधप्रयोजिका अजह-त्स्वार्था लक्षणा, यथा 'यष्टीः प्रवेशय' इति। अत्र शक्यार्थस्यापि क्रियान्वयः भवति, इयमेव आलङ्कारिकैरुपादानलक्षणेति व्यवह्रियते' अद्वैतवेदान्तिभिस्तु जहदजहल्लक्षणा तृतीया स्वीकृता इति, अन्यत्र विस्तरः, लक्षितलक्षणायाः अपि अनयोरेवान्तर्भावः, अत एव 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इत्यादावसत्यप्यविनाभावे

दर्शपूर्णमासैकवाक्यतया अपूर्वसाधनत्वं लक्ष्यते इति मीमांसकानां मर्यादा, एकवाक्यता च कचित्प्रत्यक्षा। यथा सोमेन यजेतेति। कचित्तु प्रकरणाद्यनुमेया भवति, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, समिधो यजती'त्यनयोः समिदाद्युपेता दर्शपूर्णमासभावना कर्तव्येत्येवंरूपैकवाक्यता कल्प्यते।

गौणीवृत्तिनिरूपणम्

'स्वशक्यगुणसमानजातीयगुणयोगनिमित्तत्व गौणत्वम्' इति ग्रन्थेन आचार्यखण्डदेवेन गौण्या वृत्तेर्लक्षणमुक्तम, अस्यायमर्थः-स्वं सिंहादिपदम् तच्छक्यं सिंहादि, तस्य गुणाः क्रौर्यादयः, तत्सजातीया गुणाः क्रौर्यादयः देवदत्ते वर्तन्त इति सिंहपदं देवदत्ते गौणमिति युज्यते, अतः स्वशक्यसमवेतगुणवत्ता गौणीवृत्तिरिति। अत्र समवेतत्वञ्च क्वचिदारोपितत्त्वसम्बन्धेन सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी, सिंहो देवदत्त इत्यादौ, कचिच्च स्वसमानजातीयगुणवत्तासम्बन्धेन, सिंहो देवदत्तः इत्यत्र सिंहपदेन शक्त्या सिंह उपतिष्ठते, तदनन्तरम् लक्षणया क्रूरत्वोपस्थितिरिति प्राञ्चो मन्वते, नवीनास्तु एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति प्रकारेणैव तदुपस्थितिः, तेन तत्समानजातीयस्य गुणस्योपस्थितिः, पुनः एकसम्बन्धिज्ञानमिति न्यायेन तदाश्रयोपस्थितिरिति, यद्यपि रूपकादिस्थले सौन्दर्य्यस्य तरङ्गिणीत्यादौ आरोपेणापि गौणी दृश्यते, तथापि सादृश्यमात्रेणापि उपमाऽलङ्कारस्थले तस्यापन्हवः कर्त्तुं न शक्यते लोके, अपौरुषेय वेदे आरोपकपुरुषाभावेनारोपो न संभवति, अत आरोपितार्थवृत्तिरिति लक्षणं विहायेदं लक्षणमिति बोध्यम्।

इयं पदे, वाक्ये च, वाक्यलक्षणा समभिव्याहृतसकलपदवृत्तिः, प्रधानपदमात्रवृत्तिर्वेति कौस्तुभानुसारेण पृ २९ टिप्पण्यामवोचाम। मुख्यार्थपरिग्रहेऽनुपपत्तिताचल्लक्षणाया बीजम्। तत्र यथा पदेन पदार्थलक्षणायां वाच्यार्थस्य वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तिः, तथा वाक्यार्थप्रत्ययोद्देशेन प्रयुक्तस्य पदसमुदायात्मकस्य वाक्यस्य येऽभिधेया अनन्विताः पदार्थाः सन्ति, तेषां वाक्यार्थीभावानुपपत्तिरेवान्वितलक्षणाया निदानम्। भाट्टतन्त्ररहस्ये पु० ८९ यत्र आर्षे लाक्षणिके-इत्यादिमूलम्-अत्र-आर्षे-इत्यनेन प्राचीनप्रयोगो विवक्षितः। अत एव उत्तरत्र यत्र तत्स्फुरणपूर्वकं काव्याद्याधुनिकप्रयोग इत्युक्तम्। अन्विताभिधानाभिहितान्वयवादयोस्स्वरूपमस्माभिः प्रकरण पञ्चिकाभूमिकायां कणेहत्य विवेचितम्। विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः, अन्विते लक्षणेति वाक्याद्भ्राम्यन्तः केचन शाब्दिका अन्विताभिधानवादो भाट्टमीमांसकानामिति वदन्ति, लिखन्ति च। तन्न साधीयः।

लक्षणा–गौण्योर्भेदः

यत्र स्वशक्यवृत्तिगुणानामेव सम्बन्धत्वेन रूपेण बोधः, तत्र लक्षणा। अत एव 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र प्रवाहसम्बन्धस्य संसर्गतयैव भानात् तत्र लक्षणा, गौणीस्थले तु क्रूरत्वादीनां प्रकारतया भानात् गौणीवृत्तिरिति।

तथा च वार्तिकम्—

'अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता' ॥ तं. वा. पृ. ३५४ इति।

अनेन वार्तिकेन लक्षणागौण्योर्वैलक्षण्यं प्रतिपादयति वार्तिककारः। अयं भावः–अभिधेयाविनाभूत इत्यस्य अभिधेयसम्बन्धत्वेन यत्र प्रकारता, तत्र वृत्तिर्लक्षणा इत्यर्थः। यदा तु सिंहनिष्ठक्रौर्यसमानजातीयक्रौर्यवत्त्वेन देवदत्तस्य प्रतीतिः, तदा गौणीवृत्तिः। अत एव तत्त्वसिद्धिपेटिकायामाचार्यखण्डदेवः गौणीलक्षणयोर्वैलक्षण्यमित्थमाचचक्षे । यथा—अत एवोक्तं 'अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते' इति इदं हि नाविनाभावसम्बन्धेनैव लक्षणेत्येवंपरम्। सम्बन्धान्तरेणापि तस्या दृश्यमानत्वात्। अपि तु यस्मिन् बोधे यत्सम्बन्धित्वम् प्रकारतया अविनाभूतम्, तस्मिन् बोधे या शब्दस्य वृत्तिः सा लक्षणेत्येवंपरम्। अत एव सिंहो देवदत्त इत्यादौ सिंहसम्बन्धी–देवदत्त इत्येवं यदा बोधः, तदा लक्षितलक्षणेत्यपि द्रष्टव्यम्–इति।

व्यञ्जनाया वेदेऽनुपयोगादस्वीकारः

व्यञ्जना वृत्तिश्चतुर्थी इति आलङ्कारिका मन्वते, तस्य वेदेऽनुपयोगात् मीमांसकैर्नाङ्गीक्रियते। यथा वैयाकरणैः शक्तिरेकैवाङ्गीक्रियते 'सर्वे सर्वार्थ वाचकाः" इति न्यायात्। तन्मते लक्षणोच्छेदापत्तिः न दूषणमिष्टत्वादित्युच्यते शाब्दिकैः, तथैवालङ्कारिकाऽनुभवसिद्धाऽपि व्यञ्जना लाघवान्न स्वीक्रियते व्यञ्जनोच्छेदापत्तेरदूषकत्वमेवेति । अत एव शक्तिवादमाधवीये व्यञ्जनावृत्तेर्खण्डनं दृश्यते, 'अन्ते चोपसंहरति' बहुविचारोपसंहारे अनयोः समीचीनत्वासमीचीनत्वे सुधीभिर्विभाव्ये श. मा. पृ. २–३ इति।

वेदान्तकल्पलतिकायामपि मधुसूदनसरस्वत्यः तत्रानास्थामेव वर्णयन्ति, अतोऽपौरुषेये वेदे व्यञ्जनावृत्तेरनुपयोग इत्याकलयन्ति मीमांसकाः–इति।

युगपत् वृत्तिद्वयविरोधविचारस्तार्किकदृष्ट्या

जातिशक्तिवादे व्यक्तेर्लक्षणया मानमित्यङ्गीक्रियते, तर्हि शक्तिलक्षणयोरेकदा प्रसरात् विरोध इति न मन्यन्ते तार्किकाः, यथा गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्तः

इति वृद्धव्यवहारो दृश्यते, यदि युगपत् वृत्तिद्वये विरोधः स्यात् , तर्हि गवादिपदानां जातौ शक्तिरितिपक्षोऽसङ्गतः स्यात् । अतो विरोधो नास्ति इति केचनमन्वते, अत एव जगदीशतर्कालङ्कारेण गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्तः इति वाक्यात् शाब्दबोध न विरोधो यौगपद्यापत्तेरित्यादिवदता वृत्तिद्वयस्येति सूचितमन्यथा वृत्तिद्वये यौगपद्यमादाय तत्र शाब्दबोधोपपत्तौ तन्निषेधोऽसङ्गतः स्यात् इति, अत एव गौर्जायते, गौर्नश्यति इत्यादौ गोत्वादौ शक्तिः नैव, गवादिपदेन गोत्वादिविशिष्टा व्यक्तिर्बोध्यते, तत्र गोत्वस्य शक्त्या बोधः, गोव्यक्तेश्च लक्षणया बोधः, तात्पर्यानुपपत्तेः लक्षणाबीजस्य सत्त्वात्, तत्र व्यक्तीनामनन्तत्वेनान्यलभ्यतया तत्र शक्तिर्न कल्प्यते,

अत एवोक्तं श्लोकवार्तिके—

'जातेरस्तित्व-नास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति ।
नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे' ॥ इति ।

अत्र शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः व्याख्यात्रा कृष्णकान्तपञ्चाननेन वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पान्तरानुधावने बीजमुपदर्शयता अयमाशयः उक्तः । ननु तात्पर्यसत्त्वे शक्य-लक्ष्ययोरेकदाऽन्वयबोधस्तु नव्यैः स्वीक्रियते, कथमन्यथा गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्तः इत्यत्रोभयान्वयबोधः, न च युगपत् वृत्तिद्वये विरोध इति प्रवादस्यासङ्गतिः स्यात् , एकधर्मावच्छिन्नवृत्तिभ्यामन्वयबोधस्वीकार एव तस्य तात्पर्यात्, एवं आकाङ्क्षाग्रन्थे मणिकारोऽप्याह–'इत्यादिना', तत्रैव रामरुद्रेण ननु गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्तः इत्यादाविव प्रकृते वृत्तिद्वयस्वीकारो न क्षतिकरः इत्यत आह वस्तुतस्त्वितिग्रन्थोऽवतारितः, अतः 'गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्तः' इति वाक्यात् शाब्दबोधो भवत्येवेति । न चैवं इतरथा भक्ति-शक्तिभ्यामिति शब्दशक्तिप्रकाशिकाग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तदीयवस्तुतस्तुकल्पानुवधावनेन तत्र तस्य निर्भरता नास्तीत्यवगम्यत इति ।

अत्रेदं बोध्यम्–वाक्याधिकरणवार्तिके उपसर्गाणां वाचकत्वम् , द्योतकत्वं वेति विचार्य,

'वाचकद्योतकत्वं वा नातीवात्रोपयुज्यते ।
तद्भावाद्वाचकत्वं वा परस्यानुग्रहोऽस्तु वा' ॥

इति निश्चित्य, नञः कथं सम्बन्ध इत्याक्षेपः कृतः, समाहितश्च । तथाहि-नञस्त्रेधा हि वृत्तिः—पर्युदासाभावप्रतिषेधाः । यत्र नाम्ना सम्बध्यते, अब्राह्मण इति, ब्राह्मणभिन्नं क्षत्रियमभिधत्ते, यत्र धातुना सम्बध्यते, नेक्षेतेत्यत्रानीक्षणसंकल्पं ब्रूते, घटो नास्तीत्यादौ घटाभावं वदति । यथा भावो

वस्त्वात्मकः, तथाऽभावोऽपि वस्त्वात्मको भवतीत्यनुपलब्धिपरिच्छेदे उक्तम्। एवञ्च घटो नास्तीत्यत्र सत्त्वम्, असत्त्वं वा नाभिधीयते, अपितु सदसत्त्वसाधारणं घटस्य स्वरूपमात्रम्। तस्य परिच्छिन्नत्वात् घटस्य क्वचित्सद्भाववत् क्वचिदसत्त्वमिति विरोधो न भवति। अन्यथा पटोऽस्तीति बुद्धिर्न स्यात्। जातिशक्तिवादिनां मीमांसकानां जातेर्नित्यत्वात् कथमसत्त्वावधारणमिति न शंकनीयम्। नास्तीत्यस्य व्यक्तिविशेषणत्वमंगीक्रियते, जातेः शब्दार्थरूपायास्तदसंभवात्। यथोक्तं वार्तिके

'जातेरस्तित्व-नास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति।
नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे'॥ इति।

जातौ शक्तिः, व्यक्तौ निरूढलक्षणेति मीमांसकमतनिराकरणावसारे न्यायग्रन्थेषु शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम्, शक्तिवादे च श्लो. वा. २ पद्यमिदं मण्डनमिश्रीयम्। यथा—व्यक्तेरपि बोधः शब्दादेव, न त्वाक्षेपादितः व्यक्तिशाब्दबोधे शक्तिविरहो नोपपत्तिं प्रयोजयति, लक्षणात एव तदुपपत्तेरिति मण्डनाचार्यमतम्, तदुक्तमित्यादिनावतारितं पद्यमिदम्, व्याख्यातञ्च—अस्तित्व-नास्तित्वे-उत्पादविनाशाविति'ति श. प्र. ११३ चिकित्सितमिति मन्तव्यम्।

युगपद्वृत्तिद्वयविरोधशङ्का जातिशक्तिवादिनाम्मीमांसकानां मते

गवादिपदानां जातौ शक्तिः, व्यक्तौ निरूढलक्षणेत्यङ्गीकारे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः प्रसज्यते इत्याशंका जायते। अतो जातिशक्तिवादे कथं लक्षणया व्यक्तेर्बोध इति। अत्रेदं विचारणीयम्—एकस्मिन्पदे वृत्तिद्वयविरोध एकबोधजनने आपाद्यते, अथवा बोधद्वयजनने वेति द्वेधा विकल्पः 'तत्र चरमपक्षेऽपि बोधयोः यौगपद्ये वृत्तिद्वविरोध आपाद्यते, अथवा बोधयोः क्रमिकत्वे वृत्तिद्वयविरोधः आपाद्यत इति द्विधा विकल्पः, तत्राद्यपक्षद्वयमनभ्युपगमादेव पराहतम्। न तृतीयः-शक्यार्थस्य पदान्तरार्थान्वयप्रमितेः प्रागेव लक्षणाङ्गीक्रियते। तदा वृत्तिद्वयविरोधस्यानुन्मेषात्। यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदाद्गङ्गापदशक्यप्रवाहोपस्थितावपि, तस्य घोषाद्यन्वयप्रमितेः प्रागेवान्वयानुपपत्त्या तीरलक्षणायामपि न वृत्तिद्वयविरोधः। गङ्गातीरवृत्तिर्घोष इति निष्प्रत्यूहम्, शाब्दबोधोदयादिति।

तत्र दूषकताबीजविवेचनम्

अपि चेदं विचारणीयम्—तत्र दूषकताबीजं किमिति जिज्ञासायां 'सकृदुच्चरितम् पदं सकृदेवार्थं प्रत्याययती'त्येवंविधनियमभङ्गरूपं समस्ति। अतस्तत्र वृत्ति-

द्वयविरोधोऽङ्गीक्रियते । यथा यत्र शाब्दबोधप्रमोत्तरकालं तस्यैव पदस्य वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरप्रत्यायकत्वम्, तत्रैव तद्दूषणम् । एवञ्च प्रकृते शक्त्या जातेरुपस्थितावपि तस्याः कर्मत्वाद्यन्वयप्रमितेः प्रागेवान्वयानुपपत्तिवशाद्व्यक्तिलक्षणायामङ्गीक्रियमाणायामपि न क्रमिकबोधानांगीकारेण वृत्तिद्वयविरोधेन दूषकताबीजम् । अत एव 'पशुना यजेत' इत्यादौ यत्र करणत्वेनान्वयेन नानुपपत्तिः, तत्र जाति-गुणयोरपि करणत्वान्वयद्वारा क्रियान्वयोपपत्तेः, लक्षितव्यक्तेस्तदन्वय इत्याकृत्यधिकरणकौस्तुभे उक्तं सङ्गच्छते ।

मीमांसकानां मते शाब्दबोधवर्णनम्

तन्मते शाब्दबोधप्रकारश्चेत्थम्–तथा हि वाक्यार्थस्संसर्गः, स च लक्षणया भवति । लक्षणा च स्वबोध्यसम्बन्धरूपा, सा च ज्ञातैव कारणम् , अतः पदेषु श्रुतेषु पदार्थज्ञाने जाते तावता पदानां पर्यवसानेऽपि वाक्यतात्पर्यान्यथानुपपत्त्या वाक्यस्य वाक्यार्थे लक्षणेति ।

नन्वभिधेयाविनाभावनिमित्ता लक्षणा, न च पदार्था वाक्यार्थविशेषेणाविनाभूताः, स कथं लक्ष्यत इत्युच्यते, नावश्यमविनाभावनिमित्ता लक्षणा, अपि तु तत्रैकवाक्यता निमित्तम् ।

लक्षणायामेकवाक्यतादिनिमित्तम्

इयञ्च लक्षणा समभिव्याहारगम्या, क्वचित्तु प्रकरणानुमेया लक्षणासाधारण्येन प्रवृत्तावप्येकवाक्यतया नियम्यत इत्यनुभवबलादङ्गीक्रियते । एकवाक्यता च पदानां परस्परसमभिव्याहारः । यथा युगपदधिकरणवाचितायामर्थादेकेन पदेन पदार्थद्वयस्यैकपदोपस्थापनम्, तत्र द्वन्द्वो भवति । तत्र 'धवखदिरौ छिन्धि' इत्यत्र खदिरप्रातिपदिकं द्विवचनोपपत्तयेऽर्थान्तरं लक्षयदपि धवमेव लक्षयति, नार्थान्तरम् । तस्मादन्वयविशेषोऽविनाभावादिना सिध्यन्नेकवाक्यतावशादेव सिध्यति । अत एव वाक्यार्थो लाक्षणिक इति मीमांसकानां समुद्घोषः ।

निरूढादिभेदेन लक्षणाया भेदः

लक्षणाया विधान्तरम् । यथोक्तमरुणाधिकरणे—

> निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।
> क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः' ॥

तं० वा० पृ० ६८२ इति ।

अत्र मूलेऽशक्तित इति पाठः । काव्यप्रकाशकृता, रहस्यकृता च अप्रयोगत इति पाठः स्वीकृतः इति बोध्यम् ।

अस्यायमर्थः—केषुचिदर्थेषु शक्तिवदेवानादिकालप्रवृत्तत्वेन निरूढाः लक्षणा इत्युच्यन्ते । यथा शुक्लादिशब्दाः गुणवाचिनः, निरूढलक्षणया गुणिवाचकाः, 'गुणे शुक्लादयः पुंसी'त्यमरसिंहेनाऽभिधानात् । केषुचित्क्रियन्ते, यथा रथाङ्गनामा चक्रवाक इति, प्रयोजनवशादिति शेषः । केषुचित्तु कर्तुमपि न शक्यते । यथा रूपं वस्त्रमिति । इदं च पद्यं काव्यप्रकाशस्य सप्तमोल्लासे नेयार्थरूपदोषनिरूपणप्रसङ्गे निरूढा लक्षणा, प्रयोजनवती लक्षणा इति लक्षणाद्वयं रूढितः प्रयोजनाच्चोपपाद्य, यां निषिद्धलक्षणेत्याचक्षते, सैव नेयार्थरूपदूषणमिति विवेचितमस्तीति विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांसः ।

एवमेव भाट्टतन्त्ररहस्ये प्रतिपादितं दृश्यते, अरुणाधिकरणवार्तिकपर्यालोचनयाऽस्य वार्तिकस्यायमाशयः प्रतीयते, तथाहि—शुक्लशब्द-रूपशब्दयोः गुणवाचित्वाविशेषेऽपि, ये शुक्लादिशब्दा जाति-गुणवाचिनो भूत्वा, द्रव्यं प्रत्याययन्ति, तेषामभिधेय-लक्ष्यमाणयोर्वस्तुनोर्विवेकाभावात् प्रतीतावप्यविवेकः स्थित एव, स च परीक्षकैः कथञ्चिन्निर्णीयाऽपनीयते, लौकिकानान्तु मुख्यबुद्धिरेव भवति, एवं रूपादिशब्देष्वपि लक्षणया मतुब्लोपः कथं न भवति, कथं वा लक्षणावृत्तिः शास्त्रेणान्वाख्यायते इति शंकापनोदनाय—वार्तिकमवतारितम्—'निरूढा लक्षणा' इत्यादि । अयमर्थः—केषुचिच्छुक्लादिशब्देषु अभिधानवदेव लक्षणाऽप्यनादिकालप्रवृत्तत्वेन निरूढा लक्षणेत्युच्यते, केषुचित् क्रियते यथा रथांगनामा चक्रवाक इति । एवञ्च पटश्शुक्ल इति गुणवचनस्तद्वति निरूढलक्षणया प्रयुज्यते, रथांगशब्दश्चक्रवाकशब्दैकदेशपर्यायस्तद्वाच्ये सांप्रतिकलक्षणया प्रयुज्यते, उभयोर्लाक्षणिकत्वाविशेषेऽपि प्रयोगबाहुल्य-तदभावाभ्यां निरूढ—सांप्रतिकते बहुलं प्रपञ्चते वेदाश्चारुणयेति, कवयश्च रथांगनामा चक्रवाक इति ।

निषिद्धलक्षणाया निरूपणम्

यत्केषु चित्पुनः कर्तुमपि न शक्यते, यथा रूपादिषु, उदाहृतञ्च रूपम् वस्त्रमिति, इमामेव प्रतिषिद्धा लक्षणा अप्रयुक्तलक्षणेति च व्यवहरन्ति, अत्रेयमाशंका जायते यदिह संबन्धेऽविशिष्टे कथं लक्षणा न भवतीति, तत्रोत्तरमाहाभिधानवदिति, अयमाशयः—गुणवाचित्वे समानेऽपि शुक्लादिशब्दानाम् गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वम् , न रूपादिशब्दानाम् , एवं ममापि लक्षणेति ।

शुक्लशब्द-रूपशब्दयोर्वैलक्षण्यनिरूपणम्

तत्रेदं बोध्यम्—अभिधानशक्तिस्वभाविकी, लक्षणा तु संबन्धा-

दधिकं नापेक्षत इति । उच्यते—सत्यमेवैतत्—दर्शनबलात्सामर्थ्यभेदम-पेक्षते शुक्लादिशब्दानां स्वसमवेतगुणद्वारेण द्रव्ये वृत्तिः, इदञ्च रूपादिष्व-विशिष्टमिति, द्रव्ये वृत्तिः कुतो न प्रसज्यते इति, तत्रावश्यं गुणगतस्सामर्थ्य-भेदः स्वीकर्तव्यः, येन केचन शब्दा गुणिपरा अपि भवन्ति, अन्ये तु गुणप्रधानाः इति, यथा सामर्थ्यभेद आस्थीयते ।

यथोक्तम्—

'तस्माद्यथैव शब्दानां शक्तिभेदोऽभिधां प्रति ।
प्रत्येतव्यस्तथाऽर्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचरः' ॥ तं० वा० पृ० ६८४ इति ।

एवञ्च रूपादिशब्दानामभिधेयमात्रप्रत्ययेन निवृत्तिव्यापारत्वात् न शब्दशक्तिः प्रमाणवती, अतश्च रूपादीनां लक्षणा शक्त्यभावात् मतुबा विना न 'द्रव्ये वृत्तिर्भवितुमर्हति, तस्मात्' रसादिभ्यश्च—पा० सू० ५-२-९५ इति विहित-प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं मतुब्नियमपुनश्श्रुतिरमुमेवार्थं द्योतयति, यत्रूपादिषु-द्रव्यविशेषणत्वेन प्रतीतिः, शुक्लादिषु विशेष्यत्वेन प्रतीतिः । अत एवाऽनादि-कालप्रसिद्धार्थत्वेनाऽस्या लक्षणाया मतुब्लोपाम्नानेनानुगमः, या त्वादिमती नात्यन्तप्रसिद्धा, नासौ शास्त्रेणाऽनुगम्यते इति, मतुब्लोपाम्नानं—लक्षणायाः शास्त्रेण अन्वाख्यानञ्चोपपद्यत इति । तथा च मतुब्लोपान्वाख्यानम्, लक्षणायाश्शास्त्रेणानुगमश्चेति । अस्य विस्तरो वार्तिकतात्पर्यं कौस्तुभे द्रष्टव्यः पृ—१५५—१५७ । एवं सत्यपि मम्मटादिभिरालङ्कारिकैः रूढितोऽथ प्रयोजनादिऽत्यस्य पादेयत्वसूचनाय स्वाभिमतेऽर्थे योजनं स्वप्रज्ञा-विलसितमात्रमिति ध्येयं विबुधैः ।

उद्देशगता संख्या न विवक्षिता, उपादेयगता संख्या विवक्षितेति प्रायोवादस्योपपादनम्, शाब्दिकमतदूषणञ्च ।

ग्रहैकत्वाधिकरणे 'ग्रहं सम्माष्टि' इति वाक्यमुदाहृत्य विचारः कृतोऽस्ति । तत्राधिकरणे ग्रहमित्येकवचनोपात्तस्यैकत्वस्य विवक्षाऽस्ति नवेति सन्दिह्य, श्रुतत्वादेकत्वं विवक्षितम् । एकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्गः कर्तव्य इति पूर्वपक्षः कृतः । सिद्धान्ते एकत्वं उद्देश्यतया विवक्षितम्, विधेयतया विवक्षितं वेति द्वेधा-विकल्प्य, पक्षद्वयेऽपि ग्रहस्य, सम्मार्गस्य चोद्देशस्य, विधेयस्य च श्रवणा-देकत्वस्याप्युद्देश्यतया विवक्षणे भावनाया एककर्मत्वभङ्गप्रसङ्गः, विधेयत्वपक्षे विधेयभेदाद्विध्यावृत्त्या ग्रहं सम्मृज्यात्, यं सम्मृज्यात् तच्चैकमिति विध्या-वृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो दुरुद्धर आपद्यते । अत उद्देश्यविशेषणमविवक्षि-

तमिति। पश्वेकत्वाधिकरणे च 'पशुना यजेते'त्यत्रैकत्वमविवक्षितमिति पूर्वपक्षयित्वा, विवक्षितमिति सिद्धान्तः कृतः। तेनोद्देश्यविशेषणमविवक्षितम्, उपादेयविशेषणञ्च विवक्षितमिति सिद्धान्त इति प्रायोवादः।

तत्र समीक्षा

अत्रेदं विचारणीयम्—विवक्षायाम्, अविवक्षायां वा किं कारणमिति। अत्राभिधीयते। सर्वत्र विध्यपेक्षैव कारणम्। अविवक्षायाञ्च विध्यनपेक्षैव। यद्यपि विचारप्रसङ्गे उद्देश्योपादेयपदयोर्निर्देशोऽस्ति। परं तु प्रायिकमिदम्, अर्थादुद्देश्यत्वोपादेयत्वे प्रायिके इति विवेक्तव्यम्।

'नोपादेयत्वमेवैकं कारणत्वेन संमतम्।
विशेषणविवक्षायां कारणं हि महद्विधिः'॥ तं० वा० पृ० २१२ इति।

अयम्भावः—यथा भावनाया एककर्मकत्वनियमः, तथैवैककरणकत्वनियमोऽपि। यावत्पर्यन्तमुपादेयस्वरूपम्, उद्देश्यस्वरूपं वा न पर्यवस्यति। तावद्विधिरवसीदन् विशेषणमप्याकांक्षति। अत एव 'यस्योभयं हविरार्तिमार्छेत्' इत्यत्र भाष्यकृता शबरस्वामिनोक्तम् मृष्यामहे हविषो विशेषणमिति शा० भा०। तथा चायमर्थः पर्यवस्यति-यद्विधेयविशेषणं तत् विवक्षितं भवति। यतो हि विधेयमपूर्ववच्छब्दैकसमधिगम्यम्। यावदुपात्तविशेषणग्रहणेन विशिष्टविधेयप्रतीतिपर्यवसाने सत्यन्यतरपरित्यागे कारणाभावात्तथाभूतमेव विधेयं विधिर्विवक्षति। अनुवाद्यन्तु विधेयं विधातुं यथाज्ञातमेव शब्देनोपस्थाप्यते। अतोऽनुवाद्यमपूर्ववन्न शब्दैकवेद्यं भवति, तस्यैव केन चिदुपलक्षणेन यथाज्ञातस्योपस्थितौ सत्यां विधेयसङ्क्रान्तव्यापारो विधिः, अनुवादार्थं विशेषणान्तरं न विवक्षितुमुत्सहते, अनाकांक्षितत्वात्।

न वा विधानार्थम्, विध्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात्। अत एव यत्रानुवाद्यस्यापि विशेषणविवक्षामन्तरेणोद्देश्यत्वमेव न सम्भवति। तदसम्भवे विधिविभक्तिरवसीदन्ती विशेषणमपेक्षते, तत्रानुवाद्यविशेषणमपि विवक्षितमेव भवतीत्यसकृदावेदितम्। तस्माद्विध्यपेक्षानपेक्षे व विवक्षाविवक्षे। एतेनेदृशं मीमांसकरहस्यमस्पृशन् भूषणसारः संख्याविवक्षानिर्णयनामकम् प्रकरणमारभमाणः प्रतिजानीते—

'लक्ष्यानुरोधात्सांख्यायास्तन्त्रातन्त्रे मते यतः।
पश्वैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥
विधेयं भेदकं तन्त्रमन्यतो नियमो न हि।
ग्रहैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम्' ॥ इति ॥

मीमांसकव्यवस्थैव पद्याभ्यां तदुक्तदूषणानि कवलीकरोतीति, तदीया व्यवस्थाऽनवकाशेति वेदितव्यम्।

भाट्टतन्त्ररहस्यस्य मूलम्

तत्रभवान् गागाभट्टो महामीमांसको भाट्टचिन्तामणिनामकं ग्रन्थम् प्रणिनाय, स च ग्रन्थो जैमिनिसूत्रार्थविवरणरूपो द्वादशाध्याय्या अस्तीति प्रसिद्धिः, परं महावैयाकरणेन पं० बालशास्त्रिणा पण्डितपत्रे तर्कपादः संशोध्य-प्रकाशं नीतः। ततः तात्याशास्त्र्यपरनामधेयेन रामकृष्णशास्त्रिणा शोधयित्वा चौखम्भासंस्कृतमालायां प्राकाशि, तत्र प्रथमपादस्य तर्कपाद इति नाम मीमांसककुले प्रसिद्धम्।

तत्र वृत्तिकारमतनिरूपणावसरे आचार्यशबरस्वामिना प्रत्यक्षादीनि अनुपलब्धिपर्यन्तानि षट् प्रमाणानि निरूपितानि, तदेव पुरस्कृत्य गागाभट्टः सूचीकटाहन्यायेन शब्दविषये बहुवक्तव्यत्वादन्ते शब्दखण्ड-विचारं प्रवर्तयामास। तत्र (१) धात्वर्थवादः (२) आख्यातार्थवादः (३) लकारार्थवादः (४) प्रातिपदिकार्थवादः (५) सुबर्थवादः (६) समासवादः समासशक्तिवादः (७) नञर्थवादः इति एते विषया विचारिताः। तदेव मूलम् मनसि निधाय आचार्यखण्डदेवो गागाभट्टस्यान्तेवासी भाट्टतन्त्ररहस्यं नामकम् शाब्दबोधविचारात्मकं प्रबन्धराजं प्राणैषीत्। यत्रादितः पञ्च विषयाः प्रत्यपादि-षत। अतः प्रकृतप्रबन्धस्य विश्वेश्वरोपज्ञः तर्कपादीयः शाब्दबोधविचार एव मूलमिति निश्चीयते।

अधोनिर्दिष्टया तालिकया स्पष्टमिदमवगम्यते—यत् तदेव भाट्टतन्त्ररहस्य-मेवानुसरतीति। तत्र दिङ्मात्रमनया तालिकया सूच्यते। अनया विज्ञा भाट्टचिन्तामणिक्रम एव प्रकृतप्रबन्धस्य मूलमित्यवगच्छेयुरिति।

भाट्टचिन्तामणौ	भाट्टतन्त्ररहस्ये
(१) सकर्मकत्वञ्च—अविवक्षाविरह-विशिष्टकर्माकांक्षधातुत्वम्, आकांक्षायाः शब्दवैचित्र्यकृत-त्वादेकस्य धातोस्सकर्मत्वाकर्म-कत्वे	(१) अविवक्षाविरहविशिष्टकर्माकांक्ष-धातुत्वं सकर्मकत्वम्, तदभावोऽ-कर्मकत्वम् आकांक्षा च समभि-व्याहारात्मिका शब्दधर्मः।

(२) कर्म द्विविधम्-'कतुरीप्सिततमं कर्म तथा युक्तञ्चानीप्सितम्' इति व्याकरणात्। तत्र तच्चतुर्धा, उत्पाद्य-प्राप्य-विकार्य-संस्कार्य-भेदात्-घटं कुरुते, पयो दोग्धि, व्रीहीनवहन्ति, व्रीहीन् प्रोक्षतीति	(२) कर्तुरीप्सिततमं कर्म तथा युक्तं ञ्चानीप्सितमिति सूत्रात्। तच्च कर्म चतुर्विधम्-उत्पाद्यम्, आप्यम्, विकार्यम्, संस्कार्यं चेति घटं करोति, घटं जानाति, व्रीहिनवहन्ति, व्रीहीन् प्रोक्षतीति
(३) प्रयत्नः आख्यातार्थः।	(३) आख्यातवाच्यः प्रयत्न इत्यादि।

अस्य परिच्छेदचतुष्टयमिति प्रवादः, प्रकृतग्रन्थपरिमाणञ्च

अयञ्च खण्डदेवाचार्यस्तदन्तेवासीति प्रसिद्धिर्मीमांसकनिकाये, तदेतदनुपदमेव वक्ष्यते। तत्र तदनुसारेण भाट्टतन्त्ररहस्यस्यापि परिच्छेदचतुष्टयमासीदिति विद्वत्समाजे प्रसिद्धिः, काञ्चीसंस्करणञ्च भूमिकायां तथैव निर्दिशति। अतोऽस्य परिच्छेदचतुष्टयमस्तीत्यूहितुमस्त्यवकाशः, परन्तु तदुपलम्भकसामग्र्यभावात् न निर्णयः। अतः प्रकृतसंस्करणं प्रथमपरिच्छेदमेव सम्पादयति। अस्मिन् प्रबन्धे तार्किकैः, शाब्दिकैः विवेचितान् विषयान् निरस्य, स्वाभिमतमर्थपरिष्कारपद्धत्या व्यवस्थापयति, मीमांसाशास्त्रे सन्ति भूयांसः प्रमेयबहुला ग्रन्थाः, तथापि भाट्टतन्त्ररहस्यं सर्वानपि ग्रन्थानतिशेते, अत्र मीमांसायां धर्माधर्मादीनाम् लक्षणपरिष्कारप्रणाली आचार्यखण्डदेवेनैवोपबृंहिता, अध्वरमीममांसकानाम् शाब्दबोधप्रणाली मीमांसकाभिमत आख्यातार्थः। धात्वर्थः प्रथमादिसप्तम्यन्तानां विभक्तीनामर्थाः परिष्कृत्य शाब्दिक-तार्किकमतान्तरपराकरणेन सम्यगुपपादिताः सन्ति। अतोऽस्य ग्रन्थस्य शब्दसौष्ठवम्, अर्थगाम्भीर्यञ्च अनितरसाधारणं मादृशैः न परिच्छेत्तुं शक्यते, किं पुनर्वर्णयितुम्, इति शाब्दबोधविनोदरसिकाः पण्डितपुण्डरीका एवात्र परं प्रमाणम्।

पातञ्जलभाष्यानुसारी चायमाचार्य इति कथनम्

अयञ्चाचार्यः पाणिनीयसूत्रार्थवर्णने, तत्तदर्थविवेचने च भगवन्तम् भाष्यकारं पदे पदे स्मरति, तदीयवचनानि स्वोक्तिदार्ढ्यायोपन्यस्यति, तदुक्तार्थान् ईषदपि अन्यथयितुं नोत्सहते, भाष्यकारवचनप्रामाण्योपन्यासेन भर्तृहरिमतम्, कैय्यटमतञ्च निराकरोति। किं बहुना भाष्यकारमतावलम्बनेन सर्वानपि ग्रन्थकारान् अनादृत्य वाक्यार्थं वर्णयति।

पातञ्जलभाष्यस्य निर्देशः

यथा—

१—पचति भवतीति भाष्योदाहृतप्रयोगानापत्तेः ४९
२—उष्ट्रासिका आस्यन्ते इति महाभाष्यकारवचनात् ५७
३—महाभाष्यकारीयाः ८१ ४—महाभाष्य
५—महाभाष्योदाहृतेषु ६—क्रियाकारकयोस्सम्बन्धस्येति महाभाष्यम्
७—महाभाष्यकारीयम् ८—महाभाष्यकारीयः ९३
९—महाभाष्यकारीयप्रयोगः ११६, १०–भाष्यकारः १२०
भाष्यसिद्धत्वात् १२० भाष्यकारेण १२० भाष्यकारः १२०
११–भाष्यकारेण १३३, १२–भाष्यप्रयोगात् १२७
१३–भाष्यकृता १४०, १४–महाभाष्यकारीयवचनानुपपत्तिः १४१
१५–भाष्यव्याख्यानात् १४२, १६–भाष्यकारेण पाठात्
१७–भाष्यविरोधात्
१८–भाष्यकारेण

वाक्यपदीय-कैय्यटमतयोस्समीक्षा

अयं च ग्रन्थकारः प्रकृते प्रबन्धे वाक्यपदीयोक्तम् , कैय्यटोक्तमर्थजातं च अधोनिर्दिष्टेषु स्थलेष्वनूद्य निराकरोति। यथा चतुर्थीविभक्त्यर्थविचारप्रस्तावे क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकप्रत्याख्यानं कृतमित्युपक्रम्य तन्मतमनूद्य पृ० ११९ निराकरोति। वाक्यपदीयकैय्यटमतखण्डनेन क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकस्यावश्यकत्वमित्युपवर्ण्य, तत्रैव भाष्य-वृत्त्योर्नैर्भर्य्यमुपवर्णयति।

एवम्–'स्पृहेरीप्सितः' इति सूत्रार्थवर्णनावसरे वाक्यपदीयप्रभृतय इत्यारभ्य वस्तुतस्त्वित्यादिना तन्मतं निराकृत्य, तदर्थं प्रतिपादयति। तत्र स्वोक्तेऽर्थे आनुकूल्यं पदमञ्जरीकारादीनां निरूपयति पृ० १२१।

एवम्—'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति सूत्रस्य वाक्यपदीयरीत्या व्याख्यानमुपक्रम्य 'वाक्यपदीयादौ सूत्रं व्याख्यातमित्यादिना····इति परकीया इत्यन्तेनानूद्य, लक्षणायाम् , एकदेशान्वये च प्रमाणाभावादित्यादिना तद्व्याख्यानमदूदुषत्। स्वाभिमतं चार्थं वर्णयाम्बभूव।

एवम्–क्रियार्हाणां क्रियाकर्तृत्वे विवक्षिते' इति वार्तिकस्य 'यस्य च भावेन भावेन भावलक्षणम्' इत्यनेनैव सिद्धे इदमनारम्भणीयमिति केचिदित्यादिना केषांचित्पक्षमुपन्यस्य 'कैय्यटादयस्तु लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तमीविधानार्थमित्याहुरिति यनेन तन्मतमनूद्य, तच्च व्याख्यानम

लक्ष्यलक्षणभावातिरिक्तस्य सम्बन्धस्यास्माद्वाक्याद्भानेन, तत्र सप्तमीविधानस्य वैयर्थ्यापादनेन दूषयति। स्वमतेन च 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यनेन अगतार्थत्वम्, अस्यावश्यकत्वं च समर्थयति।

तत्र तत्र वैयाकरणनव्या नव्यवैयाकरणा इति नाम्ना निर्दिशन् भट्टोजिदीक्षितप्रभृतीनां मतान्यनूद्य च निराकरोति, ५९, ७७, १०२, १०६, ११०, ११६, १२९, १४१, १५० एतेषु पृष्ठेषु, वृत्तिकारञ्च निरस्यति। इदञ्च नापरोक्षं मनोरमा–तत्त्वबोधिनी-काशिकाग्रन्थपरिशीलिनाम्। एतत्सर्वम् तत्र तत्राधस्तात् टिप्पण्यां स्थलविशेषनिर्देशेनासूचि। क्वचित् युक्तियुक्तमर्थमभ्युपैति, युक्त्यपेतञ्च निराकरोति। इति हरदत्तादय इति १२१, १५० १६९ पृष्ठेषु तन्नाम निर्दिशन्, तदुक्तमेवार्थं स्वहस्तयति, तस्य हरदत्ते महान् समादरः दृश्यते, अत एव तन्मतं भूषयति।

अत्र नवीनतार्किका इत्यादिना पृष्ठसंख्या ८, ८२, १११, १२८, १४१, १४९, १५७, एतेषु पृष्ठेषु तार्किकानां मतमनूद्य निरस्यति, तत्र स्वाभिमतमर्थमुपवर्णयति, एवमनुगमरसिकाः, साम्प्रदायिका इत्यादि, सर्वदर्शनानुयायिनः इति च वदन् सर्वेषां मतान्यनुकूलान्यात्मसात्करोति, प्रतिकूलानि निराकरोति।

रहस्ये कौस्तुभस्य निर्देशः

अयमाचार्यो विध्यर्थम्, आख्यातार्थम्, धात्वर्थम्, विभक्त्यर्थञ्च निरूपयन् अस्य विस्तरः कौस्तुभे द्रष्टव्यः, कौस्तुभे व्यक्तमिति जैमिनिसूत्रार्थविवरणरूपं स्वोपज्ञं कौस्तुभं तत्र तत्र प्रमाणयति, अस्माभिश्च तत्तदर्थस्य मूले उक्तस्य ज्ञानाय कौस्तुभसन्दर्भोऽपि तत्र तत्र टिप्पण्यां समुदधारि जिज्ञासूनाम् सुखावगतये। एवं स्वविरचितां भाट्टदीपिकामपि निर्दिशति प्रथमाप्रयोजकत्वनिरूपणावसरे, अत्र शाब्दबोधे उपयुक्ता विचाराः सर्वेऽपि संकलिताः, तार्किकसम्मतः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधः सोपपत्तिकं निराकारि।

न्यायसुधाया उपन्यासः

न्यायसुधाकारञ्च लिङर्थनिरूपणावसरे स्वावलम्बं मनुते, ब्रवीति च सुधाकृदुक्तमेव कथञ्चित् युक्तमिति। आख्यातार्थविचारप्रसङ्गे व्यापार-

---

सामान्यं आख्यातवाच्यं इति पार्थसारथिमिश्रस्य मतं निराकृत्य, आख्यातवाच्यः प्रयत्न इति न्यायसुधाकृदभिप्रेतमेव मतं लाघवादभ्युपगच्छति, समर्थयति च। अस्माभिश्च ६१, ६१ पृष्ठयोः न्यायसुधाया उद्धरणेन, तदेव मतमाचार्यस्य सम्मतमिति प्रतिपादितमिति।

सुधाकृदिति पद्यांशस्योक्तार्थे तात्पर्यम्

एवं ग्रन्थान्ते 'सुधाकृन्मीमांसामतकुमुदपूरस्य जयतु इति उपान्तिमस्य, अन्तिमस्य वा पद्यस्य तुरीयचरणे न्यायसुधाकारस्योल्लेखोऽस्माभिः १७२ पृष्ठ टिप्पण्यां विवृतोऽस्ति, सुधाकृत-न्यायसुधाकारः भट्टसोमेश्वरः। चन्द्रश्च पक्षे इति। अत्र न्यायसुधाया:राणकापरपर्यायायाः परिशीलनेनेदमगवम्यते—यत् तत्रत्याः पङ्क्तयः पदशः वाक्यशश्च ग्रन्थे उपन्यस्ताः। कलेवरगौरवभिया तान्यत्र नोल्लिख्यन्ते, परन्तु वस्तुतत्त्वविवेचनावसरे युक्त्यपेतं तन्मतमपि निरस्यत्येव, अतोऽयम् ग्रन्थकारः भाट्टमीमांसकमतेन शाब्दबोधविचारपरं प्रबन्धराजग्रन्थं निर्माय कौमारिलमतं प्राचीकशत्। अतः सकलमेव विद्वत्कुलमस्याधमर्णमित्यत्र नास्ति संदेहलेश इति।

तत्प्रणीता ग्रन्थाः, तेषां पौर्वापर्यञ्च

अयं खण्डदेवाचार्यः नव्यन्यायपद्धत्त्या मीमांसाशास्त्रस्य परिष्करणे प्रथमं स्थानमधिकरोति, तत्र तद्विरचिताः ग्रन्था अस्माभिरुपलब्धा अध्ययनाध्यापनसम्प्रदाये प्रचलिताः-भाट्टमीमांसाकौस्तुभः, भाट्टदीपिका, भाट्टतन्त्ररहस्यञ्चेति इमे त्रय एव ग्रन्थाः। एतेषु च त्रिषु ग्रन्थेषु भाट्टकौस्तुभो नाम ग्रन्थः जैमिनिप्रणीतस्य दुरूहतमबहुविचारगर्भः पूर्वमीमांसादर्शनस्य विस्तृतव्याख्यानरूपः प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारम्य [अर्थवादपादप्रभृति] तृतीयाध्यायबलाबलाधिकरणसमाप्तिपर्यन्तः। अत्र प्रमाणं शंभुभट्टवचनम्—'बलाबलाधिकरणसमाप्तिपर्यन्तं स्वकृतेन कौस्तुभग्रन्थेन व्याख्यातार्थां भाट्टदीपिका' इति। तत्र द्वादशसु अध्यायेषु विचारणीयानामर्थानामावापोद्वापाभ्यां विचार्य व्यवस्थापनं कृतम्। यथाऽत्र कौस्तुभे विषयविवेचनशैली दृश्यते, न तथा अन्यत्र वर्तत इति, सर्वतो नवीनोऽप्ययं कौस्तुभः सर्वैः समादरणीय एव शास्त्रार्थविनोदरसिकैः।

तथा चाचार्यो रूपकालंकारेण प्रशंसन् स्वप्रणीतं कौस्तुभमणिं भगवतः श्रीकृष्णस्योपहरति।

यथा—

'मीमांसाम्बुनिधिं प्रमथ्य सुदृढैर्न्यायोच्चयैर्निर्जरैः
कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्दरममुं वेदं तथा वासुकिम्।
यद्धालाहलसंज्ञमेव कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः
श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः'॥कौ०पृ०३०१इति।

भाट्टदीपिकायाः परिचयः

द्वितीयस्तु भाट्टदीपिका। अयमपि ग्रन्थः प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वादशाध्यायपर्यन्तोऽष्टादशसहस्रग्रन्थात्मकः। तत्र सूत्र-भाष्य-वार्तिक-शास्त्रदीपिका-तिलक-विधिरसायनप्रभृतिषु उक्ता अर्थाः सोपपत्तिकं तथैवाहृताः, समर्थिताश्च। निर्युक्तिकाश्च निराकृताः। सूत्र-भाष्य-वार्तिकादीनां विषये भाट्टदीपिकावलम्बनेन यदि तुलनात्मकमनुसन्धानं क्रियते, तर्हि महान् प्रबन्धः भवेदिति भिया, नात्र लेखनीं व्यापारयामः। अत्र भाट्टदीपिकायां शब्दप्रयोगविषयेऽत्यन्तं कार्पण्यमाश्रितमिति सुविदितमेवेदं समेषां विदुषाम्। इदञ्च कार्पण्यमाचार्यैर्ग्रन्थस्य परिसमाप्त्यर्थमेव समाद्रियते स्म, न तु आजानतः। भाट्टदीपिकाया आदिमं पद्यम्—

'विश्वेश्वरं नमस्कृत्य खण्डदेवस्सतां मुदे।
तनुते तत्प्रसादेन संक्षिप्तां भाट्टदीपिकाम्'॥ इति।

अत्र विश्वेश्वरपदं श्लेषेण विश्वेश्वरम्—काशीपुराधीश्वरम्, विद्यागुरुम् गागाभट्टञ्च बोधयति, ईश्वररूपं गुरुं नमस्कृत्येति तदर्थः। अत्र ग्रन्थे नव्यन्यायशैल्या पदार्थाः परिष्कृता इति नापरोक्षमिदं तद्ग्रन्थाध्ययनशीलानामिति। अस्य ग्रन्थस्य भाट्टतन्त्ररहस्ये प्रथमायाः प्रयोजकं किम्? इति निरूपणावसरे उक्तं ग्रन्थकृता यत्कारकमित्यादि तत्त्वमिति भाट्टदीपिकायामि पृ० सं० ४१ ति।

काञ्चीसंस्करणभूमिका पद्यमिदमुदाहरति

यथा—

'इतः प्राञ्चोऽखिला ग्रन्था न्यूनतादोषदूषिताः।
इयमेकैव पूर्णाऽभूत् शास्त्रेऽस्मिन् भाट्टदीपिका'॥ इति।

अत्र अभूदिति, शास्त्रेऽस्मिन्निति च पदद्वयेन स्वप्रणीतेषु मीमांसाग्रन्थेषु भाट्टदीपिकाभिन्नस्य ग्रन्थस्याऽपूर्णत्वं गम्यते, तथापि एतत्प्रणीतानां शास्त्रान्तरग्रन्थानामद्यावधि अनुपलम्भात्, एतद्विषयकमेव इदं पद्यमिति निश्चीयते इति भूमिका वदति।

अत्र वयं ब्रूमः—ग्रन्थकर्ता आचार्यखण्डदेवो भाट्टदीपिकाया असम्पूर्णताम् स स्वमेवाभिधत्ते। परमिदमत्र विचारणीयं पद्यमिदं महीसूरपुरे मुद्रितायाः भाट्टदीपिकाया आदौ, मध्ये, अन्ते वा नोपलभ्यते। किञ्च ग्रन्थादौ पूर्णोऽभूदिति भूतनिर्देशः कथं सङ्गच्छताम्, अन्त्ये भूतनिर्देशस्तु यथाकथञ्चिदुपपद्येत, स तु अन्ते नास्तीति पद्यमिदमन्येन केनचित् कृतं स्यात्, न तु आचार्यखण्डदेवेनेत्येव भवितुं युक्तमिति।

अपि च सङ्कर्षकाण्डव्याख्याता गम्भीररायदीक्षितस्यात्मजः शाक्तशिरोमणिः भास्कररायदीक्षितः सङ्कर्षकाण्डव्याख्यायामाद्यन्तरहिता दीपिकाऽऽसीत्। साम्प्रतं भाट्टचन्द्रिकया परिपूर्णतामगादिति।

तथा च—

'अद्यावाधि कृतिरेषाऽऽद्यन्तविहीनेति दीपिकाख्याऽऽसीत्।

षोडशकलाभिरधुना परिपूर्णा भाट्टचन्द्रिकात्वमगात्' ॥ इति पद्येन।

भाट्टचन्द्रिकाया आविर्भावात्पूर्वं भाट्टदीपिकाया आद्यन्तविहीनत्वमासीदिति प्रतीयते। तद्विरोधादप्युपर्युद्धृतं पद्यमनादरणीयमिति।

यद्यपि महीसूरपुरे मुद्रिता, महामहोपाध्यायबिरुदांकितैः श्रीरामसुब्बाशास्त्रिचरणैश्च संपादिता भाटटदीपिका प्रथमाध्यायप्रथमपादस्याप्युपलभ्यते। परमत्र निर्णयकारणं प्रभावलीतो नान्या समस्ति, अयमर्थः प्रभावल्या उपक्रमे एव विशदः—इति।

तृतीयस्तु भाट्टतन्त्ररहस्याख्यः प्रकृतः प्रबन्धः

ग्रन्थनामविचारः

तृतीयस्तु भाट्टतन्त्ररहस्यन्नाम प्रबन्धरत्नम्, यस्य प्रकृतं तृतीयम् संस्करणं प्रियपाठकमहाभागानां करकमलयोरुपह्रियते, अस्य ग्रन्थस्य नाम त्रेधोपलभ्यते—(१) रहस्यम्, (२) भाट्टरहस्यम् (३) भाट्टतन्त्ररहस्यमिति च। तत्राद्यम् काचित्कम्, यथा—रहस्ये'इति सुधानिधौ। तत्रत्यो ग्रन्थः चतुर्थीविचारप्रकरणे निर्दिष्टः। द्वितीयन्तु भाट्टरहस्यमिति प्रसिद्धं विद्वत्कुले, अत एव कविमण्डनः शम्भुभट्टः खण्डदेवान्तेवासी भाट्टरहस्ये पूज्यपादैरुक्तमिति प्र० पृ० ६-५०३ निर्दिशति। विज्ञेषु व्यवहारश्च ईदृशः, काञ्चीसंस्करणञ्च तेनैव नाम्ना निर्दिशति, परन्तु तृतीयन्नाम ग्रन्थकृता आचार्यखण्डदेवेनैव ग्रन्थोपक्रमे कृतमस्ति। यथा-'रहस्यं भाटटतन्त्रस्य विशदीकर्त्तुमीश्महे'—इति।

किञ्च सरस्वती भवनस्थे नं २९०४५ संख्यके हस्तलिखिते पुस्तके भाट्टतन्त्ररहस्यमिति नामोल्लिखितमुपर्युक्तमेवार्थं द्रढयति।

स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेव तेनैव नाम्नाऽत्र निर्देशः

तदीयं वचनं पुरस्कृत्यैव तृतीयमिदं संस्करणं तेनैव नाम्ना व्यपदिशति। भाट्टरहस्यमिति व्यवहरद्भिरपि तन्त्रशब्दयोजनेनैर्वार्थविवरणं कर्तव्यम्, तन्त्ररहस्यमिति तु धर्मपुराभिजनेन रामानुजाचार्येण प्रभाकरमतानुयायिना प्रणीते तन्त्ररहस्येऽतिप्रसक्तं भवेत्, तद्व्यावृत्तये भाट्टेतिविशेषणमवश्यमु

पादेयम्। तत्र भाट्टतन्त्ररहस्यस्यैव भाट्टरहस्यमिति व्यवहारः प्रवर्तितो विद्वद्भिः लाघविकैः।

यथा अग्निष्टोमसंस्थाकस्य ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोम इति व्यवहारो भवति-ज्योतिष्टोमे श्रूयेत, अग्निष्टोम इति, परन्तु वक्तव्यमिदमेव अग्निष्टोमसंस्थाको ज्योतिष्टोम इति व्यवहारो भवति, एवमेव भाट्टतन्त्र-रहस्यमित्येव इदं पदं भव्यमर्थं लभते। तस्मादिदं संस्करणं स्पष्टप्रति-पत्तिमेव मुख्यप्रयोजनमभिसन्दधानं सत् तेनैव नाम्ना व्यवहरति, अत्र प्रमाणन्तु ग्रन्थकारस्य प्रतिज्ञावाक्यमुपरि उद्धृतमेवेति। तत्र च प्रतिपाद्य-विषयाः पूर्वमेव निरदेशि। शाब्दबोधविचारो भाट्टमीमांकानामभिमतः तेषाम् सर्वस्वभूता भावना शाब्दबोवे मुख्यविशेष्यतया भासत इति, अत्र समर्थिता। सा च धात्वर्थादतिरिच्यते तार्किकादिशैल्या बहुतरन्यायातिदेशादिना पूर्वोत्तर-पक्षयोर्व्यवस्थापनं कृतम्, तेनावगम्यते मोमांसादर्शनमूर्त्तिस्वरूप एवाचार्य-खण्डदेवः-इति। भावार्थाधिकरणादौ समर्थिताया प्राधान्येन प्रतिपादनाय भाट्ट-तन्त्ररहस्यस्य प्रवृत्तिः। यद्वद्धनानामित्यन्तिमं पद्यं क्वचित्कोशे न दृश्यते।

तत्र शाब्दबोधविचारमुखेन मीमांसकानां सर्वस्वभूता भावना यत्र विवेचिता, सा च धात्वर्थातिरिक्ता वाक्यार्थे मुख्यविशेष्यभूता—इति।
यामधिकृत्य विश्वेश्वरभट्टो ब्रवीति—

यागाद्यसत्त्वमचिरस्थितिकञ्च यस्याः
सम्बन्धतः फलभुवः फलदायि जातम्।
दध्यादिसत्त्वमपि यत्करणत्वतोऽतः
सा भावना रघुपतेः पदयोर्मम स्यात्'॥ भा. चि. पृ. ७० इति।

अस्य वाक्यार्थवर्णनप्रसंगे प्रभावल्यादावनुसरणम्

अस्य ग्रन्थस्य प्रभावल्यां तत्र तत्र शाब्दबोधविचारप्रसंगे महता आदरेणोल्लेखो दृश्यते। अर्थसंग्रहव्याख्यानेऽपि धर्मलक्षणप्रतिपादनावसरे अस्य निर्देशः कृतोऽस्ति, एवं सिद्धान्तसुधानिधौ अस्य निर्देश उपलभ्यते, पदवाक्यरत्नाकरेऽपि गोकुलनाथोपाध्यायो क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम् आचार्यखण्डदेवोक्तमेवादरेण गृह्णाति, तच्छिष्योपि गिरिधरोपाध्यायोऽप्यनुसर-तीति प्रागवादिष्म, अतो बहुभिः प्रामाणिकैस्तत्र तत्र निर्देशेन अस्य सर्वशास्त्रो-पकारकत्वं निसर्गसिद्धमेव-इति

ग्रन्थकर्तुः परिचयः

श्रीमान् आचार्यः खण्डदेवो नव्यमीमांसकानां मूर्धन्यः कौस्तुभे आत्मानम्

रुद्रदेवसूनुं कीर्तयति। कौस्तुभे, भाट्टदीपिकायाञ्च तालिकासु रुद्रदेवस्य सूनुरिति कीर्तनादस्य पिता सर्वतन्त्रस्वतंत्र आचार्यरुद्रदेव इति स्फुटम् तदीयवचनैरेवावगम्यते।

यथा—

'शश्वत्बोधतरङ्गा विद्यागङ्गोत्तमाङ्गके यस्य।
श्रीरुद्रदेवसंज्ञं जनकं वन्दे सदा स्फूर्त्यै॥ मी० को० प्र० अ० पृ० १ इति,

'श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खण्डदेवस्य'।

'इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणश्रीरुद्रदेवसूनुखण्डदेवविरचिते मीमांसाकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः'—इति च।

अनेन भाट्टदीपिकाया अन्ते इदमुक्तम्—

'जैमिनेर्विमलसूक्तिषु मग्नम्
शुद्धिमाप विमलं मम चेतः।
प्रीतिमेतु नृहरेः पदपद्मे
येन जन्मनिवहो न पुनः स्यात्'॥ इति।

अनेन शास्त्रान्तरेष्वपि श्रुतितात्पर्यचन्द्रिकादयो ग्रन्थाः प्रणीता इति प्रभावलीविमर्शनेनावगम्यते प्र० पृ० ४१४। परं ते ग्रन्था अद्यापि नोपलभ्यन्ते।

श्रीमदाचार्यखण्डदेवस्य समयः सी० ए० डी० १५७५-१६६५।

अयमाचार्यो देवकुलोत्पन्नो दक्षिणात्यः, अस्य जीवनकालो वैक्रमी सप्तदशाब्दी, निर्याणकालश्च १७२३ परिमितो वैक्रमो वत्सरः। तदुपष्टम्भके द्वे प्रमाणे। तत्राद्यं यथा—वाराणस्यां चित्पावनाख्यदाक्षिणात्यब्राह्मणानाम्, अन्येषां च परस्परं कश्चन विवादः समजनि। तच्छमनार्थं १७१४ वैक्रमे हेमलम्बवत्सरे मुक्तिमण्डपे पण्डितानां महती काचन सभा सम्मिलिता। तत्र व्यवस्था काचन लिखिता, यस्याः प्रतिलिपिर्नीचैरुद्ध्रियते।

यथा—"मुक्तिमण्डपातील निर्णय शक १५७९, सन् १६५७

श्रीविश्वेश्वरो विजयतेतराम्

श्रीः॥ श्रीः॥ अथ देवर्षिविप्राणां काश्यां श्रीमुक्तिमण्डपे।
यतिमिश्रविपश्चिद्भिस्सद्ब्राह्मण्यं विविच्यते॥ १॥

तत्र तावत् पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकमहाराष्ट्र-कर्णाटक-कोंकण-तैलङ्ग-द्राविडादिसकलज्ञातीयविद्वद्गृहस्थनिचयसम्मत्या वेद-शास्त्र-लोकतो विमृश्य,

देवर्षिब्राह्मणा वेद-शास्त्र-पुराणेभ्योऽधिगतपरमार्थाः क्रतुयजनयाजनादिसदाचार-शीलाः पङ्क्तिपावनाश्शरीरान्वयार्हा अत्युत्तमब्राह्मण्यशालिनः शिष्टानुष्ठित-शरीरान्वयाश्चेति सिद्धान्तितम्। दृष्टं चैतत्—

भट्टमीमांसकश्रीभट्टरघुनाथाख्यसूरिभिः ।
मणिकर्णीत्युपाख्यस्यान्नंभट्टस्य कन्यका ॥
देवर्षेः प्रसमुद्वाह्य वाजपेययजिः कृता ।
भूयांसश्च दृशा अन्ये तद्वंशीया वयं च ते ॥
ब्रुवाणा दोषमत्रार्थे विद्वद्भिः परिशोधिते ।
विश्वेशद्रोहिणो ब्रह्मघातिनश्च भवन्ति ते ॥ इति दिक् ॥

लिखितञ्चैतन्मीमांसकभट्टलक्ष्मणेन विद्वदनुज्ञातेन। संवति कृतक-गाब्ज १७१४ सम्मितौ नन्दशैलशरभ १५७९ मितशाके (=१६५७ A. D.) हेमलम्बशरदि समपत्रं (?) ज्ञायते सकलभूसुरवृन्दैः"। इति। व्यवस्था-पत्रेऽस्मिन् तदानीन्तनानां वाराणसेयानां सर्वेषां पण्डितानां हस्ताक्षराणि गृहीतानि। तन्मध्ये श्रीमतां खण्डदेवमहोदयानामपि हस्ताक्षराणि विलसन्ति। इदं पत्रं काशिकसरस्वतीभवने सुरक्षितमस्ति, अतस्तत्कालजीविन इमे इति निश्चयचम्।

द्वितीयं यथा—आचार्यो रसगंगाधरकर्तुः पण्डितजगन्नाथस्य पितुः पेरु-भट्टस्य पूर्वमीमांसागुरुरासीदित्यवगम्यते।
यथा—

'श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः
काणादीराक्षपादीरपि महितगिरो यो महेन्द्राददेवीत्।
देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयम्
शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्याधरो यः ॥

पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया।
तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम्' ॥ इति।

इदञ्च पद्यं रसगंगाधरव्याख्यात्रा शाब्दिकशिरोमणिना नागेशभट्टेन देवादेवेति पदमित्थं व्याख्यातम्, अत्र एवशब्दः प्रसिद्धौ, देवात्-खण्डदेवा-देवेत्यर्थः। एतेन पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य कालिक इत्यवगम्यते, पण्डित-राजश्च राजसिंहासनमधिरूढस्य षाजहाननृपस्य सभां मण्डयति स्म इति, ऐतिह्यविद आचक्षते।

तर्कालंकारानन्तरकालिकत्वम्

अपि च कौस्तुभे आकृत्यधिकरणसिद्धान्ते जातिशक्तिवादे घटत्वस्य-

जातेः स्वरूपेण प्रकारत्वस्य नैयायिकैरपि स्वीकारात्, न च जातेः समवायेन स्वरूपेणैव प्रकारता, न सम्बन्धान्तरेणेत्यत्र प्रमाणमस्ति, परैरपि तथाऽनभ्युपगमात्। अत एव अनुभवत्त्वान्येत्यादिर्दीधितिफक्किका उद्धृता।

यथा—यां काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्मसमवायित्वमिति अनुमितेः दीधितिकारैर्लक्षणमुक्तम्।

अत्र जगदीशतर्कालंकारः पूर्वोक्तसन्दर्भस्य आशयमित्थं वर्णयामास-अनुभवत्वमादाय प्रत्यक्षाद्यतिव्याप्तेर्वारणाय अनुभवत्वान्येति, यद्यपि अनुभवत्वप्रतियोगिकभेदस्यानुभवत्वेऽपि सत्त्वात् उक्तदोषतादवस्थ्यम्, तथापि अनुभवत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य उक्तौ तद्घटकीभूतं यत् सकलानुभववृत्तित्वम्, तदवच्छिन्नभेदस्यैव सम्यक्त्वे ज्ञानत्वादिवारकस्यानुभवान्यासमवेतत्वस्य वैयर्थ्यम्, तथापि अनुभूतिरित्याकारकयत्किञ्चित्बुद्धिप्रकारत्वावच्छिन्नभेदस्य अनुभवत्वान्यपदेन उक्तत्वाददोषः, सकलानुभववृत्तित्वस्य तत्राप्रविष्टत्वादिति जागदीश्या अभिप्रायमाचक्षाणस्तदनन्तरमात्मानं स्थापयति।

अपि च अप्पय्यदीक्षितेन्द्रान् आग्नेयाधिकरणे—मीमांसकमूर्धन्येन विधिरसायनकृता इति वदन् ततोऽर्वाचीन इत्यपि प्रतीयते।

सरस्वतीभ्यः प्राचीनः

एवम्—मधुसूदनसरस्वतीभिः गूढार्थदीपिकायां शाब्दीभावनानायाः करणेतिकर्तव्यतांशयोः व्यवहारमात्रम्, न तु शाब्दबोधे भानमिति, आचार्यपक्षम् निरस्य, भट्टवार्तिकोपन्यासेन तयोः शाब्दत्वं व्यवस्थापितम्। इदञ्चास्माभिः टिप्पण्यां पृ० २७ सूचितम्, अतो मधुसूदनसरस्वतीभ्योऽयमाचार्यः प्राचीनः अवगम्यते।

एवम्—सोमनाथदीक्षितोऽपि शास्त्रदीपिकाव्याख्याता क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वलक्षणविचारप्रसंगे शास्त्रदीपिकायामुक्तं इतिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वं क्रत्वर्थत्वमिति लक्षणं भाट्टदीपिकायामाचार्ये अदूदुषदतिव्याप्तिदूषणेन, तद्दूषणमुद्धरति मयूखमालिकायाम्। यथा—तत्तच्छास्त्रानपेक्षेच्छाविषयभाव्यकभावनांशत्वे सति क्रत्वर्थभिन्नत्वं पुरुषार्थलक्षणं विवक्षितमिति, नाधानाध्ययनयोरतिप्रसंगः इति, शा० दी० पृ० ३४७।

एवम्—कपिञ्जलाधिकरणे भाट्टदीपिकाकारेण 'कपिञ्जलानालभेत' इति उदाहरणं परित्यज्य, 'चतुरो ब्राह्मणान् भोजयेत्' इति वाक्यमुदाहृत्य विचारितम्, तस्यायमाशयः-अधिकालम्भे प्रत्यवायः स्यादिति, तं दोष-

मुद्धरन् सोमनाथदीक्षितः 'कपिञ्जलानां पर्यग्निकृतोत्सर्गान्न हिंसाप्रसक्तिः, तथापि यत्र न पर्यग्निकृतोत्सर्गः, तदभिप्रायेण इदमुदाहरणं बोध्यमिति वदन् प्राचीनोक्तमेवोदाहरणं समर्थयति, आचार्योदाहृतस्य निरासञ्च मेने शा० दी० पृ० ८००। अत एवमादिभिः सोमनाथदीक्षितात् खण्डदेवाचार्यः प्राचीनः—इति। अतोऽस्य समयः षोडशशताब्दीति यावद्बलवद्बाधकोपनिपातम्।

सूत्रव्याख्यानविषयेऽस्य स्वातन्त्र्यम्

सूत्राणां विषये खण्डदेवेन स्वतन्त्रा व्याख्या कृता दृश्यते। तत् दिङ्मात्रेण अत्र प्रदर्श्यते।

१—सूत्राणि च सुधीभिरस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयानि, न तु स्वरूतपत्तेः न प्रयोजक इति भाष्यकारोक्तेऽर्थे, मी० द० ४२१।

२—पञ्चसञ्चरेषु इत्यधिकरणे सूत्रकार-भाष्यकारयोर्मतभेदमभिधाय, भाष्यमनादृत्य सूत्रमेवं व्याख्येयमित्युपक्रम्य अग्निमन्थनादिवाक्यानामौचित्येन अतिदेशविधिस्तुत्यर्थत्वात्, नेतरार्थत्वात् इति सूत्रं विधायकातिरिक्तस्तावकत्वरूपप्रयोजनकथनार्थम्, तदेवं अतिदेशवाक्यस्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गमिति लिङ्गदर्शनसूत्रस्यार्थः, मी० द० ७१२। इति।

३—वस्तुतस्तु यूपकार्ये खलेवालीत्वविधानात्, यूपशब्दस्य न संस्कारशक्तत्वम्, संस्कारातिदेशस्तु स्थानापत्त्या इति सूत्रोक्तयूपदृष्टान्तोऽपि असङ्गतः एव। मी० द० ७३९।

४—सूत्राण्यपि अस्मिन्नर्थे योजनीयानि! मी० द० १०-८-१०।

५—सूत्रभाष्ययोरपि स्वाहाकारवषट्कारयोर्व्यवस्थितविकल्पः इत्यस्मिन्नर्थे योजना सुधीभिरिहोन्नेया मी० द० १११३।

एवमेव भाष्यस्य अष्टाविंशतिस्थलेषु, वार्तिकस्य च द्वात्रिंशतस्थलेषु तत्तन्मतमुपेक्ष्य स्वतन्त्रा व्याख्याऽनेनाचार्येण प्रवर्तिता—इति, गौरवभिया नेह प्रतन्यते।

अपि चास्यान्तेवासी प्रभावल्या अन्ते इत्थं निर्दिशति खण्डदेवाचार्यः संन्यासाश्रमं गृहीत्वा श्रीधरेन्द्र इत्याख्यां लेभे। अन्ते च १७२२ ज्येष्ठ मासि हस्तर्क्षे बृहस्पतिवासरे प्रभाते काश्यां ब्रह्मनाले ब्रह्मसायुज्यं प्राप-इति।

यथा—

'यः खण्डदेवनामा सन् श्रीधरेन्द्राभिधां गतः।
स गुरुर्मे विजानातु टीकाकृतिपरिश्रमम्॥

वर्षे नेत्रद्विसप्तद्विजपतिगणिते मासि ज्येष्ठे करर्क्षे
वारे जैवे प्रभाते सकलपितृतिथौ प्राष्ठपद्याः परस्य ।
काश्यां श्रीब्रह्मनाले निरुपमचरितः खण्डदेवाभिधानः
प्राप्तः श्रीब्रह्मभावं विबुधवरगुरुः श्रीधरेन्द्रो यतीन्द्रः' ।। इति,

अस्य ग्रन्थस्य प्रकृतं संस्करणम्

इदञ्च तृतीयं संस्करणं प्रियपाठकानां करकमलयोः समर्प्यते, अस्य प्रबन्धरत्नस्य सुखावगतये जिज्ञासूनाम्, छात्राणाञ्चोपकाराय विषमग्रन्थि-भेदिनी नाम टिप्पणी योजितास्ति, अत इदं संस्करणं भाट्टतन्त्ररहस्यस्य महते उपकाराय प्रकल्प्येत, विशिष्टा भूमिका आँग्लभाषया निबद्धा, तथा संस्कृत-भूमिका च तार्किक-शाब्दिकमतसाधकबाधकयुक्तिभिः परिकर्मिता, विषयानु-क्रमणिका, शाब्दबोधोपयोगिविचारसारिणी, द्वित्रेषु स्थलेषु तार्किक-शाब्दिक-मीमांसकानामभिमताः शाब्दबोधप्रकाराः सन्निवेशिताः सन्ति, येन कस्य मते कीदृशः शाब्दबोधः इत्यादि सुज्ञानं भवेत्, शंका-समाधानाभ्यां भावना-वाक्यार्थपक्षस्संगृहीतः रहस्यकृता विवेचितानां तत्तदभिमतानां विध्यर्थवि-शेषाणामुपन्यासोऽपि सारिण्या योजितोऽस्ति, अतोऽनेन जिज्ञासूनां मनस्तोषो भवेदिति विश्वस्यते ।

कृतज्ञताप्रकाशनम्

अस्य सम्पादने, आगर्भसन्धि आनिर्वहणसन्धि च अस्य ग्रन्थस्य संशोधने तत्र तत्र वाक्यानामर्थविवरणे साहाय्यमाचरितवद्भ्यो वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालये यू० जी० सी० प्रोफेसरपदमलङ्कुर्वाणेभ्यः सुब्रह्मण्यशास्त्रि-वर्येभ्यः किञ्चित्कर्तुमनीशाना वयं कार्त्तज्ञ्यं केवलमाबिभर्मः ।

मत्सहयोगिभ्यः पण्डितप्रवरमध्वाचार्येभ्यः मीमांसा-वेदान्ताचार्येभ्यः आशिषः वयं समर्पयामः, यैः स्वकर्मनिरतैरनेकग्रन्थसम्पादने व्यापृतैर्महता श्रमेण अस्य ग्रन्थस्य प्रतिलिपीकरणे, प्रूफसंशोधने, भूमिकादिलेखने च महानुपकारो व्यधायि ।

श्रीमान् मदन्तेवासी रामप्रकाशशास्त्री मीमांसाचार्यः एम्० ए० पदवीकः (रामपूर डिग्री) विद्यालये व्याख्याता अस्य ग्रन्थस्य समग्रस्य प्रतिलिपीकरणेन महत्साहाय्यमाचचार, अतस्तस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वथा समुन्नतिं कर्तुं करुणा-वरुणालयं काशीपुराधीश्वरमन्नपूर्णाविशालाक्षीजनिमभ्यर्थये, एतमीप्सतार्थेन योजयतु भगवानिति ।

अस्य प्रसाधने सामग्री

अस्य ग्रन्थस्य सम्पादने कोशपञ्चकं साधनमासीत्। तत्र आद्यं द्वयम् प्रयागस्थस्वर्गीयगंगानाथझा इँस्टीच्यूटतः सौहार्देनावलोकनाय प्राप्तम्, तत्राद्यमसम्पूर्णम्, द्वितीयन्तु सम्पूर्णं, प्रथमपरिच्छेदान्तम्, तृतीयन्तु वारणसेय सं० विश्वविद्यलयीयसरस्वतीभवनस्थम्, चतुर्थञ्च अस्माभिरध्ययनकाल एव पूज्यपादानां पुस्तकेन संशोधितम्, पञ्चमञ्च पण्डितराज श्रीयुत सुब्रह्मण्यशास्त्रिणाम्, यत्राद्यं चत्वारिंशत् पृष्ठात्मकं द्वितीयञ्च समग्र शुद्धम्, महामहोपाध्यायचिन्नधरमिश्रैर्मिथिलामण्डलमण्डनायमानैः संशोधितञ्चास्मिन् संस्करणे अत्यन्तमुपकाराय कल्पते स्म, पण्डितराजानां पुस्तके त्रुटितानामंशानां पूरणमायततेस्म, अतो लब्धैरेतैः साधनैर्यथामति ग्रन्थस्य प्रसाधने पूज्यपादानां कृपया च वयं समर्था अभूम। एवं महता प्रणिधानेन संशोधितेप्यस्मिन् संस्करणे दृष्टिदोषेण, प्रमादेन शीशकाक्षरसंयोजकस्यानवधानाद्वा सम्भूतानामशुद्धीनां गुणगृह्याः विपश्चितः संशोधनेन ग्रन्थमिमम् परिशीलयन्तु, मीमांसकसम्मतं शाब्दबोधरसमास्वादयन्तु दयालवस्साधवः विद्वांस इति साञ्जलिबन्धं सप्रश्रयञ्च भूयो भूय आवेदयते।

सिद्धान्तरीतिषु मया भ्रमदूषितेन
स्यादन्यथाऽपि लिखितं यदि किञ्चदस्य।
संशोधने सहृदयास्सदया भवन्तु
सत्संप्रदायपरिशीलननिर्विशंकाः ॥

'कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्पेक्षितुं क्षमाः।
वचोविन्यासवैचित्र्यमात्रमत्रानुभूयताम् ॥
यदत्र गर्हणीयं स्यान्मदीयं तत्कुकल्पनम्।
युक्तियुक्तं प्रशस्यञ्चेत् गुरुभिर्भाषितन्तु तत्' ॥ इति।

विदुषामाश्रवः
महामहोपाध्याय चिन्नस्वामिशास्त्रिचरणानाम्
शिष्यः मीमांसारत्नम्–अ० सुब्रह्मण्यशास्त्री
कपालतडागपुराभिजनः
धर्मशास्त्र-मीमांसाविभागशीर्षण्यः
प्राच्यविद्या तथा धर्मविज्ञान संकाय
का० हि० वि० वि०
वाराणसी–५

श्रीवैशाखशुक्लपञ्चमी
२०२७ सम्वत्
१०–५–७०

भाट्टतन्त्ररहस्य-तट्टीकागतानां विषयाणामनुक्रमणिका

पृ० सं०

प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यत्वनिरासमुखेन भावनावादः

प्रथमाप्रयोजकविचारः

अथ कर्तृलक्षणावादः

अथ धात्वर्थनिरूपणम्

यागपदार्थनिर्वचनम्

अथाख्यातार्थनिरूपणम्

भावनायाः प्रधान्योपसंहारः

धात्वर्थस्य कर्मत्वेनान्वयस्थलानि

द्वितीयाविभक्त्यर्थविचारः

कर्मणिप्रयोगे शाब्दबोधप्रकारः

अथ तृतीयाविभक्त्यर्थनिरूपणम्

अथ चतुर्थीविभक्त्यर्थनिरूपणम्

अथ पंचमीविभक्त्यर्थनिरूपणम्

अथ षष्ठीविभक्त्यर्थनिरूपणम्

अथ सप्तमीविभक्त्यर्थनिरूपणम्

इति भाट्टतन्त्ररहस्यतट्टीकयोर्विषयानुक्रमणिका समाप्ता

श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणश्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचितम्

भाट्टतन्त्ररहस्यम्

विषमग्रन्थिभेदिनीनामकटिप्पणीसहितम्

मंगलाचरणम्

[1]स्मृत्वा स्मृत्वा [2]मुरारातिं [3]तत्प्रसादावलम्बनात् ।
रहस्यं भट्टतन्त्रस्य विशदीकर्तुमीश्महे ॥ १ ॥

कर्तव्यार्थप्रतिज्ञा

[4]यज्ज्ञानाज्जैमिनीयोक्तिः [5]स्फुटीभवति तत्त्वतः ।
तद्रहस्यं खण्डदेवः प्रकाशयितुमुद्यतः ॥ २ ॥

विषमग्रन्थिभेदिनी

काण्डद्वयोपपाद्याय कर्म-ब्रह्मस्वरूपिणे ।
स्वर्गापवर्गरूपाय यज्ञेशाय नमो नमः ॥
खण्डदेवकृतिः क्वेयं क्वेयं मामिका मतिः ।
अथापि पूज्यपादानां करुणामयवर्ष्मणाम् ॥
कटाक्षलेशमाश्रित्य चापलादेव केवलम् ।
रहस्ये टिप्पणीं कुर्वे विषमग्रन्थिभेदिनीम् ॥

१—मीमांसकमते विध्यर्थाख्यातार्थधात्वर्थविभक्त्यर्थनिरूपणपूर्वकं भावनावाक्यार्थ-निर्णायकं भाट्टतन्त्ररहस्यनामकं प्रकरणमारभमाणः खण्डदेवाचार्यो भगवन्नतिरूपं मङ्गलमाचरति—"स्मृत्वेति ।

२—पुरारातिं इत्यपि पाठः ।

३—तत्कटाक्षेति पाठः ।

४—चिकीर्षितार्थं प्रतिजानीते—"यदिति" । मीमांसाशास्त्रे लक्षणशब्दः प्रमाणा-ध्याययोर्दृष्टः 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः, अथातः शेषलक्षणमि'त्यादौ । तेन द्वादशलक्षणी—द्वादशाध्यायी तस्यां मीमांसायामित्यर्थः । तस्या विषयो धर्मोऽधर्मश्चेति ।

५—न्यायसाहस्रीति पाठान्तरम् ।

तत्र तावत् द्वादशलक्षण्यां धर्माधर्मावेव जैमिनिनाऽनुष्ठानोपयोगितया [१]विचारितौ। यद्यपि धर्माधर्मावदृष्टविशेषात्मकौ, न क्रियारूपौ। अत एव 'धर्मः क्षरति कीर्तनादि'त्यादौ, वैशेषिकतन्त्रे च क्रियाजन्यादृष्टे धर्माधर्मशब्दप्रयोगः, तथापि 'धर्मस्त्वनुष्ठितः पुंसां' इत्यादौ, तज्जनकविहित-निषिद्धक्रियायामपि धर्माधर्मशब्दप्रयोगात्, ताविह प्राधान्येन विचार्येते।

धर्माधर्मलक्षणाक्षेपः

अथ किन्नाम धर्मत्वमधर्मत्वं वा। न तावद् विहितक्रियात्वम्, निषिद्धक्रियात्वं वा तत्। विहित–निषिद्धद्रव्यादौ तदनापत्तेः, न हि फलार्थगुणानुष्ठातृणाम्, यज्ञे रजताद्यनुष्ठातृणाञ्च 'धार्मिकः, अधार्मिकः' इति व्यवहाराभावः। तथात्वे—इन्द्रियकामाद्यधिकरणादौ शास्त्रसङ्गत्यनापत्तेश्च। तस्य धर्मत्वाभावे तज्जन्यादृष्टस्य धर्मत्वाभावेन कीर्तननाश्यत्वानापत्तेश्च। नापि क्रियात्वरहितं तत्; विवाहार्थानृतवचनादावभ्यनुज्ञाविधिविषये धर्मत्वापत्तेः, षोडशिग्रहणेऽधर्मत्वापत्तेश्चेति चेत्।

पूर्वोक्ताक्षेपनिरासमुखेन धर्माधर्मयोर्लक्षणकथनम्

न। वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वं धर्मत्वम्, तद्बोधिताऽनिष्टसाधनताकत्वमधर्मत्वम्, इत्येव तल्लक्षणोपपत्तेः। ज्योतिष्टोम-कलञ्जभक्षणादीनां हीष्टानिष्टसाधनता वेदबोधितेति, तत्र लक्षणसमन्वयः। अत्र वेदबोधितत्वं ब्रह्मस्वर्ग-नरकादावपीत्युत्तरदलम्। अन्न विषभक्षणादेरिष्टानिष्टसाधनत्वेऽपि तस्य वेदबोधितत्वाभावादाद्यम्।

श्येनयागस्य धर्मत्वाक्षेप-समाधाने

श्येने चेष्टसाधनताया एव वेदबोधितत्वात् धर्मत्वमेव, अनिष्टजनकत्वं तु श्येनफलस्य वैरिमरणानुकूलशस्त्रघातादिरूपहिंसात्मकाभिचारस्यैव। तस्यैव च वेदबोधितानिष्टसाधनताकत्वादधर्मत्वम्, न तु श्येनस्येति व्यक्तञ्चतुर्थे[२]।

१-२—अध्वरमीमांसाशास्त्रस्यादिमं सूत्रम्–'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति। तस्यायमर्थः—अथ–साङ्गवेदाध्ययनानन्तरम्, अतः—वेदाध्ययनस्य वृत्तत्वाद्धेतोः, धर्मपदमधर्मस्याप्युपलक्षणम्। धर्माधर्मयोर्निर्विचिकित्सज्ञानाय सन्दिग्धवेदवाक्यानां विचारः कर्तव्यः। ज्ञाने निर्विचिकित्सत्वञ्च संशय-विपर्ययशून्यत्वे सति संशय-विपर्ययोर्विरोधित्वम्। उपेक्षायामतिप्रसङ्गवारणाय सत्यन्तं विशेषणम्। संशय-विपर्ययविरोधिसंशय-विपर्ययान्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम्। इदमेव निर्विचिकित्सज्ञानं फलवदर्थज्ञानमित्युच्यते, अस्यैव स्वविषय-

वैरिमरणसाधनस्य यागस्याधर्मत्वशंका-निरासौ धर्मत्वाधर्मत्वयोरुपाधिरूपत्ववर्णनञ्च

यत्र तु "वैरिमरणकामो यजेते"त्येवं विधिः, तत्रापि विधिना इष्टसाधनताबोधनाद्यागादेर्धर्मत्वमेव, न च तत्र यागस्यैव मरणानुकूलव्यापारत्वेन हिंसात्वात् 'न हिंस्यादि'ति निषेधविषयत्वम्, निषेधस्य रागप्राप्तहिंसोपजीवनेनाप्युपपत्तौ विहितेऽप्रवृत्तेः। न चैवं तादृशस्थले श्येनवत्परम्परयापि प्रत्यवायानुत्पत्तेश्शिष्टानां तत्र निष्कम्पप्रवृत्त्यापत्तिः,

"परस्योत्सादनार्थं यत् तत्तामसमुदाहृतम्"

इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया अभिचारजनकश्येनवदभिचारस्यापि कर्मणस्तामसत्वेन निन्दितत्वात्तदुन्नीतनिषेधबलेन फलार्थं विहितस्यापि तस्यानिष्टजनकत्वेनाऽधर्मस्यापि सत्त्वात्तदनापत्तेः। अत एव धर्मत्वाधर्मत्वयोरुपाधिरूपत्वात्साङ्कर्येऽप्यदोषः।

धर्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गादिफलवत्त्वात्। धर्मज्ञानमनुष्ठानाय, अधर्मज्ञानन्तु परिहारायेति विशेषः। एतत्सर्वं मनसि निधायाऽऽह—अनुष्ठानोपयोगितया विचारिताविति। अनुष्ठानोपयोगि ज्ञानम्। तत्साधनं विचार इत्यर्थः।

"कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात्।"

गण्डकीबाहुतरणादित्यादि पूर्वचरणत्रयं बोध्यम्।

विष्वक्सेनकथासु यः।

"नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम्।"

इत्यवशिष्टचरणत्रयं बोध्यम्।

२—अत्रेदं बोध्यम्। क्रत्वर्थ—पुरुषार्थलक्षणाधिकरणस्य द्वितीयवर्णक इदं प्रतिपादितम्—यत् "श्येनेनाभिचरन्यजेत" इत्यत्र श्येनयागस्य वेदविहितस्येष्टसाधनत्वाद्धर्मत्वम्। तत्फलस्याभिचारस्य "न हिंस्यात्" इति निषेधादधर्मत्वमित्यभिधाय, प्रयोजनमित्यारभ्य एवञ्च श्येनस्य धर्मत्वमित्युक्तम्। तथा च तत्रत्योऽयं ग्रन्थः—

"प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे श्येनफलस्याभिचारस्य विधेयत्वान्निषेधाविषयत्वम्। सिद्धान्ते तु रागप्राप्तत्वात् "न हिंस्यात्" इति निषेधविषयत्वम्। न च हिंसाशब्दस्य मरणनुकूलव्यापारवाचित्वात्तस्य च वैरिमरणाख्याभिचारफलकश्येनरूपस्य विहितत्वात्कथं निषेधविषयत्वमिति वाच्यम्? "अभिचरन् यजेत" इति सामानाधिकरण्यात् श्येनसमान-

अर्थसंग्रहाद्युक्तार्थस्योपन्यास-निरासौ

[१]यत्तु धर्मलक्षणे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यापि प्रवेशाच्छ्येनादौ च तदभावान्न धर्मत्वमिति। तन्न। तत्प्रवेशे प्रयोजनाभावात्, अनिष्टगतद्वेषौत्कट्य-रूपस्य बलवत्त्वस्य प्राचीनकर्माधीनतयोक्तविधाननुबन्धित्वस्य श्येनेऽपि कदाचित्सम्भवाच्च। इतरथा श्येने सामग्र्यभावेन प्रवृत्त्यनापत्तेः। किञ्च श्येनादौ धर्मत्वाभावे तामसधर्मत्वकथनानुपपत्तिः। अत उक्तलक्षणयोर्युक्तस्तत्रापि समन्वयः।

[२]अभ्यनुज्ञाविधिना च दोषाभावमात्रस्यैवाक्षेपादिष्टसाधनतानाक्षेपेण रागप्राप्तेष्टसाधनताकस्याप्यनृतवदनस्य वेदबोधितेष्टसाधनताकत्वाभावान्न धर्मत्वापत्तिः।

कर्तृकत्वावगतेः, अभिचारपदस्य मरणानुकूलश्येनकर्तृनिष्ठविषदानादिरूपव्यापारवाचित्वावगतेस्तस्यैव श्येनफलत्वावसायात्। रागप्राप्तस्य तस्य निषेधविषयत्वोपपत्तेः। एवञ्चावश्यं श्येनेन विषदानाद्युत्पत्तिः, तेन वैरिमरणम्, न तु श्येनेनैव सा स्यादिति ध्येयम्। भा. दी. मद्रा. सं. पृ. ३०५–३०६

१—प्रयुक्तिलक्षणे क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारप्रसङ्गे श्येनयागस्याभिचाररूपेष्ट-साधनत्वेन वेदबोधितत्वात् धर्मत्वमेवेत्युक्तम्। तत्रातिव्याप्तिवारकमर्थपदं न देयम्। ननु तत्फलस्य हिंसात्मकस्याभिचारस्य नरकरूपानिष्टजनकत्वेनार्थपदसार्थक्यमिति न शंकनीयम्। लिप्सानये फले विध्ययोगात्, तस्य वेदबोधितत्वाभावात्। अतोऽर्थपदं बलवद-निष्टाननुबन्धित्वपरम्। श्येनफलस्य शत्रुवधस्य नरकजनकत्वेनानर्थकत्वात् श्येनोपि तद्द्वारा अनर्थ एव, तस्यापि शत्रुवधद्वारा नरकजनकत्वादित्यर्थसंग्रहाद्युक्तमर्थं निरसितुमाह—'यत्तु इत्यादिना, प्रयोजनाभावादि'त्यन्तेन।

ननु श्येनादेर्धर्मत्वाभावे तामसधर्मत्वकथनं कथं घटत इति न शङ्कनीयम्। तामसत्वकथनेनैव श्येनयागस्यानर्थकत्वोपपत्तेः। अत एव लोके प्रसिद्धमिदं यत् क्रौर्यादिपुरस्सरतामसक्रियाया अनर्थकत्वमिति। अतः 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति सूत्राक्षराविनाशेनैव 'कोऽर्थः यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिरि'ति भाष्योक्तं वेदबोधितत्वे सति श्रेयःसाधनत्वं धर्मस्य लक्षणमिति ग्रन्थकृत आशयः।

२—विवाहाद्यर्थानृतवदनविधिनाः ''नानृतं वदेदि''ति निषेधातिक्रमनिमित्तदोषाजन-कत्वमात्रमेवाक्षिप्यते न त्विष्टजनकत्वमिति। तत्रोक्तलक्षणाभावान्नातिप्रसङ्ग इत्यनुशयान आह—अभ्यनुज्ञेति।

[1]षोडशिग्रहणे च निषेधेन नानिष्टसाधनत्वाक्षेपः, प्रमाणाभावाद्, गौरवाच्च। अपि त्वेतदभावेपीतराङ्गैः क्रतुमहोपकारसिद्धिमात्रस्यैव; तावन्मात्रेणैव पुरुषस्य-निवृत्त्युपपत्तेः। अत एव तत्र प्रवृत्त्यर्थं विधिना फलाधिक्याक्षेपः। अतस्तत्रापि नाधर्मत्वापत्तिः।

१–'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति। अत्रेयं विषयशुद्धिः। 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति श्रुत्याऽतिरात्रस्याधिकरणत्वमवगम्यते "यदाहवनीये जुहोती"तिवत्। तत्राहवनीयदेशादेरिव मुख्यमधिकरणत्वं न सम्भवति। अतोऽतिरात्रपदस्य लक्षणामङ्गीकृत्यातिरात्रोपकारस्योद्देश्यत्वं वक्तव्यं षोडशिग्रहणेनातिरात्रोपकारं भावयेदिति। एवञ्चेदमनुमानं फलति—"षोडशिग्रहणं अतिरात्रापकारजनकं प्रवर्तनाविषयत्वात्"। निरुक्तेन चानुमानेनावच्छेदकावच्छेदेन षोडशिग्रहणस्यातिरात्रोपकारजनकत्वे ज्ञाते, "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इति निषेधेन कस्मिंश्चिदतिरात्रप्रयोगे षोडशिग्रहणं तदुपकारजनकं न भवति। एवञ्च "षोडशिग्रहणं अतिरात्रानुपकारकं निवर्तनाविषयत्वात्" इत्यनुमानं फलति। विधिनेष्टसाधनत्वस्य प्रमितत्वेन "न कलञ्जं भक्षयेदि"त्यत्र नरकसाधनत्वमिव "नानृतं वदे"दित्यत्रेव क्रतुवैगुण्यजनकत्वं वानुमातुं न शक्यते। एवञ्च निषेधेन षोडशिग्रहणे इष्टसाधनत्वाभावेऽवगते प्रवृत्तिकारणभूतज्ञानस्याभावादेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धेऽर्थात् षोडशिग्रहणान्निवर्तते। यत्प्रतियोगिनो यज्जनकत्वं ज्ञायते, तत्प्रतियोगिकाभावस्य तदभावजनकत्वबोधकत्वमिति सामान्यनियमस्यान्यत्र क्लृप्तत्वात्तदनुसारेण प्रकृते षोडशिग्रहणस्यातिरात्रानुकारकत्वे बोधितेऽतिरात्रोपकारजनकत्वरूपातिरात्रनुपकारजनकत्वाभावः षोडशिग्रहणाभावेऽर्थाद्बुध्यते। तथा च नरकाभावक्रतुसाद्गुण्यस्योद्देश्यत्वं निर्बाधमेव। यद्यप्यभावाद्भवोत्पत्तिर्नेष्यते सिद्धान्ते। अन्यथा सर्वदाऽभावसत्त्वेन क्रतूपकारफलापत्तिः केन वार्येत। तथापि षोडशिग्रहणाभावस्य निषेधावगतकारणत्वान्यथानुपपत्त्या षोडशिग्रहणभिन्नाङ्गविशिष्टषोडशिग्रहणाभावस्यैव कारणत्वं कल्प्यते।

एवञ्चेदमनुमानं फलति–अतिरात्रापूर्वसाधनीभूतषोडशिग्रहणजन्योपकारः षोडशिग्रहणभिन्नेतराङ्गजन्यः षोडशिग्रहणाजन्यत्वे सति प्रधानोपकारकत्वात्, समिदादिजन्योपकारवत्" निषेधवाक्यबलेनानुमितिः स्वीक्रियते। एवमेव षोडशिग्रहणविधिसाफल्याय फलभूमानुमितिरपि द्वितीयाङ्गीक्रियते। यथा "षोडशिग्रहणं फलबाहुल्यजनकोपकारजनकं अभ्यनुज्ञाविधिविषयभिन्नत्वे सति निषेध्यत्वसमानाधिकरणविधेयत्वात्" इति। इममेवाभिप्रायं मनसि निधायाह—अतिरात्रानुपकारकत्वानुमितिद्वारा तद्व्यतिरेकेणेतराङ्गैः क्रतुमहोपकारसिद्धेरप्यनुमानमिति।

वेदबोध्यत्वञ्च वेदातिरिक्तप्रमाणेन स्वातन्त्र्येणाबोध्यत्वे सति वेद-बोध्यत्वम्, तेन तत्त्वसाक्षात्काररूपब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मविषयकसविलासाज्ञान-निवृत्तिरूपमोक्षजनकत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धस्योपनिषद्बोध्यत्वेऽपि न तस्य धर्मत्वापत्तिः।

यदापि प्रपञ्चस्य सत्यत्वेन नाज्ञानकार्यत्वम्। मोक्षश्चैकविंशतिदुःखध्वंसादिरूपस्तत्त्वज्ञानजन्य इति मतमपि प्रामाणिकम्, तदा मोक्षजनकत्वस्य प्रमाणान्तरागम्यत्वात् तत्र धर्मत्वपरिहारार्थं वेदबोधितत्वं विहाय, विधिबोधितत्वं देयम्, [१]ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन प्रवर्तनाविषयत्वाभावान्न विधिबोध्यत्वम्॥

[२]वस्तुतस्तु 'अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इत्यादौ ज्ञानेऽपि धर्मशब्दप्रयोगात्तस्य धर्मत्वेऽपि न क्षतिः। न च तत्रत्यदर्शनशब्दो ध्यानपरः, लक्षणायां प्रमाणाभावात्। ध्याने चित्तवृत्तिनिरोधरूपमुख्ययोगजन्यत्वासम्भवाच्च। उपासनादिवच्च ज्ञानस्य धर्मत्वेऽपि, ब्रह्मणो वेदबोधितश्रेयस्त्वावच्छिन्नसाधनकत्वाभावेन धर्मत्वाभावाद्धर्ममीमांसातो ब्रह्ममीमांसाया भेदोपपत्तिः।

एवमेव "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती"त्यादौ विहितनिषेधे तादृशोक्तविधहेतुज्ञानात् षोडशिग्रहणेऽतिरात्रानुपकारकत्वानुमितिद्वारा तद्व्यतिरेकेणैवेतराङ्गैः क्रतूपकारसिद्धेरप्यनुमानमित्यत्रापि पूर्वोक्ताशयोऽनुसन्धेयः—इति।

एवं च नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधेन ग्रहणविध्यविरोधायानिष्टसाधनत्वानाक्षेपादेव षोडशिग्रहणाभावेऽपीतिराङ्गैः क्रतूपकारसिद्धेरेवाक्षेपान्न षोडशिग्रहणस्य निषेध्यत्वेऽपि नाधर्मत्वमित्याशयो बोध्यः—इति।

१—मानाधीना मेयसिद्धिः, अतो ज्ञानं प्रमाणपरतन्त्रम्, अपि च यथावस्तु जायमानत्वात् वस्तुतन्त्रम्, न पुरुषतन्त्रं, उपासनादि तु पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं च शक्यमिति तत्र पुरुषप्रयत्नस्य सार्थक्यम्। अयथावस्तु जायमानं तु ज्ञानमेव न भवति, अपितु अविद्यावृत्तिरिति वेदान्तिन इति।

अत्र प्रामाणिकपदेन व्यञ्जनया सूचितस्य दूषणासहत्वस्योपपादनं शारिरकभाष्यकारादिभिः कृतम्। तत्रैव द्रष्टव्यमिति।

२—अयन्त्विति—अस्य पूर्वार्धम् 'इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणामि'ति। अस्याय माशयः—इज्यादीनां धर्मत्व एव निर्धारणषष्ठी संगच्छते। यतश्च निर्धारणमिति सूत्रेण सजातीयनिर्धारण एव षष्ठीविधानात्। विशेषस्तु सप्तम्यर्थविचारे वक्ष्यत इति।

[1]अस्तु वा ब्रह्मणि धर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहारार्थं पुरुषकृतिव्याप्यत्वं वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वविशेषणम्, [2]गुणस्यापि चाश्रयविशिष्टस्य कृतिव्याप्यत्वान्नाव्याप्तिः। ज्ञानस्यापि च स्वरूपेण कृतिव्याप्यत्वाभावेऽपि सम्यग्जरणादि[3]-वत्तदनुकूलमनःप्रणिधानादेः कृतिव्याप्यत्वेन परम्परया तदाविष्टस्य कृति-व्याप्यत्वोपपत्तेर्नाव्याप्तिः। अत एव "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इति विधि-प्रत्ययोऽप्येतदभिप्रायक इत्यप्येतन्मते [4]सुवचम्। '[5]असाधारणी वा कारणता लक्षणे प्रवेशनीया',

तत्तल्लक्षणमेव धर्माधर्मपदशक्यतावच्छेदकम्, तस्य च क्रिया-तज्जन्या-दृष्टसाधारण्येनैकयैव शक्त्या धर्माधर्मशब्दौ क्रिया-तज्जन्यादृष्टपराविति संक्षेपः[6]।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये
धर्मलक्षणविचारस्समाप्तः

अत्रेदं बोध्यम्—कर्मधर्मलक्षणघटकवेदपदेनापौरुषेयं वाक्यमेव विवक्षितम्। न तु मन्त्र-ब्राह्मणसमुदायात्मकम्। तथा सत्यसम्भवापत्तेः। अपौरुषेयत्वञ्च—पौरुषेयत्वाभावः। पौरुषेयत्वञ्च—सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वम्। तथा चापौरुषेयं वाक्यं वेदपदेन विवक्षितम्।

—वेदबोधितेष्टसाधनत्वस्य ब्रह्मज्ञाने सद्भावादितिव्याप्तिरिति यदि विभाव्यते, तर्हि वेदबोधितत्वं विहाय, विधिबोधितत्वं वक्तव्यमिति मूल एव व्यक्तम्। श्रेयस्साधनत्वेन विहितत्वम्—विधिविषयभावनान्वयित्वमिति बोध्यम्।

१—नन्वखण्डाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितं ब्रह्मैव अज्ञान-तत्कार्यनाशकमिति वेदबोधित-तादृशेष्टसाधनताकत्वात्तत्रातिव्याप्तिः, अत आह—अस्तु वेति।

२—गुणस्यापि—दधि-गोदोहनादेः।

३—सम्यग्जरणे "मा मे वाङ्नाभिमतिगाः" इति मन्त्रविनियोगः 'भक्षपेटिकाया-मुक्तः, तत्र सम्यग्जरणस्य' जाठराग्निबलेन स्वयं जायमानस्यास्मत्कृतिसाध्यत्वाभावेपि तदनुकूलवामभागशयनादेः प्रयत्नसाध्यत्वात् तद्विशिष्टस्य तस्य तथात्वम्, तत्र च मन्त्र विनियोगश्चेति तत्रैव व्यक्तम्।

४—मतान्तरे तु आत्मा दर्शनार्ह इति स्तुतिमात्रम्।

५—अत्रासंलग्नकोऽयं ग्रन्थ इत्यभियुक्ताः।

६—वस्तुतः धर्मशब्दस्य यागादिक्रियायामपूर्वे च प्रयोगसद्भावेऽपि नोभयत्र शक्तिः, गौरवात्। अपि तु भाष्य-वार्तिक-शास्त्रदीपिकादिबहुग्रन्थस्वारस्यात् प्रसिद्धिप्राचु-र्यानुसारेण यागादौ शक्तिः, तज्जन्येऽपूर्वे तु लक्षणेत्युपपत्तावुभयत्र शक्तिकल्पनाऽयोगात् ग्रन्थोऽप्यस्मिन्नर्थे नेतव्य इति मीमांसकमतपथपरिष्कारप्रकारः—इति।

अथ विधिवादः

धर्मलक्षणघटकसाधनत्वोपपादनम्

ननु करणत्वबोधकशब्दाभावात् 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ कथं यागगतश्रेयस्साधनत्वस्य वेदबोध्यत्वम्, कश्च वा विधिः? यद्बोध्यत्वं श्रेयस्साधनत्वस्येति चेत्—

लिङर्थे तार्किकाणामभिप्रायः

अत्र तार्किकाः—लिङादिश्रवणोत्तरं प्रवृत्तिदर्शनात्प्रवृत्तिसामग्री-जननद्वारा लिङादिज्ञानस्य प्रवृत्तावुपयोग इति तावदविवादम, तत्सामग्री च कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छारूपा चिकीर्षा, तस्याश्च स्वरूपसत्याः कारणत्वात्तत्र लिङादिज्ञानस्यानुपयोगेपि चिकीर्षाकारणीभूतज्ञाने तदुपयोगः कल्प्यते। तच्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानम्, कृतिसाध्यत्वज्ञानम, इष्टसाधनत्वज्ञानञ्च। अन्यतमाभावे इतरद्वयसत्त्वेऽपि मधु–विषसम्पृक्तान्नभोजने, चन्द्रस्पर्शे, मण्डलीकरणादौ च प्रवृत्त्यदर्शनात्। अतो लिङादिज्ञानेन त्रितयज्ञानजननाल्लिङादेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे कृतिसाध्यत्वे, इष्टसाधनत्वे, च शक्तिः। तत्रापि विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्प्रत्येकं शक्तिः। [1]पुष्पवन्तशब्दवच्च व्युत्पत्ति-वैचित्र्याद्युगपदर्थत्रयस्यापि बोधः।

तार्किकमते लिङर्थानामन्वयोपपादनम्

अन्वयश्चास्य योग्यताबलाद्धात्वर्थे यागादावेव, 'न कलञ्जं भक्षयेदि'-त्यादौ च नञर्थे अभावे। सोऽपि न त्रितयस्यापि, कलञ्जभक्षणस्य कृतिसाध्य-त्वादिष्टसाधनत्वाच्च। अपि तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यैव। अत एव तस्मिन् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावो बलवदनिष्टानुबन्धित्वं निषेधेन बोध्यत इति, कारणाभावात्तत्राऽप्रवृत्तिः। तस्य चाऽधर्मत्वं, यागादेश्च धर्मत्वम्।

श्येनादौ च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरेवाऽन्वयः, न तु बलवदनिष्टा-ननुबन्धित्वस्य, प्रमाणान्तरेण तत्फलस्याभिचारस्य नरकसाधनत्वावगमेन तस्य नरकप्रयोजकत्वरूपबलवदनिष्टानुबन्धित्वात् अत एव तत्रास्तिकानामप्रवृत्तिः-इत्याहुः।

१—अनेकार्थकशब्दानां एकस्मिन् प्रयोगे एकार्थबोधकत्वमिति नियमः, सकृदुच्चरित न्यायात् ततश्च कथं त्रयाणामेकदा बोध इत्यत आह—व्युत्पत्तीत्ति। यथा पुष्पवन्तशब्दात् सकृदुच्चरितात् चन्द्र–सूर्ययोरुभयोर्बोधः, तथाऽत्रापीति स्वीक्रियते, अत्र पृथक् कार्यकारणभावस्वीकारादित्यर्थः। सकृदुच्चरितनियमश्च सङ्कोचनीयः।

तार्किकमतनिराकरणम्

तन्न । शक्तित्रयकल्पने गौरवात् । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानाभाव-मात्रेणेष्टसाधनताज्ञानादिनैव प्रवृत्तेरानुभविकत्वाच्च । अतो बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकम्, तदभावश्च स्वरूपसन्नेव कारणम् । अतश्च तत्रेच्छावदेव लिङादेरनुपयोगान्न तस्य तद्वाच्यत्वम् ।

किञ्चैवं नञ्समभिव्याहृतलिङर्थबलवदनिष्टाननुबन्धित्वप्रकारकशाब्दबोधे नञ्पदजन्योपस्थितिः कारणम् । नञ्समभिव्याहृतबलवदनिष्टाननुबन्धित्वातिरिक्तलिङर्थप्रकारकशाब्दबोधे धातुपदजन्योपस्थितिः कारणम् । नञ्समभिव्याहृतलिङर्थप्रकारकशाब्दबोधे धातुपदजन्योपस्थितिः कारणम् । लिङ्समभिव्याहृतनञर्थप्रकारकशाब्दबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणम् । लिङसमभिव्याहृतनञर्थप्रकारकशाब्दबोधे धातुपदजन्योपस्थितिः कारणम् । नञसमभिव्याहृताख्यातार्थकृतिप्रकारकशाब्दबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणम् । नञ्समभिव्याहृताख्यातार्थकृतिप्रकारकशाब्दबोधे नञ्पदजन्योपस्थितिः कारणमिति सप्त कार्यकारणभावाः[१] ।

किञ्चैवं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपलिङर्थस्यैव नञ्समभिव्याहारसत्त्वे तत्रान्वयः । तद्भिन्नलिङर्थस्य तु सर्वत्र धत्वर्थ एव, नञोऽसत्त्वे धात्वर्थ इति गुरुभूतानेकसमभिव्याहारज्ञानकार्यकारणभावकल्पनापत्तिः ।

ग्रन्थकृता पुष्पवच्छब्दवदिति प्रयुक्तं दृश्यते । अत्र पुष्पवन्तशब्दवदिति पाठेन भाव्यम् । मतुवन्ततया पुष्पवदादित्यादि पाठः साधुः, पुष्पवन्तेत्यादिनु प्रमादादागत इति केचन मन्वते । अत्रेदं बोध्यम् । अस्य शब्दस्य साधुत्वं भौवादिकाद्रक्षणाद्यर्थाअवतेः "जॄविशिष्टाभ्यांझञ्" इति पणिनिसूत्रेग औणादिके झचिं औणादिकताप्रयुक्तधात्वन्तरप्रकृतिकत्वस्याप्यवगमे अवन्तशब्दस्य प्रकाशपर घञन्त पुष्पपदेन षष्ठीतत्पुरुषे कृते शकन्ध्वादित्वात् पररुपे च रूपसिद्धिरिति । न च इष्टकाक्षेपलिप्तकर्दमक्षालनं अनुकरोतीयं रीतिरिति वाच्यम् । प्राक्-प्रत्यक् धरिणिधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्यामिति महाकवीनां प्रयोगाच्च ।

अतः पुष्पवन्त इत्येव साधुः, न तु पुष्पवदिति अस्मद्गुरवः म. म. हरिहरकृपालुमहाभागा इति । पुष्पवन्तशब्दोऽदन्तो रूढः रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्याविति नाममालातट्टीकायां भरतः ।

१—अत्र एवं रीत्या क्रमो बोध्यः । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र नञ् समभिव्याहृतलिङर्थबलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधे नञ् पदजन्योपस्थितिः कारणम् ।

एवं घटो नास्ति, न पचति चैत्र इत्यादौ लिङादिसमभिव्याहाराभावे नञर्थस्याभावस्याश्रये प्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽन्वयः। लिङादिसमभिव्याहारसत्त्वे तु धात्वर्थ एवेति व्युत्पत्त्यनेकत्वम्।

तथाऽऽख्यातार्थस्य कृत्यादेर्नञोऽसत्त्वे आश्रयतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये, तत्सत्त्वे तदर्थे प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनेति गुरुभूताः कार्यकारणभावाः। "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इत्येदर्थमन्योऽपि।

मीमांसकमते लाघवप्रदर्शनम्

अस्मन्मते तु वक्ष्यमाणरीत्या विध्यर्थस्य नञोऽसत्त्वे प्रयोज्यत्वसंसर्गेणाख्यातार्थकृतौ, तत्सत्त्वे स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंसर्गेण, नञर्थस्य सर्वत्र प्रतियोगितासंसर्गेण, प्रथमान्तार्थस्य चाधेयत्वसंसर्गेणाख्यातार्थे कृतौ, इति चत्वारः वक्ष्यमाणरीत्या एक एव वेति लाघवम्।

किंच 'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यत्र भक्षणे बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधे अपीष्टसाधनत्वस्यापि विधिना बोधितत्वात्तस्य च लोकावगततृप्तिमादाय निर्वाहे वैयर्थ्यापत्तेः, भवन्मते विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकल्पनापत्तेः। तदधिकस्यैव नरकस्य कल्पनान्न बलवदनिष्टानुबन्धित्वविरोधः। अत एव यत्र कृतिसाध्यत्वबोधे न कथञ्चिदपि वैयर्थ्यपरिहारः, तत्र लोकसिद्धानुवादकत्वमपि नानुपपन्नम्।

किञ्च यदि त्रितयमपि लिङर्थः, तदा श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य कुतो न बोधः, बाधादिति चेत्। कोऽयं बाधो नाम, श्येनफलस्याभिचारस्य हिंसात्वेन न हिंस्यादिति निषेधविषयत्वमेव बाधकमिति चेत्, तस्य सामान्यशास्त्रत्वेन रागप्राप्तहिंसोपजीवनेनापि चरितार्थतया यागीयपशुहिंसायामिव, श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विशिष्य विधिप्रमितत्वेन तन्निर्वाहार्थं श्येनेऽप्यप्रवृत्तेः। कथञ्चित् प्रवृत्तावप्यभिचारजन्यनरकस्याधिकत्वाकल्पनेनाभयोपपत्तेश्च।

---

(२) लिङ्समभिव्याहृतनञर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणम्। एतेन न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र नञर्थान्वयबोध उपपादितः।

(३) इतरलिङर्थान्वयबोधार्थं नञ् समभिव्याहृतबलवदनिष्टाननुबन्धित्वेतरार्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणम्। एवं त्रिभिः कार्यकारणभावैः "न कलंजं भक्षयेदि"त्यत्र शाब्दबोधः पूर्णः। एवञ्च त्रयः कार्यकारणभावाः। (४) यजेतेत्यादावन्वयार्थं नञसमभिव्याहृतलिङर्थबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमित्यत्रैकः। (५) "न पचति" इत्यत्र लिङसमभिव्याहृतनञर्थप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणम्।

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्वरूपविचारः

किञ्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं न तावदिष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वम्, विधितस्तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि स्वद्रव्यव्ययद्वेषवतोऽलसस्य च यागादौ प्रवृत्त्यदर्शनेन तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रत्यकारणत्वात्। इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखजनकत्वस्य निषेधशास्त्रतः कलञ्जभक्षणादौ ज्ञानेऽपि रागिणः प्रवृत्तिदर्शनेन तज्ज्ञानस्य न प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमपि। अतोऽनिष्टे बलवत्त्वम्–उत्कटद्वेषविषयत्वम्, औत्कट्यञ्च-जातिविशेषः फलैकोन्नेयः, तादृशद्वेषश्च प्राचीनकर्मानुरोधेन। अतश्च यागादिजन्येपि दुःखे यदा प्राचीनकर्मवशादुत्कटो द्वेषः, तदा तस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानसत्त्वात् तत्राप्रवृत्तिः, यदा तु शुभकर्मवशात् नोत्कटो द्वेषः, तदा तस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावसत्त्वात् प्रतिबन्धकाभावेन तत्र प्रवृत्तिः।

एवं कलञ्जभक्षणादौ श्येने च प्राचीनकर्मवशेनैव प्रवृत्त्यप्रवृत्ती कादाचित्के उपपादनीये। अतश्च यागादौ नैयत्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विधिना बोधयितुमशक्यत्वात्कलञ्जभक्षणादौ च नैयत्येन तदभावस्य नञा बोधयितुमशक्यत्वाच्च न तत्र लिङादेश्शक्तिः।

तस्य विध्यर्थत्वानभ्युपगमेऽनिष्टापादन-तन्निरासौ

यत्तु–बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थत्वाभावे "तृप्तिकामः कलञ्जं भक्षयेदि"ति लौकिकवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वातिरिक्तेष्टसाधनत्वादिरूपविध्यर्थस्य तत्राबाधात्। अस्मन्मते तु बलवदनिष्टानुबन्धित्वस्य तत्र श्रुतिबोधितत्वादप्रामाण्योपपत्तिः—इति।

तन्न। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वातिरिक्तेष्टसाधनत्वादिविध्यर्थवादिनाम्मते तदापत्तावपि, प्रवर्तनाविध्यर्थवादिमते तदनापत्तेः। तथाहि—नञोऽसत्त्वे वक्ष्यमाणा प्रवर्तना प्रयोज्यत्वसंसर्गेणाख्यातार्थे कृतावन्वेतीति वक्ष्यते, तच्च

(६) तत्रैव लिङसमभिव्याहृतनञ्समभिव्याहृताख्यातार्थकृतिप्रकारकबोधे नञ्पदजन्योपस्थितिः कारणमिति द्वौ।

(७) 'पचति'-इत्यत्र नञसमभिव्याहृताख्यातार्थकृतिप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणम्—इति एकः—आहत्य सप्त कार्यकारणभावाः–इति।

एतेषामेवोपपादनं 'किञ्चे'त्यादिना क्रियते, न तु कार्यकारणभावाधिक्यमिति बोध्यम्।

प्रयोज्यत्वं स्वविषयकज्ञानजन्यानुमितिप्रयोज्यत्वमिति[1] च, तद्यत्र प्रमाणान्तरेण यागादाविष्टसाधनता न बुद्ध्यते, तत्रेष्टसाधनत्वस्यैव प्रवर्तनाज्ञानादनुमितिः। यत्र तु तत् प्रमाणान्तरेणाऽवगतम्, निषेधेन च तस्यानिष्टसाधनत्वमपि। यथा-दीक्षितान्नभोजनस्य [2]"न दीक्षितस्यान्नमश्नीयादि"ति निषेधात्, तत्र [3]"हुतायां वपायां दीक्षितस्यान्नमश्नीयादि"ति पुनर्विधिरनिष्टसाधनत्वाभावस्यैवाक्षेपकः, न त्विष्टसाधनत्वस्य, तस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन [4]सिषाधयिषाभावेनानुमित्यनुत्पत्तेः। अनिष्टसाधनत्वाभावज्ञानस्यापि स्वविषयविशेष्यकानिष्टसाधनत्वज्ञाने अप्रामाण्यनिश्चायकतया प्रवृत्तावुपयोगः। प्रवृत्तौ ह्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितानिष्टसाधनताज्ञानमेव द्वेषबलवत्तादशायां प्रतिबन्धकम्। अतश्च तेनाप्रामाण्यनिश्चये विशिष्टाभावसम्पादकतया तस्य प्रवृत्तावुपयोगस्सुलभ एव। अतश्च निषेधविषयविषयकेन विधिनाभ्यनुज्ञाविधिरूपेण स्वविषयेऽनिष्टसाधनत्वाभावस्यैवाक्षेपात्, तस्य च लौकिकवाक्ये प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन बाधितत्वादप्रामाण्योपपत्तिः, अतो न तावद् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं लिङर्थः।

कृतिसाध्यत्वस्य लिङर्थत्वनिराकरणम्

नापि कृतिसाध्यत्वम्, तस्य भवन्मते पाकानुकूलत्वस्य कृतौ भाने समानसंवित्संवेद्यतया पाकेऽपि कृतिसाध्यत्वस्य भानोपपत्तेरन्यलभ्यतया लिङादिवाच्यत्वानुपपत्तेः। अस्मन्मतेऽपि प्रवर्तनाक्षेपादेवेष्टसाधनत्वादिवद्भानोपपत्तेरन्यलभ्यत्वम्। अतः परिशेषादिष्टसाधनत्वमेव लिङाद्यर्थ इति वक्तव्यम्।

इष्टसाधनत्वं लिङर्थ इति मतखण्डनम्

इष्यते च कैश्चिदाधुनिकैरिदमेव। नञ्समभिव्याहारस्थले त्वनिष्टसाधनतायां लिङो लक्षणा, अतो लिङादेरिष्टसाधनत्वमेवार्थः—इति।

तदपि न। तथात्व इष्टसाधनत्वज्ञानादेव प्रवृत्तेः 'आचार्यप्रेरितोऽहं गामानयामी'त्यादावाचार्यादेः प्रवर्तकत्वव्यवहारानुपपत्तेः। न च प्रवृत्तिजनकेष्टसाधनताबोधकलिङुच्चारयितृत्वात्तस्य प्रवर्तकत्वव्यवहारः। तथात्वे राज-

---

१—प्रयोज्यत्वमपीति० मु० पा० २—मै० सं० ३-६-७. ३—ऐ० ब्रा० ४ लिङः इति-मु-पु-पा०

४—सिषाधयिषाभावेनेति—संसर्गघटकानुमितौ सिषाधयिषाजन्यत्वं निवेशनीयमिति भावः।

प्रेरितपदातेस्तादृशलिङुच्चारयितृत्वेन प्रवर्तकत्वापत्तौ पदातिप्रेरितोऽहं न गामानयामि, किन्तु राजप्रेरित इति पदातौ प्रवर्तकत्वाभावव्यवहारानुपपत्तेः ।

अथ अन्याप्रेरितत्वे सति तादृशलिङुच्चारयितृत्वं प्रवर्तकत्वम्, तथात्वे पिशुनप्रेरिते राज्ञे प्रवर्तकत्वानापत्तेः । अतश्चैतादृशव्यवहारबलात् प्रवृत्तिकारणीभूतज्ञानविषयीभूतेच्छाश्रयत्वेनैव राजादेः प्रवर्तकत्वं वाच्यम् । नचेच्छाया लिङादिवाच्यत्वाभावेऽपि ज्ञानं सम्भवति, [1]विषयविशेषस्येष्टसाधनत्वेऽपि परेच्छाविषयत्वाभावेन व्यभिचारादिष्टसाधनत्वस्यानुमापकत्वानुपपत्तेः । अतः परिशेषाल्लिङादिवाच्यैव सा, तथा च प्रवृत्तिविषये यागादाविष्टसाधनत्वादेवानुमानेनैव बोधोपपत्तेर्न पुनर्वाच्यत्वकल्पनावसरः । भवति हि "अयमत्र प्रवर्तताम्" इत्याकारकाप्तेच्छाविषयत्वमिष्टसाधनत्वव्याप्तम्, अतस्तेन तदनुमानम् ।

हेतुघटकदलानां प्रयोजनकथनम्

अत्रासुखे सुखत्वभ्रमेण सुख एव वा सुखं मे जायतामितीच्छाविषयत्वसत्त्वेपीष्टसाधनत्वाभावात्तत्र व्यभिचारवारणाय हेतावाकारकपर्यन्तानुधावनम् । प्रतारकतादृशेच्छाविषये व्यभिचारवारणाय आप्तेति । अत्र चेच्छाविषयत्वमिच्छाविषयीभूतप्रवृत्तिविषयत्वं बोध्यम् । तेन प्रवृत्तौ, तदाश्रये पुरुषे वा इच्छाविषय इष्टसाधनत्वाभावेऽपि न व्यभिचारः । यागादावेव च हेतुसत्त्वादिष्टसाधनत्वानुमानम् ।

लिङादिपदशक्यतावच्छेदकविचारः

अत्र च यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या व्यापारत्वम्, इच्छात्वमेव वा लिङादिपदशक्यतावच्छेदकम् । तथापि तेन रूपेणोक्तविधेच्छाया एव लिङादिपदाद्बोधः, तत्तद्धातुप्रत्ययादिसमभिव्याहारस्य नियामकत्वात् । भवति हि "मृदस्ति पात्रं करिष्यामी"त्यादौ पात्रत्वेन सामान्यरूपेण मृण्मयपात्रविशेष्यको बोधः, समभिव्याहारात्, प्रवृत्तिसामर्थ्याच्च प्रवृत्त्याश्रयस्य पुरुषस्य बोधः, वचनेङ्गितादिना चाप्तत्वेऽवगते इच्छायामाप्तनिष्ठत्वस्य समानसंवित्संवेद्यतया यागादौ तादृशेच्छाविषयत्वस्य बोध इति न हेत्वसिद्धिः । तेनोक्तविधसामग्र्या हेतुज्ञाने जाते इष्टसाधनत्वाद्यनुमानं सुलभमेव । [2]अतश्चान्यलभ्यत्वादिष्टसाधनत्वादेर्न लिङादिवाच्यत्वम् ।

१—नन्वयमिच्छाविषय इष्टसाधनत्वादित्यनुमानादिच्छाविषयत्वमनुमेयम् अत आह—विषयेति ।

२—अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् ।

इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेऽतिप्रसक्तयः

किञ्च भवन्मते येन स्वत एव पाकादाविष्टसाधनत्वादि बुद्ध्वा प्रवृत्तम्, तस्य पाकवर्तमानतादशायां "चैत्रः पचेदि"ति प्रयोगापत्तिः; इष्टसाधनत्वादिविशिष्टपाकानुकूलकृतिमत्त्वस्य चैत्रेऽबाधितत्वात, चैत्रः पचतीतिवत् वर्तमानत्वाबोधेऽपि क्षतिविरहात्। मन्मते तु तादृशप्रवृत्तेः प्रेरणाप्रयोज्यत्वाभावाद्विषय-बाधेनाप्रामाण्योपपत्तिस्तादृशप्रयोगस्येति वैषम्यम्।

प्रेरणावादिमतेऽतिप्रसक्तेरुद्भावन-तद्वारणे

ननु भवन्मतेऽपि यत्रान्यप्रेरणया चैत्रस्य प्रवृत्तिः, तत्र पाकवर्तमानतादशायां 'चैत्रः पचेदि'ति प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तिः, पाकानुकूलायाश्चैत्रनिष्ठप्रवृत्तेः प्रेरणाप्रयोज्यत्वस्याबाधात्। [1]वस्तुतस्तु स्वतस्सिद्धेष्टसाधानताज्ञानजन्यप्रवृत्तेरपि प्रेरणाप्रयोज्यत्वस्वरूपयोग्यतया प्रेरणाप्रयोज्यत्वात्तत्रापि चैत्रः पचेदिति प्रयोगापत्तिरनिवार्यैव। न हि तत्र फलोपहितप्रयोज्यत्वविशिष्टा कृतिश्शाब्दबोधे भासते। बहुशश्शाब्दबोधेप्यालस्यादिना प्रवृत्त्यनुत्पत्तेरिति चेत्। न। प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति न प्रेरणायाः प्रयोजकता, व्यभिचारात्; [2]अपि तु प्रेरणोत्तरप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति, "इयं प्रवृत्तिः प्रेरणाप्रयोज्या, इयं न, किन्तु स्वत एव" इत्यादिसार्वलौकिकव्यवहारात्।

अत्रैव प्रकारान्तरवर्णनम्

यद्वा प्रेरणा प्रयोज्यतावच्छेदकतया प्रवृत्तित्वव्याप्यं धर्मान्तरमेवेत्यपि वक्तुं शक्यम्, अत एव तत्प्रयोजकतावच्छेदकतया प्रेरणात्वमखण्डो धर्मो लोकवेदसाधारण इत्यपि वदयते। तस्य च प्रवृत्तित्वव्याप्यधर्मस्य लिङादिसमभि-

---

१—किमर्थम् अन्यप्रेरणाजन्यप्रवृत्तावतिप्रसक्त्युद्भावनं स्वाभाविकप्रवृत्तावपि सा अस्त्येवेत्यभिप्रेत्याह—वस्तुतस्त्विति—अत्र प्रेरणाफलोपहितत्वम् अव्यवहितोत्तरत्वत्वसंबन्धेन प्रेरणाविशिष्टत्वम्, स्वरूपयोग्यत्वं तु प्रेरणाप्रयोज्यतावच्छेदकधर्मवत्वं बोध्यम्।

२—अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन प्रेरणाविशिष्टप्रवृत्तिं प्रति प्रेरणा कारणमिति विशिष्यैव कार्यकारणभावस्वीकारान्न स्वाभाविकप्रवृत्तिस्थले व्यभिचारः। तस्याः प्रेरणाकार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया नोक्तापत्तिरित्यर्थः।

व्याहारस्थले लक्षणया आख्याताद् बोधः, सामान्यधर्मेणैव वा प्रेरणा प्रयोज्य-व्यक्त्युपस्थितिरित्याद्यन्येद्तत् । सर्वथा स्वतःसिद्धेष्टसाधनताज्ञानजन्य प्रवृत्तिं प्रति न प्रेरणाया स्वरूपयोग्यतयापि प्रयोजकत्वमिति न तादृश-प्रवृत्तिमति लिङादिमद्वाक्यप्रयोगापत्तिः ।

प्रेरणाप्रयोज्यप्रवृत्तिवर्तमानतादशायां पचेदिति प्रयोगवारणम्

प्रेरणाप्रयोज्यप्रवृत्तिवर्तमानतादशायां तु प्रयोगापत्तिरेवं निवार्या। नाऽभिः प्रेरणाया विषयतासम्बन्धेनैव प्रवृत्तावन्वय इत्युच्यते। न वा प्रेरणाविषयीभूत-प्रवृत्तिविषयत्वेन यागादौ येन तादृशप्रयोगापत्तिश्शंक्येत। किन्त्वत एव साक्षात्सम्बन्धपरित्यागेन स्वज्ञानजन्यानुमितिप्रयोज्यत्वसंसर्गेणाख्यातार्थप्रवृत्तौ प्रेरणाया प्रकारत्वम्। अस्ति हि प्रेरणाज्ञानजन्येष्टसाधनत्वाद्यनुमितेः प्रवृत्तिं प्रति जनकत्वात्प्रयोजकत्वम् । उपपादयिष्यते एतदुपरिष्टात् । तत्प्रेरणाज्ञानं स्वप्राक्कालीन–स्वज्ञानोपधेयमेव स्वरूपेण तद्व्यक्तित्वेन संसर्गमध्ये निवेश्यते। प्रथमस्वपदम्–तत्तात्प्रवृत्तिव्यक्तिपरम्, द्वितीयस्वपदं तत्तल्लिङादिव्यक्तिपरम्, तेन तत्तत्प्रवृत्तिप्रागभावकाले यल्लिङादिपद–ज्ञानं तेनोत्पदितं यत् प्रेरणाज्ञानं तज्जन्येष्टसाधनत्वानुमितिप्रयोज्यत्वस्वरूप–योग्यत्वं संसर्ग इति फलितार्थः। अतश्च प्रवृत्तिवर्तमानतादशायामनेन संसर्गेण प्रेरणावत्वस्य प्रवृत्तौ बाधान्न तादृशप्रयोगापत्तिरत्रन्मते । अन्यदीयप्रेरणाप्रयोज्यप्रवृत्तिप्राक्काले अन्यदीय-लिङन्तप्रयोगस्तु राजप्रेरितप्रवृत्तिकाले पदात्यादीनामन्येषामाप्तादीनाञ्च लिङन्त-प्रयोगदर्शनादिष्टापत्त्यैव नापादनीया। सम्भवति हि तत्र राजप्रेरणामादाय प्रयोगः, अन्यदीयप्रेरणामादाय च, तज्ज्ञानजन्यानुमितेरपि प्रवृत्तिस्वरूपयोग्य-त्वात्। अतः सिद्धं न तार्किकरीत्या इष्टसाधनत्वादेर्लिङाद्यर्थत्वम्, अपि तु पूर्वोक्तरीत्या प्रवर्तकेच्छाया एव ।

प्रेरणावादे पाणिनिसम्मतिप्रदर्शनम्, इतरेषां विध्यर्थानां विवरणं च

'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्, लोट् च', छन्दसि 'लिङर्थे लेडि'त्यादिपाणिन्यनुशासनद्यमेवार्थो विज्ञायते।

विधिः-निकृष्टस्य प्रेरणम्। निमन्त्रणम्–अनिष्टजनकीभूताकरणप्रति-योगित्वानुमापकप्रवर्तकेच्छा। यथा 'श्राद्धादौ दौहित्रादेः[1] प्रवर्तनम्। तत्र प्रमाणान्तरेणाऽभोजने प्रत्यवायपावगमात्। अत एव विधिस्थल इवाग्रिमयोरपि

१—श्राद्धादौ दौहित्रादेः निमन्त्रितस्याभोजने प्रत्यवायः कुत्रोक्त इत्यन्वेषणीयम्। "त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः" इत्यत्र मनुस्मृतौ पृ. १०३ दौहित्रः

च लाघवादिष्टसाधनत्वानुमापकत्वमेव। कृतिसाध्यत्वानुमापकत्वं सर्वत्रैव। मास्तु वा तत्। आमन्त्रणम्कामचारानुज्ञा। तत्र प्रेरकस्याऽऽग्रहभावमात्रम्। अन्यत्र सर्वत्राऽऽग्रहोऽप्यधिको भासते। अधीष्टम्-सत्कारपूर्वकमुत्तमं प्रति प्रेरणम्। एतेषु चतुर्षु प्रवर्तनात्वस्यैकस्यानुगतत्वात् तेनैव रूपेण एकैव शक्तिः, अन्यांशस्य-तु प्रमाणान्तरलभ्यत्वान्न शक्यत्वम्। संप्रश्न-प्रार्थनयोस्त्वतिरिक्तैव शक्तिः। 'किन्त्वमधीयीथाः भवति मे प्रार्थना वेदमधीयीये'त्यादौ, तत्र प्रवर्तनात्वाभावात्। अनुशासनिकी वा निरूढ़लक्षणा। 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' 'कामप्रवेदने कच्चिति' इत्याद्यनुशासनेनेव हेतुत्वादौ, प्रचुरप्रयोगेण प्रवर्तनात्वस्यैव शक्यतावच्छेद-कत्वात्।

प्रवर्तनात्वं च-प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वम्, अनुकूलत्वं च [1]जनकत्वम्। तच्च लोके पुरुषाशयवृत्ति, वेदे च तदभावादिच्छाभिन्नस्य कस्यचित् प्रवर्तनात्वं बोध्यम्।

मण्डन-पार्थसारथ्योः मतम्

अत्रापीष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनात्वेन रूपेण वेदे लिङाद्यर्थ इति [2]मण्डनमिश्राः। अर्थभावनाभिधानानुकूलाया लिङादिनिष्ठशक्तेरेवाभिधाख्यायाः प्रवर्तनात्वेन रूपेण लिङ्वाच्यत्वं परिकल्प्य तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वमात्रं कल्प्यत इति तु पार्थसारथिः।

[3]वस्तुतस्तु इष्टसाधनत्व—कृतिसाध्यत्वयोर्विनिगमनाविरहः, [4]तथात्वे वा लोकेऽपि तस्यैव तथात्वापत्तेस्तैर्किकमतोक्तदूषणापत्तिः शक्तिप्रवर्तनावादिमतेपि उक्तशक्तेः संख्याभिधानानुकूलशक्त्या लिङ्त्वादिनैव वा विनिगमनाविरहस्तदवस्थ एव।

श्राद्धभोजनार्हेषु अनुकल्पेषु मध्ये प्रधानत्वेनोक्तः। मुख्यकल्पत्वेन तु दौहित्रो नहीत्यभि-प्रायो मेधातिथिभाष्ये व्यक्तः।

१—जनकत्वमत्र प्रयोजकत्वम्, न तु साक्षात्, कारणत्वं, प्रेरणायाः स्वज्ञानजन्येष्ट-साधनताज्ञानजन्यप्रवृत्तौ साक्षात्कारणत्वाभावात्।

२—विधिविवेके 'पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वादि'त्यादिकारिकायामिति शेषः।

३—अलौकिकधर्मज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षात्कारणत्वं न्यायसुधोक्तं निरस्यति— वस्तुतस्त्वति—

४—तथात्वेइष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरन्यतरस्य लिङर्थत्वे।

अतः [1]"क्लृप्तैर्विनिगमनाविरहे कल्प्यमन्यत्सिद्ध्यती'ति न्यायेन-अलौकिको धर्म एव लिङादिनिष्ठः प्रवर्तनात्वेन लिङादिवाच्यश्च कल्प्यते, तज्ज्ञानञ्च प्रवृत्तिं प्रति कारणमिति **न्यायसुधाकृन्मतमेव** कथञ्चिद्युक्तमिति व्यक्तं कौस्तुभे।

१–अत्र मूले क्लृप्तेन विनिगमनाविरह इति पाठः श्रूयते, क्लृप्तेषु विनिगमनाविरह इति अर्थवादाधिकरणप्रभावल्यां पाठः, परं कौस्तुभपर्यालोचनया क्लृप्तैरिति पाठः साधीयान्। अतः स एव पाठ उपरि सन्निवेशितः, अत्रत्यविषयावगतये कौस्तुभग्रन्थः अधस्तादुद्ध्रियते। तथा हि—अत्र षष्ठे शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिः 'नातिरिक्त-धर्मान्तरकल्पनम्, तथा सति तत्सद्भावः, तस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वं लिङादिनिष्ठत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति चतुष्टयकल्पनाद्गौरवापत्तेः। अतो लाघवादर्थभावनाभिधानानुकूलशक्तेरभिधाख्याया लिङादिनिष्ठत्वेन क्लृप्तायाः केवलं प्रवृत्तिहेतुत्वं लिङादिलक्ष्यत्वं च कल्प्यम्। अतः सैव प्रवर्तनात्वेन लिङाद्यभिहिता प्रवृत्तिहेतुर्विध्यादिपदाभिधेया चेति। तन्न। तर्हि ततोऽप्यतिलाघवेनेष्टसाधनत्वस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेनापि क्लृप्तस्य लिङादिलक्ष्यत्वमात्रकल्पनया प्रवर्तनाविशेषत्वोपपत्तेर्जितं मण्डनेन।

न चेष्टसाधनत्वस्य यागादिनिष्ठत्वेन लिङादिनिष्ठत्वाभावाद्यागादेश्चासिद्धत्वेन प्रवर्तकत्वायोगात् प्रवर्तनायाः प्रवर्तकनिष्ठत्वस्य स्थापितत्वान्नेष्टसाधनत्वस्य प्रवर्तनाविशेषत्वोपपत्तिरिति वाच्यम्; तर्हि फलेच्छाया उपायेच्छाया वा सिद्धत्वेन लिङ् मां प्रवर्तयतीतिवदिच्छा मां प्रवर्तयतीत्यनुभवाच्च प्रवर्तकत्वोपपत्तेस्तन्निष्ठत्वेन क्लृप्तस्येच्छात्वस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं इच्छात्वेन कार्यपदाभिधेयत्वेऽपि प्रवर्तनात्वेन लिङादिवाच्यत्वं परिकल्प्य, प्रवर्तनाविशेषत्वोपपत्त्या विनिगमनाविरहात्।

न चेच्छायाः प्रवर्तकत्वे इच्छात्वे प्रवृत्तिहेतुत्वाभावेऽपि हेतुतावच्छेदकत्वस्य क्लृप्तत्वाल्लाघवेन तस्यैव प्रवर्तनाविशेषत्वोपपत्तौ न तदादाय शक्तेर्विनिगमनाविरहश्शंक्य इति वाच्यम्, इच्छावत् कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यापि सिद्धत्वेन प्रवर्तकत्वात्तन्निष्ठज्ञानत्वस्य प्रवर्तनात्वेन लिङादिपदवाच्यत्वकल्पनया प्रवर्तनाविशेषत्वोपपत्तौ तदादायेच्छात्वेऽपि विनिगमनाविरहस्यावारणात्।

न चेच्छात्वादीनामतिप्रसक्तत्वेन प्रवर्तकमात्रनिष्ठत्वाभावान्न तेषां प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनाशंका; शक्तेरपि लिङादिष्वतिप्रसक्तत्वस्य तुल्यत्वात्। तस्मात् क्लृप्तैर्विनिगमनाविरहाद्धर्मान्तरकल्पनैवोचितेत्युत्पश्यामः—इति।

व्यापारस्य लिङ्वाच्यत्वनिरूपणम्

वस्तुतस्तु लोके नेच्छायाः स्वरूपेण प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वम्, तदभावेऽपि तद्भ्रमेण प्रवृत्त्युदयात्, स्वरूपेण कारणत्वे लिङुक्तिवैयर्थ्याच्च, नापि तज्ज्ञानस्य कारणत्वम्, इष्टसाधनत्वाद्यनुमापकतया प्रवृत्तिविशेषं प्रति प्रयोजकतयैवान्वयव्यतिरेकसिद्धौ कारणत्वकल्पने मानाभावात्। अतः प्रवृत्तिप्रयोजकमेव प्रवर्तनात्वं वाच्यम्। तदपि च न लिङादेश्शक्यतावच्छेदकम्, गौरवादन्यलभ्य-[1]त्वाच्च। प्रवृत्तिर्हि आख्यातादेव लभ्यते। प्रयोजकत्वं तु संसर्गबलेनेति न तदपि शक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टम्, अपितु लोकवेदसाधारण्येन व्यापारत्वमेव शक्यतावच्छेदकम्। अस्ति हि लौकिके लिङादिशब्दोपस्थाप्ये पुरुषाशये प्रवृत्तिसाधनीभूतेष्टसाधनत्वाद्यनुमापकतया प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारत्वम्। वेदेऽपि शब्दश्रवणोत्तरकालममनुमायैव तत्कार्यदर्शनादिच्छायाश्चापौरुषेये वेदे बाधात्कार्यानुमेयमलौकिकं धर्मं लिङादिनिष्ठं लिङादिवाच्यं परिकल्प्य, तस्य तदनुमापकत्वकल्पनात्तत्रापि प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारत्वम्। अत उभयसाधारण्येन व्यापारत्वमेव शक्यतावच्छेदकम्।

यद्यपि च [2]तदन्यत्राप्यतिप्रसक्तम्, तथापि समभिव्याहारबलाद् विशेषलाभः। तथाहि—लिङ्पदाद् व्यापारत्वावच्छिन्नव्यापारमात्रोपस्थितावपि तस्याख्यातोपात्तकृतौ निरुक्तसंसर्गेणान्वये बुद्धे पश्चात्तत्संसर्गस्य तत्त्वेन रूपेण बोधवेलायां तेन तेन प्रमाणेन विशेषलाभो नासुलभः। इष्यत एव हि 'भूतलं घटवदि'त्यादौ घटपदात् घटत्वावच्छिन्नघटमात्रप्रतीतावपि तस्य, योग्यसंसर्गेण भूतले घटान्वये बुद्धे तत्संसर्गस्य तत्त्वेन जिज्ञासायां प्रमाणान्तरेण संयोगत्वादिना संयोगादिरूपसंसर्गप्रतीतिवद् भूतलवृत्तिघटविशेषप्रतीतिः।

तद्विशेषलाभप्रकारोपन्यासः

तदयमत्र क्रमः,–प्रथमं लिङादिपदाद्व्यापारत्वेन सामान्यरूपेणैव व्यापारो-

---

सर्वमतेऽपि परस्परं विनिगमनाविरहस्य स्फुटत्वादतिरिक्तो लिङादिशब्दनिष्ठः, अलौकिको धर्म एव प्रवर्तनात्वेन वेदे लिङर्थ इत्यर्थवादाधिकरणकौस्तुभेऽभिहित इति। अत एव भाट्टदीपिकायां "वेदे लिङादिशब्दनिष्ठ एव कश्चिद्धर्मः" पृ०–१८ इत्युक्तम्। अत्र कश्चिदित्यनेनाऽलौकिकत्वमुक्तम्। एवशब्देन मतान्तरनिरास इति बोध्यम्।

१—ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह—अन्यलभ्यत्वाच्चेति—

२—तत् = व्यापारत्वम्,—अन्यत्र—लौकिके घटानयनादौ।

पस्थितिः । पश्चादाख्यातोपस्थितकृतौ[1] तस्य स्वविषयकज्ञानविशेष[2]जन्यानुमितिप्रयोज्यत्वसंसर्गेण [3]तत्त्वेनानुपस्थितेनैवान्वयः। शाब्दबोधश्च व्यापारवती यागादिकृतिरिति। न च लिङर्थविशेष्यक एव शाब्दबोध इति भ्रमितव्यम्, '[4]भावप्रधानमाख्यातमि'ति स्मृत्या लकारार्थप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति अर्थभावनाविशेष्यतासम्बन्धेनाऽऽख्यातपदजन्योपस्थितिः कारणमिति कालादिसाधारण्येनैककार्यकारणभावकल्पनालाघवानुरोधेन चाख्यातार्थकृतेरेव मुख्यविशेष्यत्वात्।

अवशिष्टलिङर्थानां अन्वयप्रदर्शनम्

सम्प्रश्न-प्रार्थनयोरपि विषयतासम्बन्धेन तस्यामेवान्वयः, हेतुत्वादेरपि स्वरूपसम्बन्धेन तस्यामन्वयेऽपि तस्या [5]उपलक्षणत्वादिनेतरक्रियायामन्वयः। लिङो वा हेतुमत्त्वरूपसंसर्गतात्पर्यग्राहकत्वम्। तेनाख्यातार्थस्यैव "आर्तिमार्च्छेदि"त्यादावितरक्रियान्वयो हेतुमत्त्वसंसर्गेणैवेति न कश्चिद्विरोधः।

कामप्रवेदनस्याप्यन्वयोपपादनम्

एवं 'यदि शालीन् भुञ्जीत, तर्हि दध्युपसिञ्चे'दित्यादौ कामप्रवेदनेपि स्वविषयकेच्छानिमित्तकत्वं संसर्गः, लिङ् तात्पर्यग्राहकः। आख्यातमेव वा इच्छालक्षकम्, 'यदि शालीन्भोक्तुमिच्छेदि'त्यत्र निमित्तत्वमेव संसर्ग इति न क्वापि व्युत्पत्त्यन्तरम्। अतश्च 'देवदत्तः पचेदि'त्यादौ लोके तावच्छाब्दबोधोत्तरं

१—तस्य=व्यापाररूपस्य लिङर्थस्य।

२—ज्ञानविशेषः=यागः विषयतासंबन्धेन तादृशव्यापारवानिति पक्षधर्मताज्ञानम्।

३—विशिष्टज्ञाने संसर्गज्ञानस्यानपेक्षितत्वादित्यर्थः

४—अत्र भावो न धात्वर्थः, किन्तु भावना प्रवृत्त्यपरपर्याया। तस्या एव च शाब्दबोधे विशेष्यता, उक्तस्मृत्यनुसारात्।

५—लकारार्थाश्च प्रवर्तना-काल-संख्यादयः 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' इत्यनेन कृष्णं नमेचेत् सुखं यायादित्यादौ लिङ्, तत्र प्रथमलिङर्थः हेतुत्वम्, तस्य नमनेऽन्वयः नमनस्य यायादितिधात्वर्थान्वितभावनायामुपलक्षणत्वेनान्वयः, उपलक्षणत्वम्—ज्ञापकत्वम्।

स्वसंसर्गस्य तत्त्वेन जिज्ञासायां 'चैत्रप्रेरितोऽहं पचामि' इत्यादिव्यवहार-वशात् व्यापारस्येच्छारूपत्वेऽवगते, पाकविषयकृतिसम्बन्धात् 'पाकेऽयं प्रवर्तताम्मि'त्याकारकत्वे च [1]तस्यास्सिद्धे, तदाश्रयस्य प्रयोजकवृद्धस्य प्रमाणान्तरेणाप्तत्वावगमे समानसंवित्संवेद्यतया 'पाकेऽयं प्रवर्ततामि'त्याद्याकारकाप्तनिष्ठेच्छाविषयकृतिविषयत्वरूपहेतुज्ञानं मानसं जायते, ततश्च तस्मिन् हेतौ क्रियान्तरदृष्टान्तेनेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोर्व्याप्तिस्फुरणादुभयविषयिणी अनुमितिरुत्पद्यते।

नित्यकर्मविधौ लिङर्थविचारः

क्वचिच्चानिष्टसाधनीभूताकरणप्रतियोगित्वादेरपि, सामग्रीवशात्। तत्सामग्री च 'अयमत्र प्रवर्ततामि'त्याकारकस्वभङ्गनिमित्तका[2]निष्टकर्त्रिच्छाविषयत्वरूपहेतुपरामर्शादिरूपा। स्वपदमिच्छापरम्, इदञ्च तत्र तत्र कौस्तुभादौ स्पष्टम्। तस्याश्च प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं स्पष्टमेवेति संसर्गस्य तत्त्वेन लाभः, इच्छाविशेषलाभश्चोभयं सुलभम्।

वैदिकलिङ्स्थलेऽनुमितिप्रकारनिरूपणम्, मीमांसकमतेन आप्तत्वनिर्वचनं च

वेदेऽपि लिङादिशब्दश्रवणोत्तरकालं व्यापारत्वरूपेण व्यापाररूपपदार्थोपस्थित्या 'निरुक्तसम्बन्धेन व्यापारवती यागादिकृतिरि'ति शाब्दबोधे जाते, सम्बन्धस्य तत्त्वेन जिज्ञासायां, 'वेदस्थलिङादिप्रेरितोऽहं यागादि करोमी'-त्यादिव्यवहाराद्यागविषयकृतिसम्बन्धाच्च तस्य लिङादिनिष्ठत्वं 'यागेऽयम्प्रवर्ततामि'त्याकारकत्वञ्चावगम्यते। अत एव वर्णात्मकलिङादेर्नित्यत्वात् तद्वृत्त्यलौकिकधर्मस्यापि नित्यत्वम्। न च भ्रम-प्रमासाधारण्येन तज्ज्ञानस्यैवानुमितिजनकत्वाल्लोकवदेव तत्सिद्धौ प्रमाणाभावः। वेदोत्थज्ञानस्य भ्रमत्वानुपपत्त्या तत्सिद्धेः। तस्मिन् यागविषयककृतिविषयिता च न ज्ञानादिविषयितासाधारणी, अतिरिक्ता वा, अपि तु 'पाकेऽयं प्रवर्ततामि'त्यादिलौकिकेच्छानिष्ठविषयितासाधारणी इच्छासामान्यनिष्ठविषयिताभिन्ना लिङाद्यर्थमात्रनिष्ठा, अनुगतप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात्। अतश्च लिङादेर्निर्दोषत्वेनानाप्तभिन्नत्वेऽवधारिते

पक्षान्तरे प्रथमभावना द्वितीयभावनायां हेतुमत्त्वसंबन्धेनान्वेति, तत्र तादृशसंसर्गतात्पर्यग्राहकं लिङ्पदमित्यर्थः। 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत्, ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदि'त्यत्रप्रथमाख्यातार्थस्य हेतुत्वेनान्वयः, द्वितीयं संसर्गतात्पर्यग्राहकम्।

१—तस्याः—प्रवर्तकेच्छायाः।

२—अनिष्टकर्त्रिति—अनिष्टविशेष्यककर्त्रिच्छेत्यर्थः।

[1]समानसंवित्संवेद्यतयैव प्रतारणाद्यजन्यहिताहितोपदेशजनकनिष्ठनिरुक्ताकारक-व्यापारविषयीभूतकृतिविषयत्वरूपहेतुज्ञानं तथैव मानसं जायते। अत एव लोक-वेदसाधारणं प्रतारणाद्यजन्यहिताहितोपदेशकर्तृत्वे सति तद्भिन्नोपदेशाकर्तृत्वमाप्तत्वम्। अतश्च तेनेष्टसाधनत्वाद्यनुमितिर्लोकवदेव नानुपपन्ना। न च भ्रम-प्रमासाधारण्येनेष्टसाधनत्वाद्यनुमितेरेव प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्न भवन्मते यागादावपीष्टसाधनत्वादिसिद्धिः, ज्ञानस्यास्मन्मते स्वतः प्रमाणत्वेन दोषाद्यभावे-प्रमात्वस्यैव सिद्धेः। सल्लिङ्गकपरामर्शस्य भ्रान्तानुमित्यजनकत्वाच्च। अतस्सिद्धं शक्यतावच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वेऽपि लोके वेदे वा विशेषलाभो निरुक्त-संसर्गलाभश्चेति।

अखण्डस्य व्यापारत्वरूपधर्मस्य लिङ्पदशक्यतावच्छेदकत्वम्

[2]अथवा लोक-वेदसाधारणः पूर्वोक्तविधया प्रवृत्तिविशेषप्रयोजकतावच्छेदकतया सिद्धो व्यापारत्वरूपोऽखण्डधर्म एवानतिप्रसक्तो लिङादिपद-शक्यतावच्छेदकः।

तात्पर्यज्ञानदृष्टान्तेन विषयिताविशेषस्य लिङ्शक्यतावच्छेदकत्वोपपादनम्

अथवा 'अयमत्र प्रवर्ततामि'त्याकारकत्वरूपस्य लोक-वेदसाधारणस्य विषयिताविशेषस्य पूर्वमुक्तत्वात्स एव लिङादिशक्यतावच्छेदकः। एष्टव्यश्चायमेव प्रकारः शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति, लक्षणादिजन्यशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति वा लोक-वेदसाधारण्येन तात्पर्यज्ञानस्य भट्टमते कारणत्वनिर्वाहार्थम्। न 'ह्यस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्यः' इत्याकारकेच्छारूपं तात्पर्यं वेदे सम्भवति। अतस्तत्रातिरिक्तश्शब्दनिष्ठो धर्मविशेष एव तात्पर्यं भट्टमते वाच्यम्। न च तज्ज्ञानस्य कारणत्वं लोके क्लृप्तम्। अत्रैवातिरिक्तकार्यकारणभावकल्पने मानाभाव एव। अतो विषयिताविशेषस्यैवानुगतव्यवहारादुभयसाधारणत्वमङ्गीकृत्य कारणतावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तद्वदिहापि विषयिताविशेषस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकतावच्छेदकत्वं लिङादिपदशक्यतावच्छेदकत्वं च।

१—समानेति—यागविषयकत्वे कृतेर्बुद्धे सति, कृतिविषयत्वं यागे बुध्यते इत्यर्थः।

२—अत्रेदं बोध्यम्—रहस्यकृता लिङर्थविषये पक्षत्रयमुपन्यस्तम्—१. प्रवर्तना. २. अयमत्र प्रवर्ततामित्याकारकत्वरूपविषयिताविशेषः पुरुषाभिप्रायालौकिकव्यापारोभयसाधारणः ३. इच्छत्वं जातिविशेषः—इति। अयञ्च लोके प्रसिद्धः। तदनुसारेण वैदिकलिङादिषु वयमिच्छामपि स्वीकुर्मः। यदीच्छा आत्ममात्रनिष्ठा, नाचेतननिष्ठेति विभाव्यते, तदौपनिषदमीश्वरमप्यङ्गीकृत्य तदीयेच्छैव लिङर्थ इति स्वीकुर्मः इदमापा-

इच्छासाधारणी विषयिता शब्दधर्म इति पक्षकथनम्

यदि तु निरुक्तविषयिताविशेषस्येच्छात्वव्याप्यत्वमेवेत्याग्रहः, तदा वैदिकलिङादिनिष्ठव्यापारस्यापीच्छारूपत्वे न काचित्क्षतिः, गुणे गुणानङ्गीकारस्य निर्युक्तिकत्वेनाऽश्रद्धेयत्वात्, श्रद्धेयत्वेऽपि वा शब्दस्य द्रव्यत्वोपपत्तेः, जीवातिरिक्तेश्वरे नित्येच्छाङ्गीकारवद्वैदिकशब्देऽपि नित्येच्छाङ्गीकारे बाधकाभावात्।

यदि त्विच्छात्वस्यात्मनिष्ठत्वव्याप्यत्वमेवेत्याग्रहः, तदा लिङादिर्वैदिकशब्दे श्रौतात्मशब्दप्रयोगाभावेनेश्वर इवात्मत्वाङ्गीकारे मानाभावादुपनिषदादिप्रमाणगम्यमीश्वरमप्यङ्गीकृत्य तदिच्छैव तत्तदाकारिका वेदे लिङाद्यर्थस्तात्पर्यरूपा च। वेदस्थलिङादिबोध्यत्वादिति सर्वथा नेष्टसाधनत्वादिकं विध्यर्थः।

[1]वस्तुतस्तु इच्छात्वं जातिरेव लिङादिशक्यतावच्छेदिका, लाघवात्। विशेषलाभः पूर्ववत्। वेदे त्वलौकिकप्रेरणायां लक्षणा, अन्यत्सर्वं पूर्ववदित्यपि वक्तुं शक्यम्।

निषेधवाक्येषु लिङर्थनिरूपणम्

एवं 'चैत्रो न पचेत्, न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादौ नञ्समभिव्यहृतलिङादिस्थलेऽपि न तावद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं लिङर्थः, तदभावो नञा बोध्यत इति पक्षस्सुवचः, पूर्वमेव निरस्तत्वात्। नापि अनिष्टसाधनत्वे लिङो लक्षणा, नञ्पदं तात्पर्यग्राहकमिति नवीनतार्किकमतं युक्तम्। 'ज्योतिष्टोमेन न यजेते'ति लौकिकवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेः, श्रुत्या स्वर्गसाधनत्वावगमेपि तात्कालिकानिष्टसाधनत्वस्य यागे बाधाभावत्। न हि नरकादिरूपकालान्तरभाव्यनिष्टजनकत्वमेव निषेधार्थ इत्यत्र प्रमाणमस्ति, 'अग्निं न स्पृशेदि'त्यादिलौकिकवाक्ये व्यभिचारात्। 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यादावुभयथापि व्यभिचाराच्च।

यदि हि तात्कालिकानिष्टसाधनत्वं तत्र निषेधार्थः, तदा तस्य प्रमाणन्तरसिद्धानुवादकत्वेऽपि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'त्यनेनेष्टसाधनत्वस्य बोधात् क्रत्वङ्गतया नित्यवत्करणापत्तिः। अथ तत्र वैयर्थ्यभिया क्रतुगतवैगुण्यरूपानिष्ट-

---

तरमाणीयमिति मत्वाऽऽह खण्डदेवाचार्यो लोके लिङादेरिच्छायां शक्तिः, वैदिकस्य लिङादेः अलौकिकप्रेरणायां लक्षणा बोधविशेषलाभस्सबन्धविशेषलाभश्च मूल एव व्यक्त इति।

१—ईश्वराङ्गीकारस्य मीमांसकमतबाह्यत्वादाह—वस्तुतस्त्विति।

साधनत्वमेव 'नानृतं वदेदि'तिवत्तदर्थः, तदैकस्यैव क्रतुसाद्गुण्य-तद्वैगुण्य-जनकत्वविरोधः । अथ विरोधपरिहारार्थं वैगुण्यापेक्षया साद्गुण्याधिक्यं कल्प्येत । तदा तात्कालिकानिष्टसाधनत्ववद् वैगुण्यस्यापि [1]नान्तरीयकत्वा-पत्तेर्नित्यवत्करणापत्तिः । अस्मन्मते तु वक्ष्यमाणरीत्या प्रवृत्त्यभावप्रयोजक-प्रवृत्तिसामग्रीविघटनाय षोडशिग्रहणाभावेपीतराङ्गैरेव क्रतुमहोपकारसिद्ध्यनु-मितेरेव तत्र संसर्गघटकतयोक्तविधानुमित्या प्रवृत्त्यभावोपपत्तौ तत्रानिष्ट-साधनत्वाननुमानात् । अत एव विध्युत्तरनिषेधे सर्वत्र विधिप्रमितेष्टसाधन-त्वाभावस्यैव बोधनात्, द्वयोर्वैदिकत्वे प्रयोगभेदेन प्रामाण्योपपत्तावपि श्रौत-विधिविरोधे लौकिकवाक्यस्याप्रामाण्यं नानुपपन्नम् ।

तार्किकाभिमतपूर्वोक्तनिषेधवाक्यार्थमनूद्य निराकरणम्

एतेनेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वमेव शक्त्या, लक्षणया वा नञ्समभिव्याहारे लिङाद्यर्थः । तदभावस्तादृशदुःखजनकत्वरूपो [2]बलवद-निष्टानुबधित्वं नञर्थः । तस्य च धात्वर्थेऽन्वयः । नातो लौकिकवाक्यस्य प्रमाण्यापत्तिर्निर्मूलत्वादित्यपास्तम्, 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती' त्यादावपि तदापत्तेः ।

पूर्वोक्तपक्षेषु न्यायमते दोषापादनम्, स्वमते तदभावोक्तिश्च

किञ्चैतेषु सर्वेष्वपि पक्षेषु रागिणः कलञ्जभक्षणवर्तमानतावेलायाम, 'चैत्रः कीदृशः' इति प्रश्ने इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखजनककलञ्ज-भक्षणानुकूलकृतिमानित्युत्तरवन्न 'कलञ्जं भक्षयेदि'त्युत्तरवक्तुरसम्बन्धप्रलापि-त्वानापत्तिः । श्येनवर्तमानतादशायां च श्येनेन न यजेतेत्युत्तरापत्तिः । अस्मन्मते तु वक्ष्यमाणरीत्या लिङर्थस्येच्छायाः [3]स्वज्ञानविशेषजन्यानुमितिसम्पादित-प्रवृत्तिसामग्र्याभावकालीनाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेनाख्यातार्थे कृतावन्वयान्न तदा-पत्तिरिति वैषम्यम् ।

१—अन्तरा भवं अन्तरीयकम्, न अन्तरीयकं नान्तरीयकं अवश्यंभावीत्यर्थः ।

२—बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमिति मु० पु० पा०

३—**स्वज्ञानेति**—स्वं-लिङर्थेच्छा, स्वज्ञानविशेषः—नञ्समभिव्याहारात् 'अय-मस्मान्निवर्ततां' इतीच्छाविषयकज्ञानं, तज्जन्या कलञ्जभक्षणमनिष्टसाधनमित्यनुमितिः, तत्संपादितः प्रवृत्तिसामग्र्यभावः प्रवृत्तिकारणीभूतेष्टसाधनताज्ञाने अप्राण्याधायकत्वात् तत्प्रयोज्यः प्रवृत्त्यभावः, तत्प्रतियोगित्वं प्रवृत्तौ, तेन संबन्धेन प्रवृत्तावन्वये प्रवृत्तिवर्तमान-तादशायामुक्ताभावप्रतियोगिप्रवृत्त्याश्रयत्वबाधान्नोक्तापत्तिः ।—इति

किञ्च 'चैत्रः कीदृशः' इति प्रश्नस्य नैवेदमुत्तरम्, प्रथमान्तमुख्यविशेष्यकत्वाभावात्। 'कीदृशी कृतिरि'त्यस्यापि नोत्तरम्, लिङ्गधर्मितावच्छेदकप्रश्ने तदनालिङ्गितोत्तरस्याऽसम्बद्धत्वात्। अत एव कीदृशी कृतिरिति प्रश्नस्यापि 'चैत्रः पचति, न पचती'त्यादि नैवोत्तरम्, लिङ्गानालिङ्गितत्वात्। अत एव कृतिमुख्यविशेष्यकत्वमेव भट्टसम्मतम्। प्रथमान्तमुख्यविशेष्यकत्वे तादृशोत्तरस्यासम्बद्धत्वानापत्तेः।

अतो नञ्समभिव्याहारस्थले प्रवर्तनावन्निवर्तनापि निवृत्तिप्रयोजकतया अभ्युपेया, आचार्योपदेशादहं निवृत्तः, न स्वतः, न वाऽन्योपदेशादिति व्यवहारदर्शनात्। निवर्तनात्वञ्च प्राचां मते प्रवर्तनात्ववदेव निवृत्तिजनकव्यापारत्वादिरूपं भिन्नं बोध्यम्। तदवच्छिन्नं च लोके इच्छा, वेदे चाऽलौकिको धर्मः इत्यादि सर्वं पूर्ववत्। शक्ततावच्छेदकञ्च तस्या नञ्पदत्वम्। प्रवर्तनावाचकञ्च लिङादिपदं तात्पर्यग्राहकम्, [१]इतरथा न पचति चैत्र इत्यादौ नञ्पदादत्यन्ताभावस्यैव बोधात्। लिङा वा निवर्तनोच्यते, नञ्पदं तु प्रवृत्त्यभावानुवादकं सत्तात्पर्यग्राहकमित्यादि प्राचीनमतं कौस्तुभ एव व्यक्तम्।

नञ्समभिव्याहृतलिङर्थविषयकशाब्दबोधस्यान्यथोपपादनम्।

[२]वस्तुतस्त्वनेकशक्तिकल्पनापत्तेर्न प्रवर्तना-निवर्तनयोः पृथक्शक्तिः, प्रवृत्त्यभाव-निवृत्त्योर्वा भेदः, प्रामाणाभावाद् गौरवाच्च। अपितु आख्यातस्य कृतावेव, नञोऽभाव एव। लिङादेः प्रवर्तना–निवर्तनासाधारणव्यापारादावेव। शक्यतावच्छेदकं च पूर्ववदतिप्रसक्तमनतिप्रसक्तं वा प्रवर्तना-निवर्तनासाधारणमेकमेव। यदि तु प्रवर्तना—निवर्तनासाधारण्येन नैका विषयितेत्याग्रहः, तदाऽस्तु निवृत्तिविषयित्वावच्छिन्ने लिङादेर्लक्षणा, नञ्पदं तात्पर्यग्राहकमिति। तस्य च लिङर्थस्य स्वविषयकज्ञानविशेषजन्यानुमितिप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंसर्गेणाख्यातार्थे कृतावेवान्वयः, नञ्पदञ्च संसर्गविशेषेपि (क)तात्पर्यग्राहकम्। अतो निरुक्तसंसर्गेण व्यापारवती कलञ्जभक्षणकरणिका कृतिरिति शाब्दबोधे

१—इतरथा = तात्पर्यग्राहकलिङभावे। (क) अपिना निवर्तनायां तात्पर्यग्रहणम्।

२—अत्रेदं बोध्यम्। लिङः प्रवर्तनायां शक्तिः, तस्याः स्वविषयकज्ञानविशेषजन्यानुमितिप्रयोज्यत्वसंसर्गेणाख्यातवाच्यायां भावनायां कृत्यपरपर्यायायामन्वयः। नञ्समभिव्याहृतलिङो निवर्तनायां शक्तिः, तस्याः स्वविषयकज्ञानजन्यानुमितिप्रयोज्याभावप्रतियोगितासंसर्गेण भावनायामन्वय इति सर्वत्र प्रतिपाद्यते। ग्रन्थकृता पूर्वमुक्तञ्च, एवं सति शक्त्यन्तरकल्पनागौरवस्य तदवस्थत्वान्महद्गौरवमित्यनुसंधाय लघुना प्रकारेण

वृत्ते संसर्गस्य तत्त्वेन भानं पूर्ववत्। अत्र हि निवारणाविषयकज्ञानात् 'कलञ्ज-भक्षणादयं निवर्ततामि'त्याकारकाऽपेच्छाविषयीभूताभावप्रतियोगिकृतिविषयत्वरूप-हेतुज्ञानम्, तेन कलञ्जभक्षणेऽनिष्टसाधनत्वानुमितिर्जायते।

विहित-निषेधवाक्येषु शाब्दबोधे विशेषवर्णनम्।

एवं 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'त्यादौ विहितनिषेधे तादृशोक्तविध-हेतुज्ञानात् षोडशिग्रहणेऽतिरात्रानुपकारकत्वानुमितिद्वारा तद्व्यतिरेकेणैवेत-राङ्गैः क्रतूपकारसिद्धेरप्यनुमानम्, [1]उक्तानुमितेश्च प्रवृत्तिसामग्रीविघटकतया प्रवृत्त्यभावप्रयोजकत्वम्। तथाहि–[2]यत्रानिष्टसाधनत्वानुमितिः, तत्र प्राचीनकर्म-वशाद्द्वेषगतबलवत्त्वे सति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानरूपप्रतिबन्धकसम्पादनात् तदभावघटितसामग्रीविघटनम्।

नञर्थान्वयनिष्कर्षः

यद्यपि चोभयत्रापि प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यात्यन्ताभावादिरूपस्य नित्यतया नानुमितिनाश्यत्वम्, तथापि प्रतियोगिसत्त्वस्याभावसम्बन्धनाशकत्वादभावीय-विशेषणतासम्बन्धरूपस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धस्य प्रतियोगिसत्त्वे नाशा-

---

स्वमतत्वख्यापनाय आह—वस्तुतस्तु इति। अयमर्थः–न लिङः प्रवर्तनायां, निवर्तनायां वा पृथक् शक्तिः कल्प्यते, गौरवात्। अपितु प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारात्मिकायां प्रवर्तनायां तत्र प्रवृत्तेराख्यातलभ्यत्वादनुकूलत्वस्य संसर्गमर्यादयाऽन्यलभ्यत्वेन केवलं व्यापारमात्रे एव शक्तिर्लाघवादित्यङ्गीक्रियते। तस्य च व्यापारस्य यथैव नञोऽसत्त्वे प्रवृत्ति-प्रयोजकत्वात्प्रवर्तनात्वेन व्यवहारोभियुक्तानाम्, तथैव नञः सत्त्वे प्रवृत्त्यभावप्रयोज-कत्वान्निवर्तनात्वेन व्यवहारः, प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिपदार्थः। तथैवार्थवादाधिकरण-भावाधिकरणादौ ग्रन्थकृता व्यवस्थापितत्वात्। तथा च विधि-निषेधयोरुभयोरपि लिङा व्यापारत्वेन रूपेण व्यापाराभिधानेऽपि तस्य यथाक्रमं स्वप्रयोज्यत्वसंसर्गेण, स्वप्रयोज्या-भावप्रतियोगित्वसंसर्गेणचाख्यातवाच्यायां भावनायामन्वयात्तस्य व्यापारस्य प्रवर्तनात्वं-निवर्तनात्वञ्च सिद्ध्यति। नञस्तु अभावघटितसंसर्गतात्पर्यग्राहकत्वमेव। अत एव षष्ठे ग्रन्थकारः प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात् (६।२।५) इत्यधिकरणे आह। 'अतएव निषेधस्थले लिङर्थ-भूतव्यापारस्य न विधिवाक्य इव प्रयोज्यत्वसम्बन्धेन भावनान्वयः, अपितु, नञस्तात्पर्य-ग्राहकस्य सत्त्वात्स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वेनेति, तस्य निवर्तनारूपत्वसिद्धिरि'ति। भाट्ट-दीपिका मद्रास संस्करण पृष्ठ० ६८३)

१—उक्तानुमितेः=न कलञ्जं भक्षयेत्; नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, इत्यादिस्थली-यानुमितेः। २—न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रेत्यादौः।

त्तस्याः प्रवृत्तिसामग्रीविघटकत्वं सुलभमेव। अतश्च लिङर्थस्य स्वविषयकज्ञान-जन्यानुमितिजन्यस्वनिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतसम्बन्धनाशकालीनाभावप्रति-योगित्वसंसर्गेणाख्यातार्थकृतावन्वय इति फलितोऽर्थः। प्रथमस्वपदं लिङर्थपरम्। द्वितीयस्वपदं प्रवृत्तिपरम्। अत्र च दैववशसम्पन्नप्रवृत्तिसामग्र्यत्यन्ताभावकालीन-प्रवृत्त्यभावदशायां 'न कलञ्जं भक्षये'दिति प्रयोगापत्तिवारणायेक्तं सम्बन्ध-नाशकालीनेति। यत्र कलञ्जभक्षणमनिष्टसाधनमिति वाक्यादनिष्टसाधन-त्वादिशाब्दबोधः, तत्र तज्जन्यसम्बन्धनाशकालीनाभावदशायामुक्तप्रयोगापत्ति-वारणायानुमितिजन्येति नाशविशेषणम्। अनिष्टान्वय-व्यतिरेकानुविधायि-त्वादिहेत्वन्तरज्ञानजन्यानिष्टसाधनत्वानुमितिजन्यसम्बन्धनाशकालीनप्रवृत्त्यभा-वदशायां तादृशप्रयोगापत्तिवारणाय स्वविषयकेत्यादि। अत्र [1]निरुक्त-सम्बन्धेन निवारणाप्रयोज्याभाववर्तमानतादशायां तादृशप्रयोगापत्तिः; अतस्स्व-विषयकज्ञानमपि स्वध्वंसासमानकालीनस्वज्ञानोपधेयमेव विशिष्य तत्तद्व्यक्ति-त्वेन प्रविष्टमिति ज्ञापनाय विशेषपदम्। अत्र प्रथमस्वपदं प्रवृत्तिकारणताव-च्छेदकीभूततत्तत्सम्बन्धिपरम्। द्वितीयस्वपदन्तु पूर्ववल्लिङादितत्तद्व्यक्तिपरम्। तेन निरुक्तसम्बन्धध्वंसासमानकालीनलिङादिज्ञानोपधेयहेतुज्ञानजन्यानुमिति-जन्येत्यादिः फलितोऽर्थः। एवञ्चानुमितित्वस्य विशिष्याप्रवेशेपि न क्षतिः। तदिसद्धं निवारणरूपस्य लिङर्थस्यानेन सम्बन्धेनाख्यातार्थकृतावन्वय इति; नञ्पदं तु स्वार्थस्याभावस्य प्रतियोगितासंसर्गेणाख्यातार्थकृतावन्वयानुवादक-सल्लिङाद्यर्थतात्पर्यग्राहकमिति सर्वमनाकुलम्।

तदिसद्धं प्रवर्तना-प्रेरणा-विध्यपरपर्यायभूता भावना नञ्रहितवाक्ये लिङाद्यर्थः। तत्सहिते तु निवर्तना-निवारणा-निषेध-प्रतिषेधापरपर्याया, सैव च शब्दनिष्ठत्वाद्वेदे शाब्दीभावनेत्युच्यते। तत्तच्छक्यतावच्छेदकं तु लिङ्त्वं लोट्-त्वञ्च, न तु तव्यत्वादिकमपि, तेषां 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चे'ति स्मृत्या

---

[1]—निरुक्तसम्बन्धः = स्वविषयकज्ञानजन्येत्यादिसंबन्धः, यदा न कलञ्जं भक्षये-दिति ज्ञाने न प्रवृत्त्यभावः स्थिरतया स्थितः, तदा किञ्चित्कालानन्तरं 'न कलञ्जं भक्षयेदि'ति प्रयोगापत्तिः, तदापि प्रवृत्त्यभावस्यानिष्टसाधनत्वानुमितिप्रयोज्यत्वात्। तादृशानुमितेः प्रेरणाज्ञानजन्यत्वाच्च। अतस्तन्निवृत्तये उक्तसम्बन्धघटककारणतावच्छेदकसंबन्धध्वंससमान-कालीनं यल्लिङादिज्ञानं तत्प्रयोज्यं यत्प्रेरणाज्ञानं तज्जन्यानुमितीत्यादिरीत्या संबन्धो वक्तव्यः। ततश्च प्रवृत्त्यभावकालीनप्रयोगे यल्लिङादिज्ञानं तत्कारणतावच्छेदकध्वंसकालीन-मेवेति न तत्प्रयोगावसरः—इति।

प्रैषाद्यर्थकत्वेन विध्यर्थकत्वास्मृतेः। प्रमाणान्तरप्रमितेऽर्थे पुरुषनिष्ठा पुरुष-प्रवर्तना-प्रैषः। अतिसर्गः-कामचारः। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यादौ त्व प्राप्तार्थत्वात्प्रैषबाधेन विधौ लक्षणेति साम्प्रदायिकाः। लिङाद्यादेशत्वं वा शक्ततावच्छेदकम्, श्रूयमाणत्वात्।

शाब्दीभावनाया अंशत्रयनिरूपणम्

अस्याश्च शाब्दभावनाया अर्थभावनावदेवांशत्रयमिति व्यवहरन्ति। तत्र प्रवृत्ति-निवृत्त्योर्यथाक्रमं विधि-निषेधप्रयोज्यत्वात्पुरुषार्थानुबन्धित्वाच्च भाव्यत्वम्। लिङादिजन्यविधिनिषेधज्ञानञ्च भाव्यप्रयोजकत्वात्करणम्। अस्य च करणत्वेन व्यवहारमात्रम्, न तु तस्य शाब्दबोधे करणत्वेनान्वयः, [1]अशाब्दत्वात्। एवं प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानं यथाक्रमं विधि-निषेधयोरितिकर्तव्यता, तदपि वस्तुत एव, न तु शाब्दबोधेऽन्वयः, अशाब्दत्वादेव। ते च प्राशस्त्या-प्राशस्त्ये तत्तद्विधि-निषेधसन्निधिपठितार्थवादैर्लक्षणया प्रतिपाद्येते।

१—शाब्दभावनाया इतिकर्तव्यताकांक्षायामर्थवादज्ञाप्यस्य प्राशस्त्यज्ञानस्येति-कर्तव्यतात्वेनान्वय इति वदन् ग्रन्थकारस्तदपि वस्तुत एव, न तु शाब्दबोधेऽन्वयः अशाब्दत्वादेवेत्याह, इति च व्यवहरन्ति इति च। अत्रेदमाकूतं यथा शाब्दीभावनायाः साध्याकांक्षायां सत्यां समानाभिधानश्रुत्या आर्थीभावनायाः साध्यत्वेनान्वयो भवति, एवं करणेतिकर्तव्यतयोर्विधिनिषेधज्ञान—प्राशस्त्याप्राशस्त्ययोरपि शाब्दबोधेऽन्वयस्सम्भवति। अत एवोक्तमुद्भिदधिकरणवार्तिके 'सर्वत्रानुपस्थितविशेषणा-विशिष्टे बुद्धिर्न भवति, न त्वनभिहितविशेषणा (तं० वा० पृ० ३२६)। इति। अस्यायमर्थः—उपस्थितिरेवापेक्ष्यते, नाभिधानमिति। यथा ज्योतिष्टोमादिनामधेयम्, यथा वा लिङादिनियोज्यो मन्त्रः बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादि, विधिशब्दस्तावत्छ्रवणेनोपस्थापितः, तस्य पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिरपि स्मरणेनोपस्थापिता। तदुभयनिष्ठज्ञातता तन्निष्ठवाचकशक्तिमत्तया ज्ञातो लिङादिविधि-शब्द उपस्थापित एव। अनेन च यच्छक्नुयात्तद्भावयेदिति स्वाध्यायविधितात्पर्या-च्छब्दातिरिक्तेनोपस्थापितमपि शब्दबोधे भासत एव। एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण भवति। प्राशस्त्यस्य तु तैरेव लक्षणयोपस्थितिर्भवति। तदुभयनिष्ठज्ञाततायास्तु मनसा भवति। एवमर्थवादैः प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वेतीतिकर्तव्यतान्वयोऽप्युपस्थित एव। अतः यथा आर्थभावनायाः शाब्दबोधे भानम्, एवं लिङादिज्ञान-प्राशस्त्ययोरप्युपस्थितत्वात् प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वेतीतिकर्तव्यतांशान्वयस्यापि शाब्दबोधे भानं सम्भवत्येवेति मन्तव्यम्। अयञ्चार्थो गूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीस्वामिचरणैः (गी० अ० १८ श्लो०) (३५०-३५३) उपपादितः। स एवार्थः कविमण्डनशम्भुभट्टेनार्थवादाधिकारणप्रभावल्यां (पृ० २२) उपपादित इति बोध्यम्।

अर्थवादप्रतिपाद्यप्राशस्त्याप्राशस्त्यस्वरूपविचारः

ननु किमिदं प्राशस्त्यम्, अप्राशस्त्यं वा, न तावद्गुणवत्त्वम्, दोषवत्त्वं वा, गुण-दोषत्वयोरेव निर्वक्तुमशक्यत्वात्। न हि 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' 'अपशवो वाऽन्ये गोऽश्वेभ्यः' इत्यादौ वायुक्षेपिष्ठत्वादिकं गुणः, अपशुत्वं-गवाश्वगतप्राशस्त्याभाववत्त्वं वा दोषः। तज्ज्ञानस्य प्रवृत्ति-निवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति व्यभिचारित्वेनानुपयोगित्वात्, क्षेपिष्ठत्वादेः शक्त्यैवोपस्थितत्वेन लाक्षणिकत्वसिद्धान्तभङ्गापत्तेश्च। नापि स्वर्ग-नरकादिजनकत्वे, स्वर्गादिपदसमभिव्याहारादेव तत्सिद्धावर्थवादवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत्, क्रियाजन्यदुःखापेक्षया-अधिकेष्टसाधनत्वं प्राशस्त्यम्। तज्जन्यसुखापेक्षयाधिकानिष्टजनकत्वमप्राशस्त्यमित्येवंविधयोस्तयोरुपपत्तेः। न ह्ययमर्थोऽन्यतस्सिद्धः, विधिनेष्टानिष्टसाधनत्वमात्रस्यैवाक्षेपात्।

आर्थवादिकप्राशस्त्यज्ञानादेरावश्यकत्वनिरूपणम्

अत एव यत्र[1] नार्थवादः पठितः, तत्र विधिना तदाक्षिप्यत एव। न चैवंविधतज्ज्ञानस्य प्रवृत्ति-निवृत्त्योरनुपयोगः, एवंविधज्ञानाभावेऽपि प्राचीनकर्मवशेनैव तात्कालिकसुख-दुःखयोरुत्कटराग-द्वेषसत्त्वे प्रवृत्ति-निवृत्त्योरुदयसत्त्वात्, एवंविधज्ञानसत्त्वेऽपि च प्राचीनकर्मवशेनैव प्रवृत्ति-निवृत्त्योरनुदयाच्चेति वाच्यम्। तथात्वेऽप्येवंविधज्ञानसत्त्वे क्रियाजन्यतात्कालिकदुःखापेक्षयाऽधिकेष्टे प्रायशो लोके वेदे वा सर्वेषां पुरुषाणामुत्कटरागदर्शनेन, तात्कालिकसुखापेक्षयाऽधिके दुःखे उत्कटद्वेषदर्शनेन च तज्ज्ञानस्य रुच्यरुच्यात्मकोत्कटराग-द्वेषोपयोगित्वस्य सर्वसिद्धत्वात्। क्वचिदेव तु प्राचीनकर्मणः औत्कट्ये तत्सत्त्वेऽपि तदभावः, न तु सर्वत्र। अत उत्कटप्राचीनकर्माभावे उक्तविधप्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानस्य उत्कटराग-द्वेषजनकत्वात् तद्द्वारा प्रवृत्ति-निवृत्त्योरुपयोगः। न चैवं यस्य स्वत एव रुच्यरुची, तं प्रति प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानस्यानुपयोगेन सर्वान् पुरुषान्प्रत्यनुपयोग इति वाच्यम्, सर्वपुरुषान्प्रत्यनुपयोगेपि पुरुषविशेषं प्रत्युपयोगेनैवार्थवादप्रामाण्योपपत्तेः। स्वतस्सिद्धस्मरणवतो मन्त्रजन्यस्मरणस्यानुपयोगेपि मन्त्राम्नानवशेन तज्जन्यस्मरणस्याभ्युदयकारित्वकल्पनवदर्थवादाम्नानबलेन तद्बोधितप्राशस्त्याभ्युदयकारित्वकल्पनयोपपत्तेश्च।

१—यत्र=कपिञ्जलानालभेत इत्यादौ।

एवंविधप्राशस्त्यादेश्च लक्षणयैवार्थवादैः प्रतिपादनात् लाक्षणिकत्वसिद्धान्तस्यापि न भङ्गः।[१] सा च वाक्यलक्षणायां बाधकाभावार्थवादस्थपदसमुदाये, एकस्मिन्नेव वा पदे लक्षणा, इतरपदानि तात्पर्यग्राहकाणीत्यन्यदेतत्।

प्राशस्त्यादेरन्वयप्रकारः

[२]तच्च प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं वा इतिकर्तव्यतात्वसम्बन्धेन शाब्दभावनायामन्वेतीति बहवः। स्वरूपसम्बन्धेन धात्वर्थादावेवान्वेतीति केचित्।

१—अर्थवादवाक्यैर्लक्षणया प्राशस्त्यं प्रतिपाद्यत इति मीमांसकानां मर्यादा। इयञ्च लक्षणा वाक्येऽनुभवानुरोधान्नैकस्मिन्पदे, इतरपदानां वैयर्थ्यापत्तेः। तेषां तात्पर्यग्राहकत्वकल्पने विनिगमनाविरहस्तदवस्थ एव। कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीत्येवंविधया सर्वेषामेव पदानां स्तुत्युपपादकत्वप्रतीतेः। अतः पदसमुदायात्मकवाक्य एव लक्षणा। यद्यपि तद्भूताधिकरणवार्तिकोक्तरीत्या वाक्यार्थे नातिरिक्ता शक्तिः समस्ति, येन शक्यार्थसम्बन्धेन इह वाक्ये लक्षणा युज्येत, तथापि स्वार्थसम्बन्धमात्रेणैव इह लक्षणास्वरूपमङ्गीक्रियते, तेन वाक्ये लक्षणोपपादनं नासङ्गतम्, अनुभवस्यैव प्रमाणत्वादिति। यागेन स्वर्गं भावयेत् प्रशस्तत्वादिति, अतश्च विध्यर्थवादयोरेकवाक्यत्वसिद्धिः, लक्षणाघटकसम्बन्धश्चाग्रे मूल एव स्पष्टो भविष्यति, विध्यर्थवादयोश्च पदैकवाक्यता इत्यपि बोध्यम्। अत्र लक्षणाप्रकारश्च राजचूडामणिदीक्षितैर्प्रकारान्तरेणोपपादितः। तथाहि—अर्थवादपदानि पृथक् प्राशस्त्यं न लक्षयन्ति। इतरपदवैयर्थ्यापत्तेः किन्तु पदसमुदाय एव प्राशस्त्यं लक्षयति। न च समुदायस्य क्वचिदपि अशक्तत्वात् वाक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा कथं स्यादिति शंकनीयम्। अवयवद्वारा शक्यसम्बन्धस्य समुदायेऽपि सत्त्वात्। साक्षात्—स्वावयवद्वारकत्वसाधारण्येन स्वनिष्ठशक्त्या स्वप्रतिपाद्यसम्बन्ध एव हि लक्षणा उच्यते। न तु साक्षादेव स्वनिष्ठशक्त्या स्वप्रतिपाद्यसम्बन्धः युज्यते, गौरवात्। अवयवशक्तिलभ्यैश्च वायुक्षेपिष्ठत्वादिभिरर्थैः वायुदेवताकयागगतप्राशस्त्यस्योत्कृष्टफलाधायकत्वलक्षणस्याविनाभावलक्षणः ज्ञाप्यज्ञापकभावसंबन्धः। वायुक्षेपिष्ठादिपदशक्यैरर्थैः प्राशस्त्यं ज्ञाप्यते। क्षिप्रतमो महात्मा वायुः अतिक्षिप्रमुत्कृष्टफलं दास्यति, अतः प्रशस्तं तद्देवताकं कर्मेति। ततश्च वायुक्षेपिष्ठादिपदेषु स्वशक्यार्थद्वारा तत्समुदायेष्वपि सिद्ध्यति। अयमर्थः 'तथा यूपस्य वेदिः' अर्धमन्तर्वेदि 'अर्धं बहिर्वेदी'ति पदसमुदायेन देशविशेषो लक्ष्यत इति भाष्य-वार्तिकाद्यवलम्बनेन स्पष्टीकृतं कर्पूरवर्तिकायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायाम्। अस्य विस्तरो अर्थवादाधिकरणगतेऽध्वरमीमांसाकौतूहले द्रष्टव्यः। ग्रन्थकारो वाक्यलक्षणां समर्थयन् प्राचीनवासनया एकस्मिन्नेवपदे लक्षणा, इतरपदानि तात्पर्यग्राहकाणीत्यन्यदेतदिति प्रौढिवादेनाहेति बोध्यम्।

२—प्राशस्त्यज्ञानस्य त्रेधाऽन्वयो मूले प्रतिपादितः। तत्राद्यः प्रकारोऽयम्—इतिकर्तव्यतात्वसम्बन्धेन शाब्दभावनायामन्वेतीति। द्वितीयस्तु स्वरूपसम्बन्धेन धात्व-

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणरीत्याऽन्यसुबन्तार्थवदेककार्यकारणभावकल्पनालाघवानुरोधेन प्राशस्त्यस्य स्वविषयकज्ञानजन्येष्टविषयकोत्कटरागजन्यत्वसम्बन्धेन प्रवृत्तौ, अप्राशस्त्यस्य स्वविषयकज्ञानजन्यानिष्टविषयकोत्कटद्वेषप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रवृत्तावेवान्वयः। न चैवं प्रधानार्थवादेनैव क्रियाजन्यतात्कालिकदुःखापेक्षया स्वफले आधिक्यसिद्धौ अङ्गार्थवादवैयर्थ्यम्, प्रधानजन्यफलापेक्षया अङ्गजन्यफलस्य भेदाभावात्, क्रतूपकारे चाधिक्यासम्भवादिति वाच्यम्। तत्तदङ्गजन्यतात्कालिकदुःखकूटापेक्षया प्रधानफले आधिक्यबोधनार्थत्वात्। अतो विध्यर्थवादेषु प्रकृष्टफलकत्वरूपप्राशस्त्यलक्षणा, निषेधार्थवादेषु च प्रकृष्टदुःखजनकत्वरूपाप्राशस्त्यलक्षणेति मूलग्रन्थोन्नीतः पन्थाः।

स्वाभिमतप्राशस्त्याप्राशस्त्यस्वरूपकथनम्

वस्तुतस्तु—अभ्यनुज्ञाविध्यर्थवादेषु 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यादिनिषेधार्थवादेषु च नैवंविधप्राशस्त्याप्राशस्त्यलक्षणासम्भवः। न हि 'हुतायां वपायां दीक्षितस्यान्नमश्नीया दि'त्यत्र क्रियाजन्यानिष्टापेक्षया तृप्त्याख्यस्य फलस्याधिक्यं बोधयितुं शक्यम्। निषेधप्रमितानिष्टस्याधिक्यावश्यम्भावात्। क्रियाजन्यतात्कालिकदुःखापेक्षयाऽऽधिक्यस्य लोकसिद्धत्वेन निषेधसत्त्वे तज्ज्ञानस्य प्रवृत्त्यनुपयोगित्वात्। षोडशिग्रहणजन्यसुखापेक्षया तज्जन्यदुःखस्याधिक्यं नैव सम्भावयितुं शक्यम्। अपि च श्येनार्थवादे श्येनजन्यतात्कालिकदुःखापेक्षया यद्यभिचाराधिक्यं बोध्यते, तदा तज्ज्ञानस्य नैव प्रवृत्त्युपयोगित्वम्। श्येनप्रयोज्यनरकादिदुःखापेक्षयाऽऽधिक्यं तु नैव बोधयितुं शक्यम्[1]। 'न हिंस्या'दिति निषेधार्थवादेन तस्याभि[2]चारापेक्षया आधिक्यबोधनाच्च।

अतो विध्यर्थवादेषु विधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपं प्राशस्त्यं लक्ष्यते। निषेधार्थवादेषु च निषेध्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टानुबन्धित्वरूपमप्राशस्त्यम्। अत्रानिष्टे बलवत्त्वमुत्कट-

---

र्थादावन्वय इति। तृतीयस्तु स्वमते त्वन्यसुबन्तार्थवत् एककार्यकारणभावकल्पनालाघवानुरोधेन स्वविषयकज्ञानजन्येष्टविषयकोत्कटरागजन्यत्वसम्बन्धेन प्राशस्त्यस्य विधिस्थलीयार्थभावनायामन्वयः। स्वविषयकज्ञानजन्यानिष्टविषयकोत्कटद्वेषप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेनाप्राशस्त्यस्य नञ्स्थलीयार्थभावनायामन्वयः—इति। एतेनात्र रहस्यकृतो अन्तिम पक्ष एव नैर्भर्यम्। यतो हि अन्वयमूलभूतायाः सहकार्यपेक्षायाः कार्ये, कारणे वाऽन्वयेनैवशमनात्—इति।

१—श्येने तस्यासंभावितत्वादित्यर्थः। २—तस्य = श्येनस्य, अभिचारापेक्षया = अभिचारजन्यदुःखापेक्षया।

द्वेषविषयत्वम्, नत्वाधिक्यम्। स्वर्गन्यूनेपि तात्कालिकदुःखे प्राचीनकर्मवशेन कदाचिदुत्कटद्वेषोदयात्। अत एव नैव तदा यागादौ प्रवर्तते। नरकन्यूनेऽपि च तात्कालिकसुखे प्राचीनकर्मवशेनोत्कटद्वेषोदयाच्च। अत एवाभिचारादौ प्रवर्तते। अत एव यागादौ कदाचित् प्राचीनशुभकर्मवशात् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम्, न तु सर्वदा। अत एव विधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेत्यनेन तस्य कालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वं विवक्षितम्।

एवं कलञ्जभक्षणादौ कदाचिदेव शुभकर्मवशाद्बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानम्। अतस्तत्रापि कालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वसिद्ध्यर्थं निषेध्यतावच्छेदकेत्यादि। [1]एतादृशाऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञापनार्थमेव कौस्तुभादौ योग्यतापदम्[2]।

प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानयोरुपयोगः

एवंविधबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य च येन पुरुषेण यागे सर्वदैव बलवदनिष्टानुबन्धित्वं बुद्धम्, तं प्रति तद्वृत्तिज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानसम्पादकतयोपयोगः। येन च कलञ्जभक्षणे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं सर्वदैव बुद्धम्, तं प्रति तद्वृत्तिज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानसम्पादकतया एवंविधबलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्योपयोगः, अवच्छेदकावच्छेदेन तद्वत्ताबुद्धिं प्रति सामानाधिकरण्येन तदभाववत्तानिश्चयस्य विरोधित्वात्। अतश्चैतादृशप्राशस्त्यज्ञानस्य सामग्रीसम्पादनद्वारा प्रवृत्तावुपयोगः। तादृशाप्राशस्त्यज्ञानस्य च प्रवृत्तिसामग्रीविघटनद्वारा निवृत्तावुपयोगः।

सम्भवति चेदमभ्यनुज्ञाविध्यर्थवादे वपाहोमोत्तरदीक्षितान्नभोजनस्य निषेधप्रयुक्तानिष्टाननुबन्धित्वज्ञापनात्। न च तस्य दोषाभावरूपस्य विधिनैवाक्षेपात् कृतमर्थवादेनेति वाच्यम्, तेन तदाक्षेपेऽपि सामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यार्थवादेन बोधनोपपत्तेः।

एवं षोडशिग्रहणनिषेधार्थवादेऽपि ग्रहणजन्ये तात्कालिके स्वल्पेऽपि दुःखे सामानाधिकरण्येनोत्कटद्वेषविषयत्वाख्यं बलवत्त्वं बोध्यत इति, न काचिदनुपपत्तिः।

स्तुति–निन्दयोरर्थवादपदैः लक्षणाप्रकारः

अत एवंविधे स्तुति–निन्दे क्वचित् 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे' त्यादावर्थवादपदैः

१—कालिकाव्याप्येत्यर्थः।

२—अर्थवादाधिकरण कौस्तुभे 'तच्च प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं वा रुच्यरुचियोग्यत्वमि' त्यादिग्रन्थनेति शेषः।

स्वशक्यार्थज्ञानजन्यशाब्दबोधविषयीभूतवाक्यार्थसम्बन्धादेव लक्ष्येते । स च वाक्यार्थः-क्षेपिष्ठत्वादिगुणको वायुस्स्वदेवताककर्मजन्यं फलं शीघ्रं प्रयच्छतीत्येवंरूपः । अत्र हि 'स एव' इत्यत्रैवकारस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थं गमयत्येवेत्येवं योजना । ततश्च तेनौदासीन्यस्यापि व्युदासादाने शीघ्रत्वादिप्रतीतिः । शाब्दबोधश्च तात्पर्याविषयीभूत एव जन्यते, गङ्गापदेन प्रवाहोपस्थितिवत् । फलगतशैघ्र्यज्ञानस्य च प्रायशः फले रागौत्कट्यजनकत्वदर्शनात्तत्सम्बन्धसत्त्वेन स्तुतिलक्षणासिद्धिः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

गौणार्थकार्थवादैः स्तुतिलक्षणाप्रकारः

यत्र त्वयोग्यतानिश्चयसत्त्वे नैतादृशशाब्दबोधः । यथा—'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादौ अभेदान्वयस्य बाधितत्वात्, तत्र यजमानपदं यजमानकार्यकारित्वसमानजातीयकार्यकारित्वरूपगुणयोगेन प्रस्तरे गौणमङ्गीकृत्य 'यजमानः प्रस्तरः' इति वाक्यजन्यशाब्दबोधोत्तरं स्वकार्यकर्तृत्वरूपवाक्यार्थसम्बन्धात्तेन वाक्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपस्तुतिलक्षणा । न च यजमानपदे गौणीमनङ्गीकृत्यैव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वलक्षणामङ्गीकृत्य तस्य प्रस्तरेऽन्वयः किं न स्यादिति वाच्यम्, यजमानपदस्य प्रस्तरवृत्तिनिरुक्तस्तुतिलक्षणायां शक्यसम्बन्धाभावात् । अस्मन्मते सुबन्तयोः परस्परसम्बन्धाभावेन प्रस्तरेऽन्वयानुपपत्तेश्च । न चैवं तात्पर्याविषयीभूतशाब्दबोधदशायां गौण्या वृत्त्या उक्तस्य स्वकार्यकारित्वविशिष्टस्याप्यभेदसम्बन्धेन प्रस्तरेऽन्वयानापत्तिः, अध्याहृताऽस्त्याख्यातार्थ एवोभयोरन्वयेन परस्परान्वयस्य पार्ष्ठिकत्वात् । तस्मादध्याहृताख्यातपदेन वाक्येन शाब्दबोधे जनिते पश्चात्तल्लक्षितप्राशस्त्यस्य विधावन्वयः ।

न चैवं पश्चादपि यजमानपदेनैव प्राशस्त्यवन्तं लक्षयित्वा तस्य पार्ष्ठिकान्वयलभ्यपरस्परसम्बन्धाङ्गीकारेणाध्याहृताख्यातार्थ एव उभयान्वयो भवतु, पूर्वमेव यजमानपदे गौणीगर्भां स्तुतिलक्षणामङ्गीकृत्य तदन्वयोपपत्तेः । एक एव वा शाब्दबोधोऽस्तु, कृतं विध्यन्वयेन, वाक्यैक्यवाक्यतयैव तदाकांक्षितपूरणोपपत्तेरिति वाच्यम्, वाक्ये लक्षणामङ्गीकृत्यैकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् । न चास्मदुक्तरीत्याऽध्याहृताख्यातार्थान्वयेऽपि 'पश्य मृगो धावती'तिवदेकाख्यातार्थस्य विध्याख्यातार्थे प्रकारतयाऽन्वयेनाप्येकवाक्यतोपपत्तिः । आख्यातार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वव्युत्पत्तिभङ्गभयेन 'स्योनं ते' इतिवदाख्यातद्वयसत्त्वे भिन्नवाक्यस्यैवापातात् । अन्यथा प्रयाजाद्यङ्गभावनाया अपि इतिकर्तव्य-

तात्वेन प्रधानभावनान्वयापत्तेस्सर्वस्याप्येकवाक्यतापत्तिः । 'पश्य मृगो-धावती' त्यादौ तु पश्येत्यस्य कर्मान्वयं विना शाब्दबोधाजनकत्वाद्युक्तो धावन-भावनायाः कर्मत्वेन तस्यामन्वयः । न हि कर्मान्वयं विना शाब्दबोधापर्यवसान-वदितरकारकान्वयं विना तदपर्यवसानम्, वाक्यमात्रस्य साकांक्षत्वापत्तेः । तस्माद्यजमानपदमात्रे प्राशस्त्यलक्षणामङ्गीकृत्याऽध्याहृताख्यातार्थेऽन्वयाङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तेर्वाक्ये लक्षणाङ्गीकरणम् ।

अर्थवादानां विधिभिः क्वचित् वाक्यैकवाक्यत्वपक्षस्वीकारः

वस्तुतस्तु आख्यातद्वयसत्त्वे वाक्यभेदस्यादोषत्वेन वाक्यलक्षणायां प्रमाणाभावः । तेन 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादौ वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि न काचित् क्षतिः । न चैवं 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादि'त्यादावपि प्राशस्त्यलक्षणया पयोहोमविध्येकवाक्यतानापत्तेर्भिन्नवाक्यतापत्तिः । तत्र वाशब्देनैकवाक्यत्व-प्रतीतेः । 'एकं वृणीत' इत्यादावपि विधायकतया भिन्नवाक्यत्वस्य विकल्पापाद-कतयाऽनुपपत्तेः, अगत्या वाक्ये प्राशस्त्यलक्षणयाप्येकवाक्यत्वाङ्गीकरणम् । न हि तत्र 'यजमानः प्रस्तरः' इतिवदेकस्मिन्पदे लक्षणामङ्गीकृत्य लक्षित-प्राशस्त्यस्योत्तरपदार्थेऽन्वयः सम्भवति । अतस्तत्र वाक्य एव लक्षणा । तेन यत्रैकस्मिन्पदे प्राशस्त्यलक्षणामङ्गीकृत्य तस्येतरपदार्थान्वयमङ्गीकृत्य वाक्यार्थ-पर्यवसानम्, तत्रार्थवाद-विध्योर्वाक्यैकवाक्यता । यत्र तु न तथा, तत्र सर्वत्र वाक्य एव प्राशस्त्यलक्षणामङ्गीकृत्य पदार्थविधयोपस्थितस्य विध्याख्यातार्थे एवान्वयाद्विध्यर्थवादयोः पदैकवाक्यतैवेति युक्तमुत्पश्यामः । तत्सिद्धं लिङा-दिवाच्या शाब्दीभावना प्राशस्त्यज्ञानाद्यनुगृहीता इष्टसाधनत्वाद्याक्षेपमुखेन मुख्यविशेष्यभूतायामाख्यातार्थक्रतावन्वेतीति ।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये विधिवादस्समाप्तः ।

अथ प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यत्वनिरासमुखेन भावनावादः

तार्किकाभिमतप्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्यानुवादः

नन्वाख्यातार्थस्य कृतेर्मुख्यविशेष्यत्वे मानाभावः। तथाहि–तिङुपात्तैकत्वादिसंख्या तावदन्याविशेषणीभूतप्रथमान्तपदोपस्थाप्ये चैत्रादावाश्रयतासम्बन्धेनान्वेतीति तावदविवादम्। स च 'चैत्र ओदनं पचती'त्यत्र कर्त्राख्याते चैत्रः, 'ओदनः पच्यते चैत्रेणे'त्यत्र कर्माख्याते चौदनः, तस्यैवान्याविशेषणत्वात्। इतरस्य कर्मत्वादिविशेषणत्वात्। अत्र च 'चैत्र इव गच्छति मैत्रः' इत्यादौ चैत्रे प्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽपि न तिङुपात्तसंख्यान्वयः, [1]तस्य इवशब्दार्थे सादृश्ये प्रतियोगिताकत्वसंसर्गेण विशेषणत्वात्, अपि तु मैत्रे एव। अत एव 'चन्द्र इव मुखं, चन्द्रश्च भासत' इत्यत्रोभयत्र संख्यान्वयः। उभयोरप्यन्याविशेषणीभूतपदोपस्थाप्यत्वात्। भावाख्याते धात्वर्थस्यान्याविशेषणत्वात्तत्र संख्यान्वयवारणार्थं <u>प्रथमान्तेति</u>। अतश्च तद्वदेवाख्यातोपात्तार्थभावनाया अपि तस्मिन्नेवाश्रयतासम्बन्धेनान्वयः, न तु तस्य मुख्यविशेष्यत्वम्। कालादिव्यतिरिक्ताख्यातार्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्युक्तविधप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमित्येककार्यकारणभावकल्पने लाघवादिति चेत्।

तन्निरासमुखेन भावनामुख्यविशेष्यकत्वस्योपन्यासः

उक्तप्रथमान्तार्थस्यैवाधेयतासम्बन्धेन कृतावन्वयस्य कालादिवत्सम्भवेन तादृशकार्यकारणभावकल्पन एव नियामकाभावात्। न ह्याख्यातार्थभावनायाः प्रथमान्तार्थं प्रति प्रकारत्वेनैवान्वयबोध इत्यत्र नियामकं किञ्चिदस्ति, जैमिनिपाणिन्याद्यनुभवविरुद्धानुभवस्य शपथनिर्णेयत्वात्। [2]'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः' (१-१-२५) इति जैमिनिना क्रियामुख्यविशेष्यकानुभवस्योक्तत्वात्। न चैवं गौतमानुभवोऽप्यस्ति।

१—चैत्रस्येत्यर्थः।

२–'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादि'ति समग्रं वाक्याधिकरणसिद्धान्तसूत्रम्। तस्यायमर्थः-तद्भूतानां-तेषु-पदार्थेषु विद्यमानानां पदानां क्रियार्थेनभावनार्थम्, समाम्नायः-उच्चारणम्, अर्थस्य-वाक्यार्थस्य तन्निमित्तत्वात्-पदार्थनिमित्तत्वात्, पदाभिहिताः पदार्था आकांक्षादिसध्रीचीना वाक्यार्थं लक्षणया बोधयन्ति। एतेन-'अर्थस्यवाक्यार्थस्य तन्निमित्तत्वात्-शब्दैकनिमित्तत्वात्, व्याप्ति-परामर्शनिरपेक्षत्वादित्यर्थः'

तिङुपात्तसंख्याया नामार्थेऽनन्वयोपपादनम्

किञ्च संख्याया अपि तिङुपात्ताया नैव नामार्थे चैत्रादावन्वयः; तस्य[1] प्रथमोक्तसंख्यावरोधात्। न च तस्यास्साधुत्वार्थत्वान्नावरोधकत्वम्। एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या झटित्युपस्थितस्य तस्यान्वयेन विलम्बोपस्थितायास्तिङुपात्ताया एव साधुत्वार्थकत्वौचित्यात्। न चैवं 'चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः' इत्यत्र द्वित्वान्वयानुभवानापत्तिः। द्वित्वान्वयानुभववत् सुपा प्रत्येकैकत्वान्वयानुभवस्याप्यपह्नोतुमशक्यतयाऽवश्यमेकस्यानुभवस्याशाब्दत्वे वाच्ये, पदान्तरोपात्तद्वित्वस्यैव तदौचित्यात्।

आख्यातलक्ष्ये कर्तरि संख्यान्वयोपपादनम्

वस्तुतस्तु तिङो लाघवानुरोधेन कृतौ शक्तावपि [2]वक्ष्यमाणरीत्या कर्त्रादेर्निरूढलक्षणया भानस्यावश्यकत्वात्तत्र चैकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या संख्याया अन्वयेन, न कुत्रापि तस्याः प्रथमान्तेऽन्वयः। अतश्च [3]"**एकपदोपात्तानामेकविशेष्यकत्वमौत्सर्गिकमि**'ति न्यायेन, एककार्यकारणभावकल्पनालाघवानुरोधेन च, यदि संख्याविशेष्ये भावनान्वय इत्याग्रहः; तदाऽस्त्याख्यातलक्ष्य एव [4]कर्त्रादौ उभयान्वयः। न तु प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये। यथा चैवं सति भावनायास्तं प्रति मुख्यविशेष्यत्वम्, तथाऽग्रे निरूपयिष्यामः॥

(से० मी० पृ० ४२) इति सेश्वरमीमांसावचनमुत्स्वप्नायितम्। अत्र सूत्रे क्रिययेत्युक्ते क्रियाशब्दितधात्वर्थेन सह पदार्थान्वय इति धीस्स्यात्, सा मा भूदितिक्रियार्थेनेत्युक्तम्। अन्यथा धात्वर्थस्य क्रियापदमात्रेण लाभेऽर्थपदनिर्देशस्य सूत्रे वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादाख्यातार्थ एव मुख्यविशेष्यम्, न प्रथमान्तपदोपस्थाप्यम्। न्यायपञ्चाध्याय्याम्, काणादवशाध्याय्यां वा प्रथमान्तमुख्यविषयकसमर्पकसूत्रादर्शनात्। ऋष्यनुभवविरुद्धस्वानुभवस्य शपथनिर्णयत्वाच्चेत्यादिकं मनसि निधायाऽऽह 'न चैवामि'ति।

१—प्रथमाविभक्त्युक्तैकत्वसंख्याया शान्ताकांक्षत्वात्।

२—पचतीत्युक्ते कीदृग्विध इति प्रश्नानुरोधादिति वक्ष्यमाणं बोध्यम्।

३—अयं न्यायो लाघवमूलकः, भिन्न-भिन्नयोर्विशेष्यत्वे कार्यकारणभावभेदापत्तेः। एवकारार्थयोः भेदवान् अभाव इत्यनयोर्भिन्नविशेष्येऽन्वयात् औत्सर्गिकत्ववचनम्।

४—कर्त्रादौ द्वित्वान्वय इति पा०

तार्किकमतेन कार्यकारणभावं निष्कृष्य तत्रानुपपत्तिप्रदर्शनम्

किञ्च भवन्मते कालाद्यतिरिक्ताख्यातार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-सम्बन्धेनाख्यातपदज्ञानजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तनामपदजन्यान्याविशेषणीभूतार्थविशेष्यकोपस्थितित्वेन कारणतेत्येवं कार्यकारणभावः पर्यवसन्नः। [1]न चासौ सम्भवति। न पचति चैत्रः, पचत्येव चैत्रः, पचत्यपि चैत्रः इत्यादावाख्यातार्थभावनायाश्चैत्र एवान्वयप्रसङ्गेन नञर्थेऽभावे, एवकारार्थान्ययोगव्यावृत्त्यैकदेशभेदे, अपिशब्दार्थभूते समुच्चये वा अन्वयानापत्तेः, तत्र चैत्रे संख्यान्वयेन, भावनाविशेष्ये संख्याऽन्वय इति

उक्तकार्यकारणभावे निपातासमभिव्याहृतत्वविशेषणदानेऽपि न निस्तारः, अननुगमः, गौरवञ्चेति कथनम्

नियमस्यापि व्यभिचारापत्तेश्च। [2]अत एव निपातासमभिव्याहृतत्वं, नाख्यातेत्यस्य विशेषणम्। संख्यायाश्चैत्रेऽन्वयानापत्तेः। न चोक्तकार्यकारणभावे [3]तेन विशेषणेऽपि, निपातसमभिव्याहृतस्थले संख्या-भावनयोः पृथक्कार्य-कारणभावमङ्गीकृत्य स्वस्वविशेष्येऽन्वयोपपत्तिः।

१–'न पचति चैत्रः' इत्यत्राख्यातार्थकृतेर्नञर्थेऽन्वयस्वीकारात् उक्तकार्यकारणभावे व्यभिचारः, 'पचत्येव चैत्रः' इत्यत्र अन्ययोगव्यावृत्तिरर्थ इत्यभिप्रायेणेदम्, तत्र च भेदवान् अभावश्च एवार्थः, भेदवदेकदेशे भेदे पाककृतेरन्वयात् भेदवतश्च कृता-न्वयात् कृतेश्च अभावे अन्वयात् पाककृतीतरकृत्यभाववानित्यर्थः फलितः। वस्तुतस्तु क्रियासंगतैवकारस्य अत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः, नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ तथाऽनु-भवात्। तत्र च पाककृतेः अभावेऽन्वयः, तस्य च चैत्रव्यापकत्वरूपस्य अत्यन्तत्वस्य निषेधः। पचत्यपि चैत्र इत्यत्र पाकसमुच्चयस्य चैत्रेऽन्वयः। क्रियासङ्गत एवकारोऽयोग-व्यवच्छेदपर इति प्रायोवादः। तेन पचति केवलं चैत्रो न भुङ्क्त इतिवत् पाकभावने-तरभावनाऽभाववान् चैत्र इति तात्पर्येण पचत्येव चैत्र इत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरस्य एव-कारस्य प्रयोगो नानुपपन्न इति ग्रन्थकाराभिप्रायः।

२—अत एव—वक्ष्यमाणदोषादेव। निपातासमभिव्याहृताख्यातपदजन्यशाब्द-बुद्धिं प्रतिप्रथमान्तपदजन्योपास्थितेर्हेतुत्वं बोध्यम्। अत्र च एवकारसत्त्वात् न व्यभिचारः इति।

३—तद्विशेषणेपि इति पाठः।

स्वमते च तत्र लाघवकथनम्

अनेककार्यकारणभावकल्पनापत्तेः। अस्मन्मते त्वेककार्यकारणभावेनैव वक्ष्यमाणरीत्या सर्वेषां भावनान्वयेन भावनाया मुख्यविशेष्यत्वात्तदनापत्तिः।

किञ्च सर्वनिपातसाधारण्येनापि नैकरूप्यम्। 'चैत्र एव पचति, घट एव दृश्यते' इत्यादौ निपातसमभिव्याहारेऽप्युभयोरपि संख्या-भावनयोश्चैत्रेऽन्वयप्रतीतेः[1]। न च क्रियासमभिव्याहृतस्थल [2]एव संख्या-भावनयोर्वैरूप्यम्, [3]नान्यत्रेति नियमोऽपि सम्भवति। [4]पचति न चैत्रः, चैत्रो न पचतीत्यादावुभयथा[5]ऽपि वैरूप्यात्। अतो भवन्मते कार्यकारणभावानन्त्याद्व्यभिचाराच्च न प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य भावनाविशेष्यत्वम्।

भावनामुख्यविशेष्यत्वे युक्तिविशेषः

अपि च [6]ओदनं पचतीत्यत्र प्रथमान्तपदाभावे कारणाभावादेव भावनाप्रकारकबोधानुपपत्तेरितरसामग्रीवशाद् भावानायां मुख्यविशेष्यत्वे बाधकाभावः, न चानुभवानुरोधेन भावनाप्रकारकबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्येवाख्यातपदज्ञानस्य कारणत्वं कल्पयित्वा तादृशबोधार्थं प्रथमान्तपदाध्याहार इति वाच्यम्; अनुभवस्य शपथनिर्णेयत्वेन तत्कार्यकारणभावकल्पने गौरवात्। न च तवापि 'पण्डितश्चैत्रः' इत्यादावाख्यातपदाभावे प्रथमान्तस्य मुख्यविशेष्यत्वापत्तिः। सुबर्थप्रकारकबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्येव सुब्ज्ञानस्य कारणत्वात्,

---

१—विशेष्यसंगतैवकारस्थले।

२—क्रियासमभिव्याहृतनिपातस्थले पचत्येव इत्यादौ।

३—वैरूप्यं=भिन्नविशेष्यकत्वम्।

४—**पचति न चैत्रः** इत्यत्र चैत्रान्यः पचतीत्यर्थो बोध्यः, अत्र च नञः चैत्रेऽन्वयात् क्रियासमभिव्याहाराभावात्। तथापि संख्या-भावनयोरेकत्रान्वयात् चैत्रो न=चैत्रभिन्नः पचति, अत्रापि संख्याभावनयोरेकत्रैवान्वयः।

५—उभयथापि—निपातसमभिव्याहारे, तदसमभिव्याहारे च।

६—**अपि चेति**—इदं च प्रथमान्तमुख्यविशेष्यकत्वनियमवादिनं प्रत्युक्तम्। वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिवादे घट इत्यादौ प्रथमार्थैकत्वमुख्यविशेष्यकबोधाङ्गीकारात् नायं पक्षः तार्किकसम्मतः।

[1]वक्ष्यमाणरीत्या प्रथमाया अपि संख्यातिरिक्तार्थसद्भावाच्च। अनतिरिक्तत्वेऽपि प्रथमान्तनामपदोपस्थाप्यप्रकारकबोधत्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदज्ञानस्य [2]कारणत्वाकल्पनेन तादृशस्थले आख्यातपदाध्याहारोपपत्तेः। न च विनिगमनाविरहः, स्मृत्यनुमतत्वेन तस्यादोषत्वात् [3]'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इत्यनुशासनज्ञानाभावे निरुक्तबोधस्येष्टत्वाच्च।

किञ्च भावनाप्रकारकबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्याख्यातपदज्ञानत्वेन कारणत्वे 'चैत्रेण सुप्यते, गगनेन स्थीयते' इत्यादिभावाख्यातस्थले प्रथमान्तपदाध्याहारापत्तिः। अथ तत्राख्यातार्थविशेष्यकबोधमेवाङ्गीकृत्य कारणतावच्छेदके भावभिन्नत्वं निवेश्यते, तदा तदपि गौरवम्। अस्मन्मते तु सर्वत्र आख्यातार्थविशेष्यकत्वाद्भावाख्यातस्थले च कर्तुरनभिधानेन प्रथमान्तस्याप्रसक्तिः।

किञ्च यदि अन्याविशेषणीभूतप्रथमान्ते भावना-संख्ययोरन्वयः, तदा चैत्र एव पचति, 'घट एव दृश्यते' इत्यादौ कुत्र भावना-संख्ययोरन्वयः, कथं वा शाब्दबोधः। न तावच्चैत्रादौ, तस्यैवकारार्थभूतान्ययोगव्यावृत्त्येकदेशे भेदे प्रतियोगिताकत्वसंसर्गेण विशेषणत्वात्, नाप्येवकारार्थभूतायां व्यावृत्तौ प्रतियोगिताकत्वसंसर्गेण भावनायाः, आश्रयतासंसर्गेण च एवकारार्थभूते अन्यस्मिन् संख्याया अन्वयः, तयोः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावात्। न चान्ययोपरि सुपो लोपेन 'दधि तिष्ठती'तिवत् प्रथमान्तत्वाविरोधः। तथात्वेपि 'चैत्रः एव पचतो'त्येकवचनप्रयोगाच्च।

अत एव पचतिपदस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण वारद्वयमन्वयमङ्गीकृत्य पाकानुकूलकृतिमच्चैत्रभिन्नः पाकानुकूलकृत्यभावाश्रय इत्येवमेवकारार्थैकदेशविशेष्यकशाब्दबोधः-इत्यपास्तम्, तद्बहुत्वेनैकवचनस्य तत्रान्वयानुपपत्तेः। चैत्रस्यान्यविशेषणतया तत्राप्यन्वयानुपपत्तेश्च।

न च चैत्रपदस्य विशेष्यतया, विशेषणतया च वारद्वयमर्थबोधकत्वम्। ततश्च पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रः पाकानुकूलकृत्यभाववांश्चैत्रान्य इति शाब्दबोधः।

१—सुबर्थप्रकारकबोधं प्रत्येव सुब्ज्ञानं कारणम्, अतः सोमेनेत्यादौ करणत्वं भावनान्वयि। एकत्वं तु कारकान्वयि समानाभिधानश्रुतेः। न कुत्रापि तदर्थो विशेष्यम्, न च एकत्वं चैत्रेऽन्वेति, तथा च 'एकश्चैत्रः पण्डितः' इति बोधः, प्रथमायासंख्यातिरिक्तार्थसद्भावेन तस्यैव विशेष्यत्वात्।

२—कारणत्वकल्पनेनेति–मु० पु० पा०।

३—भवन्तीति लटः प्राचां संज्ञा।

इतराविशेषणत्वञ्च विशेष्यत्वाभावविशिष्टं यद्विशेषणत्वं तदभाव इति वाच्यम्। तथात्वेऽपि 'चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः, इति 'चैत्रो मैत्रादयश्च गच्छन्ती' तिवद् द्विवचन–बहुवचनयोरव्याप्तेः। न च 'चैत्रो गच्छति न मैत्रः' इतिवदेक-वचनोपपत्तिः। तथात्वे तत्र गच्छतिपदानुषङ्गेण भिन्नवाक्यवदिहापि मुख्य-विशेष्यभेदेन भिन्नवाक्यत्वापत्तेः। अस्मन्मते तु चैत्रवृत्तिश्चैत्रान्यावृत्तिश्चैक-कर्तृका भावनेति बोधः। भेदे च चैत्रप्रतियोगिकत्वं पाष्ठिकम्। एवकारस्यैव वा तत्र लक्षणेति न विरोधः।

भावनामुख्यविशेष्यकत्वस्यानुभविकता

वस्तुतस्तु पचति चैत्रे, मैत्रे चाऽपचति 'कीदृशौ चैत्रमैत्रावि'ति प्रश्ने चैत्र एव पचतीत्युत्तरापत्तिः, अत एव कीदृशश्चैत्र इति प्रश्ने पचतीत्युत्तरापत्तेर्न प्रथमान्तविशेष्यको बोध इत्युक्तम्। कीदृशी कृतिरिति प्रश्नोत्तरन्तु न, लिङ्गा-नास्कन्दितत्वादित्यप्युक्तम्। अतोऽनुभवसिद्धमेव भावनामुख्यविशेष्यकत्वम्।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये
भावनावादस्समाप्तः।

अथ प्रथमाप्रयोजकविचारः

किञ्च सत्यपि संख्या-भावनोभ[1]यसाधारण्येनोक्तविधप्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणत्वे भवन्मते प्रथमा-तृतीयादिप्रयोजकं किम्? न तावत् [2]कर्त्राद्यभिधानानभिधाने तत्प्रयोजके, तस्य त्वयाऽनङ्गीकारात्। नापि संख्याभिधानानभिधाने, संख्यायास्सर्वत्राख्याताभिधेयत्वेन सर्वत्र प्रथमापत्तेर्द्वितीयादिविभक्त्यभावप्रसङ्गात्। अथ तिङुपात्तसंख्यान्वयित्वमेव प्रथमाप्रयोजकम्। तदन्वयश्च यगादिसमभिव्याहारसत्त्वे कृतिविषयत्वाख्यफलाश्रये कर्मणि, शबादिसमभिव्याहारे कृत्याश्रयाख्ये कर्तरि, [3]यादृशसमभिव्याहारे आख्यातस्य कर्तृवाचित्वं वैयाकरणमते, मीमांसकमते वा कर्तृलक्षकत्वम्, तादृशसमभिव्याहारे तिङुपात्तसंख्यायाः कृत्याश्रयरूपकर्तृगामित्वम्। [3]यादृशसमभिव्याहारे च तयोर्मते कर्मपरत्वं, तादृशसमभिव्याहारे तिङुपात्तसंख्यायाः कृतिविषयरूपकर्मगामित्वम्। अतस्तादृशसंख्याभिधानमेव संख्याविशेष्यवाचिनामपदोत्तरप्रथमाप्रयोजकम्। तादृशसंख्यानभिधानं तु तद्विशेष्यवाचिनामपदोत्तरकर्तृ-कर्माद्यभिधायकतृतीया–द्वितीयादिविभक्तिप्रयोजकम्। अत एव भावाख्यातस्थले कर्तृ–कर्मगतसंख्यानभिधाना'च्चैत्रेण सुप्यत इति तृतीया, चैत्रेण पच्यते ओदनः' इत्यत्र कर्माख्याते कर्मवाचिपद एव प्रथमा, चैत्रः पचतीत्यत्र कर्त्राख्याते कर्तृवाचिपदे एवेति व्यवस्थालाभ इति चेत्,

तथात्वे चैत्रेण पाचकस्य पुत्रः, ओदनः पक्वस्य विक्लृत्तिरित्यादिप्रयोगापत्तेः। कृत्प्रत्ययेन कर्तृ-कर्मगतसंख्याया अनुक्तत्वात्। चैत्रस्य पाचकस्य पुत्रः, ओदनस्य विक्लृत्तिरिति प्रयोगानापत्तेः।

'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्'

इत्यादावपि प्रथमानापत्तेश्च। न च तत्र कृत्प्रत्ययेन, निपातेन च कर्त्राद्यभिधानादेव प्रथमासिद्धिः। संख्या—कर्त्राद्यन्यतरानभिधाने च तृतीयादिरिति सूत्रार्थ इति वाच्यम्। तथात्वेऽपि 'चैत्र इव गच्छति मैत्रः' इत्यादौ चैत्रे प्रथमानापत्तेः। गच्छतीति तिङा चैत्रगतसंख्यायाः, चैत्रगतकर्तृत्वस्य चानुक्तत्वात्।

१—उभयसाधारण्येन=आख्यातार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणत्वाङ्गीकारेण।

२—कर्त्राद्यभिधाने इति मु० पु० पा०।

३—तादृशेति मु० पु० पा०।

यत्तु–कृत्यनभिधाने तृतीया, फलानभिधाने द्वितीया, अभिधाने तु सर्वत्र प्रथमेति-मतम्। तदपि न। भावाख्याते भावनाभिधानेन प्रथमापत्तेः। कर्माख्याते ऽपि क्रियत इति विवरणानुरोधेन कृतिवाचित्वस्य आवश्यकत्वात् प्रथमापत्तेश्च।

अस्मन्मते तु सत्यपि तिङो भावनावाचित्वे वक्ष्यमाणरीत्या कर्त्रादेरपि लक्षणयाऽभिधानात् कृत्प्रत्ययेन, साम्प्रतमिति निपातेन च शक्त्यैव कर्त्राद्यभिधानात् सर्वत्र प्रथमोपपत्तिः। साम्प्रतमिति निपातेन योग्य इत्यर्थकेन कर्माभिधानात्। चैत्र इवेत्यादावपि इवशब्देन गमनकर्तृत्वरूपसादृश्याभिधानात् कर्त्रभिधानम्। चन्द्र इव मुखमित्यादावपि अस्तीति क्रियापदाध्याहारस्यावश्यकत्वादाह्लादकत्वावच्छिन्नसत्ताश्रयत्वरूपकर्त्रभिधानम्।

अत एव क्त्वाप्रत्ययेनापि समानकर्तृकत्वाभिधानात् 'चैत्रः पक्त्वा चैत्रो-भुङ्क्ते' इत्यत्राद्यचैत्रपदेऽपि प्रथमोपपत्तिः। न चैवं चैत्रेण पक्त्वा चैत्रेण भुज्यत इत्यत्राद्यचैत्रपदे तृतीयानापत्तिः, क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरुपादानादिति वाच्यम्। तत्र 'आत्मानमात्मना वेत्सि, अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादिवत् करणत्वस्य तृतीयार्थत्वात्।

अत एव 'यद्वृत्ति (क)कारकं स्वान्वयिक्रियाप्रतिपादकेन पदेन वृत्त्या प्रतिपाद्यते, तत्त्वं प्रथमाप्रयोजकीभूताभिहितत्वमि' [भा० दी० पृ० ४८] त्युक्तं भाट्टदीपिकायाम्। अस्तिचेदं चैत्रः पचति, ओदनः पच्यत इत्यादौ, चैत्रादिवृत्ति-

---

अत्रेदं बोध्यम्। भावनावाचिन आख्यातस्य कर्तरि निरूढलक्षणा, अनन्यलभ्यश्शब्दार्थ इति न्यायात्। विस्तरेणचायमर्थः कर्त्रधिकरणे रहस्यकृता प्रतिपादितोऽस्ति, तदर्थावगमाय तत्रत्यभाट्टदीपिकाग्रन्थोऽधस्तादुद्ध्रियते। तथा हि—वस्तुतस्तु न तस्य वाच्यत्वम्, प्रतीतेरन्यथाऽप्युपपत्तेः। तथाहि आख्यातात्तावत् कर्ता कृतिरेकत्वादिकं प्रतीयत इत्यविवादम्। तत्रानेकार्थबोधकपदे सर्वत्रैवैकत्र शक्तिः, अपरत्राक्षेपादीत्यपि तथैव। इतरथाऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः। तत्र च नियामकापेक्षायां प्रधानेन गुणभूतस्य लोके आक्षेपदर्शनात्प्राधान्यं तावन्नियामकम्। तच्च यथा 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इत्यनया स्मृत्या कृदन्तादिनामसु सत्त्वरूपस्य कर्तुरेव प्राधान्यावगमाद् वाच्यत्वम्, न कृतेः, लक्षणादिनाऽपि तत्प्रतीत्युपपत्तेः, एवमाख्याते 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति स्मृत्या भावनाया एव प्राधान्यावगमाद्वाच्यत्वम्, नाश्रयस्य कर्तृ-कर्मादेः लक्षणयाऽपि तत्प्रतीतेः। अत एव यत्र न किञ्चित्प्राधान्यनियामकम्, तत्रैव घट-घटत्वादौ नागृहीतविशेषणान्याय इत्यादि कौस्तुभे स्पष्टम्। यत्र तु नैकत्वादौ व्यभिचारादाक्षेपः, तत्रातिरिक्तैव शक्तिः, न तु कर्त्रादौ।

क—कारकत्वमिति मु० पु० पा०

कर्तृत्व-कर्मत्वादेर्निरुक्तक्रियापदेनाभिधानात्। 'पाचकेन गम्यते' इत्यादौ च कृदुपात्तस्य पुरुषस्य गमनक्रिययैवान्वयः, न तु पाकक्रियया। प्रथमं तस्या एव तस्मिन्नन्वयात्। अन्वयश्चात्र प्राथमिकशाब्दबोधविषयीभूत एव विवक्षितः। तेन 'औदुम्बरो यूपो भवति, स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यूप-स्वर्गादीनां प्रथमया कर्मत्वादिलक्षणायामपि प्राथमिकयूपकर्तृकभवनाश्रयत्वादिशाब्द-बोधे कर्तृत्वस्योक्तत्वात् प्रथमोपपत्तिः। न च तत्र प्रमाणाभावः। तथात्वे धर्मिज्ञानाभावेन वैयर्थ्यप्रतिसन्धानाभावात्तात्पर्यज्ञानाभावेन लक्षणानुपपत्तेः।

अत एव यत्रान्वयानुपपत्त्यैव लक्षणा, तत्र लक्षणाजन्यशाब्दबोधस्यैव प्राथमिकत्वात्, तत्र च कर्तृत्वानुक्तौ प्रथमान्तपदस्यायोग्यत्वमेव। यथा—अग्निना चैत्रः पाके यतत इत्यर्थे अग्निश्चैत्रः पाके यतत इति। अत्र हि प्रथमायाः-करणत्वलक्षणया शाब्दबोधः। अत्र हि अन्वयानुपपत्त्यैव करणत्वलक्षणा। अतस्तत्र लक्षणातः पूर्वं शाब्दबोधाभावादयमेव बोधः प्राथमिको वाच्यः। न च तदानीं भासमानं करणत्वं स्वान्वयिक्रियाप्रतिपादकेन यतत इति पदेनोक्तम्। यत्तु यतत इत्यनेनोक्तं कर्तृत्वम्, न तदग्निवृत्तीति प्रथमाप्रयोजकरूपाभावात् तद्वाक्यं तस्मिन्नर्थेऽसाधु। उक्तविधं तद्वृत्ति कर्तृत्वं न कर्माख्यातेनाभिहित-मिति, युक्तैव तत्र तृतीया।

एवं 'चैत्रेण भुक्त्वा गम्यते' इत्यत्र चैत्रस्य भुजिक्रियायामनन्वयात् गमन-क्रियायामन्वयाङ्गीकारेण तृतीयोपपत्तिः। एवञ्च 'पक्त्वौदनो भुज्यते' इत्यादौ पचिधातोः कर्माकांक्षायां द्वितीयान्तौदनपदाध्याहारेण वाक्यपूरणम्। न हि प्रधानक्रियायामुक्तस्य कारकस्य गुणभूतक्रियायामप्युक्तिरिति नियमे प्रमाण-मस्ति, येनाध्याहारं विनाऽपि वाक्यं पूर्येत। तथात्वे 'ओदनं भुक्त्वा शास्त्रं पठ्यते'

ख—इत्यादाविति मु० पु०

या तु स्मृतिः, तत्र प्राञ्चः—'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनम्' इति संख्याशास्त्रेण लः कर्मणि' इत्यादेरेकवाक्यता। अत्र हि 'द्व्येकयोः' इत्यत्र भावप्रधानो निर्देशः द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः। अन्यथा द्व्येकेषामिति बहुवचनापत्तेः। तथा च कर्त्रादौ वर्तमानेष्वेकत्वादिषु लकारादेशभूततिबाद्येकवचनादीनि भवन्तीति सूत्रद्वयार्थः, न तु कर्त्रादौ लकारश्शक्त इति। न चैवं कर्त्रादेरनभिहितत्वात्तत्र तृतीयाद्यापत्तिः, शक्त्याऽन-भिधानेऽपि लक्षणयाऽभिधानादिति।

अत्रानभिहितत्वम्-अभिहितत्वाभावः। तच्चाभिहितत्वं न तिङादिवाच्यत्वम्, तत्प्रतिपाद्यत्वमात्रं वा। तथात्वे 'पाचकेन गम्यते, चैत्रेण भुक्त्वा गम्यते' इत्यादौ तृतीयाद्य-नापत्तेः, कृत्प्रत्ययेन कर्तुरुपात्तत्वात्, क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकत्वोक्त्या कर्तुरुपादानाच्च

['श्रुत्वाप्यर्थं नानुमतः स्तेन सोऽर्थः कुबुद्धिने']त्यादौ द्वितीयाप्रयोगो नोपपद्येत। अतस्सकर्मकधातूत्तरक्त्वाप्रत्ययस्थले द्वितीयान्तौदनपदाध्याहारेऽपि कर्तृविशेषवाचिपदं विनाऽपि शाब्दबोधोपपत्तेः 'चैत्रेण भुक्त्वा गम्यते' इति प्रयोगे बाधकाभावः। यदित्वस्मिन्पक्षे चैत्रो भुक्त्वा चैत्रेण गम्यत इति प्रयोगापत्तिरिति विभाव्यते, तदा माऽस्तु क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्व-पूर्वकालत्वयोश्शक्तिः। किन्तु भावकृत्त्वात् भाव एव, तस्यैवोत्तरक्रियायां समानकर्तृकत्व-पूर्वकालत्व-संसर्गेणान्वयः-इति।

संबोधनप्रथमाप्रयोजकनिरूपणम्

इदञ्च असंम्बुद्धिविषये, सम्बोधनप्रथमायाः स्वतन्त्रविधेयत्वात्। अतएव तद्वृत्तिकर्तृत्वानभिधानेऽपि चैत्र मैत्रः पचतीति प्रयोगः।

एवञ्च 'चैत्रः पक्त्वा चैत्रो भुङ्क्ते' इत्यप्रयोग एव। प्रधानक्रियायामुक्तस्य कर्तृकारकस्यैव गुणभूतक्रियायामप्युक्तिरिति नियमाङ्गीकारेण वा तस्य साधुत्वम्। प्रधानक्रियावाचिनः कर्त्राख्यातत्वे क्त्वाप्रत्ययस्यापि समानकर्तृकत्वादौ लक्षणेति वा ध्येयम्। अत एव 'चैत्रेण पक्त्वा चैत्रो भुङ्क्ते' इत्यप्यप्रयोगः। अत एव मयैव पक्त्वा मयैव भुज्यते इत्यत्रापि कर्तर्येव तृतीया। 'पक्त्वौदनो भुज्यते इत्यादौ कर्मकारकाध्याहार एव ओदनं भुक्त्वा शास्त्रं पठ्यत इत्यादयः प्रयोगाश्च सुखोपपादाः।

एवं पचनी स्थाली, दानीयो ब्राह्मणः; कुठारः करणमित्यादौ अधिकरणत्वादेः कृदुक्तत्वात्प्रथमोपपत्तिः।

न चैवमपि यत्र तिङन्तोपरि पचतितरां, पचतिकल्पम्, पचतः कल्पम्, पचन्तिकल्पमित्यादावतिशयार्थकः, ईषदसमाप्त्यर्थको वा प्रत्ययः कृतः, तस्य

नाप्यभिहितसंख्याकत्वं चैत्रेण पक्व इतिवत्, चैत्रेण पाचक' इति प्रयोगापत्तेः। विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्.................................इत्यादि।

भुजिक्रियायामनन्वयात् गमनक्रियायामेवान्वयाङ्गीकारात्तृतीयोपपत्तिः। 'मयैव-पक्त्वा मयैव भुज्यते' इत्यत्र तु पक्त्वा इत्यनेन कर्तुरुपात्तत्वान्न कर्तरि 'मया' इत्यादि तृतीया। अपि तु 'आत्मानमात्मना वेत्ति' 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादिवत् करणे इति न काचिदनुपपत्तिः। पक्त्वौदनो भुज्यत इत्यादौ तु पचधातोः कर्माकाङ्क्षायां द्वितीयान्तौदनपदाध्याहारेण वाक्यपूरणम्। न हि प्रधानक्रियायामुक्तस्य कारकस्य गुणभूतक्रियायामप्युक्तिरिति नियमे प्रमाणमस्ति, येनाध्याहारं विनाऽपि वाक्यं समर्थ्येत। तथा च 'ओदनं भुक्त्वा शास्त्रं पठ्यते' [श्रुत्वाऽप्यर्थं नानुमतस्तेन सोऽर्थः कुबुद्धिना] यद्वृत्तिकारकं स्वान्वयिप्रधानक्रियाप्रतिपादकेन पदेन वृत्त्या प्रतिपाद्यते तत्त्वमभिहितत्वम्, तदभावोऽनभिहितत्वं, तत्र तृतीया इति संक्षेपः।

तद्धितत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञया प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षायां प्रथमान्तत्वात्तत्र प्रथमाप्रयोजकरूपाभावः। तद्वृत्तिकर्तृत्वस्य तिङाऽनुक्तत्वात्। ईषत्वाद्याश्रयस्य भेदसम्बन्धेन पाकभावनायामेवान्वयादिति वाच्यम्। तादृशस्थले धातोरेव ईषदसमाप्त्यादौ लक्षणाङ्गीकारात्। कल्पबादिप्रत्ययस्य लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वाङ्गीकारेण तदर्थान्वयस्यैवाऽनङ्गीकारे तत्रत्यप्रथमायास्साधुत्वमात्रार्थत्वात्। अत एव शाब्दबोधजनकप्रथमाया एवेदं प्रयोजकम्, न तु साधुत्वार्थायाः। तस्यास्तु प्रथमातिक्रमे कारणाभाव[1] एव।

अभिधानानभिधानयोः केषांचिन्मतेन प्रयोजकविचारः

केचित्तु—कृदादिभिरनभिहितत्वमेव तृतीयादिविभक्तिप्रयोजकम्। प्रथमायां तु कर्तृत्वाभिधानम्, कर्तृत्वाद्यविवक्षा च प्रयोजिका। अतश्च पचतिकल्पमित्यादौ विभक्त्यर्थाविवक्षायां प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षायां प्रथमोत्पत्तावपि बाधकाभावः। अत एवाऽविवक्षाविरहविशिष्टानभिधानं तृतीयादिप्रयोजकम्, तदभावः प्रथमाप्रयोजक इत्येवानुगमः। न चैवमपि प्रकारतया करणत्वाद्यविवक्षायां भवन्मते करणत्वादिसंसर्गेण काष्ठादीनां भावनान्वयापत्तेः चैत्रः काष्ठानि स्थाली ओदनः पचतीति प्रयोगापत्तिः। परमते हि तेषां धात्वर्थेऽन्वयात्तत्र चाऽभेदसम्बन्धेनैव नामार्थान्वयान्न तथाप्रयोगापत्तिः। तेषामपि 'दधि-पश्यती'त्यादिवत् काष्ठकरणत्वलक्षणया प्रयोगापत्तिरनिवार्यैव। भवन्मते तु

अत्र वदन्ति-एवं सति ल इति षष्ठ्यन्तं तिबाद्यन्वितं वाच्यम्, प्रथमान्तस्यानन्वयात्। अतश्च 'लस्य' इति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिः। 'लादेशभूतशानजादेः कर्त्रादिवाचित्वानुपपत्तिश्च। न च 'कर्तरि कृत्' इत्यनेन तद्वाचित्वम्। तथात्वेऽपि कर्मणि, भावे चाकर्मकेभ्यस्तत्प्राप्तेः सूत्रान्तराविषयत्वात्। अत एवं परिहर्तव्यम्-ल इति प्रथमान्तं कत्रादावेवान्वेति। नन्वेतावता तस्य वाच्यत्वम्। लाघवेन वृत्त्या तद्गम्यत्वस्यैव शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन शक्त्यंशे तद्व्यापाराकल्पनात्। सा तु प्राधान्यं विनैव सिद्ध्यतीति सिद्धमाख्याते कर्त्रादेरवाचकत्वम्, शानजादौ च वाच्यत्वमिति 'लस्य' इति सूत्रस्य च तिबादीनां लादेशत्वविधायकस्य न वैयर्थ्यम्।

अतः कर्तुरवाच्यत्वात्, वाच्यत्वेऽपि वा प्राधान्यस्य दूरभ्रष्टत्वान्न पुरुषधर्मत्व-क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे। एतेन लक्षणया तस्योपस्थितत्वादेव तत्कल्पनेति निरस्तम्।

प्रयोजनम्—त्वाद्यपक्षे स्मार्तं प्रायश्चित्तम्। क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे फलितसंस्कारकत्वाद्यजमानेनैव विधि-प्रतिषेधार्थसम्पादनम्। न तु समाख्ययाऽध्वर्युनियमः। शुद्धक्रतुधर्मत्वे तु विधिषु सति सम्भवे तया नियमः। निषेधेषु तु तस्या नियामकत्वासम्भवात्कर्तृमात्रेण वर्जयितव्यमिति च—इति।

१—प्रयोजक इति शेषः

सर्वस्याख्यातार्थ एवान्वयात् तत्र च नामार्थस्यापि चैत्रादेर्भेदसंसर्गेणान्वयाङ्गीकारात् काष्ठादीनामप्यन्वयोपपत्तिरिति वाच्यम्। एतादृशप्रयोगापत्तिभयादेव मयाऽपि स्वबोधककृदाद्यभिहितकारकवाचिनामभिन्ननामार्थस्य तद्गतलिङ्गसंख्यादेर्वा क्रियासम्बन्धे सुबुपात्तलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तद्वितीयादिविभक्त्युपस्थितार्थद्वारकत्वं तन्त्रमिति नियमस्य कल्पनात्। स्वपदं स्वान्वयिक्रियापरम्। अत्र नामार्थस्यापि चैत्रादेः पचतीत्यादौ साक्षादेव क्रियायामन्वयात् भिन्नेत्यन्तम्। पाचकमानयेत्यादौ कृदाद्यभिहितकारकवाचिनोऽपि पाचकपदस्यानयनानुकूलकृतावन्वये द्वितीयोपस्थापितकर्मत्वद्वारत्वस्यावश्यकत्वात्स्वबोधकेत्युक्तम्। पाचकः पक्कमित्यादावपि लक्षणया भावनाबोधस्य वक्ष्यमाणत्वात्, तत्र काष्ठादीनामन्वये तत्र करणत्वादिबोधकतृतीयादि आवश्यकम्। अत एवैतन्नियमानुरोधेनैव कौस्तुभादौ प्रातिपदिकार्थस्य सुबुपात्तलिङ्गसंख्ययोश्च साक्षाद्भावनान्वयो नाङ्गीकृतः। अतः पचतिकल्पमित्यादौ प्रतिपादिकार्थमात्रविवक्षायां प्रथमा—इत्याहुः।

उक्तमतखण्डनम्

तन्न। एवमपि ईषदसमाप्तेः कल्पप्प्रत्ययवाच्याया भावनया सह भेदसम्बन्धविवक्षया षष्ठ्यापत्तेर्दुवारत्वात्। ईषदसमाप्तेरपि तादृशनामार्थतया निरुक्तक्रियासम्बन्धे द्वितीयादिविभक्त्यर्थद्वारकत्वाभावाद् व्यभिचारापत्तेश्च। अतोऽन्यत्र व्याकरणस्य वृत्तिबोधकत्वेऽपि प्रकृते तात्पर्यग्राहकतामात्रपरतेति युक्तमुत्पश्यामः।

पचतिकल्पमित्यादेर्मतान्तरेणान्वयोपपादनम्, तन्निराकरणं च

केचित्तु-पचतिकल्पमित्यादौ तिष्ठतीत्यध्याहारात् पाकभावनावृत्तिरीषदसमाप्तिस्तिष्ठतीत्यर्थः। अस्मिंश्च पक्षे पचतीति तिङर्थोऽपि कल्पप्प्रत्ययार्थेन भेदसम्बन्धेनान्वेति, एकपदोपात्तत्वात्। अतश्च कल्पप्प्रत्ययस्य वाचकत्वेऽपि तस्य तिष्ठतीत्यत्रैवान्वयात् प्रथमोपपत्तिरित्याहुः। तन्न। बहुत्वविवक्षायां पचन्तिकल्पाः इत्यस्याप्यापत्तेः। एवञ्चास्मन्मते सर्वत्र प्रथमाप्रयोजकरूपलाभस्सुलभः, नतु भवन्मत इति सिद्धम्।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये
प्रथमाप्रयोजकविचारस्समाप्तः

अथ कर्तृलक्षणावादः

आख्यातस्य कर्तृलक्षकत्वे प्रमाणकथनम्

नन्विदमाख्यातस्य कृतिवाचिनः कर्तृलक्षकत्वे सिद्धेऽप्यत्, तत्रैव तु प्रमाणाभाव इति चेत्, पचतीत्युक्ते कीदृग्विध इति प्रश्नस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। न हि धर्मिज्ञानं विना धर्मविशेषप्रश्नो युज्यते। न च धर्मिज्ञानं त्वन्मते सम्भवति, पचतिपदार्थपाकप्रकारकानुकूलतासंसर्गकाख्यातार्थविशेष्यकाखण्ड-वाक्यार्थबोधस्यैव जननात्। प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिरूपकारणाभावेन कृति-प्रकारकाश्रयविशेष्यकबोधस्य जनयितुमशक्यत्वात्। यद्यपि भवन्मते कृति-प्रकारकबोधं प्रति आख्यातपदज्ञानत्वेनापि कारणताऽस्ति, तथापि तत्कार्यतावच्छे-दकं यदि कृतिप्रकारकबोधत्वम्, तदा आश्रयज्ञानाभावाद्धर्मिज्ञानाभावस्सुलभ एव। यदि तु कृतिप्रकारकाश्रयविशेष्यकबोधत्वम्, तदाऽपि तत्र प्रथमान्त-पदजन्योपस्थितेरपि दण्डचक्रादिवत् समुच्चित्यकारणत्वात् तदभावेनाभावः सुलभः। अतोऽवश्यं प्रश्नोपपादकधर्मिज्ञानार्थम्, प्रथमान्तपदाध्याहारार्थं चाश्रयज्ञानं वाच्यम्।

तच्च शाब्दम्, मानसम्, स्मरणं वेति विप्रतिपत्तिः। तत्र 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (३-४-६९) इत्यनुशासनाच्छाब्दमेव। अत्र चकारात् "कर्तरि कृत्" (३-४-६७) इति सूत्रीयस्य कर्तरीत्यस्यानुकर्षणात् कर्तर्यपि लकार-लाभः। इदं हि न लकारस्य कर्त्रादौ शक्तिरित्येवम्परम्। पदार्थे वृत्तौ च तात्पर्य-कल्पने गौरवात्। लाघवेन कृतौ शक्तावधारितायां तदनुशासनस्य निरूढ-लक्षणयैव व्याख्येयत्वाच्च। कर्तुर्मानसत्वे तत्र संख्यान्वयानुपपत्तेः। पचतीत्ये-तावन्मात्रश्रवणे कर्तरि एकत्वसंशयापत्तेश्च। पचतीति पाचक इत्येवं कृदर्थ-विवरणाच्च। अत आश्रयज्ञानस्य शाब्दत्वमुक्तम्।

कर्तुश्शाब्दत्वे लाघवप्रदर्शनम्

[1]युक्तञ्चैतत् आख्यातोपात्तसंख्याप्रकारकशाब्दबोधं प्रति आख्यात-पदस्य प्रथमान्तपदापेक्षयोपस्थितत्वेनाख्यातपदजन्योपस्थितित्वेन कारणत्व-कल्पने लाघवम्। अतो लाघवादनुशासनात् धर्मिज्ञानानुरोधात् आख्यातस्य कर्त्रादौ लक्षणा।

१—प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात् सुबर्थे कारकादेरेव प्राधान्यम्। लिङ्ग-संख्यादेस्तु समानाभिधानश्रुत्या तदन्वयित्वम्। तच्च साक्षादयोग्यमिति, पदश्रुतेः, योग्यतारूपालिङ्गाच्च

कर्तुः संसर्गविधया भानवादिमतनिराकरणम्

एतेन एकत्वादेरस्मन्मते कर्त्रादिघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैव भावनान्वयात्कर्त्रादेः सांसर्गिकविषयतयैव बोध इत्यपास्तम्। पाककर्ता एको न-वेत्यस्य संशयस्य पचतीत्यतो व्युदासानुपपत्तेः, अनुशासनवैयर्थ्यापत्तेश्च लक्षणेति न कश्चिद्विरोधः। धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानाभावात्पाककर्ता क इति संशयानापत्तेश्च। न च क्वचिदपि शक्तिमात्रजन्यशाब्दबोधाभावे तस्यैव पदस्यार्थान्तरलक्षकत्वासम्भव इत्यत्र प्रमाणमस्ति। मुख्यार्थासम्भवस्येवार्थान्तर-बोधानुपपत्तेरेव लाघवतर्कसहकृतायाः लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात्। तत्रापि शबादिविकरणस्थले कर्तरि, यगादिविकरणस्थले च कर्मणीत्येवं व्यवस्थया लक्षणा। लक्ष्यतावच्छेदकञ्चाश्रयत्वं कर्तृत्व-कर्मत्वादि, अखण्डोपाधिर्वा।

कर्तृत्वादेरखण्डोपाधित्वप्रसाधनम्

कर्तृत्वादिकं हि कृत्याश्रयत्वादिसमनियतोऽखण्डधर्मोऽनुगतव्यवहार-साक्षिकः, न तु कृत्याश्रयत्वादिकमेव। तथात्वे चैत्रेण पाकः क्रियत इत्यत्र चैत्रेण पाक इत्येतावतैव चैत्रनिष्ठकृतिसाध्यः पाक इत्यर्थबोधोपपत्तेः पुनः क्रियत इति कृतिवाचकपदप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेः। अतः कर्तृत्वादिकमखण्डमेव तृतीयाद्यर्थः। तस्य चाश्रयत्वादिवदेव कृत्यादिनिरूपितत्वादिधर्मकल्पनाच्चैत्रनिष्ठकर्तृत्व-निरूपककृतिसाध्यः पाक इत्यर्थबोधोपपत्तिः। इदञ्च परमतेनोक्तम्, स्वमते उक्तकृतिसाध्यत्वं पाकवृत्तीत्येवं शाब्दबोधस्य वक्ष्यमाणत्वात्। सर्वथा कर्तृत्वादिकमखण्डोपाधिः,। इष्टञ्चैतत्प्राचां दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वसिद्ध्यर्थम्, अग्निषोमयोर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वसिद्ध्यर्थञ्च। अन्यथा कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य, त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपस्य च देवतात्वस्य, आश्रयभेदेन भिन्नतया व्यासज्य-वृत्तित्वसिद्धान्तानुपपत्तेः। अतः कर्तृत्वम्, कर्मत्वञ्च लक्ष्यतावच्छेदकीकृत्य कर्तृ–कर्मणोराख्यातस्य लक्षणा। इदञ्चौत्सर्गिकी रीतिमनुसृत्योक्तम्।

पार्णिकः प्रातिपदिकार्थान्वय इति, प्रातिपदिकार्थस्यापि लिङ्ग-संख्ये प्रति प्राधान्यम्, अत एव विभक्त्युपात्तसंख्यान्वययोग्यत्वरूपा सत्त्वताऽप्यस्य प्रातिपदिकान्वयमादायैव निर्वाह्या इत्यन्तग्रन्थसन्दर्भेण भावार्थाधिकरणे इति शेषः।

अत्रेदं बोध्यम्। यथा महानसीयवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतयोस्सम्बन्धभेदेन सावच्छिन्नत्व-निरवच्छिन्नत्वभेदेन च भिन्नत्वेपि महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनानुगत-रूपेण व्यासज्यवृत्तित्वमङ्गीकृत्य, तस्य पर्याप्तसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-तावच्छेदकत्वावच्छिन्नपत्नीनिष्ठायाभेदस्य साध्यतावच्छेदके वन्हित्वे इति सिद्धान्तलक्षणगादा-

यजेतेत्यादौ दम्पत्योः सहाधिकारे कर्तृत्वलक्षणा

यत्र [1]षष्ठोक्तन्यायेनाश्रयानेकत्वग्राहकं प्रमाणान्तरमस्ति, यथा—दम्पत्योः, तत्र विधिवाक्ये एकवचनश्रवणादाख्याते नाश्रयलक्षणा, एकत्वानन्वयापत्तेः [2]अतस्तत्र द्वित्वलक्षणायां प्रमाणाभावादाख्यातेनैव लाघवात् [3]कर्तृत्वत्वेन कर्तृत्वं लक्ष्यते। न तदाश्रयोऽपि। तस्यार्थादेव बोधोपपत्तेः। इष्यते च कर्तृत्वत्वादिना कर्तृत्वबोधस्तृतीयादौ। स परं शक्त्या तत्र। अत्र तु लक्षणया इत्येतावान् भेदः। तत्रैव च साक्षात्सम्बन्धेनैकत्वान्वयः। नत्वाश्रये, तस्य द्वित्वात्।

यदपि तत्राख्यातसामानाधिकरणं स्वर्गकामपदम्, तदपि न कर्तृपरम्, अपितु लक्षणयोपस्थितस्वर्गाख्यभाव्यपरमेव। प्रथमा च तत्रत्या लक्षणया कर्मत्वार्थिकेति, न तत्सामानाधिकरण्यबलेनाप्याख्यातेनाश्रयलक्षणा। प्रथमाप्रयोजकन्तु सर्वत्र कर्तृत्वोक्तिरेव। सा परं कर्तृत्वप्रकारिका, कर्तृत्वविशेष्यिका वेत्यन्यदेतत्। अतस्सिद्धाऽऽख्यातेऽपि कर्तृत्वादिलक्षणा।

धर्यो रीतिरियमनुसृता, तथैव प्रकृतेऽपि पत्नीनिष्ठायाः पतिनिष्ठायाश्च यागकृतेर्भिन्नभिन्नत्वेन व्यासज्यवृत्तित्वासम्भवात्। अनेकनिष्ठस्यैकस्यैव द्वित्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वं दृश्यते। अतः कर्तृत्वस्याखण्डोपाधित्वेनोभयनिष्ठकर्तृत्वमेकमेवेति व्यासज्यवृत्तित्वम्, उपपद्यत इति मन्तव्यम्। भिन्नभिन्नाया अपि यागकृतेः प्रकृतयागानुकूलकृतित्वेनानुगतरूपेण व्यासज्यवृत्तित्वसम्भवात्। एवं चाख्यातेन लक्षणीयं कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वसमनियतमखण्डोपाधिरूपम्। तच्च दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्ति, तद्गतं चैकत्वं 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यत्रैकवचनेन प्रतिपाद्यत इति बोध्यम्।

१—लिङ्गविशेषनिर्देशादित्यादिषष्ठाध्यायप्रथमपादीयतृतीयाधिकरणे दम्पत्योः सहाधिकार उक्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः।

२—ननु अनन्वयपरिहाराय द्वित्वे लक्षणाऽस्तु, नेत्याह—**अत इति**।

३—कर्तृत्वत्वेन कर्तृत्वं न तु अखण्डोपाधिरूपम्।

४—आख्यातेन भावनावाचिना लाघवात्कर्तृत्वत्वेन कर्तृत्वं लक्ष्यते। तृतीयाविभक्त्याऽपि कर्तृत्वत्वेन कर्तृत्वस्य बोधः। परमनयोरयं विशेषः—तृतीयादौ स शक्त्या बोध्यते, आख्याते तु लक्षणया विशेषः। तच्च कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वसमनियतमखण्डोपाधिरूपम्, न तु कृत्याश्रयत्वादिरूपः सखण्डो धर्मः। एवमेव दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वमिष्यते, अग्निषोमयोर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वञ्च। अन्यथा कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य, त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यरूपस्य देवतात्वस्याऽऽश्रयभेदेन भिन्नतया व्यासज्यवृत्तित्वसिद्धान्तो न संगच्छेत। तथा च कर्तृत्वलक्षितावच्छेदकर्तृत्वस्य कर्त्रादौ निरूढा लक्षणेति।

भावनाया मुख्यविशेष्यत्वे युक्तयः

[1]तदपि न भावनां प्रति विशेष्यम्। किन्तु भावनैव तद्विशेष्या। इतरथा 'पचति ब्रूते' इति प्रयोगापत्तिः[2]। 'पक्ता ब्रूते' इतिवत् तस्य योग्यत्वात्। 'पचति भवती'ति भाष्योदाहृतप्रयोगानापत्तेश्च[3]।

यत्तु 'अपाक्षीद्भवति, पक्ष्यति-भवती'ति तदुदाहृतप्रयोगः। स च भूधातुना युक्तत्वलक्षणया भूत-भाविपाकभावनावृत्ति वर्तमानयुक्तत्वाश्रयत्वमिति शाब्दबोधाङ्गीकारान्नायुक्तः।

दृश्यते च युज्यत इत्यर्थे लोके भवतीति प्रयोगः। एवं 'पचति भवती'ति प्रयोगोऽपि कर्तृविशेष्यत्वपक्षे नोपपद्यते। तथात्वे 'पचन्ति भवन्ती'ति प्रयोगापत्तेश्च। [4]'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तस्मृत्या भावनातिरिक्ताख्यातार्थमात्रं प्रति भावपदवाच्यभावनाया विशेष्यत्वोक्तेश्च। अत्र हि न प्रकृत्यर्थं प्रति भावनायाः प्राधान्यं बोध्यते। 'प्रकृति-प्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इति स्मृत्यैव प्रकृत्यर्थनिरूपितप्रत्ययार्थप्राधान्यस्य सुबर्थसाधारण्येन सिद्धेः।

धात्वर्थ एव भावपदार्थ इति वैयाकरणमतखण्डनम्

न च 'धात्वर्थः केवलश्शुद्धो भाव इत्यभिधीयते'

इति वैयाकरणस्मृत्यनुरोधेन भावशब्दस्य धात्वर्थपरत्वावसायात्, तस्यैवाख्यातार्थापेक्षया प्राधान्यमनया स्मृत्या नियम्यते, प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिस्तु सामान्यविषयत्वात् सुबर्थाभिप्रायेण व्याख्येयेति वैयाकरणमतमेव युक्तमिति वाच्यम्, एतस्य परिभाषारूपत्वेन नदीवृद्ध्यादिवदन्यत्राप्रवृत्तेः। अतएव व्याकरणशास्त्र एव तस्य 'भावे घञ्' (३-३-१८) इत्यादौ प्रवृत्तिः। सापि न सर्वत्र, 'भावे त्व-तलावि'त्यादावप्रवृत्तेः। अतश्च निरुक्तभावशब्देन णिजन्तभूधातोरच्प्रत्ययान्तत्वव्युत्पत्त्या भवनानुकूलव्यापाररूपा भावनैवोच्यते, न धात्वर्थः।

अतएव 'सर्वमाख्यातजं नामे'ति स्मृत्याऽऽख्या[5]तशब्दस्य धातुपरत्वावसायादनयाऽपि स्मृत्या धातोरेव भावप्राधान्यनियमाद्धात्वर्थमुख्यविशेष्यकत्वोपपत्तिरित्यपास्तम्।

कृदन्ते पाचकपदादौ आख्यातशब्दप्रयोगाभावेन तत्रत्याख्यातशब्द[5]स्य धातौ लाक्षणिकत्वस्य कौस्तुभे व्युत्पादितत्वात्। अतश्चाख्यातार्थानेकत्वे कस्य

१—तदपि=आख्यातलक्ष्यं कर्त्रादिकम्। २—पचतीत्यस्य पाककर्तेत्यर्थकत्वादित्यर्थः।

३—प्रयोगानापत्तेरिति—पाककर्त्ता वर्तमानयुक्तत्वाश्रय इत्यर्थस्यासामञ्जस्यात्।

४—निरुक्तगत 'भावप्रधानमाख्यातमि'तिवाक्यगतभावशब्देनेत्यर्थः।

५—आख्यातपदं लकारसामान्यवाचि (दशलकार), न धातुवाचि, अत एव गोपथ-

प्राधान्यम्, कस्य वा गुणत्वमित्यपेक्षिते[1] 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति स्मृत्या भावनातिरिक्ताख्यातार्थं प्रति भावनाया एव प्राधान्यमिति नियम्यते। अतएव कालादिसाधारण्येनैकः कार्यकारणभाव इत्यपि लाघवम्।

ब्राह्मणे 'को धातुः, किं प्रातिपदिकम्, किन्नामाख्यातमि' (गो० ब्रा० १ प्र २४-२६ षट्त्रिंशत्प्रश्नोत्तरखण्डे) ति धातोः पार्थक्येनाऽऽख्यातस्य गणनयाऽऽख्यातपदस्य तिङ्मात्रवाचित्वं निश्चीयते। एतदनुसारेण 'सर्वमाख्यातजं नामे'ति निरुक्तस्मृतौ आख्यातस्य लकारसामान्यवाचिनो लक्षणया धातुपरत्वमास्थीयते। प्रकृताधिकरणगतगुणसूत्रेऽपि 'तान्याख्यातानी' त्यत्र रहस्यकृता लक्षणया धातुपरत्वमुक्तम्। शाब्दिकैरपि 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इत्यत्राख्यातशब्दस्तिङन्तपरतया व्याख्यातः। अतः प्रकृते आख्यातपदं लकारसामान्यवाचि, न तु धातुवाचि, क्वाचित्कः प्रयोगो लक्षणया नेतव्य इति ध्येयम्।

१-अत्रेदं बोध्यम्-निरुक्तस्मृतौ भावशब्देन भावनाया ग्रहणम्, न तु धात्वर्थस्य, आख्यातं प्रत्ययस्यैव वाचकम्, न तु धातोः, तत्र लक्षणेति पाठकानां सुखावगतये कौस्तुभसन्दर्भोऽधस्तादुद्ध्रियते। तथाहि-**न 'भावप्रधानमाख्यातमि'**तिस्मृतिविरोधः। तथा हि-न तावदियं स्मृतिः, भावशब्दवाच्यभावनाप्राधान्यं प्रकृत्यर्थापेक्षया विधत्ते, तस्य 'प्रकृतिप्रत्ययावि'ति स्मृत्यैव सिद्धेः। किन्तु यदाख्यातं शक्ति-लक्षणासाधारण्येन भावना-सङ्ख्या-काल-कर्त्रादिपरम्, तत्र भावनायाः प्राधान्यम्, न तु कर्त्रादेरित्येवंपरम्। अत एव ['धात्वर्थः केवलश्शुद्धो भाव इत्यभिधीयेत'] इति व्याकरणस्मृत्या धात्वर्थस्य भावपरिभाषणेऽपि नाऽस्यां निरुक्तस्मृतौ भावशब्देन तद्ग्रहणम्। तथा सति धातोरेव भावप्रधानत्वापत्त्या आख्यातशब्दस्य भावप्रधानत्वानुपपत्तेः। किन्तु णिजन्तस्य भुव अजन्तत्वव्युपत्त्या आख्यातार्थभावनायाः। वैयाकरणपरिभाषणं तु तच्छास्त्रविहितकृत्यविषयम्, न निरुक्तविषयमपि, तस्य परिभाषारूपत्वेनाऽन्यत्राऽप्रवृत्तेः। तदपि च 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यादौ शुद्धधात्वर्थग्रहणमेव, न त्वतलार्थभावग्रहणमित्येतदर्थम्। नापि भावपदशक्यनियमार्थं, प्रवृत्तिनिमित्तादेस्तदनुपपत्तेः।

न च **'सर्वमाख्यातजं नामे'**ति निरुक्तकारेणाप्यभिधानादाख्यातशब्देन धातुरेवोच्यत इति वाच्यम्। कृदन्ते धातावाख्यातपदप्रयोगाभावेनाऽऽख्यातपदस्य धातुवाचित्वानुपपत्तेः। निरुक्ते नामनिर्वचनेत्वाऽऽख्यातशब्देन लक्षणयाऽऽख्यातान्तस्य धातोर्ग्रहणं नाऽनुपपन्नम्। अत एव **'आख्यातानी'**ति जैमिनिसूत्रेऽपि चाख्यातशब्देन लक्षणयाऽऽख्यातान्तधातोर्ग्रहणम्। एतावांस्तु विशेषः-यज्जैमिनिसूत्रे आख्यान्तत्वं विशेषणम्, तेन तिङन्तस्यैव धातोर्ग्रहणम्। निरुक्ते तूपलक्षणम्, तेन तत्र तिङन्तस्य धातुस्वरूपस्यैव। न त्वेतावताऽऽख्यातशब्दस्य धातुवाचित्वम्, कृदन्ते धातौ पाक इत्यादौ तत्पदप्रयोगाभावेन तद्वाचित्वानुपपत्तेः। अपि तु तिङ्वाचित्वमेव। अतः

आख्यातार्थकालस्य भावनान्वयप्रकारः

कालोपि नञ्समभिव्याहाराभावे कालिकसम्बन्धेन भावनायामन्वेति, नञ्समभिव्याहारे तु तत्कालीनाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन (साक्षादेव वा) तस्यामेव । तथाहि—'वर्तमाने लट्' (३-२-१२३) इति सूत्रात्पचतीत्यत्र वर्तमानत्वं लडर्थः । तच्च लडुच्चारणकालाभिन्नकालकत्वम् । तच्च कालिकवृत्तित्व-सम्बन्धेन कृतावन्वेति, विक्लृत्त्युपधायककृतिकूटान्तर्गतयत्किञ्चित्कृतेस्तदुच्चारण-कालीनत्वात् । अत्र सर्वत्र कृतिशब्दो भावनापरः । तेन जानातीत्यादावा-श्रयत्वस्य वर्तमानत्वान्न क्षतिः । नश्यतीत्यादौ च धातुना नाशस्यैवोक्तिः । प्रत्ययेन च प्रतियोगित्वस्य लक्षणा । वर्तमानकालस्य परमनुभवानुरोधेन स्ववृत्त्युत्पत्तिकनाशीयत्वसम्बम्धेन प्रतियोगित्व एवान्वयः । तथा च घटवृत्ति नाशप्रतियोगित्वं वर्तमानकालोत्पत्तिकनाशीयत्वसम्बन्धेन वर्तमानत्ववदित्येव अस्मन्मते शाब्दबोधः । एवञ्च धातुना उत्पत्तिं लक्षयित्वा, तस्यां कालस्य कथञ्चि-दन्वय इत्यपि न कल्पनीयम् । एवं सम्बन्धभेदसत्त्वेऽपि वर्तमानकालस्सर्वत्र-कृतावेवान्वतीति, न क्वापि तस्य विशेष्यान्तरकल्पना ।

संबन्धभेदेनान्वये कार्य-कारणभावानन्त्यशङ्का-परिहारौ

न [1]चैकविशेष्यत्वलाभेऽपि सम्ब[2]न्धभेदेन समभिव्याहारज्ञानस्य कार्य-कारणभावानन्त्य[3]तादवस्थ्यमिति वाच्यम् । वस्तुतस्सम्बन्धभेदेऽपि सम्बन्ध-

---

आख्यातप्रतिपाद्यानेकपदार्थविषये कस्य प्राधान्यमिति जिज्ञासायां भावनाप्राधान्यमनया स्मृत्या नियम्यते। एवं 'सत्वप्रधानानि नामानी' त्यत्राऽप्यनेकार्थप्रतिपादकेषु प्रातिपदिकापरनाम धेयेषु नामसु पाचको लावक इत्यादिषु विभक्त्युपात्तसङ्ख्यान्वययोगिनस्सत्त्वपदाभिधेयस्य-कर्तुरेव प्राधान्यम्, न तु पाककृतेरित्ययमर्थोऽवगम्यते। नामत्वाविशेषेपि च यत्र घटादिपदे घट-घटत्वरूपयोरप्यर्थयोर्विभक्त्युपात्तसङ्ख्यान्वययोगित्वरूपा सत्त्वता, तत्रोभयोरपि शब्दतः प्राधान्यम्। अत एव आकृत्यधिकरणेऽभिहितम्—यत्तृतीयादौ जातेरेव सङ्ख्या-कारकान्वयः, अन्यत्र तु लक्षितव्यक्तेः; जाति-व्यक्त्योश्च न वैशिष्ट्यावगाह्येको बोधः, किन्तु बोधद्वयं शक्ति-लक्षणाजन्यमिति। अतस्तत्रोभयोस्सत्त्वभूतत्वादुभयोरपि प्राधान्यम्। तदेव-माख्याते नामसु चानेकार्थप्रतिपादकेष्वनया स्मृत्या प्राधान्यं नियम्यते। सुबादिषु त्वने-कार्थप्रतिपादकेषु प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात्कारकादेरेव प्राधान्यं, न तु लिङ्ग-सङ्ख्यादेः। कारकस्यैव प्रधानभूतक्रियान्वयित्वम् [कौ० पृ० २८, ३०] इति

१—एकविशेष्यत्वम्=भावनाविशेष्यकत्वम्। २—सम्बन्धभेदेन=करणाधिकरण-फलादीनां भावनान्वये सम्बन्धभेदेन ।

३—आनन्त्यं तेन सम्बन्धेनान्वये तत्समभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वाद्बोध्यम्।

सामान्येन तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणतेत्येवमेकस्यैव तस्योपपत्तौ, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वात्।[१]यथैत्र हि संयोग-समवाय-कालिकादिसम्बन्धभेदेऽपि 'घटवद्द्रव्यमि'त्येवंविधवाक्यात्सम्बन्धसामान्यसंसर्गके घटप्रकारके मत्वर्थद्रव्यविशेष्यके शाब्दबोधे जाते, पश्चात् सम्बन्धस्य तत्त्वेन जिज्ञासायां प्रमाणान्तरेण तात्पर्येऽवधारिते यत्रैकस्मिन्नेव संसर्गे तात्पर्यमवधारितम्, तत्र तत्संसर्ग एव शाब्दबोधपर्यवसानम्। यत्रानेकेषु तात्पर्यम्, तत्रानेकेषु शाब्दबोधपर्यवसानम्। तत्र च वस्तुतस्तात्पर्यविषयीभूतस्यापि सम्बन्धस्य तत्त्वेन बोधस्य प्रमाणान्तराधीनत्वात, शाब्दबोधे च सम्बन्धत्वेनैव बोधान्न 'घटवद्द्रव्यमि'त्येवंविधसमभिव्याहारज्ञानस्य कार्य-कारणभावानन्त्यम्। पर्यवसितबोधमादायैव बाधबुद्धिप्रतिबद्ध्यप्रतिबधन्कभावः। अतएव संयोगेन 'न घटवद्द्रव्यमि'ति बुद्धिसत्त्वेऽपि 'घटवद्द्रव्यमि'ति बुद्धिर्जायमाना सम्बन्धान्तरमादाय पर्यवस्यति। संयोगविषयता तु तस्या आपाततः प्रतीता बाध्यत इति स्वानुभवसिद्धमेतत्। 'घटो नास्ती'त्यादौ वा संयोग-समवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितारूपसम्बन्धभेदोऽनुसन्धेयः।

एवं विशेष्य-प्रकारभेदेऽपि तदनुगमकधर्मैक्ये न तदानन्त्यम्। न हि श्वेत-रक्तादिप्रकारभेदे, घट-पटादिरूपविशेष्यभेदे वा नामार्थयोरभेदान्वयः इति व्युत्पत्तिर्भिद्यते।

अस्तु वा एवमादिस्थले सर्वत्र तद्भेदः, तथाऽपि एककार्यकारणभावकल्पनादशायामुपस्थितस्य विशेष्यस्यैव कार्यकारणभावान्तरे विशेष्यत्वकल्पनौचित्यात्। न च विनिगमनाविरहः। द्वितीयान्तादिपदानां तावत् क्रियापदं विना निराकांक्षत्वाभावस्योभयवादिसिद्धतया क्रियाप्रतिपादकपदस्य विशेष्यप्रतिपादकत्वावश्यम्भावात्, तत्रापि धात्वर्थं प्रति, कालादिकञ्च प्रति विशेष्यभूताया भावनाया एव 'प्रधानभूतविशेष्यत्वे सम्भवति, प्रकारविशेष्यत्वस्यान्याय्यत्वादि'ति न्यायेन विशेष्यत्वोपस्थितिलाघवानुरोधेन च विशेष्यत्वकल्पनौचित्यात्। न च प्रथमान्तस्य क्रियापदसाकांक्षत्वे प्रमाणाभावः, चैत्र इत्येतान्मात्रस्य शाब्दबोधाजनकत्वेन तस्यापि साकाङ्क्षत्वात्। न च तथात्वेऽपि पण्डितादिपदसमभिव्याहारेणापि शाब्दबोधजननात् क्रियापदसाकाङ्क्षत्वे प्रमाणाभावः।

१—सम्बन्धाननुगमस्याऽदोषत्वादिति पूर्वेणैकवाक्यता बोध्या।

'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति'

इति कात्यायनस्मरणेन तस्यापि क्रियापदसाकांक्षत्वात्। भवन्तीपरः-लडन्त इत्यर्थः। न च क्रियापदान्तराध्याहारस्यापि योग्यतानुसारेणावश्यक-त्वादेतदनुशासनवैयर्थ्यम्। योग्यतासाधारण्ये वेदादौ तात्पर्यग्रहाभावे च सत्यस्त्यध्याहारनियमार्थत्वात्। प्रथमान्तमुख्यविशेष्यकत्वभ्रमनिरासार्थत्वेनैव वा सार्थक्याच्च। न चैवं तर्हि प्रथमपुरुषभिन्ने 'अहं पण्डितः, त्वं पण्डितः' इत्यादौ तत्साकांक्षत्वे प्रमाणाभावः। तत्रापि प्रातिपदिकार्थप्रकारकशाब्द-बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन सुब्जन्योपस्थितिः कारणम्, लिङ्ग[1]संख्याव्यतिरिक्तसुबर्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति च क्रियापद-जन्योपस्थितिः कारणमिति क्लृप्तकार्यकारणभावयोरेव प्रमाणत्वात्। अत एव प्रथमास्थलेऽपि न प्रतिपदिकोस्थितस्यैव चैत्रस्य क्रियायामन्वयः, [2]अपि तु प्रथमोपस्थितस्यैव। यदात्वभिहितकारकवाचिनी प्रथमेति मतम्, [3]तदा सुतराम्। अतस्सिद्धं लाघवानुरोधेन सर्वत्र भावनैव मुख्यविशेष्यभूतेति।

भावनामुख्यविशेष्यत्वे शङ्का-परिहारौ

न चानुभवानुरोधेन व्युत्पत्तिनानात्वमभ्यङ्गीकृत्य योग्यतया साक्षा-त्सम्बन्धेन तत्तद्विशेष्ये तस्य तस्यान्वयो नायुक्त इति वाच्यम्। तथात्वे 'राज-पुरुषः' इत्यादावपि राज्ञस्साक्षात्स्वस्वामिभावसम्बन्धेनैवान्वयानुभवात् समास-स्थले व्युत्पत्त्यन्तरमङ्गीकृत्य राज्ञ एव भेदसम्बन्धेन [4]पुरुषान्वयोपपत्तेः पूर्वपदे सम्बन्धिलक्षणानापत्तेः। अर्धपिप्पलीत्यादौ उत्तरपदे लक्षणानापत्तेश्च। 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ स्वर्गसाधनत्वस्य यागे प्रतीयमानस्य मानसबोधविषयत्व-मङ्गीकृत्य क्लप्तव्युत्पत्तित इष्टसाधनीभूतयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इत्येवंविध-शाब्दबोधस्य भवत्सम्मतस्यानापत्तेश्च। तस्मादनुभूयमानस्य साक्षात्सम्बन्धस्य परम्परासम्बन्धघटकत्वेन, मानसबोधविषयतया वोपपत्तेर्न [5]प्रथमक्लृप्त-व्युत्पत्तिभङ्गेन व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनं प्रमाणवत्।

१—लिङ्ग-संख्ययोः सुबर्थकारक एव सामानाधिकरण्येनान्वयस्वीकारात् तत्र व्यभिचारः, अतो लिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तेति।

२—अन्यथाऽत्रैव प्रथमकार्यकारणभावे व्यभिचारात्।

३—तदा कर्तृत्वादेः प्रथमार्थत्वात् तत्र प्रातिपदिकार्थान्वयात्।

४—तत्पुरुषेति मु० पु० पा०।

५—प्रथमार्थविशेष्यतातात्पर्यग्राहकमेवेत्यत्रेति शेषः।

अतस्सिद्धं सर्वत्र वर्तमानकालस्य कृतावेवान्वयः-इति। अतस्तत्क्षणेष्वेव लटश्शक्तिः, न तु लडुच्चारणस्य शक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशः। तस्य तदादौ बुद्धिस्थत्वस्येव शक्तिग्रहोपलक्षणत्वात्।

अथवा लडादेर्लट्त्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकम्। तदवच्छिन्नस्य च कालिकसम्बन्धेन प्रकृतशाब्दबोधोपधायकस्ववृत्तित्वं कृतौ सम्बन्धः। कृतेः आख्यातत्वेन रूपेण लड्बोध्यत्वात्। तेन मैत्रीयप्रयोगकालीनकृतिध्वंसकाले न चैत्रलट्प्रयोगापत्तिः।

लिडर्थः, तदन्वयप्रकारश्च

एवं लिङर्थोऽपि भूतानद्यतनत्वविशिष्टपारोक्ष्यरूपो भावनायामन्वेति। तत्र भूतत्वं लिङुच्चारणकालीनध्वंसप्रतियोगिक्षणवत्त्वम्। तच्च कालिकसम्बन्धेन कृतावन्वेति। इदञ्चान्तिमकृतावेव, तेनानेकदिनसाध्यपाकस्थलेऽप्याद्यकृतिध्वंसकाले न पपाचेति लिट्प्रयोगः। लिङुच्चारणकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं वा। तदपि स्वरूपसम्बन्धेनान्तिमकृतावन्वेति। लिङुच्चारणकाल एव वा लिडर्थः। लिडेव वा पूर्ववत्। तस्य च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वादिसम्बन्धेन तस्यामन्वयः। ननाशेत्यादौ भूतत्वान्वयः पूर्ववत्। अनद्यतनत्वम्–लिङुच्चारणदिनभिन्नदिनवृत्तित्वम्। परोक्षत्वञ्च प्रयोक्तृवृत्तिसाक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वम्। इदं द्वयमपि कृतावन्वेति। परन्त्वाद्यं साक्षात्सम्बन्धेन, द्वितीयं तु स्वसम्बन्धिधात्वर्थावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन। चैत्रवृत्तिकृतेः प्रयोक्तृसाक्षात्काराविषयत्वेन, तस्यां तदभावबोधस्य व्यर्थत्वात्। बुद्ध्यतां वा स्वकृतौ प्रसिद्धस्य साक्षात्कारविषयत्वस्य तस्यामभावः। उत्तमपुरुषेऽप्यनवधानेन पारोक्ष्यं द्रष्टव्यम्। शक्तिस्त्वर्थत्रये प्रत्येकम्, विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्। [1]अतएवोक्तक्षणेऽपि न विशेषणता, विनिगमनाविरहात्।

लुडर्थस्तु—पक्ता इत्यादौ अनद्यतनत्वविशिष्टं भावित्वम्। तच्च लुडुच्चारणकालीनप्रागभावप्रतियोगिक्षणवत्त्वादिकं पूर्ववदाद्यकृतावन्वेति।

लृडर्थोऽपि पक्ष्यतीत्यादौ अद्यतनानद्यतनसाधारणभविष्यत्वसामान्यं तत्रैव।

लेड् वेद एव। तदर्थो लिङर्थ एव 'समिधो यजती'त्यादौ।

१—उक्तदिनस्योक्तलक्षणे इति मु० पु० पा०

लोडर्थोऽपि लिङर्थ एव, प्रैषादयः, कृत्यप्रत्ययथार्थाश्च। 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (३-३-१३६) इति सूत्रे चकारेण लोटोऽप्यनुकर्षणात्।

लङर्थस्त्वनद्यतनभूतत्वम्। अपचदित्यत्र 'भूते' इत्यनुवृत्तौ 'अनद्यतने लङ्' (३-२-१११) इति सूत्रात्।

लिङर्थस्तु पूर्वमेव निरूपितः।

लुङर्थः—अपाक्षीदित्यत्र भूतत्वमात्रम्।

लृङर्थस्तु हेतुहेतुमद्भावविशिष्टक्रियातिपत्तिः। यथा 'यदि सुवृष्टिः-अभविष्यत्, तदा सुभिक्षमभविष्यदि'ति। अत्र वृष्टि-सुभिक्षयोर्हेतुहेतुमद्भावात्। उभयोरनिष्पत्त्या च क्रियातिपत्तिः[1]। अयं भाविनि-भूते च। दृष्टो मया भवतः पुत्रोऽन्नार्थे चंक्रममाण, दृष्टश्चापरो द्विजो ब्राह्मणार्थी, यदि तेन स दृष्टः अभविष्यत्ततोऽभोक्ष्यत, न तु भुक्तवानित्यादौ भूतेऽपि प्रयोगदर्शनात्। अनयोः चार्थयोस्साक्षादेव स्वरूपसम्बन्धेन भावनान्वयः।

अत्र च सर्वत्र लकारेषु शक्ततावच्छेदकं तत्तल्लकारत्वम्, वक्ष्यमाण-रीत्या वा तत्तदादेशविशेषत्वं बोध्यम्। सर्वथा तदर्थस्य भावनायामेवान्वयः इति सिद्धम्।

आत्मनेपदार्थस्यान्वयप्रकारः

एवमुपग्रहविशेषरूपस्यात्मनेपदादेरर्थः कर्तृगामिफलादिरूपः, सोऽपि कर्मत्वादिसम्बन्धेन तस्यामेवान्वेति, यद्यपि स्वर्गत्वादिरूपेणासौ स्वर्गकामादि-पदैरुक्तः, तथाऽपि कर्तृगामित्वादिना तदभिधानमात्मनेपदादिना नानुपपन्नम्। अस्तु वा कर्तृगामित्वादिकमेव तदर्थः, स च स्वाश्रयफलकर्मत्वादि-सम्बन्धेन कृत्यन्वयी।

आख्यातवाच्यसंख्याया अन्वयप्रकारः

[2]एवमेकत्वादिसंख्याया अपि तिबाद्युक्तायास्सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तस्यामेवान्वयः, न तु साक्षात्सम्बन्धेन कर्त्रादौ, 'भावप्रधानमि'ति स्मृतिसंकोचे प्रमाणाभावात्। [3]कार्यकारणभावादिकल्पनागौरवापत्तेश्च। तत्रापि कर्त्राख्यात-

---

१—अतिपत्तिः अनिष्पत्तिः, तस्यां गम्यमानायामित्यर्थः।

२—एकत्वादेरन्यत्रान्वये भावनाप्राधान्यव्याघातात्।

३—आख्यातार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधे कारणान्तर-कल्पनापत्तेः।

स्थले स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन, 'चैत्रेणौदनः पच्यते' इत्यत्र हि चैत्रेण पाकेनौदनः क्रियत इति विवरणानुसारात् कृतिरेवाख्यातार्थः। पाकस्य करणत्वम्, चैत्रस्य च कर्तृत्वं प्रतीयते। आत्मनेपदेन च लक्षणया कर्म, उक्तानुशासनानुरोधात्। फलन्तु विक्लृत्त्यादि न कस्यापि पदस्यार्थः, तस्यान्यलभ्यत्वात्। अत एव फलमात्मनेपदस्यार्थः, कृतिस्तृतीयार्थ इत्यप्यपास्तम्। 'चैत्रः पचती' त्यादौ कृतावपि शक्तेरावश्यकत्वेनानेकशक्तिकल्पने गौरवात्। 'चैत्रेणौदनः क्रियते' इति तृतीयातः कृतेः पृथग्विवरणाच्च। अतश्च तत्र कृतेरेवाख्यातार्थत्वात्तस्यामेकत्वान्वयः स्वाश्रयीभूतौदनवृत्तिविक्लृत्तिरूपफलजनकपाकजनकत्वसम्बन्धेन नानुपपन्नः।

भावाख्यातार्थनिरूपणम्

एवं भावाख्यातेऽपि 'चैत्रेण सुप्यते, गगनेन स्थीयते' इत्यादौ आख्यातेन स्वापः क्रियत इति विवरणात् भावनैवोच्यते। स्थीयत इत्यत्राप्याश्रयत्वम्। न च तत्र लक्षणायां प्रमाणाभावः, 'चैत्रो जानाती'त्यादौ विशेषणीभूतधात्वर्थान्वयस्येव 'गगनेन स्थीयते' इत्यादौ विशेषणीभूतधात्वर्थान्वयस्यापि लक्षणाबीजत्वोपपत्तेः। न च तत्र धात्वर्थविशेष्यक एव बोध, [1]भावनाप्रकारबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्याख्यातपदज्ञानत्वेन कारणत्वस्यान्यत्र क्लृप्ततया 'समिधो यजती' त्यादौ प्रथमान्तपदाध्याहारस्येव, धात्वर्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति धातुपदज्ञानत्वेन कारणत्वस्यान्यत्र क्लृप्ततया तन्निर्वाहार्थं भावाख्यातेप्याश्रयत्वलक्षणोपपत्तेः। तत्रापि 'भावप्रधानमि'ति स्मृत्या, प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृत्या च भावनाया एव प्राधान्यम्। [2]अनुशासनबलाच्चाख्यातेन कर्तृ-कर्मलक्षणावद्भावरूपधात्वर्थस्यापि गुणत्वेन लक्षणा। [3]तथा गगननिष्ठं स्थितिमत् स्थित्याश्रयत्वमिति शाब्दबोधः। द्वितीयवारं स्थितिबोधस्त्वनुवादस्साधुत्वार्थः। अतः स्थीयत इत्येकत्वमपि स्वाश्रयीभूतभावरूपधात्वर्थनिरूपितत्वसम्बन्धेनाश्रयत्वादावेवान्वेति। भावप्रधानमिति स्मृतिसंकोचे प्रमाणाभावात्। न चैवं धात्वर्थस्य द्वित्वादिविवक्षायां द्विवचनाद्यापत्तिः।

१—इदं च तार्किकमतसिद्धं न्यायवासनया दृष्टान्ततयोच्यते

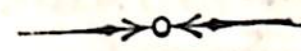
२—लः कर्मणि इत्याद्यनुशासनम्

३—तथा चेति मु० पु० पा०

प्रयोगाभावसहकृतानुशासनबलेन एकवचनेनैव द्वित्वादिलक्षणात्। अत एव [1]"उष्ट्रासिका आस्यन्ते' इति महाभाष्यकारवचनात् भावेऽपि बहुवचनं क्वाचित्कमेव। एवं 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' (३-२-८७) इति सूत्रात् 'पच्यते ओदनस्स्वयमेवे'त्यादौ यत्र सकर्मकधातोर्यत्कर्मकारकं तद्वृत्त्यखण्डोपाधिरूपकर्मत्वाविवक्षया कर्तृत्वविवक्षा, तत्राख्यातेन तस्यैव गुणत्वेन लक्षणयोपादानादाख्यातेन विवरणानुसारेण शक्त्यैव कृतेरुपादानात् तस्यामेव कर्तृत्वस्य स्वनिरूपकविक्लृत्तिरूपफलजनकपाकजनकत्वसम्बन्धेन, ओदनस्य च स्वनिष्ठकर्मत्वनिरूपकफलप्रयोजकत्वसम्बन्धेनान्वय इति व्यक्तं कौस्तुभे[2]।

तत्सिद्धं भावनातिरिक्ताख्यातार्थस्य सर्वस्य भावनायामेव प्रकारतेति, तस्या मुख्यविशेष्यत्वम्। धात्वर्थं प्रति तु तस्या विशेष्यत्वम्, 'प्रकृति—प्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, स्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इति स्मृतिवशादेवाविवादम्। अत एव न तस्य प्रत्ययार्थान्तरं प्रति प्रकारता; विशेष्यगामित्वे सम्भवति, प्रकारगामित्वस्यान्याय्यत्वात्।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये
भावनावादः समाप्तः

१—इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि इवार्थावगतिर्भवति। तदयमर्थः-यादृशान्युष्ट्राणामनेकप्रकाराण्यासनानि, तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्ते" इति। "एवञ्चेह आसिका" इति द्वितीयाबहुवचनान्तम्, क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात्। केचिदिह कर्मणि लकारमिच्छन्ति। एवन्तु विवक्षान्तरे भवत्येव। भाष्यकारेण तु भावेऽपि लविधाने बहुवचनमुपपादितमिति बोध्यम्

अत्र च उष्ट्रासिकाःउष्ट्रासनतुल्यानि इति क्रियाविशेषणत्वात् सुखं सुप्यते इतिवत् भावाख्यातेपि द्वितीया नानुपपन्ना।

२—भावार्थाधिकरण कौस्तुभे 'एवं कर्म-कर्तृस्थले' (पृ० ३४) इत्यादौ

अथ धात्वर्थनिरूपणम्

मण्डनमिश्रमतोपन्यास-तन्निरासौ

अथ कोऽयं धात्वर्थो नाम ? अत्र विवदन्ते बहवः । तत्र मण्डनमिश्राः तावत् विक्लृत्त्यादिरूपं फलमेव धात्वर्थः, तदनुकूलफूत्कारादिरूपो व्यापारसंघस्तु सर्वोऽपि व्यापारत्वेन प्रत्ययार्थः, फलस्य च तं प्रति प्रकारत्वमित्याहुः ।

तन्न । गमनजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इति प्रयोगानापत्तेः । संयोगाख्यस्य फलस्य गमनरूपत्वेन तज्जन्यत्वाभावात् । गमनाश्रयो ग्राम इति प्रयोगापत्तेश्च । न च ल्युटो भावनावाचकत्वेन व्यापाराभिधानान्नैतादृशप्रयोगाद्यापत्तिः । गम्यर्थवान् ग्राम इति प्रयोगस्यैवमप्यापत्तेः । गम्यर्थजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इति प्रयोगानापत्तेश्च । स्वत्वध्वंसाख्यस्य फलस्य यजिपदार्थत्वे तस्यैव फलभावनाकरणत्वेन स्वर्गसाधनतापत्तेः, स्थायिनस्तस्मादेव स्वर्गोत्पत्त्युपपत्तावपूर्वकल्पनानापत्तेश्च ।

व्यापारमात्रं धात्वर्थ इति प्राचीनशाब्दिकमतम्

अतो व्यापारमात्रं धात्वर्थः, फलञ्च द्वितीयार्थ इत्यन्ये । तदपि न, व्यापारत्वेन वाच्यत्वे, सर्वधातूनां पर्यायतापत्तेः, क्रियात्वादिना विशेषरूपेण वाच्यत्वे, त्यजि-गम्योः पर्यायतापत्तेश्च । पूर्वदेशविभागानुकूला क्रिया त्यजेरर्थः । उत्तरदेशसंयोगानुकूला सैव गमेः । तद्यदि क्रियामात्रं धात्वर्थः, फलसामान्यञ्च द्वितीयार्थः, तदा तयोः पर्यायतापत्तिः ।

धात्वर्थविषये नव्यवैयाकरणमतोपन्यासः

अत उभयं—फलम्, व्यापारश्च धात्वर्थः, उभयत्र च प्रत्येकं शक्तिः । नात ओदनादिपदार्थस्यैकदेशान्वयशङ्का । तयोश्च जन्यजनकभावस्संसर्गः । व्यापारविशेष्यकश्च बोधः । तत्रैव कर्मकारकातिरिक्तसर्वकारकाणामन्वयः, कर्मकारकस्य च फले । व्यापारश्च शरीरनिष्ठः फूत्कारादिः, आत्मनिष्ठः प्रयत्नादिश्च तत्त्वेन वाच्यः । अनुगतैकधर्मान्तरस्य निर्वक्तुमशक्तेः । न चैवं सर्वकारकव्यापाराणां तत्त्वेन वाच्यत्वे नानार्थकत्वापत्तिः, इष्टापत्तौ वा सर्वकारकाणां प्रथमान्ततापत्तिः । नानार्थत्वेऽपि यत्कारकव्यापाराणां यदा विवक्षा, तदा तेषामेव बोधस्तदादाविव बुद्धिस्थस्य । तत्कारकस्यैव च तदा प्रथमान्तत्वम्, अतएव 'स्थाली पचती'त्यादिप्रयोगोऽपि विवक्षायां संगच्छते । अतस्सर्वोऽपि व्यापारो धात्वर्थः । आख्यातार्थस्तु यगादिविकरणस्थले कर्म, शबादिविकरणस्थले कर्ता, अकर्मकधातूत्तरयगादिविकरणस्थले च भावरूपो धात्वर्थ एव ।

'लः कर्मणि' इत्याद्यनुशासनात्। सर्वेषाञ्च धात्वर्थं प्रति योग्यसम्बन्धेन गुणत्वम्। 'भावप्रधानमाख्यातमि'ति स्मृत्या भावपदवाच्यधात्वर्थस्याख्यातार्थं प्रति प्राधान्योक्तेः। प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिस्तु सुबादिविषया—इति वैयाकरणाः।

वैयाकरणमतखण्डनम्

तदपि न। फूत्कारत्वादेः पचतीत्यतोऽप्रतीतेः, अभासमानस्य शक्यतावच्छेदकत्वायोगात्। फूत्कारादिकं विनाऽपि चैत्रनिष्ठक्रियान्तरमादाय स्वतस्सिद्धज्वालया जायमाने ओदने 'चैत्रः पचती'ति प्रयोगाच्च। तत्तद्व्यापारस्य तत्त्वेनानुभवे यागः[1], इच्छा, ज्ञानं वेति[2] वादिविप्रतिपत्त्यनुपपत्तेश्च। अतः अनुभूयमानं पाकत्वं यागत्वा[3]दिकमेव-तत्तत्फलोपधायकतावद्व्यापारवृत्ति[4]सामान्यं पच्यादिपदशक्यतावच्छेदकम्। तत्सत्त्वे पाकः[5] पाक इत्याद्यनुगतप्रतीतिः प्रमाणम्। फलोपधायकतावच्छेदकतया, शक्यतावच्छेदकतयैव वा तत्सिद्धिः। फलोपधायकव्यापारत्वादेः प्रमाणान्तरतो बोधः, न तु शाब्दबोधः। अत एव फलस्यापि न द्वितीयया बोधः, अखण्डोपाधिरूपकर्मत्वस्यैव तदर्थतायाः स्थापयिष्यमाणत्वात्। शक्ततावच्छेदकञ्च तत्तद्धातुत्वम्।

पाकपदार्थनिर्वचनम्

पाकत्वादिकञ्च विक्लृत्तिजनकव्यापारवृत्त्येव, न तु तत्प्रयत्नादिवृत्त्यपि। 'पाकं करोमी'त्यादिना यत्नादेः पाकात्पृथग्विव्रियमाणत्वात्। न च घञादिसमभिव्याहृतधातोः फल एव शक्तिकल्पनात् पृथग्विवरणोपपत्तिः, अनेकशक्तिकल्पने व्यापारविषयकशक्तिप्रतिबन्धकल्पने वा गौरवात्। 'ग्रामो गमनवानि'ति प्रतीत्यापत्तिभयेन व्यापारप्रतीतेरप्यावश्यकत्वाच्च। अत एव विक्लृत्तिजनकव्यापारसमूह एव पाकपदार्थः, न तु तज्जनकयत्नादिरपि, तस्य पृथग्विव्रियमाणत्वेन पच्यर्थत्वाभावात्।

१—पाक इति मु० पु० पा०

२—देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः, त्यागश्च स्वस्वत्वनिवृत्तिविशिष्टपरस्वलप्रकारिका इच्छा इति केचित्। अन्ये तु तादृशं ज्ञानमिति। अतो विप्रतिपत्तिः।

३—यागत्वेत्यधिको मु० पु०

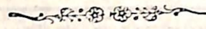
४—अखण्डोपाधिरूपमिति मु० पु०

५—याग इति क्वचित्पाठः।

अत एव-तेजस्संयोगमात्रं पच्यर्थः, न तु विक्लृत्त्यनुकूलव्यापार-समान्यमित्यपि प्रत्युक्तम्। अग्निसंयोगानुकूलकृत्यभाववत्यपि भक्तविक्लृत्त्यनु-कूलावस्रावणकर्तरि पचतीति प्रयोगात्।

अत एव पाकात्पृथग्विव्रियमाणयत्नादेर्भासमानस्य भानकारणजिज्ञासायां पारिशेष्यादाख्यातार्थत्वमेव। तस्मिंश्च पाकादेः प्रकारत्वम्, प्रकृत्यर्थत्वादेव। एवञ्च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिरपि न संकोचिता भवति।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये धात्वर्थनिरूपणं समाप्तम्

अथाख्यातार्थनिरूपणम्

पार्थसारथिमिश्राणां मतरीत्याऽऽख्यातार्थविवरणम्

अत्र च पाकाद्यनुकूलव्यापारसामान्यस्यैव प्रत्ययार्थत्वम्, 'पाकं भावयती'ति णिजन्तभूधातुना व्यापारसामान्यवाचकेन विवरणात्। यदपि पाकं करोतीति विवरणम्, तदपि करोतेर्व्यापारसमान्यवाचकत्वादनुकूलमेव। नहि करोतिर्यत्नार्थकः, तथात्वे करोतेर्यततेरिवाकर्मकतापत्तेः। फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं हि धातोस्सकर्मकत्वम्। फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वञ्चाकर्मकत्वम्। पचेः फलं विक्लृत्तिरोदनवृत्तिः, व्यापारश्चैत्रवृत्तिरिति व्यधिकरणत्वात्सकर्मकः। स्वापस्य फलं सुखम्, तच्च त्र एवेति द्वयोस्समानाधिकरणत्वमिति, सोऽकर्मकः। तद्यदि करोति-यतत्योरेकार्थकत्वम्, तदा एकस्यैवार्थस्य फलव्यधिकरणत्वम्, फलसमानाधिकरणत्वञ्च विरुद्धम्। अतः करोतिरपि व्यापारसामान्यवाच्येव।

अत एव 'रथो गच्छती'त्यत्र रथो गमनं करोतीति विवरणमपि संगच्छते। अतः करोति-भावयतिभ्यां विवरणादाख्यातस्यापि फलोद्देश्यकं प्रकृतधात्वर्थातिरिक्तं व्यापारसामान्यं वाच्यम्। तच्च फलं क्वचिद्धात्वर्थः, क्वचित्स्वर्गादीत्यन्यदेतत्। व्यापारसामान्यस्य च विशेषाकांक्षारूपेतिकर्तव्यताकांक्षायां प्रयाजादिवाक्यैर्विशेषसमर्पणमिति पार्थसारथिः।

अत्रास्वरसः, यत्नस्यैवाख्यातवाच्यत्वमिति स्वमतश्च

[1]वस्तुतस्तु तत्तत्फलभेदेन, तत्तद्व्यापारभेदेन चानुगतैकलघूभूतशक्यता-

---

१—व्यापारत्वं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्, यत्नत्वं तु जातिविशेषः इति लाघवमिति।

अत्रेदमवधेयम्—रहस्यकृत् आख्यातस्य व्यापारसामान्यवाचित्वमिति शास्त्रदीपिकाकारस्य मतं निरस्य, वार्तिकव्याख्यातुर्भट्टसोमेश्वरस्य मतमनुवर्तमान आख्यातवाच्यः प्रयत्न इति पक्षं समर्थयामास। तस्य गमकाणि इमानि भाष्यवाक्यानि। तथाहि—'तथा यतेत, यथा किञ्चिद्भवति; इति प्रयत्नवाचिताऽऽख्यातस्य भाष्यकृता विवृता, इन्द्रियकामाधिकरणे 'जुहुयादिति शब्दस्यैतत्सामर्थ्यं यद्धोमविशिष्टं प्रयत्नमाहेत्यभिधानात्। होमे यतेतेत्यर्थस्सूचितो भवति, अस्यायमाशयः—प्रयत्नस्येच्छायोनित्वात्, निष्फले प्रयत्नो न भवति, अतस्तस्य भाव्यनिष्ठत्वमवगम्यते, धात्वर्थनिष्पत्तिमात्रेण फलवत्त्वासिद्धेर्धात्वर्थकरणकस्य प्रयत्नस्य फलसाधनत्वं न विहन्यते। अतः प्रयत्न एवाख्यातार्थः—इति।

वच्छेदकाभावात् पचति-पाके यतते, पाकं करोतीत्यादिविवरणाच्चाख्यातस्य यत्नत्वमेव शक्यतावच्छेदकम्। न च करोतिस्तदनुकूलव्यापारवाची। वातरोगादिना स्पन्दमाने चैत्रे स्पन्दानुकूलविजातीयवायुसंयोगरूपव्यापारवत्यपि 'नाहं स्पन्दं करोमि, अपि तु वातरोगेण मच्छरीरं स्पन्दते' इति प्रतीत्या करोतेर्यत्नार्थकत्वप्रतीतेः, यत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवाच्च। एवञ्च 'रथो गमनं करोतीत्यादावनुकूलव्यापारे क्वचो लक्षणेति ध्येयम्।

[1]न च भवत्यर्थकर्तृकर्मकत्वाविशेषात् करोतेर्भावयतिपर्यायत्वम्। पर्यायत्वाभावेऽपि भावयतिशक्यतावच्छेदकव्याप्ययत्नत्वशक्यतावच्छेदककत्वेनापि भवत्यर्थकर्तृकर्मकत्वोपपत्तेः।

सकर्मकत्वाकर्मकत्वनिर्वचनम्

न च करोतेर्यत्नार्थकत्वे यततेरिवाकर्मकतापत्तिः। सत्यपि यत्नरूपैकार्थत्वे धात्वर्थतावच्छेदकफलभेदेन सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्थोपपत्तेः। यततेर्हि चैत्रनिष्ठा क्रियैव यत्नसमानाधिकरणं फलम्। करोतेस्तु तद्व्यधिकरणमुत्पत्त्याख्यं धात्वर्थतावच्छेदकं फलम्। ततश्च यथैव पचति-गच्छत्योर्व्यापाररूपक्रियैकत्वेऽपि फलभेदादेव व्यवस्था, एवमिहापि व्यापाररूपक्रियैकत्वेऽपि फलभेदादेव सकर्मत्वाकर्मकत्वव्यवस्थोपपत्तिः। तत्फलं पुनरुभयत्रापि प्रमाणान्तरावगतमेव धात्वर्थोपलक्षणम्, धातुवाच्यमेव वेत्यन्यदेतत्।

उक्तलक्षणखण्डनम्, लक्षणान्तरप्रणयनञ्च

वस्तुतस्तु-एतल्लक्षणस्य [2]कौस्तुभोक्तरीत्या अव्याप्त्यादिदोषदुष्टत्वात् अविवक्षाविरहविशिष्टकर्माकांक्षधातुत्वमेव सकर्मकत्वम्, तदभावश्चाकर्म-

---

तथा च न्यायसुधा—

'प्रयत्नव्यतिरिक्ताऽऽर्थीभावना तु न शक्यते। वक्तुमाख्यातवाच्येह प्रस्तुतेत्युपरम्यते॥

वोढ्रश्वादिगतं यत्नं रथादावुपचर्य वा। तिङ्वाच्यो हि करोत्यर्थः सामानाधिकरण्यतः॥

प्रयत्नश्च करोत्यर्थस्तदन्यानुपलंभनात्। न चौलूकयैः प्रयत्नस्य गुणत्वपरिभाषणात्॥

अकरोत्यर्थता शंक्या सिद्धरूपा प्रयोगतः। बुद्धीच्छाद्वेषयत्नानां शब्दज्ञैः कर्मतेष्यते॥

आचार्यैश्च प्रयत्नस्य व्यापारत्वाभिधानतः। धात्वर्थव्यतिरिक्ता प्रयत्नाख्याऽऽर्थभावना॥

यजत्यादिपराख्यातवाच्येवेति समञ्जसमि' त्यादिकं सर्वं मनसि निधायाह—वस्तुतस्त्विति।

१—अत एव 'भवत्यर्थस्य यः कर्ता करोतेः कर्म जायते' [तं० वा० पृ० ३७७] इति।

२—फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वं धातोरकर्मकत्वम्। फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं धातोस्सकर्मकत्वमिति प्राचीनसम्मतां धातोस्सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्थां पराकृत्य, अविवक्षाविरहविशिष्टकर्माकांक्षधातुत्वमेव सकर्मकत्वम्, तदभावश्चाकर्मकत्वमित्येवं सकर्मकत्वाकर्मत्वयोर्लक्षणमाह रहस्यकारः। अस्योपपादनं कौस्तुभे भावार्थाधिकरणे विस्तरेण

कत्वमित्येवं कौस्तुभोक्तलक्षणं युक्तम्। अत्र चाकांक्षा समभिव्याहारात्मिका शब्दधर्मः। तेन सत्यप्यर्थैकत्वे यथा घटःकर्मत्वमित्यादावनाकांक्षत्वम्, घटमित्यादौ साकांक्षत्वम्, तथैव यततेः कर्मानाकांक्षत्वम्, करोतेश्च कर्मसाकांक्षत्वमविरुद्धम्। पच्यादेश्च स्वरूपेण कर्मसाकांक्षत्वेऽप्यविवक्षादशायामकर्मकत्वाददविवक्षाविरहेति। अत एव ओदनस्य पच्यत इति भावेऽपि प्रयोगः, आसादिधातूनाञ्च स्वरूपेणाकर्मकाणामपि मासादिकालयोगे कर्मसाकांक्षत्वात् सकर्मकत्वाच्चैत्रेणास्यते मास इति प्रयोगोपपत्तिः।

एवमेकस्यैव ग्रथधातोः चैत्रनिष्ठव्यापारवाचित्वरूपधर्मपुरस्कारेण कर्मसाकांक्षत्वात् सकर्मकत्वम्, पुष्पनिष्ठव्यापारवाचित्वेन कर्मानाकांक्षत्वादकर्मकत्वञ्च द्रष्टव्यम्।

अतो यत्नार्थकत्वेऽपि करोतेस्सकर्मकत्वाक्षतेः, तेन विव्रियमाणाख्यातस्यापि यत्नार्थकत्वम्। एवञ्च 'रथो गच्छति, जानाति, इच्छति, प्रयतते' इत्यादौ यत्र यत्नस्य बाधः, तत्रानुकूलव्यापारस्य, आश्रयत्वस्य वा लक्षणेति द्रष्टव्यम्, नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे लक्षणा। तत्सिद्धं भाक्त-मुख्यसाधारण्येन सर्वत्र धात्वर्थातिरिक्ता भावनाऽऽख्यातार्थः—इति।

शक्ततावच्छेदकनिरूपणम्

तस्याश्च शक्ततावच्छेदकं करोतीतिविव्रियमाणाख्यातत्वम्। अतश्च भवतीत्यादौ करोतिना विवरणाभावेन भावनाभावात्, धात्वर्थ एव कारकान्वयः, परम्परासम्बन्धेनैकत्वान्वयश्चेति प्राञ्चः।

कृतमस्ति। तदेव पाठकानां सुखावगतयेऽधस्तादुद्ध्रियते। तथाहि—'अतो नेयं सकर्मकाकर्मकत्वयोर्निरुक्तिः। किन्त्वविवक्षाविरहविशिष्टकर्माकाङ्क्षधातुत्वं सकर्मकत्वम्। अस्ति चेदं घटं करोतीत्यादौ, कृञो नियमेन विवक्षायां सत्यां कर्मपदसाकाङ्क्षत्वात्। न तु पर्यायत्वेऽपि यततेः। आकाङ्क्षायाश्शब्दविशेषधर्मत्वेन पर्यायत्वाबाधकत्वात्। अतश्च यथैव कर्मत्वमित्येतत्पदं नाऽऽनयतिपदापेक्षम्, किन्तु समानार्थकत्वेऽपि द्वितीयैव तत्साकाङ्क्षा, तथा पर्यायत्वेऽपि कृञ एव कर्माकाङ्क्षा, न यततेः। अत्र च कर्माविवक्षायां पच्यादेरकर्मकत्वमविवक्षाविरहवैशिष्ट्याभावादव्याहतम्। आसनादीनां च कालादियोगविशिष्टानां कर्माकाङ्क्षत्वादविरुद्धं सकर्मकत्वम्।

एवं यत्रैक एव धातुरर्थान्तरे सकर्मकः, अर्थान्तरे चाऽकर्मकः, तत्राप्येकस्यैव तत्तदर्थप्रतिपादकत्वरूपधर्मपुरस्कारेण कर्मसाकाङ्क्षत्व-तदनाकाङ्क्षत्वे द्रष्टव्ये। यथा ग्रन्थधातोः ग्रथनार्थकस्य ग्रथ्यमानव्यापारवाचित्वेऽकर्मकत्वम्, ग्रथितृव्यापारवाचित्वे च सकर्मकता। अत एव यत्र कर्मद्वयसाकाङ्क्षत्वम्, तत्र द्विकर्मकत्वमपीति प्राञ्चः।

वस्तुतस्तु लाघवादाख्यातत्वमेव शक्ततावच्छेदकम्। भवतीत्यादावाश्रयत्वे लक्षणा। एवञ्च कारकाद्यन्वये न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाऽपि[1]। शक्ततावच्छेदकञ्च न लत्वम्। यथाकथञ्चिदुपस्थितलकारादपि भावनोपस्थित्यापत्तेः। नाप्यादेशोपस्थापितलत्वम्, शानजाद्यादेशोपस्थापितलकारादपि शक्त्या भावनाबोधापत्तेः। नापि तिबाद्यादेशोपस्थापितलत्वम्। तथात्वे तिबादीनामनेकेषां प्रवेशात् शक्ततावच्छेदकानामननुगमेन शक्त्यनेकत्वापत्तेः। तद्वरं तिप्त्वादिनैव प्रत्येकं शक्तिः। अत एव तिप्त्वादिना लकारानुपस्थितावपि शाब्दबोधः। अन्यथाऽनेकेषु तिबादिषु तावतां शक्तिभ्रमाणां कारणत्वकल्पने गौरवात्।

एतेन—आख्यातत्वमेवैकं शक्ततावच्छेकम्। तच्च शक्यत्वसम्बन्धेनाख्यातपदवत्त्वम्। तद्वत्वञ्च तिबादिष्विति, ते शक्ताः—इत्यपास्तम्। तिबादिषु आख्यातपदवाच्यत्वाज्ञानेऽपि तिप्त्वेन पचतीत्यादौ ज्ञानेऽपि भावनाबोधात्। अतस्सिद्धमाख्यातार्थो भावनेति।

भावनायाः प्राधान्योपसंहारः

तस्याञ्च धात्वर्थस्य प्रकारत्वेनान्वयः। प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेस्संकोचे प्रमाणाभावात्। भावप्रधानमित्यस्य आख्यातार्थेषु अनेकेषु कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षिते, भावपदवाच्यभावनाप्राधान्यमित्यपेक्षितार्थविधायकत्वोपपत्तौ प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिसंकोचानुपपत्तेः। अतो निरुक्तस्मृतौ भावपदेन वैयाकरणपरिभाषितधात्वर्थस्य न ग्रहणमित्युक्तमेव।

न च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः सुबाद्यर्थलिङ्ग-संख्यादेः प्रकृत्यर्थं प्रति प्रकारतया संकोचावश्यकत्वे, यत्र करणत्वादौ प्रमाणान्तरेण प्रकृत्यर्थं प्रति

वस्तुतस्तु द्वितीयकर्मणो मुख्यकर्मत्वाभावेऽपि कर्मकारकसम्बन्धित्वविवक्षायामपादानादिकारकान्तरत्वाद्यविवक्षायाञ्च पारिभाषिककर्मत्वस्य व्याकरणे प्रतिपादनान्न तस्याऽऽद्यकर्मतुल्यत्वमिति द्रष्टव्यम्। [कौ० २० भा० पृ० २३-२४]

१—कारकप्रकारकशाब्दबोधे करोतिविवरियमाणाख्यातजन्योपस्थितिः कारणमित्येकः, भवतीत्यादौ अन्वयबोधाय भूधातूत्तराख्यातजन्योपस्थितिः कारणमित्यपर इत्यर्थः।

अत्रेदं बोध्यम्—रहस्यकृता तार्किक-वैयाकरणमतापेक्षया स्वमते चत्वारः कार्यकारणभावाः, वक्ष्यमाणरीत्या एक एव वा लाघवादि (पृ० १०) त्युक्तम्, तत्रैव चत्वारः कार्यकारणभावाः प्रदर्शिताः, कालादिसाधारण्येन एककार्यकारणभावात्विलपशम्। तथाहि—निपातोपसर्ग-प्रतिपादिकातिरिक्तशब्दगम्यसुबुपात्तलिङ्ग-संख्याव्यतिरिक्तोऽर्थः। तत्प्रकारकशाब्दबुद्धित्वाच्छिन्नं प्रति लिंगानन्वयिभावनाविशेष्यतासंबन्धेनाख्यतपद—

प्राधान्यं प्रमितम्, तदनुवादमात्रतया भावनाविषयेऽपि बाधकाभावः। 'प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इत्येकवचनश्रवणेन प्रत्ययार्थत्व-सामानाधिकरण्येन प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यनियमात्। सुबाद्यर्थलिङ्ग-संख्या-दीनामप्राधान्येऽपि क्षतिविरहात्।

जन्योपस्थितिः कारणमिति। तस्यायमर्थः—अत्र निपातपदेन चादीनां ग्रहणम्, उपसर्गपदेन प्रादीनां ग्रहणम्, प्रातिपदिकं अर्थवत्सूत्रपरिभाषितमखण्डम्, तदतिरिक्ता-श्शब्दास्सुतिङादयः, कृत्वसुच्—त्वादयः, धातवश्च। तत्प्रकारकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति लिङ्गानन्वय्यर्थावना निष्ठविशेष्यतासंबन्धेनाख्यातपदजन्योपस्थितिः कारणमिति। परस्परं संबन्धस्तु पार्ष्टिक एव, एवञ्च तद्व्यतिरिक्तपदार्थमात्रस्य सुबर्थकरणत्वादेः स्वनिष्ठ-करणतानिरूपकत्वसंबन्धेन लिंगानन्वयिभावनावाचिपदोपस्थापितायामन्वयः। स्वनिष्ठ-करणतानिरूपकत्वसंबन्धस्तु पार्ष्टिक एव। एवं धात्वर्थस्य, कर्तृत्व-कर्मत्वादेः, एक-त्वादेः, लङाद्यर्थस्य कालादेः, लिङाद्यर्थस्य विध्यर्थस्य सर्वस्याख्यातपदोपस्थापितायामे-वान्वय उपर्युक्तकार्यकारणभावकल्पनालाघवानुरोधेन। लिङ्गानन्वयिपदोपादानलफमिदं यत् णिजन्ताद्भूधातोरच्प्रत्ययान्तस्य स्त्रीलिंगस्य 'सत्त्वप्रधानानि नामानी'ति निरुक्तस्मृत्या प्रकृत्यर्थान्विततया भावनापदोपस्थापितायां तस्यां तेषामन्वयः प्रयोजनम्।

वस्तुतस्तु 'कृतपूर्वी कटमि'त्यत्र वक्ष्यमाणदिशा लिंगानन्वयित्वं न कारणतावच्छेदक-कोटिप्रविष्टम्, अपितु प्रत्ययजन्योपस्थितित्वम्, अतश्च वस्तुपदाभिधेयायाश्चास्यामन्वयः न कारकाणामिति।

अत्र भावनापदं फलप्रयोजककारकभिन्नव्यापारपरम्, स चाख्यातादौ कृत्यादिरूपा भावना, घञन्तादौ धात्वर्थ एव विवक्षितः, तयोः फलप्रयोजकत्वात्, अत्र कारकभिन्नेति-विशेषणोपादानस्येदं फलमभिप्रेतम्—यत् यत्र घञन्तभिन्ने आख्यातादौ धात्वर्थस्य कारकत्वं विवरणसिद्धम्, तत्र धात्वर्थे कारकान्वयवारणमेव। तत्रानन्वये 'पचत्योदनमि'-त्यस्य पाकेनौदनं करोतीति विवरणे द्वितीयान्तौदनपदस्य करोत्यर्थान्वय एव बीजमिति। विशेषस्तु षष्ठ्यर्थविचारप्रसंगे मूल एव स्पष्टीभविष्यति।

[1]'वस्तुतस्तु लिङ्ग-संख्यादीनामपि प्रत्ययार्थान्तराणां न प्रकृत्यर्थप्रकारता, अपि तु समानाभिधानश्रुत्या करणत्वादिरूपप्रत्ययार्थान्तरम्प्रत्येवेति वक्ष्यते। अतस्सिद्धं धात्वर्थस्य भावनायां प्रकारता-इति।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये
आख्यातार्थनिरूपणं समाप्तम्

१—अत्रेदं बोद्धव्यम्—'प्रकृति–प्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येने'ति स्मृत्या प्रकृत्यर्थापेक्षया प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं प्रतीयते। तत्रेदं विचारणीयम्—यत् यः प्रत्ययार्थः, स प्रधानं वा, यः प्रधानम्, स प्रत्ययार्थ इति द्वेधा विकल्पः। तत्राद्यः पक्षः न घटते, यः प्रत्ययार्थः, स प्रधानमित्यर्थस्वीकारे 'असति बाधके उद्देश्यविधेयभावस्थले, उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये भासते' इति न्यायेन प्रत्ययार्थव्यापकत्वं विधेये प्राधान्ये भासेत। तच्च न संभवति, लिंग-संख्ययोः प्रत्ययार्थत्वेऽपि प्राधान्याभावात्। न द्वितीयः–यः प्रधानम्, स प्रत्ययार्थ इत्यपि न युक्तम्, खट्वेत्यादौ खट्वायाः प्राधान्येऽपि प्रत्ययार्थत्वाभावेन प्राधान्यस्य प्रत्ययार्थत्वव्यापकत्वभावात्। एवञ्च प्रत्ययार्थः प्रधानमेवेति नियमस्यासंभवेऽपि प्रत्ययार्थ एव प्रधानमिति नियमस्य संभवात्। सामान्यस्मृतिरपीयं प्रमाणान्तरानुसारात् कारकविषयैव, न तु संख्यादिविषयाऽपि। अपि च 'भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्रधानानि नामानी'ति स्मृत्या विरोधश्शंकनीयः, भावप्रधानमित्यस्यायमर्थः—आख्यातवाच्यानां भावना-कर्तृ-संख्या-कालानामनेकेषामर्थानां मध्ये कस्य प्राधान्यमित्याकांक्षायामनया स्मृत्या भावनायाः प्राधान्यं प्रतिपाद्यते, विभक्त्युपात्तलिंग-संख्यापेक्षया सत्त्वशब्दाभिधेयस्य प्रातिपदिकार्थस्य प्राधान्यं लिंग-संख्यापेक्षया च बोध्यत इति विषयभेदान्न विरोधः। प्रकृति–प्रत्ययाविति स्मृतेर्भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्या सहैकवाक्यत्वाभ्युपगमेन न कश्चिद्दोषः। एतेन भावो-धात्वर्थः प्रधानं वाच्यमस्येति व्युत्पत्त्या धात्वर्थपरतयाऽस्यास्स्मृतेरुत्प्रेक्षालंकारप्रकरणे रसगंगाधरे पण्डितराजीये व्याख्यानं निरस्तमिति वेदितव्यम्।

अथवा भावस्य प्रधानं भावप्रधानमिति षष्ठीतत्पुरुषसमासेन भावस्य—धात्वर्थस्य, आख्यातपदस्य तिङ्परत्वेन धात्वर्थापेक्षया तिङर्थः प्रधानमित्यर्थस्य स्वीकारेण प्रकृति-प्रत्यययोरिति स्मृत्यैकवाक्यतानुरोधेन न कश्चिद्दोषः–इति।

अथ धात्वर्थस्य भावनायां प्रकारतानिरूपणम्

धात्वर्थश्च क्वचिच्छक्यार्थ एव प्रकारः। यथा 'सोमेन यजेते' त्यादौ। क्वचिल्लक्ष्यार्थ एव। यथा–'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते' त्यादौ यागः। लक्ष्यार्थोऽपि क्वचिच्छक्यार्थयुक्तः। यथा 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इत्यादावात्मनेपदानुरोधेन समीपस्थितिरूपशक्यार्थविशिष्टमभिधानम्। वस्तुतस्तु 'सोमेन यजेते' त्यादौ, तत्तद्विधिष्वपि विजातीययागत्वादिनैव लक्षणेति शक्यार्थान्वयोऽत्रानुसन्धेयः[1]।

धात्वर्थस्य भावनान्वये संसर्गविमर्शः

तस्य च कृतौ संसर्गो नानुकूलत्वम्, पचति-पाकं करोतीति पाककर्मत्वस्यैव विवरणबलेन संसर्गत्वप्रतीतेः। अत एवौदनं पचती'त्यादौ पाकेनौदनं करोतीति विवरणात् पाककरणत्वस्यापि प्रतीतेस्तस्यापि संसर्गत्वम्। अतश्च कर्मत्व-करणत्वान्यतरसंसर्गेणैव सर्वत्र भावनायां धात्वर्थस्यान्वयः। यद्यपि कृतिं प्रति पाकस्य करणत्वं बाधितम्, कृतिसाध्यत्वात्पाकादेः। तथापि स्वनिष्ठकरणत्वनिरूपकौदनोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन पाकस्य कृतावन्वयात्, करणत्वस्यापि संसर्गघटकतया संसर्गत्वोपपत्तिः। अस्ति चौदनस्यापि कृतावुद्देश्यताख्याविषयतेति नैतादृशसंसर्गबाधः।

तत्र च यत्र विध्यश्रवणम्, तत्र द्वितीयान्तपदाद्यश्रवणे 'पचति चैत्रः' इत्यादौ धात्वर्थस्येष्टसाधनत्वाज्ञानेऽपि तस्य कर्मत्वमेव। आख्यातोपात्तभावनायाः करोत्यर्थतया तद्वदेव सकर्मकत्वनियमात्। अत एवाऽकर्मकधातुस्थले अपि आख्यातोपात्ताया भावनायाः सकर्मकत्वमेव। अत एव तस्यास्तदाकांक्षायां 'स्वास्थ्यकामः शयीते'त्यादौ कामपदोपात्तस्वास्थ्यादेरेव कर्मत्वेनान्वयः, स्वर्गकामपदेनेव लक्षणया स्वर्गादेः। धातुस्त्वकर्मक एव। अत एवात्र न भावनाकर्मणि द्वितीया। सा तु धात्वर्थकर्मण्येव।

सकर्मकधातुस्थले यथा 'व्रीहीनवहन्ती'त्यादौ, तत्र तेषां प्रथमतो भावनायां कर्मत्वेनान्वयेऽपि, पार्ष्ठिकं धात्वर्थेऽपि कर्मत्वमिति, तेषां धातूनां सकर्मकत्वोपपत्तिः। अतो भावनाया नित्यं सकर्मकत्वात् 'पचति चैत्रः' इत्यादिनिरुक्तस्थले भावनायाः कर्माकांक्षायां समानपदश्रुतया धात्वर्थस्यैव कर्मत्वम्। लौकिकवाक्यत्वाच्च तस्य वैयर्थ्येऽपि न दोषः। वेदे तु विध्यन्तरैकवाक्यत्वादिना

१—'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाती'त्यादौ

स्तावकत्वाद्यसम्भवेन स्वाध्यायविध्यवगतप्रयोजनवत्त्वानुरोधेन लङादेरेव लेट्त्वम्, लेडर्थकत्वं वा लक्षणया परिकल्प्य, भावनायास्स्वर्गादिभाव्यान्तर-परिकल्पनया धात्वर्थस्य तत्र करणत्वेनान्वयः। विधेः प्रवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्या तत्समभिव्याहृतायां भावनायामिष्टभाव्यकत्वावश्यम्भावात्। 'घटं पटञ्चान-ये'त्यादौ चकारं विना कर्मद्वयान्वयादर्शनात्, करोतेरिवाख्यातोपात्तभावनाया अपि एककर्मकत्वनियमेन यागादेरपि तस्यां कर्मत्वानुपपत्तेश्च।

अत एव यत्र विधिसमभिव्याहारस्य सत्त्वे, असत्त्वे वा द्वितीयादिना भाव्यान्तरं निर्दिष्टम्। यथा—'व्रीहीनवहन्यात्, ओदनं पचतीत्यादौ' तत्र धात्वर्थस्य करणत्वमेव।

यत्र तु तादृशस्थले अप्राप्तकरणान्तरसत्त्वम्, धात्वर्थस्य च प्रकरणादिना-प्राप्तिः। यथा 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्, दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि'-त्यादौ, तत्राश्रयतया प्रकरणप्राप्तधात्वर्थानुवादमात्रं [1]साधुत्वसिद्ध्यर्थं धातुः। न तु तदर्थस्य करणत्वेनान्वयः, न वाऽऽश्रयत्वेन। कर्मत्वातिरिक्तस्याश्रयत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वेन भावनायामिन्द्रियरूपकर्मावरुद्धायां होमस्यापि कर्मत्वेनान्वये एककर्मकत्वभङ्गापत्तेः। अत एवानेकोद्देश्यनिमित्तवाक्यभेदेऽपि एककर्मकत्व-भङ्ग एव दूषकताबीजमुक्तं कौस्तु[2]भादौ।

भावनाया एककर्मकत्वस्वरूपविचारः

एककर्मकत्वञ्च नैककर्मत्वम्, एककर्मत्वाश्रय (कर्म) कत्वं वा, 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ, घटमानये'त्यादौ तदनापत्तेः। तत्र पुत्रादिवृत्तिकर्मत्वानाम्, कर्मत्वा-श्रयपुत्रादीनां वाऽनेकत्वात्। नाप्येककर्मत्वावच्छेदकत्वम्। 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्ण-मासावि'त्यादौ, व्रीहीन् प्रोक्षती'त्यादौ च तदनापत्तेः। तत्र पुत्रत्व-पशुत्वा-दीनाम्, तदपूर्वसाधनत्वानाञ्च कर्मतावच्छेदकानां भेदात्। किन्त्वेकबोधविषय-कर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वमित्युक्तं कौस्तुभे[3]। निरुक्तस्थलेषु च

१—न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि प्रत्यय इति नियमात्।

२—ग्रहैकत्वाधिकरणे इति शेषः।

३—एककर्मत्वं चैकबोधजनकीभूतयावद्वृत्तिविषयकर्मकत्वम्। अतश्च सत्यामपि सर्व-शब्दस्य पुत्रत्व-पशुत्वादिना प्रत्येकशक्तौ, सत्यपि च "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावि"त्यादौ तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकनानात्वे सर्वशब्देन तत्तच्छक्तिभिः सर्वेषां फलानां युगपद्बोधादेक-कर्मकत्वोपपत्तिः।

सर्वत्र कर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्माणामेकेन पदेनैकस्यैव समूहालम्बनात्मकस्य बोधस्य जननादेककर्मकत्वोपपत्तिः। 'अध्वर्यु-यजमानौ वाचं यच्छतः' इत्यत्र चाध्वर्युत्व-यजमानत्वयोः कर्मत्वाधिकरणतावच्छेदकयोरेक बोधविषयत्वाभावात् द्विकर्मकत्वापत्तिः। अतः पर्याप्नोति। तत्र द्वन्द्वोत्तरविभक्त्या देवतात्वादेरिव कर्मत्वादेरपि व्यासज्यवृत्तित्वावसायात्, तत्पर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मस्याध्वर्यु-यजमानोभयत्वस्य द्वन्द्वजन्यैकबोधविषयत्वेनैककर्मत्वोपपत्तेः। उपपादितञ्चैतत् कौस्तुभादौ।

न चैवमेककर्मत्वभंगभयेनानेकोद्देश्यतानङ्गीकारे फल-संस्कार्यस्थले तदापत्तावपि निमित्तस्थले तदभावात्किमिति नानेकोद्देश्यताङ्गीकारः। तत्रापि निमित्तयोर्भेदेनानुष्ठापकत्वात्, भेदेनैव भाव्याक्षेपकत्वापत्तेः। निमित्तानेकत्वे तदाक्षितभाव्यरूपकर्मानेकत्वप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात्। न च तत्र सहितयोरेव निमित्तत्वाङ्गीकारान्नोक्तदोषापत्तिरिति वाच्यम्। साहित्यस्यापि पक्षकोटिप्रविष्टत्वेन पूर्वपदेन निमित्तविशेषणत्वानुपपत्तावर्थात्स्वातन्त्र्येण निमित्तत्वाङ्गीकारापत्तेः, तयोस्तस्य च भेदेनैव कर्माक्षेपकत्वप्रसङ्गात्।

'तत्र व्यासज्यवृत्तिधर्मकल्पना, यत्र धर्मिणोस्साहित्यविशिष्टयोस्तत्रान्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः। यथा—'अग्निषोमीयमि'त्यत्र द्वंद्वावगतपरस्परसाहित्ययोरग्निषोमयोर्देवतात्वे, प्रकृते त्वेकत्व-ग्रहत्वयोः, तदवच्छिन्नव्यक्त्योर्वा सत्यपि पदश्रुत्या पार्ष्टिके साहित्यावगमे प्रथमतः प्रत्येकमेव कर्मत्वावगमान्न व्यासज्यवृत्तित्वकल्पनावसरः। अत एव यत्र 'हिरण्यशकलैः प्रोक्षति', अग्नये वृत्तिकाम्यः पुरोडाशमष्टाकपालमि'त्यादौ बहूनां प्रातिपदिकार्थानां पश्चान्निरूढलक्षणया साहित्यावगमेऽपि प्रथमतः प्रत्येकमेव विभक्त्यर्थान्वयान्न व्यासज्यवृत्तिकरणत्व-देवतात्वकल्पनेति ध्येयम्।

न च दम्पत्योस्साहित्यानवगमेऽपि कर्तृत्वस्य व्यासक्तत्वाङ्गीकारान्नायं नियमः इति वाच्यम्। तयोरपि 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्ये'ति वचनेन कर्त्तव्यमात्रे साहित्यावगमात् 'स्वर्गकामो यजेते'ति कर्तृत्ववृत्त्येकत्वबलेन तस्य व्यासक्तत्वाङ्गीकाराच्च। न हि तद्वदिह कर्मत्ववृत्त्येकत्वम्। अपि तु कर्मत्वान्वितमपि तदाश्रयवृत्ति, पदश्रुत्या एकत्वाश्रयस्य पार्ष्टिकप्रातिपदिकार्थाभेदप्रतिपादनात्। यजेतेत्यादिषु तु संख्यायाः कर्तृत्वाद्याश्रितत्वमेव, न तु शाब्द-तदाश्रयवृत्तित्वमित्युपपादितं भावनानिरूपणे।

एवं 'शुक्लं घटमानये'त्यादौ शुक्लस्य घटे अभेदान्वयात् पदद्वयेन, घटपदेनैव वा शुक्लगुणविशिष्टघटलक्षणादेककर्मत्वोपपत्तिः। एवं 'घटं पटञ्चानये'-त्यादौ इतरेतरयोगार्थचकाररूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन द्वितीयान्तपदद्वये लक्षणया तदुपपत्तिः। यथा चैवं सति निमित्तद्वयस्थले उद्देश्यानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदस्य दूषकताबीजमेककर्मकत्वभङ्गापत्तिः, तथा कौस्तुभे व्यक्तम्[1]।

तत्सिद्धं यत्र द्वितीयादिना भाव्यान्तरं भावनायामन्वययोग्यमुपात्तम्, तत्र न धात्वर्थस्य कर्मत्वम्—इति,

धात्वर्थस्य कर्मत्वेनाऽन्वयस्थलानि

यत्र तु तन्नोपात्तम्, धात्वर्थस्य चेष्टसाधनत्वं प्रमाणान्तरेण प्रमितम्, तत्र स्ववाक्यविधेयगुणान्तरसत्त्वे धात्वर्थस्य कर्मत्वमेव। यथा—'दध्ना जुहोती'-त्यादौ। न चैवं 'जुह्वा जुहोती'त्यादौ जुहोतेस्सकर्मकत्वम्, कर्मान्तरावश्यंभावेन भावनाया द्विकर्मकत्वापत्तिः। सकर्मकस्यापि भावाख्यात इव कर्मावि-

---

१—सिद्धान्तनिरूपणवेलायामित्यर्थः।

न चैवमपि वस्तुतः कर्मत्वस्यैकत्वात्सत्यपि वा तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्ववैशिष्ट्यरूपेण भेदे एकया द्वितीयया युगपद्बोधान्नैककर्मकत्वभङ्ग इति वाच्यम्। सत्यपि कर्मत्वैक्ये, तद्बोधैक्ये वा कर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणानामनेकबोधविषयत्वेन तद्भङ्गावश्यम्भावात्। अत एवैकबोधजनकयावद्वृत्तिविषयकर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मत्वमेककर्मकत्वं विवक्षितम्। अत एव च 'यत्ताध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः' इत्यादौ द्वन्द्वोपात्तोद्देश्यस्थले द्वन्द्वावगतसाहित्यविशिष्टानां अवैयग्र्यसंपादकवाग्यमकर्मत्वान्वयाद् देवतात्ववत् व्यासज्यवृत्तिकर्मत्वावगतेस्सत्यपि तदधिकरणानां भेदेन बोधे तेषां पर्याप्तिसंबन्धेन कर्मत्वाधिकरणत्वाभावान्नैककर्मकत्वभङ्ग इति, न तत्रानेकोद्देश्यता।

न चैवं सति तत्र समासोपात्तसाहित्यस्य विवक्षापत्तेः, अन्यतरपदार्थबोधेऽन्यतरवाग्यमानुपपत्तिः। साहित्यविशिष्टयोरध्वर्यु-यजमानयोरुद्देश्यत्वेऽपि स्वरूपे अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां प्रत्येकवृत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणीयत्वेन तदनापत्तेः। यदि ह्यध्वर्यु-यजमानयोस्सहितयोरेककार्यजनकत्वं भवेत्, ततस्तथैव लक्षणात् स्यात् भवदुक्तानुपपत्तिः। न त्वेतदस्ति। अतस्समस्तेन प्रातिपदिकेन प्रत्येकवृत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणात्, अविवक्षाफललाभेऽपि विवक्षाङ्गीकरणं वाक्यभेदपरिहारार्थं न विरुध्यते। प्रकृते तु व्यासज्यवृत्तित्वाभावाद्युक्तो वाक्यभेद इत्युक्तमेव'। [कौ० १७७–८२]

वक्षोपपत्तेः। एतादृशेऽपि विषये यदि तृतीयान्तनामधेयश्रवणम्, तदा करणत्वमेव। यथा—'समे दर्श-पूर्णमासाभ्यां यजेत, उच्चैः प्रवर्ग्येणे'त्यादौ। यत्र तु तादृशगुणश्रवणाभावः, तत्र धात्वर्थस्यैव कर्मत्वेन प्रयोजनान्तरार्थमनुवादः। यथा—विद्वद्वाक्ययोः, [1]तदभावे तु 'तनूनपातं यजती'त्यादौ कर्मान्तरमेव करणत्वेनेत्याद्याकरे व्यक्तम्[2]।

यत्र तु नेष्टसाधनत्वं प्रमितम्, स्ववाक्ये चोद्भिदादिवन्न वा तृतीयान्तनामधेयश्रवणम्। यथा—सोमेन यजेत, अग्निहोत्रं जुहोती'त्यादौ, तत्र स्ववाक्ये इष्टविशेषानवगमेऽपि विधिबलेन भावनाया इष्टभाव्यकत्वावगमात्, इष्टसामान्यस्यैव तत्र भाव्यत्वमङ्गीकृत्य धात्वर्थस्य करणत्वमेव। अग्निहोत्रमित्यत्र द्वितीयाऽपि तत्र करणत्वलक्षणार्थैवेति सांप्र[3]दायिकाः। एतादृशे-विषये समानपदश्रुत्या भावनापेक्षितं कर्म धात्वर्थ एव, सुतरामग्निहोत्रमिति द्वितीयान्तश्रवणे।

न च इष्टसाधनत्वेनाज्ञातस्य कर्मत्वानुपपत्तिः, अनीप्सितकर्मत्वेन अन्वयोपपत्तेः। न च विधेः प्रवर्तकत्वव्याघातः, विध्यङ्गतेष्टभाव्यकत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वेऽपि शाब्दबोधं प्रत्यकारणत्वात्, तदभावेऽपि होमकर्मकभावनाशाब्दज्ञानोपपत्तेः। न च भाव्यत्वेनान्वितस्य तस्य भाव्यान्तरानाकांक्षत्वात् फलवाक्येऽपि स्वर्गसाधनत्वबोधानापत्तिः। साधनत्वेनान्वितस्यार्थाद्विध्यनुरोधेन कृतिसाध्यत्वज्ञानवत्, कृतिसाध्यत्वेन बुद्धस्यापि विध्यपेक्षानुरोधेनैव इष्टविशेषसाधनतया वाक्यान्तरेण, विश्वजिन्न्यायेन वा बोधोपपत्तेः। अत उत्पत्तिवाक्ये धात्वर्थस्य कर्मत्वेनैवान्वय इति प्रभाकरोक्तमपि युक्तमिति तर्करसिकाः[4]। सर्वथा सिद्धं धात्वर्थस्य कर्मत्व-करणत्वान्यतरसंसर्गेण भावनायां प्रकारता—इति।

१—प्रयोजनान्तराभावे त्वित्यर्थः।

२—अभ्यासाधिकरणे (२-२-२)।

३—साध्याभिधायिनी द्वितीया साधनत्वमेव लक्षयतीति वदन्तः पार्थसारथिमिश्रप्रभृतयो मीमांसका इत्यर्थः।

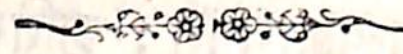
४—तद्रसिका इत्यपि पाठः।

करणत्व-कर्मत्वादेर्धातुलक्ष्यत्वमिति संप्रदायमतम्

साम्प्रदायिकास्तु—धातुना स्वार्थवृत्तिकर्मत्व-करणत्वान्यतरत् लक्षणया प्रतिपाद्यते। तस्यैव स्वनिरूपकत्व—स्वनिरूपकोद्देश्यकत्वान्यतरसंसर्गेण भावनायामन्वयः; न तु कर्मत्वादेरपि संसर्गत्वम्। तथात्वे–'प्रकृति-प्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, इति साहित्यरूपान्वयानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः। नहि पदार्थानुशासनप्रवृत्तानां तेषामन्वयानुशासकत्वं युज्यते। अतः कर्मत्व-करणत्वादिरूपान्वयोऽपि वृत्त्यैव पदार्थविधया भासते। अत एव ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयाऽपि पदार्थविधया भासमानकरणत्वानुवादिकेति संगच्छते। विशेषण-विशेष्ययोः प्रकारतया भासमानकारकत्वस्यौत्सर्गिकत्वात्—इत्याहुः।

तत्सिद्धं धात्वर्थस्य सर्वत्र भावनायां प्रकारतेति। सा परमाख्यातोपात्ता, कृदाद्युपात्ता च लिङ्गानन्वयिनीति वक्ष्यते, तेन वस्तुपदोपात्तायां भावनायां नान्वयः।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये धात्वर्थस्य भावनायां प्रकारतानिरूपणं समाप्तम्

सुबर्थस्य भावनान्वयनिरूपणम्, संबुद्ध्यर्थश्च

एवं सुबर्थस्यापि लिङ्ग-संख्याभिन्नस्य तस्यामेवान्वयः प्रकारतयेति ज्ञेयम्। तथाहि प्रथमार्थस्तावल्लिङ्ग-संख्याभिन्नस्तस्यां प्रकारत्वेनान्वेति। न च तस्याः साधुत्वमात्रार्थमुच्चारणेन तदर्थे मानाभावः। सम्बोधनेऽभिमुखत्वस्यापि भासमानत्वेन तदसिद्धेः। तच्च प्रकृतशाब्दबोधाश्रयत्वप्रकारकवक्तृभिन्नविशेष्यकवक्त्रिच्छाविषयीभूतशाब्दज्ञानवत्त्वम्, प्रकृतशाब्दबोधनिष्ठविषयतानिरूपित[1]वक्तृभिन्ननिष्ठवक्त्रिच्छाविषयतावत्त्वं वा। युष्मत्पदशक्यतावच्छेदकञ्च तदेव। अस्ति 'चेदं देवदत्त ? गामानयेत्यादौ, देवदत्त ! चैत्रो गामानयती'त्यादौ च। तस्य उक्तविधज्ञानवत्त्वात्। तादृशविषयतावत्त्वाद्वा।

न च यत्र स्नुषां बोधयितुं [2]कन्यासम्बोध्यवाक्यप्रयोगः, तत्र स्नुषायामतिव्याप्तिः। तत्र स्नुषायास्सम्बोध्यत्वेऽपि तत्संबोधनस्य शब्दतात्पर्यविषयत्वाभावेन तस्यां सम्बोधनप्रथमानापत्तेः। तात्पर्यविषयत्वसत्त्वे च भवत्येव सा। अतएव चेतन एव सम्बोधनं मुख्यम्, अचेतने तु ज्ञानवत्त्वारोपेण गौणो व्यवहारः।

संबोधनार्थस्य भावनान्वयनिरूपणम्

अत एवाद्योदाहरणेऽभिमुखत्वम्, कर्तृत्वञ्चेत्युभयं प्रथमार्थः, तत्र चाधेयत्वं प्रातिपदिकार्थसंसर्गः, तयोश्च विषयत्व-निरूपकत्वाभ्यां भावनायामन्वयः। अन्त्ये चाभिमुखत्वस्यैव विषयत्वसंसर्गेण। 'चैत्र मैत्रः कीदृशः' इत्यादावपि 'अस्तिर्भवन्ती'त्यादिना क्रियापदाध्याहारस्यावश्यकत्वाच्छाब्दबोधाविघातः। चैत्र ! मैत्रो ग्रामं गच्छतु इत्यादौ तु लोडर्थप्रार्थनाया विषयीभूतायां भावनायां निरुक्तसम्बन्धेन सम्बोध्यत्वस्य, स्वरूपसम्बन्धेन स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यत्वस्य चान्वयः, प्रतीत्यनुसारेण तत्तदर्थकलोडादेरेव तात्पर्यग्राहकत्वात्। अत्र च प्रथमादेशविशेषाणामेव सम्बोधने शक्तिः, पृथगनुशासनबलात्। हेशब्दादिकं तात्पर्यग्राहकम्। व्यापारप्रयोज्यत्वादौ तु लक्षणैव।

१—निरूपितेति, निष्ठेति च वक्त्रिच्छाविषयताया विशेषणम्।

२—कन्या सम्बोध्या यस्मिन्, तस्य वाक्यस्य प्रयोगः, कन्यां सम्बोध्येति वा पाठः।

'चैत्र ! मैत्रो ग्रामं गच्छती'त्यादौ प्रथमान्ते च तार्किकमतेऽपि भावनाविशेष्यत्वं नास्ति, प्रथमार्थरूपान्यविशेषणत्वात् । [1]तत्राख्यातोपात्तसंख्यान्वयाभावाच्च । अतस्तैस्सम्बुद्धिभिन्नप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिरेव भावनान्वयप्रयोजिकेति वाच्यम् । न च तदपि वक्तुं शक्यम्, 'चैत्र ! गामानये'त्यादौ तदनापत्तेः, न च तत्र त्वंपदाध्याहारः, तथात्वे 'भो ब्राह्मणाः त्वं पचे'ति प्रयोगापत्तिः[2] । न च युष्मदर्थकर्तृ-सम्बुद्ध्योरेकसंख्याकत्वम्, व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापत्तेः[3] ।

एतेनाभिमुखत्वादेः सर्वत्र प्रातिपदिकार्थप्रकारत्वमित्यपास्तम् । 'चैत्र ! मैत्रः पचती'त्यादौ चैत्रे भावनाद्यन्वयापत्तेः ।

वस्तुतस्तु अस्मन्मतेऽपि चैत्र ? मैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रस्य कर्तृत्वेन भावनान्वयस्य निवारयितुमशक्यत्वात् सर्वत्र सम्बोधनमेव सम्बुद्धिप्रथमायाः अर्थः, न तु कर्तृत्वमपि । [1]'चैत्र ? पचे'त्यादौ मध्यमपुरुषस्थले आख्यातेन सम्बोध्यायास्तद्व्यक्तेरेव कर्तृत्वेन लक्षणान्न सम्बोद्ध्यातिरिक्तस्य कर्तृत्वप्रसङ्गः इति ध्येयम् । अतो द्वितीयादिसाधारण्येन प्रथमासुबर्थस्यापि प्रकारत्वमेव सर्वत्र युक्तम् ।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये सुबर्थस्य संबुद्ध्यर्थस्य च भावनान्वयनिरूपणं समाप्तम्

१—तत्र=संबुध्यन्तार्थे ।

२—तत्र त्वंपदार्थे तदनन्वयात् ।

३—अत्र युष्मदर्थकर्ता त्वंपदार्थः, संबुद्धिः ब्राह्मणपदार्थः, तयोरेकसंख्यत्वनियमे समभिव्याहृतसंबुद्धिजन्यसंख्यान्वयबोधे युष्मच्छब्दसमानवचनकपदजन्योपस्थितिः कारणमित्यादि ।

५—ननु कर्तृत्वस्य संबोधनार्थत्वाभावे चैत्र पचेत्यादौ अन्यस्यापि कर्तृत्वप्रसंगः, चैत्रकर्तृत्वानन्वयादित्यत आह—चैत्रेति ।

अथ पाणिनिमतेन प्रथमाविभक्त्यर्थनिरूपणम्

प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थेन अर्थवत्त्वोपपादनम्

न च प्रथमायाः लिङ्ग-संख्ययोरिव सम्बोधनरूपार्थवत्त्वेपि तदतिरिक्तार्थाभावात् 'चैत्रः पचती'त्यादौ प्रातिपदिकार्थातिरिक्तस्य विशेष्यभूतार्थस्याभावेन कथं द्वितीयादिसाधारण्येन सर्वत्र प्रथमार्थस्य प्रकारत्वमिति वाच्यम्। असम्बुद्धिप्रथमाया अपि अनुशासनबलेन लिङ्ग-संख्यान्यतिरिक्तार्थवाचित्वावगतेः। तथाहि-पाणिनिमतं तावत् 'प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाणवचनमात्रे प्रथमा' (२-३-४६) इति सूत्रात् प्रातिपदिकार्थ एव। इदं हि लिङ्गाद्यंशे शक्यत्वानुशासनवत् प्रातिपदिकार्थांशे शक्यत्वानुशासनमेव, न तु प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकेन विवक्षिते प्रथमायास्साधुत्वमित्येवम्परम्, वैयर्थ्यापत्तेः, वैरूप्यापत्तेश्च। अतश्च प्रातिपदिकार्थश्चैत्रादिरेव प्रथमार्थः।

न चैवमपि तस्य प्रातिपदिकेनैव बोधसिद्धेः' प्रथमायास्तदंशे साधुत्वार्थमनुवादकतया न प्रथमार्थस्यान्यत्र प्रकारतेति वाच्यम्। प्रातिपदिकस्यैव प्रथमार्थविशेषतात्पर्यग्राहकत्वाङ्गीकारेण प्रथमार्थस्यान्यत्र प्रकारत्वे बाधकाभावात्। इतरथा सुबर्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति धात्वादिपदजन्योपस्थितिः कारणमित्येवंविधकार्यकारणभावे[1] प्रथमातिरिक्तत्वप्रवेशे गौरवात्।

प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति प्रकारत्वे प्रथमान्तप्रातिपदिकातिरिक्तत्वप्रवेशे गौरवाच्च। आख्याताद्यर्थभावनादेः प्रथमान्तार्थं प्रति प्रकारत्वे व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापत्तेश्च। अतो लाघवात् सुबर्थत्वेन प्रथमार्थस्यापि चैत्रादेराख्यातार्थभावनायामेव प्रकारता। अत एवैतादृशे[2] विषये प्रकृत्यर्थस्य चैत्रादेर्न प्रथमार्थचैत्रादावन्वयः, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः व्युत्पन्नस्य भेदान्वयस्य बाधात्, अभेदान्वयस्य चाव्युत्पन्नत्वात्। अतः प्रातिपदिकं तत्र प्रथमार्थविशेषतात्पर्यग्राहकमेव प्रथमोपस्थापितस्तु स एवाख्यातार्थभावनान्वयी।

नीलो घट इत्यादौ क्रियापदाध्याहारेणैव बोधः

न चैवमाख्यातपदाभावे तस्यानन्वयः। 'काष्ठैरोदनमि'त्यादौ क्रियापदाध्याहारेणेव नीलो घट इत्यादावपि अस्तीत्यध्याहारस्यानुशासनशिष्टतया सुतरामु-

---

१—इदं सर्वं तार्किकमतेन। २—यत्र प्रकृति-प्रत्ययार्थौ अभिन्नौ, तत्र।

पपत्तेः। नीलपदस्यापि वक्ष्यमाणरीत्या नीलगुणे, नीलत्वजातौ वा शक्तस्य लक्षणया लक्षितलक्षणया वा, नीलत्वजातौ वा शक्तस्य, लक्षणया लक्षितलक्षणया वा नीलत्वावच्छिन्नगुणविशिष्टद्रव्यपरस्य तात्पर्यग्राहकत्वात्, तदुत्तरप्रत्ययोक्तस्य तद्द्रव्यस्यापि न घटेन सहाभेदेनान्वयः। अपि तु घटवदेवास्तीत्याख्यातोपात्तभावनायामेव, एकव्युत्पत्त्यैव शाब्दबोधोपपत्तेः। इतरथा विशेषणवाचकनामार्थस्याभेदसम्बन्धेन नामार्थान्तरान्वयकल्पना, तदुत्तरद्वितीयादिविभक्तेरपि साधुत्वार्थकत्वकल्पना प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेऽन्वयव्युत्पत्तेश्च विशेषणवाचकप्रकृतिभिन्नविषयत्वकल्पनेत्येवं गौरवापत्तेः।

नीलगुणस्य घटे भानोपपत्तिः

न च नील-घटयोरभेदानुभवानुरोधेन गौरवाङ्गीकरणमपि न दोष इति वाच्यम्। प्रथमाद्यर्थस्य, नीलगुणविशिष्टस्य घटस्य च कर्तृतासंसर्गेण शाब्दबोधे भावनाविशेष्यके जाते, पश्चाद् घटस्य परिच्छेदकीभूतगुणापेक्षायां गुणविशिष्टस्य च जात्यपेक्षायां मानसोऽभेदानुभव इति पार्ष्ठिकबोधमादायानुभवोपपत्तेः।

अरुणैकहायन्योरभेदभानप्रकारः

न च शब्दादभासमानस्याभेदस्य वेदोत्थज्ञानविषयत्वाभावात्, 'अरुणयैकहायन्ये'त्यत्रारुण्यस्यैकहायन्यामन्वयाकरणेऽपि दोषाभावापत्तिः। वेदापेक्षितार्थविषयकस्य मानसस्यापि ज्ञानस्य तात्पर्यविषयतया वेदार्थत्वात्। न हि वेदपदवृत्तिविषयत्वम्, वेदजन्यशाब्दबोधविषयत्वमेव वा वेदतात्पर्यविषयत्वप्रयोजकम्। तथात्वे 'इमामगृभ्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इत्यत्र शाब्दबोधे मन्त्राश्वाभिधानीसम्बन्धमात्रस्यैव विषयीकरणात्। तस्य च लिङ्गकल्प्यश्रुत्यैव सिद्धावेतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। तत्परिहारार्थमनुमीयमानस्य लैङ्गिकश्रुत्यभावस्यापि[1] वेदतात्पर्यविषयत्वानापत्तेः परिसंख्याफलकत्वानापत्तिः। अतो वेदापेक्षाशामकज्ञानविषयत्वमेव वेदतात्पर्यविषयत्वप्रयोजकम्। तच्च गुणविशिष्टद्रव्यस्य एकहायन्याश्चाभेदेऽपि अक्षतमेव।

आवश्यकञ्चैतत् परेषामपि। इष्टसामान्यसाधनत्वस्यैव लिङर्थत्वात् स्वर्गादिपदार्थस्य च कामनाविशेषणत्वेनेष्टेऽभेदान्वयानुपपत्तेः, इष्टसाधनीभूतयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति शाब्दबोधस्यावश्यकत्वात्, तदुत्तरमिष्टे

१—श्रुत्या बाधात् अत्र लिङ्गेन श्रुतिर्न कल्पनीयेति भावः।

स्वर्गाभेदबोधो मानस एव शास्त्रतात्पर्यविषय इति। एतादृशतात्पर्यविषयीभूतबोध एव चेष्टे स्वर्गे भेदनिश्चयप्रतिबद्ध्यः, न तु शाब्दबोध इति, त्वयाऽप्यङ्गीकार्यमिति, न ममैव तच्चोद्यावकाशः।

अरुणैकहायन्योरभेदस्य शाब्दत्वोपपादनम्

यदि तु त्वया एतादृशदोषभिया स्वर्गादिसाधनत्वमेव शक्त्या, लक्षणया वा लिङर्थः,, स्वर्गादिपदञ्च तात्पर्यग्राहकमित्यभ्युपेयते, तदा मयाऽपि नीलपदोत्तरप्रथमार्थस्य गुणविशिष्टद्रव्यस्य स्वाभिन्नघटवृत्तिकर्तृत्वसंसर्गेण भावनाऽन्वयः, घटपदञ्च संसर्गेऽपि तात्पर्यग्राहकम्। घटपदोत्तरप्रथमार्थस्य स्ववृत्तिकर्तृत्वेनेति शक्यं वक्तुम्, ततश्चाभेदस्यापि शाब्दत्वोपपत्तेः न कश्चिद्दोषः।

केचित्तु–विशिष्टविध्यादौ विशेषणविध्यादिवाचकपदसमूहकल्पनावदभेदबोधकवाक्यान्तरकल्पनैवेत्याहुः। सर्वथा प्रथमार्थस्य भावनायां द्वितीयादिसाधारण्येन भेदसम्बन्धेन प्रकारतेति सिद्धम्।

एतेन––चैत्रादेर्नामार्थस्य, प्रथमार्थस्यैव वाऽऽख्यातोपात्तकर्त्रादावभेदान्वय इति वैयाकरणमतमप्यपास्तम्; व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात्।

प्रथमार्थस्य चैत्रादेराख्यातार्थकर्त्रभेदान्वये युक्त्यन्तरम्, तत्खण्डनञ्च

यत्तु–'स्तोकं पचति' इत्यादौ नामार्थस्य स्तोकस्य पाके अभेदान्वयार्थं अभेदसम्बन्धेन निरर्थकसुप्समभिव्याहृतनामार्थप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नम्प्रति निरुक्तनामसमभिव्याहृतपदजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावस्यैवावश्यकत्वात्, तेनैव चैत्रादेः योग्यतया कर्त्रादावभेदेनान्वयोपपत्तिः–इति।

तन्न––चैत्रपदोत्तरप्रथमाया निरर्थकत्वस्य पाणिन्यादिविरुद्धत्वात् स्वलेखनविरुद्धत्वाच्च। स्तोकमित्यत्र स्तोकप्रातिपदिकार्थः स्तोकत्वम्, द्वितीयार्थो लक्षणया आश्रयत्वम्, तस्य च साक्षात्, परम्परया वा पाकादौ, भावनायां वान्वयान्न निरर्थकसुप्त्वमिति तादृशव्युत्पत्तिकल्पनाया असिद्धेश्च।

यस्यापि स्तोकत्वविशिष्टं प्रातिपदिकार्थः, तस्यापि मते अभेदो लक्षणया द्वितीयार्थः, स च स्तोकप्रतियोगिकान्योन्याभावरूपः स्तोकत्वमेव, तस्य च भेदसम्बन्धेनैव पाकादावन्वयः। 'द्रव्यत्वावच्छिन्नवृत्तिद्रव्यत्ववान् पटः' इतिवच्च स्तोकत्वावच्छिन्नवृत्तिस्तोकत्ववान् पाकादिरिति शाब्दबोध इति, क्व नामार्थस्याभेदसम्बन्धेनान्वयः, क्व वा द्वितीयाया निरर्थकत्वम्।

न च लक्षणादोषभिया व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनम्, द्वितीयाया निरर्थकत्व-कल्पनञ्च न दोषः। तथात्वे 'चैत्रो जानाती'त्यादावाश्रयत्वलक्षणायाश्शिरोमणि-सम्मताया अनापत्तेः। अत्रापि कृत्यविषयीभूतार्थकधात्वर्थस्य व्युत्पत्त्यन्तरेणैव नामार्थप्रकारकत्वोपपत्तेः, लक्षणाया फलमुखत्वाच्च। अन्यथा लक्षणोच्छेदापत्तेः। तस्माद्युक्तं प्रथमार्थस्यापि कर्तृत्व-कर्मत्वरूपसंसर्गेणाख्यातार्थभावनायामन्वयः, प्रातिपदिकञ्च तात्पर्यग्राहकम्, लिङ्ग-संख्यान्वयश्च प्रथमार्थ एवेति सर्वमनवद्यम्।

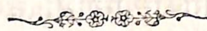
विशेषणप्रथमार्थस्य भावनान्वये संसर्गप्रदर्शनम्

संसर्गश्च आख्यात-निपातोपात्तकर्तृत्व-कर्मत्वमेव, न तु कृदाद्युपात्तमपि। तेन 'पाठकश्चैत्रः पचती'त्यत्र चैत्ररूपप्रथमार्थस्य पाकक्रियाकर्तृत्व-संसर्गेणाऽन्वयः, अतएवाख्यातोपात्तभावनायामेव, योग्यत्वात्, न तु लिङ्गानन्वयित्वेऽपि कृदुपात्तायां पाठकृतौ, तस्यामाख्यातोपात्तकर्तृत्वसंसर्गेण अयोग्यत्वात्। एतादृगसंसर्गविशेषानङ्गीकारे च 'चैत्रः पाठकेन पच्यते ओदनः, इत्यस्याप्यापत्तेः। अतश्चैत्रः पाठकर्ता च द्वावपि पाककृतावेव तन्निरूपित-कर्तृत्वसंसर्गेणान्वीयेते, तयोः परस्पराभेदभानं तु पूर्ववत्। चैत्रस्य पाठकृत्याश्रयत्वभानन्तु सर्वमते मानसमेव।

एवं 'पक्व ओदनो भुज्यते' इत्यत्रापि ओदनरूपप्रथमार्थस्य भोजन-कृतिनिरूपितकर्मत्वसंसर्गेण भोजनकृतावेवान्वयः, न तु पाककृतिकर्मत्वेन पाककृतौ तदुपात्तायाम्, तथात्वे 'ओदनः पक्वं चैत्रो भुंक्ते' इत्यस्याप्यापत्तेः। अतस्तत्रापि पूर्ववदेवान्वयः।

'चैत्र इव मैत्रो गायति' 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं च्छेत्तुमसाम्प्रत-मित्यत्राख्यातोपात्तकर्तृत्व-कर्मत्वाभावेऽपि इवादिनिपातोपात्तकर्तृत्वसंसर्गेण तदुपात्तभावनायां लिङ्गान्वयरहितायां चैत्र-विषवृक्षयोः प्रथमोपात्तयोरन्वयाच्च निपातेति। तदेवं पाणिनिमते प्रथमार्थनिष्कर्षः।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये पाणिनिमतेन प्रथमाविभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम्

अथ कात्यायनमतेन प्रथमाविभक्त्यर्थनिरूपणम्

कात्यायनस्तु न प्रातिपदिकार्थे प्रथमा, तथात्वे प्रातिपदिकस्य तात्पर्यग्राहकत्वमात्रकल्पनया शाब्दबोधजनकत्वानापत्तेः, अपितु अभिहितकारकत्वमेव प्रथमार्थः। तस्मिंश्च कर्तृत्वादिरूपे प्रथमार्थे प्रातिपदिकार्थश्चैत्रादिर्भेदसम्बन्धेनैवान्वेति, संख्यादिकञ्च द्वितीयान्तपद इवेति न कापि व्युत्पत्त्यन्तर[1]-कल्पना, कर्तृत्वादिकञ्च सुबन्तरार्थवदेव क्रियापदार्थ इति, न तत्रापि सा। न च कर्तृत्वादेराख्यातावगतस्य भावनायामन्वितत्वात् पुनर्बोधवैयर्थ्यम्। चैत्रत्वावच्छिन्नवृत्तित्वेन तस्याख्यातेनानवगमात् सार्थक्योपपत्तेः। न च तथापि आख्यातजन्यस्य सामान्यधर्म[2]प्रकारकबोधस्य वैयर्थ्यम्, तस्य प्रथमोत्पत्तिप्रयोजकत्वात्, इतरथा तृतीयाद्यापत्तेः। नहि कृत्याद्याभिधानमात्रं तत्प्रयोजकम्। भावाख्यातेऽपि 'चैत्रेण सुप्यते' इत्यादौ क्त्वा विवरणेन कृत्यभिधानात्प्रथमोपपत्तेः। अतः कर्तृत्वाद्यभिधानमेव प्रथमाप्रयोजकम्। तच्च शक्त्या, लक्षणया वेत्यन्यदेतत्। तस्मादभिहितकारकत्वं प्रथमार्थः[3]।

न च 'प्रासाद आस्ते, पक्वं भुङ्क्ते' इत्यादौ कृत्प्रत्ययेनाधिकरणत्वकर्मत्वयोरुक्तत्वात् प्रथमापत्तिः। तिङ्-निपाताभिहितकर्तृत्व-कर्मत्वयोरेव प्रथमार्थत्वात् प्रासाद इत्यत्र सदिधातूत्तरघञाऽधिकरणत्वाभिधानेऽपि[4] सप्तम्यविरोधात्। पक्वमित्यत्र क्तप्रत्ययेन कर्मत्वाभिधानेऽपि द्वितीयायाः अविरोधाच्च। तिङ-निपातोदाहरणानि पूर्वमेव प्रदर्शितानि।

तिङ्-निपाताभिहितकर्तृत्वं प्रथमार्थ इत्यत्र शङ्का

नन्वेवं तिङ्निपाताभिहितकारके प्रथमा, तदनभिहिते तु तृतीयादिरित्यर्थापत्तेस्तिङर्थान्वयिनि चैत्रादौ प्रथमोपपत्तावपि कर्त्रर्थककृदुपात्तभावनान्वये विवक्षिते तृतीयापत्तेः 'चैत्रेण पाचको भुङ्क्ते' इति प्रयोगापत्तिः। न हि कृदुपात्तभावनायां कारकाणामनन्वयः। 'काष्ठैस्स्थाल्यामोदनस्य पाचकोऽन्नं भुङ्क्ते' इत्यादौ काष्ठादीनामन्वयदर्शनात्। अतश्च तद्वदेव कर्तृकारकस्यापि अन्वयोपपत्तेः, तत्र च तिङुपात्तक्रियान्वयविवक्षाभावेन प्रथमानुपपत्तेः कृदुपात्तक्रियान्वयित्वेन विवक्षितस्य चैत्रस्य तिङाद्यनभिहितकर्तृत्वार्थका तृतीया

१—निरुक्तसुप्समभिव्याहृतेत्यादिरूपम्। २—कर्तृत्वेन कर्तृत्वप्रकारकबोधस्य।

३—अभिहितकारकवाचिनी प्रथमेति तदुक्तेः।

४—प्रकर्षेण सीदत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अधिकरणे घञ्।

दुर्वारा। एवम् 'ओदनं पक्वो भुज्यते चैत्रेण' इत्यपि द्वितीयान्तप्रयोगापत्तिः। कर्मत्वस्य पाकनिरूपितस्य तिङाऽनुक्तत्वात्। शाब्दबोधश्च तत्र चैत्रकर्तृक-पाकानुकूलकृत्याश्रयो भुङ्क्त इति। वारद्वयं कर्तृत्वबोधश्च 'घटत्ववान् घटः' इतिवन्नानुपपन्नः। एवं ओदनं पक्वो भुज्यते 'इत्यत्रापि शाब्दबोधः, वारद्वयं[1] कर्मत्वबोधश्चानुसन्धेय इति चेत्,

उक्तशङ्कापरिहारः

'अनभिहिते' इत्यस्य स्वान्वयिभिः कृदादिभिरनभिहित इत्यर्थात्। अतश्च तत्र कृता कर्तृत्व-कर्मत्वयोरुक्तत्वान्न तृतोयाद्यापत्तिः। प्रथमायास्तु तदन्वयविवक्षायां[2] निमित्ताभा[3]व एव। न चैवं तदन्वयविवक्षायां षष्ठ्यापत्तिः। अनभिहित इत्यधिकारस्य प्रथमाविधायकसूत्रेण विच्छेदात् 'कर्तृ-कर्मणोः कृति' इति कर्तृषष्ठीविधायकसूत्रेऽनुवृत्त्यभावादिति वाच्यम्, मण्डूकप्लुति-न्यायेन तत्रापि तदनुवृत्तेः सर्वसम्मतत्वात्।

अन्यथा 'चैत्रः पाचको भुंक्ते' इति वक्तव्ये, 'चैत्रस्य पाचको भुंक्ते' इत्यपि प्रयोगापत्तेः। अतस्तत्र पक इति प्रथमान्तयोरुभयोरपि भुङ्क्त इति क्रियाया-मेवान्वयः, परस्परमभेदान्वयबोधस्तु पूर्ववत्। यत्रापि क्रियापदाश्रवणम्, तत्रापि 'अस्तिर्भवन्ती—इत्यनेनाध्याहर्तव्यम्।

लटि तिङोऽभावापत्तिशङ्का, तत्परिहारश्च

न चैवं प्रथमायास्तिङ्निपातान्यतरसामानाधिकरण्यनिमित्तत्वेन 'चैत्रः पच् लृ इति स्थितिदशायां तिङोऽभावात् प्रथमानिमित्ताभावेन अप्रथमासमाना-धिकरणपदत्वरूपस्य शतृ-शानचोर्निमित्तस्य सत्त्वात् 'लटश्शतृशानचाव-प्रथमासमानाधिकरणे' (३-२-१२४) इत्यनेन विशेषविधिना शतृ-शानचोरेव लटि प्राप्त्यापत्तेः तिङादेर्लिङादिमात्रविषयत्वेनाऽपि सामान्यविधिवशादु-पपत्तेः। लटि तिङोऽभावापत्तिरिति वाच्यम्, एतादृशार्थस्य लटि शतृ-शानज्विधानसिद्धेरप्रथमासमानाधिकरण—इति, पदवैयर्थ्यापत्तेः। तत्परिहारार्थं प्रथमाया लक्ष्यपि ज्ञापकबलेन सिद्धेः तस्याश्च प्रयोजकी-भूततिङादिसामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तेः लटि तिङ् सिद्ध्युपपत्तेः। अत एव

१—ओदनकर्मरूपाककर्मीभूतो भुज्यत इति बोध्यः।

२—कृदर्थक्रियान्वयविवक्षायाम्।

३—तिङ्निपाताभिहितकर्तृत्वाभावात्।

ज्ञापकेन भावि तिङादिकं निमित्तीकृत्य सर्वा एव विभक्तयो लटि भवन्तीति ज्ञाप्यते। तत्र च प्रथमाभिन्नविभक्तिसामानाधिकरण्ये शतृ-शानचोः विधानेऽपि, न तयोः पूर्वप्रमिततिङादिबाधकत्वम्। एवञ्चाप्रथमासमानाधिकरणे इत्यस्य पर्युदासत्वेऽपि लटि तिङाद्युपपत्तिः। प्रसज्यप्रतिषेधत्वपक्षे तु सुतराम्। महाभाष्यकारीया लटि तिङाद्यनुपपत्ति–परिहारास्तु दुरुपपादत्वादिह न लिखिताः। सर्वथा तिङ्निपातोभयाभिहितकर्तृत्व-कर्मत्वयोः प्रथमेत्याह[1]। तयोश्च द्वितीयाद्यर्थवदेवाख्यातोपात्तभावनान्वय इति सिद्धम्। न चैवमपि प्रथमार्थस्याख्यातार्थ एवान्वयः, द्वितीयार्थादेस्तु कृदाद्यर्थेऽपीति, कथं कार्यकारणभावैक्यमिति वाच्यम्, सुबर्थप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति लिङ्गानन्वयिपदजन्योपस्थितेर्भावनाविशेष्यतासम्बन्धेन कारणत्वेऽपि प्रमाणान्तरजन्याभिहितत्वाद्युपस्थितिरूपकारणान्तरवशेन विशेषलाभोपपत्तेरिति दिक्।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये कात्यायनमतेन प्रथमाविभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम्

१—कात्यायन आहेति व्यवहितेनाऽन्वयो बोध्यः।

अथ द्वितीयाविभक्त्यर्थविचारः

कर्मत्वस्वरूपनिर्वचनम्

द्वितीयार्थस्तु "कर्मणि द्वितीया" (२-३-२) इति सूत्रात् कर्मत्वम् । तदपि भावनायामेवान्वेति । अत्र विवदन्ते । तत्र नवीनतार्किकास्तावत्—धात्वर्थानधिकरणत्वे सति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम् । पच्यादिधात्वर्थो हि फलावच्छिन्नो व्यापारः, तदवच्छेदकीभूतफलस्य विक्लृत्त्यादेर्देवदत्तवृत्तिव्यापारानधिकरणीभूतौदनवृत्तित्वादोदनादेः कर्मत्वमिति लक्षणसमन्वयः । गमनफलस्य संयोगस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सत्त्वात् धात्वर्थानधिकरणत्वे सतीति, चैत्रस्य गमनरूपधात्वर्थाधिकरणत्वात् । गमनजन्यपूर्वदेशविभागशालिनि पूर्वदेशे गमनानधिकरणत्वविशिष्टधात्वर्थजन्यफलशालित्वस्य सत्त्वादतिव्याप्तिः । एवं 'वृक्षात् भूमौ पर्णं पतती'त्यत्र पतनक्रियाजन्यसंयोग–विभागरूपफलाश्रययोर्भूमि-वृक्षयोरतिव्याप्तिः, अतो धात्वर्थतावच्छेदकेति फलविशेषणम् । एवञ्च गमेस्संयोग एव, त्यजेर्विभाग एव । पतति-स्पन्दत्यादेर्नैव किञ्चित्फलं धात्वर्थतावच्छेदकमिति, नोक्तातिव्याप्तिः । फलपदञ्च क्रियाजन्यफलपरम् । तेन धात्वर्थतावच्छेदकव्यापारत्वमादाय व्यापारे, अधोदेशमादायाऽधोदेशावयवे च नातिव्याप्तिः । पततेरधोदेशसंयोगः फलम् । अत एव 'नरकं पतती'त्यपि प्रयोग इति केचित् ।

कर्मत्वलक्षणेऽव्याप्तिशङ्का

ननु 'ग्रामं गमयति चैत्रो मैत्रमि'त्यत्र मैत्रे कर्मत्वलक्षणस्याव्याप्तिः । मैत्रस्य गमनरूपधात्वर्थाधिकरणत्वात् । 'न च सनाद्यन्ता धातवः' (३-१-२२) इति वचनात् णिजन्तस्य धातुसंज्ञत्वावगतेः णिजन्तगमिधात्वर्थस्य गमनानुकूलव्यापारस्य मैत्रेऽभावान्नाव्याप्तिः । तदर्थतावच्छेदकस्य गमनाख्यफलस्य मैत्रे सत्त्वेन विशेष्यदलस्यापि सत्त्वादिति वाच्यम् । तथात्वे ग्रामस्य कर्मत्वानुपपत्तेः ।

न च णिजन्तस्य धातुत्वेऽपि गमेरपि धातुत्वानपायात् ग्रामस्य तत्कर्मत्वोपपत्तिः, तथात्वे 'पाचयति चैत्रो मैत्रेणे'त्यत्रापि मैत्रस्य कर्मत्वापत्तेः, न चेष्टापत्तिः, द्वितीयान्तत्वापत्तेः । 'गति-बुद्धि-प्रत्यवसानार्थ-शब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ' (२-४५-२) इत्यनेन सूत्रेण गत्यादीनां धातूनामण्यन्तानां यः कर्ता, स ण्यन्तानां कर्मेत्यर्थकेन गत्यादिभिन्नधातुयोगे कर्मसंज्ञाविषेधेन तत्रापीष्टापत्तेः, कर्तुमशक्यत्वात् ।

'हृ-क्रोरन्यतरस्याम्' (२-४-५३) इति सूत्रेण हारयति-कारयतिधातु-योगे विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात् 'हारयति कारयति कटं भृत्येन, हारयति कारयति कटं भृत्यमिति प्रयोगद्वयावगतेः, तत्र भृत्ये धात्वार्थतावच्छेदकीभूतप्रयोज्य-व्यापाररूपफलाश्रयत्वस्य सर्वदा सत्त्वेन कर्मत्व-तदभावयोर्वक्तुमशक्यत्वात् । एतेन स्वप्रकृत्यर्थभिन्नसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्व-मित्यप्यपास्तम्, पाचयति चैत्रो मैत्रेणेत्यादावतिव्याप्तेरिति चेत् ।

उक्तशङ्कापरिहारः

तत्तत्क्रियाव्यक्तिभेदेन कर्मत्वानां भेदात् । इतरथा उभयकर्मजसंयोग-स्थले चैत्रस्य स्वभिन्नमैत्रसमवेतकर्मजन्यसंयोगाश्रयत्वा'च्चैत्रो मैत्रं गच्छती'-त्यत्र चैत्रस्य कर्मत्वापत्तेः । अन्यथा मैत्रस्यापि क्रियासमानाधिकरणफला-श्रयत्वात् कर्मत्वानापत्तेः । अतस्तत्तत्क्रियान्तर्भावेनैव लक्षणं निर्वाच्यम् । तथात्वे चैत्रनिष्ठक्रियायाः परसमवेतत्वाभावादेव तत्र नातिव्याप्तिः । ततश्च यत्क्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालि सत् यत् यत्क्रियानधिकरणम्, तत् तत्क्रियाकर्मेति विशिष्यैव कर्मत्वनिरुक्तिः, परसमवेतयत्क्रियाजन्यधात्वर्थता-वच्छेदकफलशालि यत्, तत् तत्तत्क्रियाकर्म इति वा निरुक्तिः । पच्यादिक्रियामा-दायैव लक्षणसमन्वयः स्पष्ट एव । 'चैत्रो मैत्रं गच्छति, मैत्रश्चैत्रमि'त्यत्र तत्तत्कर्तृनिष्ठक्रियामादाय, गमयतीत्यादौ च गमिक्रियामादाय ग्रामस्य, तदनु-कूलव्यापाररूपणिजर्थमादाय मैत्रस्य कर्मत्वं निर्वाच्यम् । 'घटं भावयती'त्यादौ तु णिजर्थमादायैव, भूधातोरकर्मकत्वात् । पाचयतीत्यादौ च पच्यर्थमादायैव ओदनस्य, तदनुकूलव्यापारमादाय मैत्रस्य, उक्तसूत्रानुरोधात् । अत एव तत्र णिजर्थोऽकर्मक एव ।

अत्रैव परिहारान्तरम्

अथवा तस्यापि ओदन एव कर्म, विक्लृत्त्यनुकूलत्वाविशेषात् । एवञ्च हारयति-कारयतिनिरूपितकर्मत्वनिरुक्तौ तृतीयान्तपदानभिधेयत्वमपि देयम् । तेन हरणादिकर्तुः पाक्षिककर्मत्वाविघातः । एवं गमि-पतत्यादौ [1]विवक्षा, सप्तम्यन्तपदानभिधेयत्वं वा देयम् । तेन 'ग्रामे गच्छति, 'नरके पतती'त्यादि-प्रयोगस्याप्युपपत्तिः ।

१—परसमवेतगमिक्रियाजन्यफलशालित्वेन विवक्षितं यत्, तत् तत्क्रिया-कर्मेति विवक्षा वा लक्षणे देया । परसमवेतगमिक्रियाजन्यफलशालित्वे सति सप्तम्यन्त-पदानभिधेयं गमिकर्मेति सप्तम्यन्तपदानभिधेयत्वं वा देयमित्यर्थः ।

द्वितीयान्तस्थले शाब्दबोधप्रकारः

न चैवं तत्तत्कर्मत्वानां भेदात् द्वितीयायाश्शक्तिग्रहानुपपत्तिः, लाघवेन वृत्तित्वे, अभावे च द्वितीयायाश्शक्तेः, पदार्थान्तराणामन्यलभ्यत्वेन तत्र शक्तिकल्पनायां गौरवात्। तथाहि—[1]"ग्रामं गच्छती'त्यत्र द्वितीयार्थो वृत्तित्वम् धात्वर्थतावच्छेदके संयोगेऽन्वेति। तज्जनकं गमनं धात्वर्थ एव। एवं द्वितीयार्थोऽभावोऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेन धात्वर्थ एव[2]। ग्रामादिश्च प्रकृत्यर्थो द्विविधेऽपि द्वितीयार्थे। एवञ्च ग्रामनिष्ठाभावप्रतियोगि ग्रामवृत्तिसंयोगजनकगमनानुकूलकृतिमानित्यादिश्शाब्दबोधः।

यदि तु गमनात्यन्ताभावोऽपि चैत्रे कालिकाव्याप्यवृत्तित्वादाशंक्येत[3], तदा परसमवेतेत्याद्यन्योन्याभावघटितलक्षणमादाय भेदो द्वितीयार्थः, स च प्रतियोगिता-समवायोभयघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गमनान्वयी। ततश्च ग्रामनिष्ठभेदप्रतियोगिसमवेतग्रामवृत्तिसंयोगजनकगमनवानित्यादिश्शाब्दबोधः।

भेदाव्याप्यवृत्तित्वमते बोधे विशेषः

वस्तुतस्तु भेदाव्याप्यवृत्तित्वमते चैत्रे गमनवद्भेदस्य तुल्यत्वात्तद्वारणाय प्रकृत्यर्थो ग्रामो भेदे प्रतियोगितासंबन्धेनान्वेति। भेदश्चाभावीयविशेषणता-समवायोभयघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गमनेऽन्वेति। ततश्च ग्रामप्रति-

---

१—'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र वृत्तित्वम्, अभावश्च द्वितीयार्थः, उभयत्र ग्रामस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः, वृत्तित्वस्य संयोगेऽन्वयः, अभावस्य प्रतियोगितासंबन्धेन गमनक्रियायामन्वयः, ततश्च ग्रमनिष्ठसंयोगजनकग्रामनिष्ठाभावप्रतियोगिव्यापारवान् इत्यर्थः, स्वमते तादृशसंयोगजनकतादृशाभावप्रतियोगिव्यापारविशिष्टा भावनेत्यर्थः। क्रियायाः कालिकाव्यप्यवृत्तित्वेन क्रियावति कालान्तरावच्छेदेन तदभावसत्त्वात्, एवमुक्तेऽपि 'चैत्रः स्वं गच्छती'ति प्रयोगापत्तिः, तादृशक्रियायाः कालान्तरे चैत्रनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात्। अतो भेदो द्वितीयार्थः, तस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन क्रियायामन्वयः, ग्रामस्य भेदे आधेयतयाऽन्वयः, ततश्च ग्रामनिष्ठभेदवद्वृत्तिः क्रियेत्यायातम्। भेदवद्वृत्तित्वप्रतियोगितया भेदवति चैत्रादौ समवायेन वृत्तित्वम्, तदेव च प्रतियोगित्व-सामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वमभिमतम्। इत्थं च क्रियावत्यन्यकाले क्रियाभावसत्त्वेपि क्रियावद्भेदासंभवात्, न 'चैत्रः स्वं गच्छतीति प्रयोगः। भेदाव्याप्यवृत्तित्वपक्षे भेदे ग्रामस्य प्रतियोगितयाऽन्वयात् ग्रामभिन्नवृत्तिः ग्रामसमवेतसंयोगजनको व्यापार इत्यर्थः। 'चैत्रः स्वं गच्छती'ति न प्रयोगः स्वगतक्रियाया स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि, स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावछेदकत्वेऽपि च स्वभिन्नसमवेतत्वाभावादित्यर्थः। २—अन्वेतीत्यनुषंगः। ३—तथा च चैत्रः स्वं गच्छतीति प्रयोगापत्तिः।

योगिकभेदवत्समवेतग्रामवृत्तीत्यादिशाब्दबोधः। अत एवाधेयत्वापरपर्याय-वृत्तित्वार्थकसप्तमीतो वृत्तित्वार्थकद्वितीयाया भेदः, भेदाद्यर्थस्याधिकत्वात्। अयञ्चापरो विशेषः, यद्द्वितीयार्थो वृत्तित्वं धात्वर्थतावच्छेदके फल एवान्वेति, सप्तम्यर्थस्तु वृत्तित्वं धात्वर्थे, नामार्थे वेति। एवं 'ग्रामस्य गन्ते'त्यादौ कर्मणि-षष्ठीस्थलेऽपि बोध्यम्।

कर्मणि प्रयोगे शाब्दबोधप्रकारः

एवं 'चैत्रेण ग्रामो गम्यते' इत्यात्मनेपदेन फलम्, भेदश्चाभिधीयते। तत्र प्रथमान्तपदोपस्थाप्यो ग्रामः प्रतियोगिताकत्वसंसर्गेण भेदान्वयी, स च धात्वर्थगमने सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन, स च धात्वर्थो गमनं पुनरात्मने-पदार्थे फले जन्यत्वसम्बन्धेन, तच्चाश्रयत्वेन नामार्थे ग्रामे। ततश्च चैत्रकर्तृक-ग्रामभिन्नसमवेतसंयोगजनकगमनजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इत्येवं शाब्दबोधः।

एवं 'पक्व ओदनः' इत्यत्र कर्मकृत्प्रत्ययस्थलेऽपि। तत्रत्वयं विशेषः—कृदर्थः प्रतियोगि भेदः, वृत्तित्वम्, आश्रयश्च, ओदनोऽभेदेन प्रतियोगिनि, [1]स च भेदे, [2]स च क्रियायाम्, [3]सा च फलद्वारा वृत्तित्वे [4]तच्चाश्रये, स चाभेदेनोदने इति, अनुभवानुसारेण व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्यादोषत्वात्।

भेदप्रतियोगिनोऽन्वये संबन्धविशेषप्रश्नः, समाधिश्च

नन्वेवं भेदे प्रतियोगिनः प्रतियोगितामात्रेण वाऽन्वयः, अन्वयितावच्छेद-कावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन वा। नाद्यः—वैशिष्ट्य-व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदस्य चैत्रेऽपि सत्त्वेन 'स्वं गच्छति चैत्रः' इति प्रयोगापत्तेः। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेश्च। नान्त्यः—'जलं गच्छति जलमि'त्यत्र जलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य जलेऽभावादिति चेत्, धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वं यद्व्यक्तेः, तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रति-योग्यन्वयस्य वाच्यत्वात्। एवञ्च व्युत्पत्तिभङ्गभिया जलपदं जलविशेषे लाक्षणिकम्। तत्सिद्धं वृत्तित्वं भेदश्च द्वितीयार्थः—इति।

१—स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धेन।

२—सामानाधिकरण्येन।

३—स्वजन्यफलवृत्तित्वसम्बन्धेन।

४—निरूपकत्वसम्बन्धेन। ओदनाभिन्नप्रतियोगिकभेदवद्वृत्तिक्रियाजन्यफलनिष्ठा-धेयतानिरूपकाश्रयाभिन्न ओदन इति विशिष्टबोधः।

न चैवं तृतीयान्तपदानभिधेयत्वादेरपि वाच्यत्वापत्तिः, तस्यान्यलभ्यत्वेन वाच्यत्वे गौरवात्। 'कारयति कटं मैत्रमि'त्यादिप्रयोगस्येष्टत्वेन वाच्यतया प्रवेशे प्रयोजनविरहात्। भेदस्यावाच्यत्वे 'स्वं गच्छती'ति प्रयोगापत्तिर्बाधिका, नत्वत्र तथा किञ्चिद्बाधकम्, अतो न तस्य वाच्यत्वमिति दिक्।

घटं जानातीत्यादौ बोधप्रकारः

एवञ्च यत्र एतादृशकर्मत्वबाधः, तत्र 'घटं जानाति, मैत्र इच्छति, कुरुते, घटस्य ज्ञाते'त्यादौ सविषयपदार्थाभिधायिधातुयोगे द्वितीया-षष्ठ्योर्विषयत्वे लक्षणा। घटविषयकज्ञानाश्रयो मैत्र इति शाब्दबोधः। 'मैत्रेण ज्ञायते' इत्यादौ तु कर्मप्रत्ययेन विषयत्वं लक्ष्यते, मैत्राश्रितज्ञानविषयो घट इति च बोधः। 'ज्ञातो' घटः इत्यादिकर्मकृत्सु तु विषये लक्षणा, तस्य च घटेऽभेदान्वय इति द्रष्टव्यम्। नष्ट इत्यादौ प्रतियोगिनि, नत्वत्र परसमवेतत्वप्रवेशः, वैयर्थ्यात्। 'स्वात्मानं जानामि, आत्मानमात्मना वेत्सि' इत्यादिप्रयोगाच्च। एवम्, अकथितकर्मादौ, कर्मप्रवचनीययोगनिमित्तकद्वितीयायाञ्च लक्षणैवेत्याहुः।

कर्मत्वस्य निरुक्तस्य खण्डनम्, अखण्डोपाधिरूपत्वसाधनञ्च

अत्रेदमवधेयम्-यदि फलावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः, तदा द्वितीयाद्यर्थवृत्तित्वस्य पदार्थैकदेशे संयोगादौ फलेऽन्वयादेकदेशान्वयनिबन्धनो व्युत्पत्तिभङ्गः, न च 'चैत्रस्य नप्ता चैत्रादन्यः' इत्यादावपि तदाश्रयणम्। षष्ठ्याद्यर्थस्य परम्परासम्बन्धस्य विशेष्य एवान्वयोपपत्तेः, पञ्चम्यर्थस्यापि प्रतियोगित्वादेः परम्परासम्बन्धेनान्वयाङ्गीकाराच्च।

किञ्च किमिदं फलस्यावच्छेदकत्वम्। न तावत्तत्तद्धातुशक्यतावच्छेदकत्वम्, विशिष्टशक्तौ प्रमाणाभावात्। 'चैत्रो ग्रामं गमयति मैत्रमि'त्यादिणिजर्थरूपधात्वर्थस्यावच्छेदकीभूते गमनरूपे फलेऽव्याप्तेः। अथ फले पृथगेव धातोश्शक्तिः, तस्य च व्यापारे प्रकारत्वमेवावच्छेदकत्वमिति चत्। न। तृतीयाद्यर्थकरणत्वादौ[1] पाचयतीत्यत्र णिजर्थविशेषणीभूते पाके चातिव्याप्तेः। अतस्स्वरूपसम्बन्धात्मकमवच्छेदकत्वम्, पदार्थान्तरमेव वा कल्प्यम्। तच्च धर्मिग्राहकप्रमाणेन यदाश्रये द्वितीया प्रामाणिकी, तत्रैव कल्प्यते, नान्यत्रेति वाच्यम्।

१—तथा च मैत्रेण पाचयतीत्यत्र मैत्रं पाचयतीति प्रयोगापत्तिः।

न च शाब्दव्यवहारातिरिक्तं किञ्चित्प्रमाणमस्ति। तद्वदेव वक्ष्यमाणविधया कर्मत्वादिकारकाणामखण्डोपाधिरूपाणां द्वितीयादिवाच्यत्वकल्पनोपपत्तेः, नाधेयत्वादेरनेकव्युत्पत्तिकल्पनापादिका वाच्यत्वकल्पना युक्ता समाश्रयितुम्। तथाहि–द्वितीयायास्तावद्वृत्तित्वे, भेदे च शक्तिरित्यनेकशक्तिकल्पना, धातोश्च फलावच्छिन्नव्यापारे एका, फले व्यापारे च नानाशक्तिरिति कल्पना। अस्मन्मते तु पूर्वोक्तविधया तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारवृत्तिपाकत्व-गमनत्वादिकमेव तत्तद्धातुशक्यतावच्छेदकमिति, नानेकशक्तिकल्पना।

कर्मत्वस्य सखण्डोपाधिरूपत्वे गौरवप्रदर्शनम्

पुनश्च भवन्मते फलस्य तत्त्वेन बोधे पूर्वदेशविभागस्यापि क्रियाजन्यत्वाविशेषात् 'पूर्वदेशं गच्छती'ति प्रयोगापत्तिः, संयोगत्वादिना बोधे वृक्षस्थितस्यैव[1] सर्पस्य मूलदेशादग्रदेशं गच्छतो वृक्षं गच्छतीति प्रयोगापत्तिः, तत्तदवयवसंयोगनाशेनावयविसंयोगानां नाशात् तया क्रियया जनिताग्रसंयोगेनाभिनवस्यैवावयविसंयोगस्य उत्पत्तेः। नह्यवयविसंयोगो न धात्वर्थतावच्छेदकः, 'ग्रामं गच्छती'ति प्रयोगानापत्तेः, अतस्तदुत्तरदेशसंयोगस्यैव फलत्वम् वाच्यम्। उत्तरत्वञ्च तत्तत्क्रियापूर्वदेशघटितमिति, अनन्तशक्तिकल्पना, लक्षणा वा। न च तत्तत्फलानुभवबलादेव सा न दोषः, अनुभवस्यानुमानादिनाऽपि सम्भवेन शाब्दत्व एव विप्रतिपत्तौ धातुजन्यत्वे सुतरां प्रमाणाभावात्। इतरथा फलस्य धातुवाच्यत्वम्, द्वितीयावाच्यत्वं वेति भवद्ग्रन्थे नानापक्षप्रतिपादनानुपपत्तेः। न हि घटमानयेत्यत्र घटो धातुवाच्यः, नामपदवाच्यो वेति पक्षान् कश्चित् प्रतिपादयति। अत एव गमनत्वादिनैव क्रियाया धातुतोऽनुभवाद्वस्तुतस्तत्फलावच्छिन्नक्रियावृत्तिगमनत्वादिकमेव तत्तद्धातुशक्यतावच्छेदकमित्युक्तं प्राक्। तदेवं भवन्मते शक्त्यानन्त्यं तावत् स्फुटमेव।

तत्रैव व्युत्पत्त्यानन्त्यप्रदर्शनम्

व्युत्पत्त्यानन्त्यमपि। 'ग्रामं गच्छती'त्यत्र तावत् प्रातिपदिकार्थस्य ग्रामस्य तत्तात्संसर्गभेदेन वृत्तित्वे, भेदे चान्वयाद्व्युत्पत्तिद्वयम्, पुनश्चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः, तदभङ्गाय वा ग्रामप्रातिपदिकेन ग्रामविशेषलक्षणेति दोषः, द्वितीयार्थस्य च भेदस्य निरुक्तसामाधिकरण्यसम्बन्धेन क्रियायाम्, वृत्तित्वस्य च साक्षात्सम्बन्धेन फल इति व्युत्पत्तिद्वयम्।

१—गच्छतः सर्पस्य विषये इत्यध्याहृत्य योज्यम्। सर्पे गच्छति सतीति वाऽर्थः।

स्वं गच्छतीति प्रयोगवारणार्थं भेदो वा द्वितीयार्थः, समवायो वा, ग्रामस्य तस्मिन्समवाये स्वप्रतियोगिकभेदवद्वृत्तित्वं संसर्गः। समवायस्य च साक्षात्सम्बन्धेन क्रियायामन्वय इत्यस्यापि सुवचत्वेन विनिगमनाविरहश्च।

फलम्, भेदश्च द्वितीयार्थ इति नव्यमतनिरासः

एतेन फलम्, भेदश्च द्वितीयार्थः। आधेयत्वं फले प्रकृत्यर्थसंसर्गः, फलस्य च जनकत्वेन, अवच्छेद्यत्वेन वा व्यापारेऽन्वयः, व्यापारमात्रं धात्वर्थः। तत्तद्धातुसमभिव्याहाराच्च द्वितीयायाः फलविशेषबोधकत्वमित्यपि अपास्तम्, अनेकशक्तिकल्पनादेस्तदवस्थत्वात्।

एवं 'ग्रामस्य गन्ते'त्यादिकर्मणिषष्ठीस्थले शक्त्यनेकत्वम्, व्युत्पत्त्यनेकत्वम्, विनिगमनाविरहश्चेति बोध्यम्।

तत्रैव कर्माख्यातस्य तदर्थकत्वनिरासः

'ग्रामो गम्यते' इति कर्माख्याते चात्मनेपदस्य फले, भेदे च शक्यन्तरकल्पनम्, ग्रामस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यापि आख्यातार्थे भेदेऽन्वयकल्पनम्, तस्य भेदस्य प्रत्ययार्थस्यापि धात्वर्थव्यापारेऽन्वयकल्पनम्, तस्य च व्यापारस्य धातूपस्थापितफलं प्रति विशेष्यभूतस्यापि पुनर्जन्यत्वसम्बन्धेनात्मनेपदार्थे फलेऽन्वयकल्पनम्, तस्य फलस्य चाश्रयतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये ग्रामेऽन्वयकल्पनमिति दोषाः!

किञ्च ग्रामपदस्य, आत्मनेपदस्य च न तावद्युगपदेव[1] प्रकारतया, विशेष्यतया च बोधजनकत्वम्, विरोधात्। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणनिश्चयस्यानुदयेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकस्यानुभूयमानस्यापलापात्तेश्च। नापि क्रमिकबोधद्वयजनकत्वम्। जनितान्वयबोधे नैराकांक्ष्यात्। एकतरशाब्दबोधवेलायामितरशाब्दबोधानुत्पत्तौ प्रतिबन्धकान्तरकल्पनापत्तेश्च। एवं 'पक्वः ओदनः' इत्यत्र कर्मक्तस्थलेऽपि द्रष्टव्यम्।

भेदाद्यर्थकत्वं विनैव स्वं गच्छतीति प्रयोगवारणप्रकारः

यत्तु—भेदो न द्वियीयार्थः 'अपित्वाधेयत्वादिकमेव 'आकडारादेका संज्ञा' (१-४-१) इति सूत्रेणैकसंज्ञाप्रयुक्तकार्यसत्त्वे संज्ञान्तरप्रयुक्तकार्यनिषेधात्। प्रकृते च परत्वात् कर्तृसंज्ञाप्रयुक्तकार्यस्यावश्यकत्वेन कर्मसंज्ञाप्रयुक्तद्वितीयाद्यनापत्तेः। अतो न तत्प्रयुक्तशक्त्यन्तरकल्पनाद्यापत्तिरिति।

१—कारकतयेति मु० पु० पा।

तन्निरासः

तन्न। 'स्वं जानामि, चैत्रोऽहं स्वात्मानं जानामि, आत्मानमात्मना वेत्सी' त्यादावेकसंज्ञावरोधेऽपि संज्ञान्तरप्रयुक्तकार्यदर्शनात्। न च शरीर-मनोरूपावच्छेदकभेदमादाय तत्रासाङ्कर्योपपादनम्, तथात्वे स्वपदप्रयोगानुपपत्तेः। 'चैत्रश्चैत्रं गच्छती'ति प्रयोगेऽपि शरीरप्रदेशान्तरावच्छिन्नात्मादिभेदकल्पनोपपत्तेश्च। इतरथा[1] चैत्रो मैत्रं गच्छतीति प्रयोगस्यानापत्तेः। वस्तुतः फलाश्रयत्वसत्त्वे चैत्रेऽपि द्वितीयाप्रसक्तौ सूत्रवशेनापि संज्ञान्तरप्रयुक्तकार्योपस्थितेः तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पने तत्रापि गौरवस्य सत्त्वाच्च। ममत्वखण्डोपाधिरूपस्य कर्मत्वस्य परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वसमनियतस्यैव कल्पनात्, चैत्रे तस्याप्रसक्तत्वादेव, न प्रतिबद्धय प्रतिबन्धकभावकल्पनेति विशेषः। अत उक्तयुक्त्या लाघवात् कर्मत्वमखण्डोपाधिरूपमेव द्वितीयार्थः।

धात्वर्थस्यापि अखण्डत्वसमर्थनम्

तच्च उक्तकर्मत्वलक्षणसमनियतमेव। तत्रैव 'गोकर्मकमानयनम्, ओदनकर्मकः पाकः, ग्रामकर्मकं गमनमि'ति व्यवहारात्। तच्च धर्मिग्राहकप्रमाणेन संसम्बन्धिकमेव कल्प्यत इति, तस्य तत्तद्धात्वर्थनिरूपितत्वसिद्धिः। तत्तद्धात्वर्थस्तु -- तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारविशेषत्वसमनियताखण्डोपाधिरूप-

---

पाकत्व-गमनत्वरूपशक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नो व्यापारविशेष इत्युक्तमेव।

तत्तद्धात्वर्थनिरूपिततत्तत्कर्मत्वानां भेदेऽपि च भवन्मते आधेयत्वत्वस्येव कर्मत्वत्वस्याप्यखण्डस्य स्वीकारात्तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वेन, नानेकशक्तिकल्पना। निरूपकीभूतधात्वर्थतावच्छेदकावच्छिन्नगमनाद्यन्वयवशाच्च 'चैत्रस्य घटः' इतिवत् कर्मत्वविशेषलाभः। अतश्च 'चैत्रः चैत्रं गच्छति, चैत्रः पाचयति मैत्रमि'त्यादिप्रयोगापत्तिशङ्कैव दुर्लभा। 'ग्रामे गच्छति, कारयति चैत्रो मैत्रमि'त्यादौ तु कर्मत्वाविवक्षायाम्, अधिकरणत्वादिविवक्षया सप्तम्यादिप्रयोगोऽप्यविरुद्धः। एवञ्च द्वितीयायामेकैव शक्तिः। प्रातिपदिकार्थस्य च तृतीयादिसाधारण्येन सुबर्थे कर्मत्वादावन्वयादेकैव व्युत्पत्तिः। तस्य उद्देश्यत्वेन वा स्वनिरूपकधात्वर्थजनकत्वेनैव वाऽऽख्यातार्थकृतौ अन्वयादपरेति लाघवम्। एवं कर्मणिषष्ठीस्थलेपि।

१—अनवच्छिन्नस्यात्मनो गमनासम्भवादिति भावः।

कर्माख्यातस्थले सिद्धान्तेऽन्वयप्रकारः

कर्माख्यातस्थले तु पूर्वोक्तरीत्याऽऽख्यातेन कर्मत्वलक्षणायामपि प्रथमार्थस्य [1]पूर्वोक्तविधया प्रातिपदिकार्थस्य स्ववृत्तिकर्मत्वनिरूपकधात्वर्थजनकत्वसंसर्गेण कृतावन्वयः। [2]कर्मत्वस्य प्रथमार्थत्वे तु स्वनिरूपकधात्वर्थजनकत्वसंसर्गेणैव। कर्मकृत्स्थले तु 'पक्व ओदनः' इत्यादौ पाकस्य कृत्प्रत्ययलक्ष्यायां कृतौ, तस्याश्च निरूप्यत्वसंसर्गेण तल्लक्ष्य एव कर्मणि, तस्य चास्तीत्याख्यातार्थे इति वक्ष्यते। कर्मकृत्स्वपि पाककर्मीकृत इति विवरणानुरोधेन, कारकान्वयानुरोधेन च कृतिलक्षणाया वक्ष्यमाणत्वाच्च। अतश्च लाघवात् द्वितीयार्थकर्मत्वस्योक्तसम्बन्धेन कृतावेवान्वयः—इति सिद्धम्।

न च द्वितीयार्थकर्मत्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन धात्वर्थ एवान्वयोऽस्त्विति वाच्यम्। धात्वर्थस्यापि कारकत्वेन भावनान्वयस्योपपादितत्वात्, तत्साधारण्येन कारकत्वप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति भावनाविशेष्यतासम्बन्धेन लिङ्गानन्वयिपदजन्योपस्थितिः कारणमित्येकेनैव कार्यकारणभावेन कर्मत्वादीनामप्यन्वयोपपत्तौ, तदनेकत्वे गौरवात्। धात्वर्थान्वयार्थमुपस्थितस्य भावनाविशेष्यत्वस्यैव, कर्मत्ववृत्तिप्रकारतानिरूपकत्वकल्पनोपपत्तौ अनुपस्थितस्य धात्वर्थविशेष्यत्वस्य तत्कल्पनानुपपत्तेश्च। 'काष्ठैरोदनं पचती'त्यस्य काष्ठैः पाकैरोदनं करोतीति विवरणात्, विवरणवाक्ये च काष्ठादीनां कृञर्थे अन्वयाऽवश्यकत्वेन, पचतीत्यत्रापि तत्रैवान्वयप्रतीतेश्च। तत्सिद्धं कर्मत्वाद्यखण्डमेव द्वितीयार्थो भावनान्वयी—इति।

द्वितीयादेः कर्मादिकमेवार्थः, न कर्मत्वादिकमिति प्राचीनवैयाकरणमतखण्डनम्

यत्तु न कर्मत्वम्, आश्रयत्वं वा द्वितीयार्थः। तथात्वे आश्रयत्वादेः गुरुभूतस्य शक्यतावच्छेदकत्वापत्तेः, कर्मत्वादिरूपाखण्डोपाधिसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च। अपि त्वाश्रयस्यैव द्वितीयार्थत्वम्। तस्य च धातूपात्ते फलेऽन्वयः[3]। एवं करणादिरेव तृतीयाद्यर्थः, एवञ्च 'कर्तृ-करणयोस्तृतीया'(२-३-१८), कर्मणि द्वितीया

१—पाणिनिमतेन

२—कात्यायनमतेन

३—आधेयतासम्बन्धेन

(२-३-२)' इत्याद्यनुशासनमपि सङ्गच्छत इति कैश्चिदुक्तम्। तन्न। सम्बन्धवाचिषष्ठीस्थले प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थसम्बन्धे भेदेनान्वयाऽङ्गीकारादिहापि व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनागौरवपरिहारार्थं भेदसम्बन्धबोधाय कर्मत्वादावेव द्वितीयादेः शक्तिकल्पनात्।

न चैवं 'ऐन्द्रं दधी'त्यादौ तद्धितस्य देवताविशिष्टद्रव्यवाचिनोऽर्थे देवतायामिन्द्रप्रातिपदिकार्थस्येन्द्रस्याभेदेनाप्यन्वयदर्शनात् व्युत्पत्त्यन्तरस्याप्यवश्यकत्वम्, तद्धितस्यापि देवतात्वविशिष्टद्रव्य एव शक्त्यङ्गीकारेण तत्रापीन्द्रस्याधेयतासम्बन्धेनैवान्वयाङ्गीकारात्।

सर्वत्रैव विभक्तेर्धर्मिणि शक्तिरस्तु इति शंका, तत्परिहारश्च

न चैवं षष्ठ्यादौ सर्वत्र लाघवात् धर्मिण्येव शक्तिकल्पनादभेदान्वयेनैव सर्वत्र प्रकृत्यर्थप्रकारताऽस्त्विति वाच्यम्, तथात्वे ग्रामाभिन्नो य आश्रयत्ववान्, तदाधेयसंयोगजनकं गमनमित्यादिशाब्दबोधोपपत्तेः, आश्रयत्वादिकं किन्निरूपितमिति जिज्ञासाया अपरिहार्यत्वात्। अतो न धर्मी द्वितीयार्थः, अपितु आधेयत्वम्, कर्मत्वमेव वाऽखण्डम्। उभयथाऽपि फलस्य, व्यापारस्यैव वा निरूपकस्य शाब्दबोध एव लब्धत्वान्न निरूपकजिज्ञासापत्तिः, कर्मत्वस्यापि चाखण्डस्यैकस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारान्न गौरवम्। आश्रयत्वमेव च तत्तन्निरूपकभेदेन भिन्नमिति[1] तत्रैव गौरवमिति दिक्। अत एव 'समर्थः पदविधिः' (२-१-१) इति सूत्रे 'क्रिया-कारकयोः सम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति' इति महाभाष्यं सङ्गच्छते।

सविषयकधातुयोगे द्वितीयार्थकथनम्

एवंविधकर्मत्वबाधे तु सविषयकधातुसमभिव्याहारे तार्किकरीत्यैव विषयत्वादिकं द्वितीयादिना लक्षयित्वा, आख्यातेन चाश्रयत्वं लक्षयित्वा, घटविषयकज्ञानाश्रयत्वं चैत्रीयमिति 'चैत्रो जानाति घटमि'त्यत्र शाब्दबोधः।

एवं कर्मषष्ठी-कर्माख्यात-कर्मकृत्स्वपि बोध्यम्। नत्विह परसमवेतत्वस्यावश्यकता। अत एव 'स्वात्मानं जानामी'त्यादिप्रयोगः। न ह्यत्र मुख्यं

१—आश्रयो द्वितीयार्थ इत्याश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वं वदत इत्यर्थः।

कर्मत्वमस्ति, क्रियाजन्यफलाभावात्। अपि तु विषयित्वे लक्षणा, साऽपि नानुशासनिकी। येन तदर्थमपि कर्मसंज्ञा प्रसज्येत। अपि तु 'गङ्गायां घोषः' इतिवत् साम्प्रतिकी। अतश्च कर्मत्वाभावेन कर्मसंज्ञाया अभावान्न 'आकडारादेका संज्ञा (१-४-१) इत्यस्य बाधः।

विभक्तौ लक्षणा नास्तीति शंका

ननु विभक्तौ लोके न लक्षणा,

'सुपां[१] कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्याश्चैव तथा तिङाम्।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा'॥

इति कात्यायनवार्तिकविरोधात्। अत्र हि सुपां तिङाञ्च कर्मत्वादि, संख्याश्चैकत्वादिका येन शास्त्रेणाऽर्थे इति प्रतिपाद्यते, तत्रार्थनियमः प्रसिद्धः इति तृतीयचरणस्यार्थः। स च एकत्वे एकवचनमेव, कर्मणि द्वितीयैवेत्याकारकः। चतुर्थचरणे तु प्रकृत्यर्थापेक्षया प्रत्ययनियमः। सच कर्मण्येव द्वितीया, एकत्व एव एकवचनमित्याकारकः, उभयथाऽपि विभक्तेरर्थान्तरे वारणान्न विभक्तौ लक्षणा। अत एव 'छन्दसि सुपां सुपो भवन्ती'ति लक्षणाप्रतिप्रसवरूपं व्यत्ययानुशासनं छन्दस्युपपद्यते। इतरथा लोकवदेव वेदेऽपि तदुपपत्तेः, व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यापत्तिः। एवं 'कर्मणि षष्ठी'त्यादिलक्षणानुशासनस्यापि वैयर्थ्यम्, शक्यसम्बन्धावगमस्य प्रमाणान्तरेणैव सिद्धेः। अतो न लोके विभक्तौ अनुशासनं विना क्वापि लक्षणेति चेत्।

विभक्तौ लक्षणोपपादनम्

न। प्रातिपदिकादिष्विव विभक्तावपि लक्षणायां बाधकाभावात्, उक्तवार्तिकस्य लक्षणायामप्यविरोधात्। तथाहि—अर्थनियमपक्षे तावत् कर्मणि द्वितीयैव, न तु तृतीयादिविभक्त्यन्तरमिति सजातीयशब्दान्तरव्यावृत्तावपि द्वितीयाया अर्थान्तरे निवारणाभावस्य महाभाष्ये[२] स्पष्टत्वात्। इतरथा निःसंख्येभ्यः अव्ययेभ्योऽपि सुपामनापत्तेः। एवं करणत्वादौ तृतीयैवेत्यस्यापि नियमात् विभक्त्यन्तरार्थे विभक्त्यन्तरस्य परं न लोके लक्षणा, न तु विषयत्वादावपि।

१—'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रस्थभाष्ये इति शेषः।

२—अत्रेदं बोध्यम्—रहस्यकृता कात्यायनवार्तिकविरोधपरिहारायोक्तस्य प्रकारस्योपोद्बलकतया पातञ्जलभाष्यसन्दर्भस्योल्लेखः कृतः। तदर्थावगतये तत्रत्यो भाष्यसन्दर्भो अधस्तादुद्ध्रियते। तथाहि—अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः, के च प्रकृताः? एकत्वादयः,

प्रत्ययनियमपक्षेऽपि प्रकृतकर्मत्वैकत्वादिरूपसुप्प्रिङर्थापेक्षयैव तन्नियमकरणात्, अप्रकृतविषयत्वादिलक्षणायां न कोऽपि दोषः।[1] स्पष्टञ्चैतदपि तत्रैव। अत[2] एव जानातीत्यादौ तिङोऽप्याश्रयत्वादौ लक्षणेत्युक्तं प्राक्। एवञ्च छन्दसि व्यत्ययानुशासनमपि प्रकृतविभक्त्यन्तरार्थविषये प्रतिप्रसवरूपतया नासङ्गतम्। कर्मणि षष्ठीत्यादिकञ्च लोक-वेदसाधारण्येन। न 'चैवमक्षीणि मे प्रदर्शनीयानि, पादा मे सुकुमाराः' इत्यादिमहाभाष्योदाहृतप्रयोगेषु[3] ❀प्रतिप्रसवाभावात् प्रकृतद्वित्वे बहुवचनस्य प्रयोगानुपपत्तिः, तत्र अक्षित्वादिजातिविवक्षायां 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्' (१-२-५८) इति वचनेन प्रतिप्रसयात्। अतस्सिद्धं विभक्त्यन्तरार्थभिन्ने विषयत्वादौ युक्तैव लक्षणा-इति।

कात्यायनवचनस्यानुशासनं विना न शक्तिः, निरूढलक्षणा वेत्यर्थकत्वेन लक्षणायां बाधकाभावः

यदा तु 'सामान्यापेक्ष एव प्रत्ययनियमः' इति महाभाष्यकारीयं व्याख्यानान्तरमभ्युपगम्यते, तदा कात्यायनीयं नियमद्वयमपोदं शक्तिनियामकम्, निरूढलक्षणानियामकञ्च, तस्याश्शक्तितुल्यत्वात्। तथा च प्रकृतेऽप्रकृते वाऽर्थेऽनुशासनं विना न शक्तिः, निरूढलक्षणा वा। सम्प्रतिकलक्षणायास्तु न क्वापि प्रकृतेऽप्रकृते वा निषेधः।

न चैवमव्ययेभ्योऽपि संख्याभिन्नेऽर्थे साम्प्रतिकलक्षणया सुबुत्पत्तेः। 'अव्ययादाप्सुपः'-(२-४-८२) इति ज्ञापकबलादव्ययेषु सुबुत्पत्तिपक्षो महाभाष्यकारीयो न सङ्गच्छत इति वाच्यम्। तस्य लाक्षणिकार्थविवक्षायामपि शब्दसाधुत्वार्थमपि सुबुत्पत्तिरित्येवं ज्ञापनार्थत्वात्।

एकस्मिन्नेवैकवचनम्, न द्वयोः, न बहुषु। द्वयोरेव द्विवचनम्, नैकस्मिन्, न बहुषु, बहुष्वेव बहुवचनम्, न द्वयोः, नैकस्मिन्निति। अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—उत्पद्यन्ते अव्ययेभ्यः स्वादय इति, 'यदयमव्ययादाप्सुपः' इत्यव्ययाल्लुकं शास्ति पा० भा० पृ० २१।

१—पातञ्जले भाष्ये इति शेषः।

२—पाणिनिमते प्रथमाविभक्त्यर्थविचारप्रसंगे इति शेषः।

३—एतद्विस्तरः शब्देन्दुशेखरेऽव्ययप्रकरणे, वैयाकरणभूषणसारव्याख्याने दर्पणे सुबर्थनिर्णयान्ते च द्रष्टव्यः।

❀—'लोके' इत्यधिको मु० पु० पा०।

व्यत्ययानुशासनसार्थक्यम्, विभक्तिलक्षणापक्षे प्रागुक्तदोषाणां परिहारकथनञ्च

न चैवं छन्दसि व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यम्, तस्य न निरूढलक्षणात्वज्ञापनार्थत्वात्, निषिद्धलक्षणार्थत्वप्रतिप्रसवार्थत्वाच्च। तथा च साम्प्रतिकी लक्षणा कचिन्नैव भवति। अत एव भट्टवार्तिके यत्राप्यार्षे[1] लाक्षणिकेऽर्थे प्रयोगानुपपत्तिस्फुरणं विनाप्यर्थस्मरणम्, तत्र निरूढलक्षणा, यत्र तत्स्फुरणपूर्वकं काव्याद्याधुनिकप्रयोगः, तत्र साम्प्रतिकी लक्षणेति, लक्षणाभेदमुपपाद्य 'काश्चिन्नैवाप्रयोगतः'[2] इत्यनेन प्रयोगाभावे न लक्षणेत्युक्तम्। उदाहृतञ्च 'रूपं वस्त्रमि'ति। इतरथा मत्वर्थलक्षणया प्रयोगः केन वार्येत। अत एव एनां निषिद्धलक्षणेत्याचक्षते। तस्याश्च वेदेऽपि प्रसक्तौ प्रतिप्रसवार्थं व्यत्ययानुशासनमिति। सर्वथा सिद्धं 'घटं जानामी'त्यादौ विषयत्वे लक्षणेति।

ज्ञातताङ्गीकारेण घटं जानातीत्यादौ मुख्यकर्मत्वोपपादनम्

वस्तुतस्तु नात्र लक्षणा, मुख्यकर्मत्वस्यैवोपपत्तेः। तथाहि 'ज्ञातो घटः' इत्यादिप्रतीत्या ज्ञानजन्या ज्ञेयनिष्ठा ज्ञाततापरनामविषयता फलम्, तच्छालित्वञ्च घट इति, मुख्यकर्मत्वोपपत्तिः। न च भावकार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वनियमात् भूत-भाविस्थले च तदभावात् फलाभावः, ध्वंसस्य प्रामाणिकत्वे भावत्वस्य व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रवेशवत् विषयताया अपि प्रमाणिकत्वे लघुना समवेतत्वेनैव कार्यत्वस्य विशेषणात्। अतश्च ध्वंसवदेव विषयताया अपि निमित्तकारणमात्रजन्यत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। एवञ्च परसमवेतत्वसिद्ध्यर्थं 'स्वं जानामी'त्यादौ शरीर मनोभेदकल्पनात् 'आकडारादेका संज्ञा' इत्यस्याप्युपपत्तिः।

अखण्डकर्मत्वादिसद्भावे वार्तिकसम्मतिप्रदर्शनम्

अथवा परसमवेतत्वादिघटितलक्षणसमनियताखण्डोपाधिरूपकर्मत्वे शक्तिः, तद्बाधात्तु 'स्वं जानाती'त्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमात्रे,

---

१—आर्षे—प्राचीनप्रयोगे।

२—'निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत्।
क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैवाप्रयोगतः'॥

इति समग्रं पद्यमरुणाधिकरणगतम्।

विषयित्वमात्रे वा लक्षणेति न विरोधः। 'चैत्रः स्वं गच्छती'त्यादौ तु न लक्षणयाऽपि प्रयोगः, अप्रयोगेण निषिद्धलक्षणात्वादिति ध्येयम्। तत्सिद्धं 'कर्मणि द्वितीयेति सूत्रात् कर्मत्वमखण्डोपाधिरूपं द्वितीयार्थः आख्यातार्थन्वियीति। उक्तञ्च' विभक्तयो हि कारकशक्तिं निष्कृष्याभिधाय, क्रियां विशिषन्ति शा. दी.पृ. १९१ इति।

ईप्सितकर्मत्वंद्वितीयार्थ इति न्यायसुधाकारमतनिर्देशः, तत्खण्डनञ्च

न्यायसुधाकारस्तु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'ति सूत्रादीप्सितकर्मत्वमेव द्वितीयार्थः। 'तथायुक्तञ्चानीप्सितम्' (१-४-५०) इति सूत्रात् अनीप्सितत्वे निरूढ़लक्षणेत्याह। तन्न। ईप्सितानीसितत्वरूपविशेषस्य प्रमाणान्तरलभ्यत्वेन लाघवात् कर्मत्व एव शक्तेः। यथा चैवं सति न सूत्रद्वयवैयर्थ्यं तथा कौस्तुभे विस्तरः[1]।

कर्मणश्चातुर्विध्यकथनम्

तच्च कर्म चतुर्विधम्—[2]उत्पाद्यम्, आप्यम्, विकार्यम्, संस्कार्यञ्चेति। 'घटं करोति, घटं जानाति, व्रीहिन्वहन्ति, व्रीहीन्प्रोक्षती'त्युदाहरणानि।

पार्थसारथिस्तु साध्यत्वमेव द्वितीयार्थः। आप्यकर्मादावपि तत्फलोपहितत्वेन साध्यतेत्याह।

तदपि जन्यत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादुपेक्षितम्। शक्ततावच्छेदकन्तु द्वितीयात्वममादिनिष्ठो व्यापको धर्मः। एवमग्रेऽपि।

द्विकर्मकधातुयोगे द्वितीयार्थकथनम्

यानि त्वन्यानि द्वितीयार्थानुशासनानि, तानि प्रचुरप्रयोगाभावाल्लाक्षणिकानुशासनानि। तथाहि—दुह्याच् पच् दण्ड रुधि प्रच्छ चीञ् ब्रूञ् शासु मथि मुष् नीञ् हृञ् कृष् वह् रूपधातुसमानार्थकधातूनां यत्कर्मकारकम्, तत्सम्बन्धिनोऽपादानादिकारकत्वाविवक्षायां 'माषाणामश्नीयादि'तिवद् धात्वर्थसम्बन्धमात्रविवक्षायां सम्बन्धसामान्यवाचिषष्ठीप्राप्तौ 'अकथितञ्च'

१—कौस्तुभे २।१।१२ सूत्रे

२—यद्यपि हरिकारिकादिव्याकरणग्रन्थेषु व्युत्पत्तिवादादिषु, च कर्मणस्त्रैविध्यविभागो दृश्यते। परं तु 'व्रीहीन् प्रोक्षती'त्यादेः संग्रहाय, चतुर्थमपि कर्म स्वीकार्यम्। प्रामाणिकैः कुमारिल-शङ्कराचार्य-वाचस्पतिमिश्र-विश्वेश्वरभट्टप्रभृतिभिः तथा व्यवहृतत्वादिति बोध्यम्। कर्मणस्त्रैविध्यनिरासपूर्वकं कर्मणश्चातुर्विध्यं वरदराजीये द्रष्टव्यम्।

(१-४-५१) इत्याद्यनुशासनेन भाक्तकर्मसंज्ञाकरणात् द्वितीयादि। यथा—'गां दोग्धि पयः' इत्यादौ। अत्र च गोदोहनसम्बन्ध एव द्वितीयार्थः। [1]स च स्वनिरूपकदोहनानुकूलत्वसंसर्गेण भावनायामेवान्वेति, न तु धात्वर्थे, व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापत्तेः। तद्योगप्रतिपादकानुशासनञ्च[2] संसर्गप्रतिपादनपरम्।

गोरपादानत्वविवक्षायान्तु 'गोः पयो दोग्धी'ति पञ्चम्यन्तप्रयोगः। गोः पयोरूपकर्मकारकसम्बन्धविवक्षायान्तु षष्ठ्यन्तप्रयोगोऽपि। अत्र पयस्सम्बन्धसामान्येन धात्वर्थाद्यन्वयविवक्षायां पयसः कर्मत्वाभावात्, तत्सम्बन्धिन्या अपि गोर्न कर्मत्वमित्येतदर्थं कर्मसम्बन्धिन इति विशेषणम्। अत एव 'गां पयसो दोग्धी'ति न प्रयोगः। अतस्तदा गोः पयसो दोग्धीत्येव प्रयोगः। न च त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेरर्थः। तथा च धात्वर्थतावच्छेदकत्यजनाश्रयत्वान्मुख्यमेव गोः कर्मत्वमिति, कथमत्र द्वितीयायास्सम्बन्धे लक्षणेति वाच्यम्। तथा विवक्षयां मुख्यकर्मत्वेऽपि धात्वर्थसम्बन्धसामान्यविवक्षायामानुशासनिकद्वितीयायां सम्बन्धलक्षणोपपत्तेः।[3] अत एव नाऽकथितञ्चेत्याद्यनुशासनवैयर्थ्यम्। अत एव वस्तुतोऽत्रापादानत्वाख्य एव गोस्संबन्धःस्सम्बन्धत्वेन रूपेण द्वितीयार्थ इति ध्येयम्।

अन्ये तु "अकथितञ्चे"तिसूत्रवैयर्थ्यापत्तिभियैव पाचयतीत्यादिवत् दुहेरपि त्यजनं धात्वर्थतावच्छेदकं न भवत्येवेति, क्व मुख्यकर्मत्वप्रसक्तिः—इत्याहुः।

अकर्मकधातुभिर्योग इत्यादिवार्तिकार्थः

एवं 'अकर्मधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञकः (वा ११०३-११०४) इत्यनुशासनात् 'कुरुन् स्वपिति, क्रोशमास्ते, मासमास्ते, गोदोहमास्ते' इत्यादौ द्वितीया। अत्र द्वितीयार्थोऽवच्छेदकत्वम्, तच्च देशस्याध्वनश्च, कालभावयोस्त्वाधेयत्वं कालिकं साक्षात् भावनान्वयि।

अधिशीङ्स्थासां कर्मेत्यादेर्विवरणम्

एवम् 'अधि-शीङ्-स्थासां कर्म (१-४-४६) अभिनिविशश्च (१-४-४७) 'उपान्वध्याङ्वसः' (१-४-४८) इत्याद्यनुशासनात् अधिशेते, अधितिष्ठति

१—स्वेति मु० पु० ना०।

२—दुहधातुयोगे द्वितीयाबोधकमित्यर्थः।

३—संबन्धसामान्यविवक्षायां द्वितीयायाः साधुत्वबोधनार्थत्वेन।

अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिरिति। अत्र द्वितीयादेराधेयत्वमर्थः, अभिनिविशते सन्मार्गमित्यत्र च। क्वचिन्न, पापेऽभिनिवेशः। उपवसति, अधिवसति, अनुवसति, आवसति वा वैकुण्ठं हरिरित्यत्र च। अभुक्त्यर्थस्य न। वने उपवसति। अत्र सर्वत्राधेयत्वस्य स्वाश्रयकर्तृकसम्बन्धेन भावनायामन्वयः।

एवं 'क्रुध-द्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म' (१-४३८) इति सूत्रात् शत्रुमभिक्रुध्यति, अभिद्रुह्यतीति द्वितीया। उपसृष्टयोः=उपसर्गयुक्तयोः। अत्र उद्देश्यत्वं द्वितीयार्थः। [1]साक्षात् सम्बन्धेन भावनान्वयी। अकर्मकत्वाच्च न मुख्यकर्मत्वम्।

उपपदद्वितीयाविभक्तीनां विवरणम्

'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु
द्वितीयाऽऽम्रे डितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' *(वा० १४४४) इति।

एवम् 'अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि अन्तराऽन्तरेण-युक्ते' (२-३-४) इत्यनुशासनात् 'उभयतः कृष्णं गोपाः' सर्वतः कृष्णं गोपाः, धिक्कृष्णाभक्तम्, उपर्युपरि लोकं हरिः, अध्यधि लोकम्, अधोऽधो-लोकम्, अभितः कृष्णम्, परितः कृष्णम्, ग्रामं समया निकषा हा कृष्णा-भक्तम्, बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्, अन्तरा त्वां मां हरिः, अन्तरेण हरिं न सुखमि'त्यादौ उपपदयोगे तत्तल्लाक्षणिकार्थेषु द्वितीया। तत्राद्ययोः प्रतियोगित्वं द्वितीयार्थः। [2]स च साक्षात्सम्बन्धेनान्वेति, उपपदविभक्ति-त्वादिति बहवः।

वस्तुतस्तु व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापत्तेः, तत्रापि भावनायामेवाक्षिप्तायाम्[3], श्रुतायां वाऽन्वयः। स च स्वनिरूपकोभयपार्श्वस्थितगोपवृत्तित्वेनेति। उपप-दार्थस्य संसर्गघटकत्वादुप[4]पदविभक्तित्वम्, एवमभितः कृष्णम्, परितः कृष्णम् इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्।

१—स्वनिरूपकक्रोधानुकूलत्वसंबन्धेन।

२—निरूपकतासंबन्धेन।

३—सन्ति इत्यध्याहारात् भावनान्वयः।

*अनन्तरं द्वितीयेति शेषः। ततोऽन्यत्रापि दृश्यते इत्यस्य प्रपञ्चोऽयमिति शेषः।

४—'अन्तरान्तरेण-युक्ते' २-३-४ इति सूत्रभाष्ये पठितमिदं वचनम्। 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति। अस्यायमर्थः—उपपदविभक्तिः-पदान्तरयोगनिमित्तिका

'धिक्कृष्णाभक्तमि'त्यत्राधारत्वं तदर्थः। तस्य च स्वनिरूपकधिक्कारा-श्रयत्वसंसर्गेण तस्यामेवान्वयः। न चैवं 'धिङ् मूर्खे'ति प्रथमानापत्तिः। तत्र मूर्खस्य सम्बोधनद्वारा क्रियान्वयेन धिक्कारघटितसंसर्गेण क्रियान्वयविरहात्। 'उपर्युपरि लोकमि'त्यादौ च निरूपितत्वं द्वितीयार्थः। लोकनिरूपितोपरितनत्व-विशिष्टदेशोपरितनत्वविशिष्टतत्तद्देशस्थहरिकर्तृका क्रियेति शाब्दबोधः।

'उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः'

इत्यादौ—उपर्युपरिबुद्धीनाम्-उत्तानबुद्धीनामुपरि ईश्वरबुद्धयश्चरन्ती-त्यर्थकरणेन आम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया।

समया-निकषादिपदयोगे द्वितीयार्थः

एवं-ग्रामं समया, ग्रामं निकषेत्यत्रापि निरूपितत्वं द्वितीयार्थः। तस्य च समयादिपदवाच्यसामीप्यद्वारकोऽन्वयः[1]। 'हा कृष्णाभक्तमि'त्यत्र विषयत्वं तदर्थः, हाशब्दार्थः-खेदास्तित्वम्, तद्विषयकखेदोऽस्तीत्यर्थः।

बुभुक्षितमित्यत्र चाधेयत्वं द्वितीयार्थः। विषयत्वञ्चाख्यातार्थः, स्वरूप-सम्बन्धः प्रथमार्थः। तथा च[2] किञ्चिन्निष्ठप्रतिभाविषयत्वं बुभुक्षितवृत्त्यभावप्रति-योगि प्रतिभानिष्ठविषयत्वं विषयितानिरूपितम्। [3]किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगि वा प्रतिभाविषयत्वं बुभुक्षितवृत्तिप्रतिभानिष्ठविषयितानिरूपितमिति शाब्दबोधः।

विभक्तिः, तदपेक्षया कारकविभक्तिर्बलीयसीति। कैयटोऽस्यार्थमाह—'क्रिया—कारकयोः-सम्बन्धोऽन्तरङ्गः। उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकस्सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गा' (पृ. १२६) इति। तस्यायं भावः—कारकविभक्तित्वे कारकस्य क्रियान्वयमात्रम्। उपपदविभक्तित्वे क्रियाद्वारोपपदार्थान्वयपर्यन्तमिति लाघवात्कारक-विभक्तेः प्राबल्यमिति। एवमेव सूक्तवाकाधिकरणन्यायसुधायां भट्टसोमेश्वरेणोपपादितम्। केचन शाब्दिकाः कथयन्ति—यदुपपदविभक्त्या सम्बन्धसामान्यं प्रतीयते, सम्बन्धविशेष-प्रतीतिस्तु प्रकरणादिपर्यालोचनेन लभ्यते। कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिविशेषसम्बन्धविशेषो शीघ्रमवगम्यत इति, कारकविभक्तिबलीयसीति। विश्वेश्वरभट्टस्तु भङ्ग्यन्तरेणेममेवार्थमाह—'कारकविभक्त्यर्थस्य श्रुतक्रियान्वयित्वात्, उपपदविभक्त्यर्थस्य कल्पितक्रियन्वयित्वात्' इति।

१—स्वनिरूपकसामीप्याश्रयनिरूपितत्वसंबन्धेन असधात्वर्थेऽन्वयः

२—यत्किञ्चित्प्रति, तन्न बुभुक्षितमितिवचनव्यक्त्यङ्गीकारे एवं बोधः।

३—यद्बुभुक्षितं प्रतिभाति, तन्न किञ्चिदिति त्वङ्गीकारे एवम्। अत उभयत्र

अन्तराशब्दस्य मध्यवाचित्वात्, त्वां मामित्यत्र सम्बन्धित्वं द्वितीयार्थः, तव मम च मध्य इत्यर्थः। 'अन्तरेण हरिमि'त्यत्र प्रतियोगित्वं द्वितीयार्थः; तत्परं योग्यतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नमिति ध्येयम्।

कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीयार्थविवरणम्

एवं कर्मप्रवचनीयसंज्ञकशब्दप्रयोगेऽपि द्वितीया तत्तदर्थेषु लाक्षणिकी। तथाहि—कर्मप्रवचनीयास्तावत् 'अनु, उप, प्रति, परि, अभि, अधि, सु, अति, अपि' इत्यादयः। तत्र हेतुत्वसमानाधिकरणं लक्षणमनोरर्थः। यथा—जपमनुप्रावर्षत्—जपरूपहेतूपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः। अत्र द्वितीयार्थ आधेयत्वम्, तस्य हेतुत्वे, लक्षणत्वे चान्वयः, तयोश्च निरूपकतासंसर्गेण वर्षणे, तस्य च कृताविस्येवं संसर्गः।

'तृतीयार्थे' इति सूत्रार्थः

एवं तृतीयार्थश्चानोरर्थः, नदीमन्ववसिता सेना। अत्र साहित्यरूपः तृतीयार्थोऽनोरर्थः, स्थितिर्धात्वर्थः, निरूपितत्वं द्वितीयार्थः, नद्या सह सम्बध्य स्थितेत्यर्थः।

'हीने' इति सूत्रार्थः

[1]हीनत्वञ्चानोरर्थः, अनु हरिं सुराः,-हरेर्हीना इत्यर्थः। अत्र प्रतियोगित्वम् द्वितीयार्थः, हीनत्वम्, अधिकत्वञ्चोपार्थः, उपहरिं सुराः। बोधः प्राग्वत्। अधिकत्वे सप्तमी वक्ष्यते।

'प्रतिभाविषयत्वं' इत्ययमाख्यातार्थः। प्रतिभानिष्ठविषयितानिरूपितमिति धात्वर्थप्रतिभाया आख्यातार्थविषयत्वे संसर्गमर्यादया लब्धोऽर्थः। सोऽपीह द्वितीयार्थविषयत्वस्याख्यातार्थविषयत्वे संसर्गतया भासत इति ज्ञेयम्।

१—'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' इति सूत्रमनुसन्धेयम्।

प्रतिपर्यनूनां लक्षणार्थे बोधप्रकारः

प्रतिपर्यनूनाञ्च सामान्यतो लक्षणमर्थः। [1]वृक्षं प्रति, परि, अनु, वा विद्योतते-चन्द्रमाः, अत्र द्योतकत्वं प्रत्यादेरर्थः, आधेयत्वं द्वितीयार्थः, स्वाश्रयद्योतकत्व-निरूपकद्योतना[2] [नुकूलत्वं कृतौ संसर्गः। वृक्षनिरूपितद्योतना] श्रयत्वञ्चन्द्र-वृत्तीति शाब्दबोधः। [3]पूर्वं हेतुत्वसमानाधिकरणं लक्षणमनोरर्थ इति, सामान्यतो लक्षणार्थानोः पृथग्ग्रहणम्।

तेषामेव इत्थंभूताख्यानाद्यर्थे बोधः

एवमित्थंभूताख्यानेऽप्येते त्रयः। भक्तोऽयं विष्णुं प्रति, परि, अनु वा-इत्थंभूत इत्यर्थः। विषयत्वं प्रत्याद्यर्थः। निरूपितत्वं द्वितीयार्थः। भागेऽप्येते, लक्ष्मीः हरिं प्रति, परि, अनु वा—हरेर्भाग इत्यर्थः। भागः=स्वत्वं प्रत्याद्यर्थः, निरूपितत्वं द्वितीयार्थः। वीप्सायां चैते, वृक्षं वृक्षं प्रति, परि, अनु वा सिञ्चति। अत्र मुख्यकर्मत्वं यदा जलादेः, तदा 'जलं सिञ्चती'ति प्रयोगः। यदा तु वृक्ष-निरूपितसंयोगाश्रयत्वं विवक्षितम्, जलनिरूपितसंयोगाश्रयत्वमेव वृक्षेऽपि विवक्षितम्, तदा 'वृक्षं जलेन सिञ्चती'ति प्रयोगः। तदा तस्य मुख्यमेव कर्मत्वम्। यदा तु जले मुख्यकर्मत्वं विवक्षित्वा, प्रत्यादेश्च लक्षणार्थत्वमङ्गीक्रियते, तदा 'वृक्षं प्रति जलं सिञ्चती'त्यपि प्रयोगः। न चैवं वीप्साभावेऽपि प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीय-संज्ञात्वे 'वीप्सासु प्रतिपर्यनवः' इति अनुशासनवैयर्थ्यम्, प्रत्यादेर्लक्षणार्थ-कत्वाभावेऽपि आभिमुख्यादिरूपार्थान्तरकत्वे वीप्सायां सत्यामेव कर्मप्रवचनीय-संज्ञेत्येवम्परत्वात्। अत एव वीप्साया न प्रत्याद्यर्थत्वम्, द्विर्वचनेनैव लाभात्। अतश्च तत्राभिमुख्यादिकं प्रत्याद्यर्थः, निरूपितत्वं द्वितीयार्थः।

(ख)एवं भागभिन्नेषु लक्षणादिषु अभिरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञस्स्यात्। *हरिमभि वर्तन्ते भक्ताः। हरिमभि देवं देवमभि सिञ्चति। एवमधि, परि, अति, सु, अपि इत्यादीनामप्युदाहरणानि बोध्यानि।

१—निरस्यत्येत्यध्याहारेणोपपदविभक्तिरिति भाट्टचिन्तामणौ गागाभट्टः पृ १०५।

२—अयं कुण्डलितः पाठः क्वचिन्नास्ति।

(ख)—'अभिरभागे' इति सूत्रमनुसन्धेयम्।

*भक्ताः कुत्र वर्तन्ते इति प्रश्नस्योत्तरमिदम्।

३—अत्रेदं बोध्यम्-अनुर्लक्षणे पा० सू० १-४-२४ इत्यत्र लक्षणशब्दस्य हेतुपरत्व-मंगीकृत्य, हेतुत्वं तन्निरूपकत्वं द्वितीयार्थः। लक्षणेत्यभूत १-४-९० इत्यत्र परिचायकत्वरूपं लक्षणत्वं लक्षणशब्दार्थः। न तेनास्य गतार्थत्वमित्यभिप्रयन्ति गदाधरभट्टाचार्याः। उदाहरन्ति

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति सूत्रार्थः

एवं 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेऽपि द्वितीया'। 'मासमधीते, क्रोशमास्ते। अत्र निरन्तरसन्निकर्षो द्वितीयार्थः। स च साक्षात्सम्बन्धेनैव भावनान्वयी। तदेवं तत्र तत्र लाक्षणिकानुशासनान्यपि द्रष्टव्यानि। मुख्यकर्मत्वसम्भवे तु तदेव द्वितीयार्थः। यत्र तु मुख्यस्य, अमुख्यस्य वा विशेषणम्, शुक्लमोदनं पचति, 'शुक्लां गां दोग्धि पयः' इत्यादौ, तत्र पदद्वयेन शुक्लगुणविशिष्टौदनकर्मत्वस्यैव लक्षणात्, तस्य च भावनायामन्वयेऽपि, 'गुणवचनाना शब्दनामाश्रयतो लिङ्ग-वचनानि भवन्ती' १-२-५२ त्यनुशासनादुपस्थितत्वाद्विशेषणविभक्तिः शुक्लपदोत्तरद्वितीया साधुत्वमात्रार्था, न त्वरुणैकहायन्यादिवत् विशेषणस्य पृथगेव भावनान्वयः, तस्या एककर्म्मत्वभङ्गापत्तेः। नापि शुक्लपदार्थस्याभेदेनौदनान्वयः, नामार्थस्य स्वोत्तरविभक्त्यर्थेन क्लृप्तान्वयस्य नामार्थान्तरेणान्वये व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापत्तेः। अत एव भावनाया एककर्मकत्वभङ्गभिया द्विकर्मकधातुस्थलेऽपि एकमेव कर्मत्वेन भावनान्वयि, अपरन्तु द्वितीयालक्षितकरणत्वादिनैव भावनान्वयि। पाश्चात्यधात्वर्थान्वयस्तु कर्मत्वेनैवेति, न धातोर्द्विकर्मत्वबाध इति व्यक्तं कौस्तुभे[१]। तत्सिद्धं सर्वत्र द्वितीयार्थस्य भावनान्वयः—इति।

मृदु पचतीत्यादौ कथं द्वितीयेत्याक्षेपः

नन्वेवं 'मृदुमोदनं पचति, स्तोकमोदनं पचती'त्यादौ कर्मकारकविशेषणत्वात् द्वितीयोपपत्तावपि, [२]'यत्र क्रियाविशेषणानां नपुंसकमि'त्यनुशासनात् 'मृदु पचति, स्तोकं पचती'त्यादिनपुंसकलिङ्गनिर्देशः, तत्र क्रियाविशेषणत्वादभेदसम्बन्धेन क्रियान्वयेऽपि द्वितीयोत्पत्तौ प्रमाणाभावः। न हि किञ्चिदनुशासनं तत्रास्ति। साधुत्वार्थं तत्र द्वितीयेति चेत्; साधुत्वार्थञ्चतुर्थ्यादेरप्या-

---

च जपमनुप्रावर्षदिति। अत्र वृष्टौ जपहेतुत्वज्ञाने 'इयं वृष्टिर्जपोत्तरकालिकी जपहेतुत्वात् इत्यनुमानेन कालविशेषविशिष्टत्वेन वृष्टेर्ज्ञाने हेतुभूतजपे वृष्टिलक्षणत्वं फलति, न तु तत्र तल्लक्षणत्वं शब्दगम्यमित्यवर्णयन्, खण्डदेवाचार्यस्तु 'हेत्वर्थमपि वचनमि'ति पातञ्जलभाष्यमनुसरन् हेतुसमानाधिकरणं लक्षणमपि अनुद्योत्यं द्वितीयार्थ इत्याहेति चानयोर्वैलक्षण्यमिति बोध्यम्।

१—तत्रत्यकौस्तुभग्रन्थः ६३-६४ पृष्ठयोरुद्धृतः, तत्र द्रष्टव्यः,

२—ठक्कुपादीयसीरदेवकृतपरिभाषावृत्तौ ज्ञापकसिद्धतयोक्तस्याऽनुशासनस्यानुसारेणेति शेषः।

पत्तेः। प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाया एवापत्तेश्च। किञ्च नामार्थस्य स्वोत्तरविभक्त्यर्थे क्लृप्तान्वयस्याभेदसम्बन्धेनापि धात्वर्थान्वयाभ्युपगमे व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापत्तिः। 'सुखं स्वपिति, सुखमास्ते, सुखं गच्छती'त्यादौ अभेदान्वयानुपपत्तिश्च। न चात्र कर्मणि द्वितीया, धात्वर्थतावच्छेदकफल-शालित्वस्य सुखे बाधात्, 'सुखमोदनं पचती'त्यादौ द्विकर्मकतापत्तेश्च। अकर्मकस्वप्यादिकर्मत्वस्यानुक्तिसहत्वाच्च। सुखादेः कर्मत्वे 'सुखमोदनः पच्यते, स्तोकमोदनः पच्यते' इत्यादौ द्वितीयानापत्तेश्च। कृद्योग ओदनस्येव षष्ठ्यापत्तौ, 'सुखमोदनस्य पक्ते'त्यादौ द्वितीयानापत्तेश्च। अतः कथं क्रिया-विशेषणानामन्वय इति चेत्।

अत्र वैयाकरणानां समाधानम्

अत्र वैयाकरणाः—धात्वर्थीभूतफूत्कारादिव्यापारस्य फलं विक्लृत्तिरपि धात्वर्थः, तद्विशेषणञ्च स्तोकादिकमिति, तस्य कर्मत्वात् तद्विशेषणस्य द्वितीयान्तत्वम्।

नच विक्लृत्त्यादिफलस्यैव क्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपमुख्यकर्मत्वाभावः। विक्लृत्तेरिव तदुत्पत्तेरपि 'विक्लृत्तिमुत्पादयन्ति' इति विवरणानुरोधेन धातु-वाच्यत्वात्। क्रियाजन्योत्पत्त्याश्रयत्वेन विक्लृत्तेरपि मुख्यकर्मत्वात्, तद्वि-शेषणे द्वितीयोपपत्तेः।

न चैवं 'विक्लृत्तिं पचती'ति प्रयोगापत्तिः, तस्या धातुनैवोक्ततया उक्तार्था-नामप्रयोगात्। अकर्मकधातुस्थलेऽपि धातुवाच्यफलस्य शरीरलाघवादेः सुख-साधनत्वात्; सुखपदेन सुखसाधनं लक्षयित्वा तस्य द्वितीयान्तत्वोपपत्तिः।

न चैवं तस्य धातोरकर्मकत्वानापत्तिः, स्वव्यधिकरणफलाश्रयक-व्यापारवाचित्वाभावेनाकर्मकत्वोपपत्तेः। अतस्तस्य सकर्मकाकर्मसाधारण्येन उत्पत्त्याश्रयरूपकर्मसत्त्वेऽपि न क्षतिः। अतो युक्तैवै तादृशकर्मणि सर्वत्र द्वितीया। अत एव तादृशविषय एव 'क्रियाविशेषणानां नपुंसकमि'त्यादिना नपुंसकत्वम्, तच्चानियतलिङ्गविषयम्, नियतलिङ्गानान्तु तत्तल्लिङ्गत्वे सत्येव द्वितीयान्तत्वम्। अत एवाऽऽदिं पचतीत्यादिप्रयोगः। आदिभूता या विक्लृत्तिः, तज्जनकः व्यापार इत्यर्थः।

न च तादृशकर्मकारकमादाय कर्मणि लकारः, कृद्योगनिमित्तिका षष्ठी वाऽऽपद्येतेति वाच्यम्। व्यापारव्यधिकरणधातुवाच्यमुख्यफलाश्रयरूपकर्मण्येव तयोः प्रवृत्तेः, उत्पत्तेरमुख्यफलत्वेन तदाश्रये तयोरप्रवृत्तेः। 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः, (३-४-६९) कर्तृ-कर्मणोः कृति' (२-३-६५) इत्यादिसूत्रेषु कर्मपदेन तादृशकर्मग्रहणस्यैव निर्णीतत्वात्, इतरथा सर्वेषामेव सकर्मकत्वेन, 'अकर्मकेभ्यः' इति पदोपादानानुपपत्तेः। अतश्च 'स्तोकमोदनः पच्यते, स्तोकमोदनस्य पक्ते' त्यादौ द्वितीयान्तत्वोपपत्तिः। [1]'यत्र तु विधिवशात् धात्वर्थस्य करणत्वम्, तत्र तद्विशेषणे तृतीया, यथा 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'ति। 'तत्रातिसमीचीनं ज्योतिष्टोमेन यजेते'ति यद्विशेषणम्, न तद्धात्वर्थस्य, अपि तु भावनायाः, तत्राऽत एव सा प्रथमा, न द्वितीया—इत्याहुः।

उक्तवैयाकरणमतखण्डनम्

तन्न। व्यापारव्यधिकरणधातुवाच्यमुख्यफलाश्रयरूपकर्मण्येव लकारषष्ठ्योः प्रवृत्तौ 'चैत्रेणाऽऽस्यते मासः, सुप्यते रात्रिरि'ति कर्मलकारानापत्तेः। न हि तत्र तादृशं फलमस्ति, तथात्वे तस्य स्वाभाविकाकर्मकत्वानापत्तेः। धातूपात्तफलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वं हि भवन्मतेऽकर्मकत्वम्। अतस्तत्र तादृशफलाप्रसिद्धेः, न द्वितीया-कर्मलकाराद्यापत्तिः। अत एव न परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलशालित्वं कर्मत्वम्, नापि तत्समनियताखण्डोपाधिः कर्मत्वम्। तदभावेऽपि 'चैत्रो मासमास्ते, आस्यते मासः' इत्यादौ कर्मत्वावश्यकत्वेन व्यभिचारात्। अपि तु तद्व्यापकम्, तत्समानाधिकरणमात्रं वा।

अथवा किमित्याद्याकाङ्क्षापूरकत्वसमनियतमेवाखण्डोपाधिरूपं कर्मत्वम्। तच्च पचतीत्यादौ ओदनस्येव, आस्यत इत्यादौ मासादेरप्यविशिष्टमिति, युक्तमेवात्र द्वितीयादि, तच्च तत्तद्धातुसमभिव्याहारगम्यमित्युक्तं कौस्तुभे। सुखादिरूपक्रियाविशेषणानान्तु न किमित्याकारकाकाङ्क्षापूरकत्वम्, अपि तु कथमाकाङ्क्षापूरकत्वमेव। अत एव 'कथं पचति, स्वपिति वा सुखम्, कीदृशं पचति, स्तोकं मृदु वे'त्यादिप्रश्नोत्तरभावोऽपि संगच्छते, अतो न तत्र कर्मत्वसंभवः। नापि तदनुरोधेन उत्पत्तेः, फलस्य वा धातुवाच्यत्वकल्पनम्, अन्यलभ्यत्वात्तयोः। अत एव पाकत्व-यागत्वादिनैव धातोः शक्तिरित्युक्तं प्राक्।

मृदु पचतीत्यादौ स्वमते द्वितीयाप्राप्त्युपपादनम्

कथं तर्हि द्वितीयानियमः!

१—मनोरमाकारस्य मतमाह।

'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' ।।[१]

इत्यनुशासनादिति गृहाण । अत्र ततोऽन्यत्रापि-प्रतिपदोक्तादन्यत्र-क्रियाविशेषणेऽपीत्यर्थः । अत एव अन्यत्रापि दृश्यते इत्युक्तम् । तदेतदाह-'अभितः परितः समया निकषा हा प्रति' इति इत्यग्रिमप्रतिपदोक्तपरतया भाष्यानारुढम् व्याख्यानमप्यसङ्गतम्, वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात्सिद्धं क्रियाविशेषणेषु द्वितीयामात्रानुशासनम् ।

स्तोकं पचतीत्यादौ त्रेधा द्वितीयार्थान्वयप्रकारः

अत एवात्र द्वितीयामात्रग्रहणान्न लकार-षष्ठ्यौ । अतस्तेषामपि तात्पर्यानुरोधेन फलद्वारकः, धातूपात्तव्यापारद्वारकः, साक्षादेव वा भावनायामन्वयः । सर्वथैव द्वितीयान्तत्वम् । तत्र स्तोकम्, मृदु, समीचीनमि'त्यादौ द्वितीयाऽर्थो लक्षणया आश्रयित्वम् । स्तोकत्वादिकञ्च लक्षणया, शक्त्यैव वा[२] प्रातिपदिकार्थः । तदाश्रयित्वञ्च यदि फलसम्बन्धे तात्पर्यम्, तदा स्वनिरूपकफलजनकव्यापारानुकूलत्वसंसर्गेण कृतावन्वेति । यदि व्यापारसम्बन्धे, तदा स्वनिरूपकव्यापारानुकूलत्वसंसर्गेण, यदि तु भावनासम्बन्धे, तदा साक्षादेवेति विवेकः । एतेन भावनासम्बन्धे प्रथमैवेति परास्तम् । भावनायास्सम्बन्धविवक्षया 'आदिः पचती'ति प्रयोगापत्तेश्च । न चासाविष्टः, भवद्ग्रन्थेऽप्यलेखनात् ।

ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रापि न क्रियाविशेषणत्वम्, अपि तु धात्वर्थस्य करणत्वेन भावनान्वयवन्नामार्थस्यापि करणत्वेनैवान्वयः । नामार्थो हि यद्यपि धात्वर्थ एव, तथापि धातुना विजातीययागत्वादिना बोधात्, नाम्ना च ज्योतीरूपस्तोमकत्वादिना बोधान्न पर्यायत्वम् । अभेदबोधस्तु अरुणैकहायनीवदिति वक्ष्यते[३] ।

अतएव ज्योतिष्टोमेनेत्यत्राभेदार्थिका तृतीयेति तार्किकमतमपास्तम्, अभेदलक्षणायां प्रमाणाभावात् । 'धान्येन धनी'त्यादावपि धनसम्बन्धे धान्यस्य

१—अस्य वार्तिकस्य तुरीयः पादः क्रियाविशेषणानां द्वितीयान्तत्वे प्रमाणत्वेन व्याख्यातो रहस्यकृता । तदेव पदवाक्यरत्नाकरकृताऽनुसृतम् । अस्य विस्तरो भूमिकायां द्रष्टव्यः ।

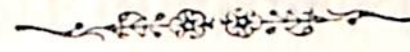
२—आकृत्यधिकरणन्यायात् ।

३—पार्ष्ठिकबोधे ।

करणत्वोपपत्तेरभेदलक्षणायाः क्वाप्यदर्शनाच्च। करणत्वविवक्षाभाव एव च क्रियाविशेषणत्वनिमित्तिका द्वितीया 'स्वाहाकारं यजती'तिवत् लौकिकवाक्ये न विरुद्ध्यते। स्वाहाकारवाक्ये तु व्यत्ययानुशासनेन करणत्वलक्षणा।

सुखं स्वपितीत्यादावपि जनकत्वं द्वितीयार्थः। सुखजनकस्स्वापः इत्यर्थः। यद्वा सुखपदमनायासपरम्, द्वितीयार्थः पूर्वकत्वम्, आयासाभावपूर्वकस्वापादिरित्यर्थः। सर्वथा सिद्धं सर्वत्र द्वितीयार्थो भावनान्वयीति। भावना च लिङ्गानन्वयिपदोपस्थाप्या। तच्च तिङ्कृन्निपाताद्यपि, न तु प्रथमायामिव तिङाद्येव। अत एव 'ओदनं पचति ओदनं करिष्यन्, ओदनं भुङ्क्ते' इत्यादौ सर्वत्र द्वितीयार्थस्य भावनान्वय इति संक्षेपः।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये
द्वितीयाविभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम्

अथ तृतीयाविभक्त्यर्थनिरूपणम्

प्राचीनमतेन कर्तृत्वनिर्वचनम्

एवं 'कर्तृ-करणयोस्तृतीया' (२-३-१८) इति सूत्रात् कर्तृत्वम्, करणत्वञ्च तृतीयार्थः। सोऽपि तथैव भावनान्वयी। तत्र 'स्वतन्त्रः कर्ता (१-४-५४)' इति सूत्रेण कर्तृत्वस्य निर्वचनम्। तथाहि–इतरकारकाप्रयोज्यत्वे-सति कारकान्तरप्रयोक्तृत्वं कर्तृत्वम्। कारकान्तरनिष्ठव्यापारजनकत्वम् विशेष्यदलार्थः। अस्ति चेदं कुविन्दादौ तन्त्वादिनिष्ठपटजनकसंयोगरूप-व्यापारजनकत्वात्। कुठारेऽपि काष्ठनिष्ठसंयोगजनकत्वेन कर्तृत्वापत्तौ सत्यन्तम्। तस्य पुरुषजन्यसंयोगाश्रयत्वेन तत्प्रयोज्यत्वादिति सर्वदर्शनानु-यायिनः प्राञ्चः।

तन्निरासेन नव्यवैयाकरणमतेन कर्तृत्वनिर्वचनम्

तन्न। ईश्वरप्रयोज्यजीवेऽव्याप्तेः, दण्डजन्यसंयोगाश्रयत्वेन कुलाले अव्याप्तेश्च। अतो धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति वैयाकरणनव्याः। 'चैत्रः पचति, घटो भवति' इत्यादौ चैत्र-घटादौ पाक-भवनादिरूपव्यापाराश्रयत्वाल्लक्षण-समन्वयः। व्यापारपदोपादानान्न फलाश्रये कर्मण्योदनादावतिव्याप्तिः। 'पाचयति चैत्रो मैत्रेणे'त्यादौ पाकस्य, णिजर्थस्य चोभयोर्धातूपात्तव्यापारत्वात्तदाश्रययोरुभ-योरपि कर्तृत्वोपपत्तिः। परन्तु चैत्रवृत्त्येव कर्तृत्वं तिङुपात्तमिति, तस्यैव तदुपात्तसंख्यान्वयः, न तु मैत्रस्य। न चैवं 'चैत्रो मैत्रं गमयती'त्यत्र मैत्रे कर्तृत्वा-पत्तिः। तस्मिन्नपि तद्व्यवहारसत्त्वेनेष्टत्वात्। तृतीयायास्त्वनुशासनबलात् कर्मसंज्ञावरोधान्न प्रसङ्गः। एवं 'स्थाली पचती'त्यादौ स्थालीनिष्ठव्यापारस्यैव धातुनोक्तत्वात् कर्तृत्वाविरोधः–इत्याहुः।

नव्यवैयाकरणमतनिराकरणम्

तन्न। 'चैत्रो न पचति, भूतले घटो नास्ती'त्यादौ धातूपात्तव्यापाराभावाश्रये चैत्रादावव्याप्तेः। न च तत्र चैत्रवृत्तिः पाकोऽभावप्रतियोगीति, भूतलवृत्ति-घटनिष्ठा सत्ताऽऽभावप्रतियोगिनीत्येवं शाब्दबोधाङ्गीकारान्नाव्याप्तिः। 'ह्रदे

वह्निर्नास्ती'त्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या अव्याप्त्यापत्तेः। न च [1]'तत्र वह्निवृत्तिसत्ता ह्रदवृत्त्यभावप्रतियोगिनी इत्येवं शाब्दबोधाङ्गीकारात्तन्निवारणम्, तथात्वेऽपि 'शुक्लो घटो भवती'त्यादौ शुक्लगुणस्यैव भवनाश्रयत्वेन तत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात्, घटेऽव्याप्तेश्च। अथ तत्र विशेषणविशेष्ययोरुभयोर्भवनाश्रयत्वम्, तदा 'चक्रे घटो भवती'त्यादौ चक्रस्यापि तदापत्तिः। [2]अथ यद्धात्वर्थाश्रयत्वेन यो विवक्षितः, स तत्कर्तेत्युच्यते, चक्रे च विवक्षाभावान्नातिप्रसङ्गः, तदा 'पटो घटो ने'त्यादावन्योन्याभावप्रतियोगिनि घटादौ धात्वर्थाश्रयत्वाभावादव्याप्तिः।

न च तत्र भवतिपदाध्याहारेण घट-पटोभयवृत्तितादात्म्यभवनं भूधातुना लक्षयित्वा, तादृशभवनाभावप्रतियोगीति शाब्दबोधाङ्गीकारात्, अर्थाच्चान्योन्याभावबोधोपपत्तेः, तदात्मत्वेन भवनस्य चोभयवृत्तित्वादुभयकर्तृत्वोपपत्ति(त्ते)रिति वाच्यम्, तथात्वे उभयत्रापि तिङुपात्तसंख्याकत्वोपपत्तेः 'घटो न पटावि'ति प्रयोगानापत्तेः।

एतेन 'घटो न पटः' इत्यत्र घटपदं घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववल्लक्षकम्, नञ्पदञ्च तात्पर्यग्राहकम्, अन्वयश्चोभयोरपि 'शुक्लो घटः, अघटः पटः' इतिवत् पार्ष्ठिकाभेदसम्बन्धमादाय, [3]विशेषणविशेष्यभावेन वाऽध्याहृतक्रियायामित्यपास्तम्। तथात्वे तद्वदेव 'घटो न पटावि'ति प्रयोगानापत्तेः। 'घटो नश्यती'त्यादौ कथमपि कर्तृत्वानुपपत्तेश्च। अतो यद्धात्वर्थावच्छिन्नलिङ्गानन्वयिपदोपस्थाप्यार्थाश्रयत्वं यस्य, तस्य तत्कर्तृत्वम्। अस्ति चेदं 'पच्यते चैत्रेण, पचति चैत्रः' इत्यादौ, चैत्रस्य धात्वर्थावच्छिन्नकृत्याश्रयत्वात्, कर्मलकारेणापि कृतेरुक्तेः। 'घटो भवती'त्यादौ आख्यातेनाश्रयत्वस्य लक्षणात्, घटो नश्यती'त्यादौ प्रतियोगित्वस्य तेन लक्षणात्, तत्रापि लक्षणसमन्वयः। अवच्छिन्नत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धविशेषः, न तु जनकत्वाद्येव। तेन प्रतियोगित्वादेर्नाशाजनकत्वेऽपि न क्षतिः। 'चैत्रः पाचकः, पक्ते'त्यादौ कृतैव पाकानुकूलकृतेलिङ्गानन्वयिन्या उक्तत्वात्, तस्य कर्तृत्वोपपत्तिः। 'चैत्रस्य पाकः' इत्यादिघञन्ते घञर्थे लिङ्गान्वयेऽपि पचिधातुनोक्तस्य लक्षणया पाकावच्छिन्नव्यापारस्य लिङ्गानन्वयात्तदाश्रये चैत्रे कर्तृत्वाविरोधः। घञा वा लक्षणया कृतेः, शक्त्या पाकाख्यस्य भावस्योक्तेः पाकावच्छिन्नकृतिसाध्यः पाक इति शाब्दबोधः। कृतौ चैत्रस्यान्वयात् कर्तृत्वोपपत्तिः। शेषे षष्ठीत्वाद्वा

१—ह्रदवृत्तिवह्नेरप्रसिद्धेः।

२—'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इत्युक्तरीत्या।

३—परैरेवमनङ्गीकारादाह—विशेषणेति।

कर्तृत्वाभावेऽपि न क्षतिः। प्रधानभूताध्याहृतक्रियायामेव च तस्यान्वयः। 'चैत्रस्य पाककृतिरि'त्यादिप्रयोगोपपत्त्यर्थं चेदमावश्यकम्। 'चैत्रेण कृतः' इत्यादिकर्मकृत्स्वपि धातुना पाकानुकूलव्यापारस्यैव वस्तुत उक्तेः, तदाश्रयत्वेन चैत्रे कर्तृत्वाविघातः।

त्रिविधस्थलेषु उक्तकर्तृत्वोपपादनम्

एवं 'पाचयति चैत्रो मैत्रेणे'त्यादावपि मैत्रस्य धातूक्तपाकानुकूलकृत्याश्रयत्वात् कर्तृत्वम्, चैत्रस्य त्वाख्यातोपात्तपाककृत्याश्रयत्वादेव। अत्र 'पाकं कारयती'ति विवरणात्, कृत्यनुकूलव्यापारो णिजर्थ इति लक्षणसमन्वयः।

कर्मलकारस्थले च फलस्य संसर्गविधयैव भानाङ्गीकारेण पदोपस्थाप्यत्वाभावान्न तदाश्रय ओदनेऽतिव्याप्तिः। 'विक्लिद्यन्ति तण्डुलाः' इत्यादावाख्यातेन धात्वर्थाश्रयत्वलक्षणात्, तद्वति तण्डुले नाव्याप्तिः। एवं 'स्थाली पचती'त्यादावपि धातुना स्थालीनिष्ठस्यैव व्यापारस्योक्तेर्न कर्तृत्वविघातः। कर्मकर्तृस्थले च फलस्यैवास्मिन्पक्षे आख्यातेन लक्षणान्नोदनस्य कर्तृत्वाविघातः। ततश्च वस्तुपदाभिधेयभावनायाश्चैत्रान्वयवारणार्थं लिङ्गानन्वयीति।

'चैत्रो न पचति, भूतले घटो नास्ती'त्यादौ चैत्रवृत्तिपाकभावना, भूतलाधिकरणकघटसत्ताश्रयत्वञ्चाऽभावप्रतियोगीति शाब्दबोधाङ्गीकारान्न चैत्रादेः कर्तृत्वविघातः। अभावे चैत्रवृत्तित्वं समभिव्याहारात्, नञो वा चैत्रवृत्त्यभावलक्षणेति न विरोधः। 'वायौ रूपं नास्ति, जातौ समवायेन सत्ता नास्ति, ह्रदे वह्निर्नास्ती'त्यादौ चोक्तविधशाब्दबोधाङ्गीकारे प्रतियोगिप्रसिद्ध्यनापत्तेः, अगत्या रूपादिवृत्तितत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नविद्यमानत्वाश्रयत्वं वाय्वादिनिष्ठाभावप्रतियोगीति शाब्दबोधाङ्गीकारान्न रूपादेः कर्तृत्वाविघातः। प्रकारान्तरन्तु सप्तमीप्रकरणे वक्ष्यते।[1]

घटः पटो नेत्यत्र शाब्दबोधः

'घटः पटो ने'त्यादौ भवतिक्रियाध्याहारात्, घटपदेन च घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववल्लक्षणात्, नञ्पदस्य च तात्पर्यग्राहकत्वात्, शुक्लो घटः

१—अत्रैवेत्यर्थः। तत्र हि ह्रदनिष्ठाधिकरणतानिरूपकवृत्ति वह्निवृत्ति वर्तमानसत्ताश्रयत्वं वह्निनिष्ठाभावप्रतियोगि इत्यादि प्रकारान्तरं वक्ष्यत इति बोध्यम्।

अस्तीतिवत्। पार्ष्ठिकान्वयलभ्याभेदमादायोभयोः क्रियान्वयात्, उभयोरपि कर्तृत्वोपपत्तिः।

वस्तुतस्तु 'घटो न पटौ' इत्यादौ विभिन्नसंख्याकत्वानुपपत्त्या नाभाववल्लक्षणा, अपित्वध्याहृतक्रियावाचकाख्यातेन प्रतियोगित्वाश्रयत्वयोरुभयोरपि लक्षणा, तयोश्च यथातात्पर्यं घट-पटान्वयात् घटपटसम्बन्धिनी यथाक्रममन्योन्याभावीये विद्यमानत्वसम्बन्धिनी प्रतियोगित्वाश्रयत्वे इति च शाब्दबोधाङ्गीकारात्, उभयोः कर्तृत्वोपपत्तिः। परन्त्वनुयोगिवृत्तिसंख्यावचनमेवाख्याते, न तु प्रतियोगिवृत्तिसंख्यावचनमिति नियमोऽप्यनुभवानुसारेण प्रकृते कल्प्यते इति, नैतादृशोपि बोधः। अपि तु 'घटो भवति, पटौ न भवतः' इति क्रियापदद्वयाध्याहारेणैकघटवृत्तिभवनाश्रयत्वम्, पटद्वयवृत्तिभवनाश्रयत्वप्रतियोगिकान्योन्याभाववदित्येवम्। नञ्पदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमङ्गीकृत्य द्वयोराख्यातयोः 'पश्य मृगो धावती'ति वत् स्वप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वसंसर्गेणान्वयः। मानसश्च भवनाश्रययोर्भेदबोधः। एवञ्च स्वस्वसंख्यान्वयः, कर्तृत्वञ्चोभयोरुपपन्नमिति ध्येयम्।

सत्ता न समवायेन जातिवृत्तिरित्यत्र बोधप्रकारः

एवं 'सत्ता न समवायेन जातिवृत्तिरि'त्यादिप्रयोगा अपि लक्षणाध्याहारादिना व्याख्येयाः, अयोग्या वेत्यन्यत्र विस्तरः[1]। अत्र चाश्रयत्वमेव तृतीया-प्रथमा-तिबादीनामर्थः, अन्यत्तु सर्वं प्रमाणान्तरेण लभ्यमिति ध्येयम्।

कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वमिति पक्षस्वीकारः

अथवा कृत्याश्रयत्वमेव मुख्यकर्तृत्वम्। यत्नवाचिकृञ्धातुघटितत्वात्-कर्तृशब्दस्य, अन्यत्र कर्तृत्वव्यवहारो भाक्त एव द्रष्टव्यः।

वस्तुतस्तु-'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वयेयम्, आप-गृ-सू-२-२१। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे, (४-२-३३) जायापती अग्नीनादधीयाताम्' इत्यादिप्रमाणान्तरानुरोधात् स्त्रिया अपि यजमानवदेव कर्तृत्वेऽवगते, 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ एकत्वश्रवणं निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन लक्षणायां प्रमाणाभावात्, उभयोर्व्यासज्यवृत्त्येकं कर्तृत्वं गमयति। तच्च न सखण्डोपाधिरूपम्, बाधात्। अपि तु पूर्वोक्तसखण्डोपाधिव्यापकमखण्डोपाधिरूपं कर्तृत्वम्, तद्गतमेव चैकत्वादिकमित्युक्तं प्राक्। अस्मिंश्च पक्षे कर्मकर्तृस्थलेऽपि न लक्षणा, अपि त्वाख्यातलक्ष्यस्याखण्डोपाधिरूपस्य कर्तृत्वस्यैवाख्यातोपात्तकृतावेव स्वसमानाधिकरणफलप्रयोज-

कत्वसंसर्गेणान्वय इत्युक्तं कौस्तुभे। [१]इदमेव च कर्तृत्वं तृतीयार्थः, तस्य च 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र स्वनिरूपकपाकानुकूलत्वसंसर्गेण, निरूपकत्वेनैव वा लिङ्गानन्वयिभावनायामन्वयः। इदमेव च कात्यायनमते प्रथमार्थः, कर्त्राख्यात-लक्ष्यम्, कृत्प्रत्ययशक्यतावच्छेदकं कृद्योगनिमित्तकषष्ठीबोध्यञ्च।

करणत्वपरिष्करणम्

करणत्वञ्च 'साधकतमं करणम्' (१-४-४५) इति सूत्रेण निरुक्तम्, तच्च कारकान्तरनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वाभावे सति क्रियाहेतुत्वम्। सत्यन्तेन कर्तृकर्मणोः करणनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वात्, अधिकरणकारकस्य 'गृहे स्थाल्यामोदनं पचती'त्यादौ कर्तृ-कर्मान्यतरनिष्ठव्यापाराद्द्वारा क्रियाहेतुत्वात्, संप्रदानस्य च स्वानुमतिद्वारककर्त्रिच्छोत्पादनद्वारा क्रिया-हेतुत्वात्, अपादानस्यापि पतनप्रतिबन्धकसंयोगनाशकविभागद्वारा पतनहेतु-त्वादतिव्याप्तिवारणम्। चरमकारणस्यैव लक्ष्यत्वेन कुठारादेरपि कर्त्रादिनिष्ठ-व्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वान्नाऽव्याप्तिरिति [२] सर्वदर्शनानुयायिनः प्राञ्चः।

नव्यवैयाकरणैरुक्तकरणलक्षणनिरासः

तन्न। 'कुठारेण छिनत्ती'त्यादिप्रयोगाणां भाक्तत्वे प्रमाणाभावात्। अतो [३]यद्व्यापाराव्यवहितोत्तरं यत्क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते, तत् तत्क्रिया-करणम्। अधिकरणादिव्यापारानन्तरमेव यदा पच्यादिक्रियानिष्पत्तिर्विवक्षिता, तदा तेषामपि करणत्वमिष्टमेव। पचिधातोश्च तदा तत्क्रियैव विवक्षिता। अत एव 'गवा दानं सम्पादयति, ब्राह्मणेन दानं साधयति, स्थाल्या पचती'त्यादयः प्रयोगा अपि सङ्गच्छन्त इति वैयाकरणनव्याः।

तन्निरासेन व्यापारवत्कारणं करणमिति पक्षः

तदपि न। 'औषधभोजनेन परम्परया क्रमेण पुष्टिं सम्पादये'त्यादि-प्रयोगाणां भाक्तत्वे प्रमाणाभावात्। अतो व्यापारवदसाधारणकारणत्वं करण-त्वम्। कर्त्रादीनाञ्च करणत्वेऽपि न क्षतिः, उपाधिसाङ्कर्यस्याऽदोषत्वात्। विवक्षातश्च कारकविभक्तय इत्यप्यन्ये।

१—सर्वथा कर्तृत्वादिकमखण्डोपाधिरिति पृ. ४७ त्यत्रेति शेषः।

२—नाव्याप्तिर्दोष इत्यर्थः, तस्याऽलक्ष्यत्वात्।

एतन्मतखण्डनम्, स्वमतप्रकाशनञ्च

तदपि न। 'अग्न्या घटं करोति, पुण्येन स्वर्गं भुङ्क्ते' इत्यादिप्रयोगाणां भाक्तत्वे प्रमाणाभावात्। अतः करणत्वम्-करणं करणमित्याद्यनुगतप्रतीत्या अखण्डोपाधिरूपमेव कारणत्वादिवत्। तदेव च तृतीयार्थः। तस्य च कर्त्रादावतिप्रसङ्गनिरासः पूर्ववत्[1]। तस्य च स्वनिरूपकधात्वर्थावच्छिन्नत्वसंसर्गेण भावनान्वयः। पूर्ववदेव एककार्यकारणभावकल्पने लाघवात्। प्रकृत्यर्थान्वयस्त्वाधेतया तत्र बोध्यः।

नव्यतार्किकरीत्या तृतीयार्थविचारः, तत्खण्डनञ्च

नवीनतार्किकास्तु-प्रकृत्यर्थनिरूपितजन्यत्वमेव तृतीयार्थः, तस्य चाश्रयतया धात्वर्थान्वयः—इत्याहुः।

तन्न। अनुशासनबाधे प्रमाणाभावात्। न च 'परशुना छिनत्ति, न दात्रेणे'त्यादौ दात्रे जन्यत्वाभावस्य क्रियायां बोधाऽनापत्तिः, निरूपकतासम्बन्धेन परशुनिष्ठकरणत्वस्य निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकदात्रनिष्ठकरणत्वाभावस्य च क्रियायां बोधेनार्थाज्जन्यत्वाभावबोधोपपत्तेः[2]। अतः प्रचुरप्रयोगाविशेषात् कर्तृत्व-करणत्वयोरुभयोरपि तृतीयायाः शक्तिः। योग्यतादिरूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन च विशेषनिर्णयः।

लाक्षणिकतृतीयाप्रयोगेषु बोधप्रकारः

एवं द्वितीयावदेव तृतीयाया अप्यनुशासनानुरोधेन लाक्षणिकार्था अनुसन्धेयाः। तथाहि 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि' वा० १४६६ ति वार्तिकात् 'प्रकृत्या चारुः, प्रायेण याज्ञिकः, गोत्रेण गार्ग्यः समेनैति, द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति, सुखेन याती'त्यादौ करणत्वातिरिक्तार्थान्तरलक्षणा। प्रकृतिपदेन हि स्वाभाविकी सामग्री उच्यते, तज्जन्यचारुत्ववानित्यर्थः।

न चैवं कारणत्वस्यैव तृतीयार्थत्वात्पृथगनुशासनवैयर्थ्यम्, जन्यत्वस्य तत्त्वेन तृतीयार्थत्वमङ्गीकृत्य तत्सार्थक्यात्। अत एव तृतीयार्थस्य जन्यत्वस्य स्वाश्रयचारुत्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनाऽऽक्षिप्तक्रियायामन्वयः, प्रायश्शब्दस्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वराहित्यविशिष्टबाहुल्यमर्थः। तृतीयाया अवच्छिन्नत्वमर्थः, तथा च किञ्चिन्न्यूनबाहुल्यावच्छिन्नयज्ञविद्यासम्बन्धवानित्यर्थः। एवं

१—अत्र पक्षे कुठारादिसाधारणं लक्षणं ज्ञेयम्।

२—कर्तृत्व-करणत्वादीनामेकत्र समावेशः।

गोत्रशब्दस्य सम्बन्धविशेषवाचित्वेऽपि गोत्रत्वपरत्वमङ्गीकृत्य गोत्रत्वावच्छिन्नगर्गसम्बन्धवानित्यर्थः। तृतीयाया वा अभेदार्थकत्वमङ्गीकृत्य गोत्राभिन्नसम्बन्धवानित्यर्थः। अस्मिंश्च पक्षे गोत्रत्वं तृतीयार्थः, अवच्छिन्नत्वं संसर्गः, गोत्रवृत्तिगोत्रत्वावच्छिन्नसम्बन्धवानित्यर्थः। अनयैव च रीत्या 'समवायेन रूपवानि'त्यादिप्रयोगा उपपादनीयाः।

धान्येन धनवानित्यत्र बोधः

'धान्येन धनी'त्यादौ तु तृतीयार्थाभेदेन धान्यस्य धनेऽन्वय इति विशेषः। धनसम्बन्धं प्रति धान्यस्य करणत्वादेव वा तृतीयेति कौस्तुभे स्पष्टम्। समेनेत्यत्रावच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः, समदेशावच्छिन्ना गमनभावनेत्यर्थः। द्वयोः द्रोणयोस्समाहारो द्विद्रोणम्, पात्रादित्वास्त्रीत्वाभावः। परिमितत्वं तृतीयार्थः। द्रोणद्वयपरिमितं धान्यं क्रीणातीत्यर्थः। करणत्वेनाऽप्यन्वयसम्भवेऽपि परिमितत्वेन बोधार्थं पृथगनुशासनम्, 'सुखेन याती'त्यादौ सुखपदं दुःखभावपरम्, तृतीयार्थश्च प्रयोजकत्वम्, तच्च प्रतियोग्यनुत्पादकत्वरूपम्, तथा च दुःखाजनकं यानमित्यर्थः।

दिवः कर्म चेति सूत्रार्थः

एवं 'दिवः कर्म च' (१-४-४३) इति सूत्रेण दिव्धात्वर्थस्य साधकतमं कर्मसंज्ञं स्यात्, [१]लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वानुगतेः, पूर्वसूत्रस्थकरणशब्दानुवृत्त्या करणसंज्ञञ्चेत्यर्थकेन साधकतमस्यैव संज्ञाद्वयकरणात्। 'अक्षैः, अक्षान् वा दीव्यतो'ति प्रयोगद्वयम्। अत्र पणपूर्वकाक्षसाध्यक्रियाया धात्वर्थत्वात्, तत्राक्षाणां मुख्यमेव करणत्वम्। तत्र च द्वितीया लाक्षणिकी। न च करणसंज्ञाया देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटि सावकाशत्वात् दीव्यतीत्यत्र कर्त्राख्याते संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यप्रसङ्गे संज्ञागतपरत्वाद्द्वितीयाया एवापत्तौ, तृतीयान्तस्य प्रयोगस्य कथं साधुत्वम्, विभक्तिगतपरत्वाद्वा वैपरीत्यमिति वाच्यम्। संज्ञाद्वयविधानफलादेव व्यवस्थितकार्यसिद्धौ चशब्देनैकत्र संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयविधानप्रतीत्या तत्सिद्धेः। अत एव चशब्दाभावेऽपि 'मनसा देवः' इत्यादौ करणसंज्ञया तृतीयायाः, कर्मसंज्ञया च कर्मोपपदत्वलाभेन देव इत्यण्प्रत्ययस्यापि सिद्धिरविकला। अतश्चशब्दस्य द्वितीयासिद्धिरेव प्रयोजनम्। न च तथापि 'दीव्यन्तेऽक्षाः' इत्यत्र कर्मत्वाभिधानेऽपि करणत्वस्यानभिधाने तृतीयापत्तिः। 'देवना अक्षा' इत्यत्र च करणत्वस्य

१—'स्वरितेनाधिकार' इतिसूत्रभाष्ये लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयाविधाने व्यक्तिपक्षाश्रयणादनुगतिरित्यर्थः।

लुटाऽभिधानेऽपि कर्मत्वस्याऽनभिधानात् 'अक्षानिति' द्वितीयापत्तिरिति वाच्यम्, एकस्यैव साधकतमत्वस्य उभयसंज्ञकत्वेन उभयत्राप्युभयाभिधानोपपत्तेः ।

अपवर्गे तृतीयेत्यत्र बोधप्रकारः

एवं 'अपवर्गे तृतीया'[1] (२-३-६) इति सूत्रेण फलप्राप्तिरूपापवर्गे द्योत्ये कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्, अन्यथा द्वितीया, इत्यर्थकेन 'मासेनाऽधीतोऽनुवाकः' इत्यत्र तृतीयया फलप्राप्तिर्द्योत्या । [2]अन्यथा मासमधीतो नायातः इतिवद् बोध्यः ।

सहयुक्तेऽप्रधाने इत्यत्र बोधप्रकारः

एवं 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (२-३-१९) एवं–साकम्, सार्द्धम् 'समं योगेऽपि' इत्यनुशासनेन 'पुत्रेण सहागतः पिते'ति तृतीया । अत्र च पुत्रस्याप्राधान्यम्, न क्रियानन्वयित्वेनैव–

['सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी']

इत्यादिवत्[3], अपितु यस्य क्रियासम्बन्धः शाब्दः, तत्प्रधानम्, यस्यत्वार्थः, तस्याप्राधान्यम् । अतएव पुत्रेण सहेत्यत्र पुत्रस्याप्यागमनप्रतीतिः । अत्र न सहशब्दयोग एव विवक्षितः, 'वृद्धो यूना' इति तदभावेऽपि तृतीयादर्शनात् । अत एव सहत्वमत्र तृतीयार्थः । सहशब्दः क्वाचित्कस्तात्पर्यग्राहकः । तदन्वयस्तु स्वनिरूपकपित्राश्रयकत्वसम्बन्धेन क्रियायामेव । साहित्यञ्च 'सहैव दशभिः पुत्रैरि'त्यादौ तत्काले विद्यमानत्वम् । 'पुत्रेण सहागतः' इत्यादौ चैकक्रियान्वयित्वमित्यादि योग्यतानुसारेण बोध्यम् ।

येनाङ्गविकार इत्यत्र बोधप्रकारः

एवं 'येनाऽङ्गविकारः' (२-३-२०) इत्यनुशासनात् येनाङ्गेन विकृतेनाऽङ्गिनो विकारो लक्ष्यते, ततस्तृतीया स्यादित्यर्थकात् 'अक्ष्णा काणः' इत्यादौ तृतीया । अत्र चाक्षिपदं चक्षुर्गोलकपरम्, वृत्तित्वं तृतीयार्थः । काणपदं चक्षुरुपघातवद्गोलकवत्परम्, चक्षुर्गोलकवृत्ति चक्षुरुपघातवद्गोलकवानिति बोधः । तृतीयार्थवृत्तित्वस्य तेन सम्बन्धेन भावनायामन्वयात् ।

इत्थंभूतलक्षणे इत्यत्र बोधप्रकारः

तथा—'इत्थंभूतलक्षणे' '(२-३-२१) इत्यनुशासनाज्जटाभिस्तापसः' इत्यादौ तृतीया । अत्र लक्षणवत्त्वापरपर्यायं ज्ञाप्यत्वं तृतीयार्थः । जटाज्ञाप्य-

---

१—अपवर्गः-क्रियासंबन्ध इति भाट्टचिन्तामणौ गागाभट्टः ।

२—अर्थ इति–मु० पु० । ३—अत्र पुत्राणां भारवहने नाऽन्वयः ।

तापसत्ववानित्यर्थः। लक्षणत्वञ्च विशेषणोपलक्षणसाधारणम्। तेन 'शमेन तापसः' इत्यपि साधु।

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि इत्यत्र बोधप्रकारः

एवं 'संज्ञोऽन्यतरस्याङ्कर्मणि' (२-३-२२) इत्यनुशासनात् संपूर्वकस्य जानातेः कर्मणि तृतीया, द्वितीया वा। पित्रा सञ्जानीते, पितरं सञ्जानीते।

'हेतौ' (२-३-२३) इति सूत्रेण हेतुत्वं तृतीयार्थः। तच्च यद्यपि कारणत्वरूपमेव, [1]तथापि द्रव्यादिनिरूपितत्वघटितसंसर्गेण क्रियान्वयि हेतुत्वम्। यथा 'दण्डेन घटः' इत्यादौ। धात्वर्थनिरूपितत्वेन संसर्गेण क्रियान्वयि तु करणत्वमिति विशेषः। अतएव हेतुत्वे लक्षणा।

अथवा अखण्डोपाधिरूपकरणत्वे शक्तिः, तत्परिचायके सखण्डोपाधौ लक्षणेति पृथगनुशासनम्। फलादिसाधारणञ्च तत्। [2]अध्ययनेन वसति। तादर्थ्यमात्रं तृतीयार्थः।

एवं 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्या' (५०४०) इति वार्तिकात् तृतीया। यथा-दास्या संयच्छते-ददातीत्यर्थः। शिष्टव्यवहारे तु भार्यायै संयच्छति, अयञ्च सर्वोऽपि शक्य-लक्ष्यसाधारणस्तृतीयार्थः पूर्ववदेव लिङ्गानन्वयिपदोपात्तभावनायां श्रुतायाम्, गम्यमानायां वाऽन्वेतीति बोध्यम्। यथा-शतेन वत्सान् पाययति पयः, शतेन परिच्छिन्नानित्यर्थः। परिच्छेदं प्रति तस्य करणत्वात्। [3]अत्र गम्यमानत्वमध्याहृतपदेन बोध्यम्। 'अलं श्रमेणे'त्यत्र तु नाऽनुमेया, अलमिति निपातेनैव-साध्यं नास्तीत्यर्थकेन साधनक्रियाया उपात्तत्वात्। अयमर्थश्च विभक्तिमात्रे बोध्यः।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये तृतीया-विभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम्

१—द्रव्यादिसाधारणम्, निर्व्यापारसाधारणञ्च हेतुत्वम्। करणत्वन्तु, क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतञ्चेत्याशयः।

२—फलस्य हेतुत्वविवक्षयोदाहरणमिति बोध्यम्।

३—'गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका' इति सिद्धान्तकौमुदी-तृतीयाकारकप्रकरणस्थवाक्यमिहाऽनुसन्धेयम्।

अथ चतुर्थीविभक्त्यर्थनिरूपणम्

संप्रदानत्वनिर्वचनम्

एवं 'चतुर्थी संप्रदाने' (२-३-१३) इति सूत्रात्संप्रदानत्वार्थिका चतुर्थी भावनान्वयिन्येव। तच्च 'कर्मणा यमभिप्रैति, स सम्प्रदानम्' (१-४-३२) इति सूत्रे निरुक्तम्। दानक्रिया कर्मकारकेण यमभिप्रैति-सम्बध्नाति, स सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः। सम्प्रदीयतेऽस्मै इत्यन्वर्थसंज्ञाबलाद्दानक्रियालाभः। तथा च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति स्वीकारवत्त्वं सम्प्रदानत्वमिति न्यायसुधाकारादयः। तेषामयमाशयः–स्वीकारः–यथेष्टविनियोगयोग्यतोपधायकः प्रतिग्रहः। 'विप्राय गां ददाती'त्यत्र लक्षणसमन्वयः स्फुटः। उद्देश्यत्व-स्वीकारौ च गवा विप्रस्य सम्बन्धः। तत्रोद्देश्यत्वं त्यागकालीनचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणजन्यज्ञानविषयत्वम्। न च तत्र प्रमाणाभावः, शिष्टाचारस्यैव प्रमाणत्वात्।

> 'नाम-गोत्रे समुच्चार्य सम्यक् श्रद्धान्वितो वदेत्।
> सङ्कीर्त्य देश-कालादि तुभ्यं सम्प्रददे इति॥
> न ममेति स्वस्वताया निवृत्तिमपि कीर्तयेत्।
> दान-होमादिकं कुर्यादेवं श्रद्धासमन्वितः'॥

इति हेमाद्रिधृतवृद्धवसिष्ठवचनाच्च। अतएव पूर्वदलं इन्द्रादिदेवतायामतिव्याप्तम्, अतः स्वीकारेति। तत्र प्रतिग्रहस्य नवमे निषेधात्। अतएव त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वमुक्तविधं इन्द्रादिरूपेऽर्थे, शब्दे च त्यागकालीनचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणकर्मत्वरूपं वा देवतात्वं तद्धितवाच्यम्, वृद्धव्यवहारात्। [1]यदि तु सम्प्रदानभूतब्राह्मणादौ देवतात्वव्यवहाराभावः, तदा देवतात्वलक्षणे स्वीकाराभावोऽपि निवेशनीयः। 'प्रजापतये जुहोती'त्यादौ च तादृशदेवतात्वे लक्षणा, तस्यास्ततो दौर्बल्यमुक्तमाकरे। विक्रेत्रादौ च स्वीकारसत्त्वेपि, पूर्वदलनैयत्याभावादाद्यदलम्। तत्रापि सर्वं त्यागादिकमन्यलभ्यम्। केवलमुद्देश्यत्वम्, स्वीकारश्च चतुर्थ्यर्थः। तयोश्चोक्तपरम्परासम्बन्धेन, विषयताघटितसामानाधिकरण्येन च त्यागद्वारको भावनान्वयः। एवंचैतादृशलक्षणानाक्रान्ते यत्र यत्र चतुर्थीप्रयोगः, तत्र सर्वत्र लक्षणेति। काशिकावृत्तिकारस्य अप्ययमेवाऽभिप्रायः।

१—अयमंशो मु० पु० नास्ति

वैयाकरणमतेन संप्रदाननिरुक्तिः

वैयाकरणनव्यास्तु—यत्क्रियाकर्मसम्बन्धजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यं यत्, तत् तत्क्रियासम्प्रदानम्। 'विप्राय गां ददाती'त्यत्र दानक्रियाकर्मकारकेण गोद्रव्येण यस्स्वत्त्वाख्यो विप्रस्य सम्बन्धः, तज्जन्यं फलं सुखादि, तद्भागित्वरूपेण उद्देश्यत्वं विप्र इति, स दानक्रियासम्प्रदानमिति लक्षणसमन्वयः। पितृस्वर्गोद्देशेन ब्राह्मणसम्प्रदानकधनदाने पितुः स्वर्गादिरूपफलभागित्वेऽपि, न सम्प्रदानत्वम्। तत्फलस्य पितरि धनसम्बन्धाभावेन [1]'तत्सम्बन्धजन्यत्वाभावात्। अतएव कर्मकारकजन्यत्वं पितृस्वर्गादावपि कदाचित्सम्भाव्येतेति, सम्बन्धजन्यत्वानुधावनम्। अत्र 'कर्मणा यमि'ति द्वितीयानिर्देशात् कर्मकारकं प्रति सम्प्रदानस्येप्सितत्वं लभ्यते। तेन फलभागित्वेन ईप्सितत्वम् सम्प्रदानत्वमित्यर्थः। 'विप्राय गां ददाति स्वर्गकामः' इत्यादौ च कर्मकारकस्य स्वर्गाङ्गभूतदानाङ्गत्वेऽपि, दानसाद्गुण्यजनकत्वेनेप्सितत्वात् विप्रे सम्प्रदानत्वाविघातः।

'अजां ग्रामं नयती'त्यत्र अजासम्बन्धजन्यफलवत्त्वेन ग्रामस्येप्सितत्वाभावान्न ग्रामस्य सम्प्रदानत्वप्रसङ्गः। तादृशफलवत्त्वेन ग्रामस्येप्सितत्वे 'अजां ग्रामाय नयती'ति प्रयोग इष्ट एव

एवमेव च 'रजकाय वस्त्रं ददाति, रजकस्य वस्त्रं ददाती'त्यादयः प्रयोगा अप्युपपादनीयाः। एव 'मुपाध्यायस्तस्मै चपेटिकां ददाती'ति महाभाष्यप्रयोगोऽपि संगच्छते। इतरथा स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनदानघटितसम्प्रदानत्वे ईदृशप्रयोगाणां भाक्तत्वापत्तेः। अतो बहुतरप्रयोगसाधारणमिदं सम्प्रदानत्वम्।

अस्मिन् मते शाब्दबोधप्रकारः

अत्र च 'विप्राय गां ददाती'त्यत्र फलजनकत्वरूपमुद्देश्यत्वम्, निरूपितत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः, प्रकृत्यर्थः चतुर्थ्यर्थे फले, निरूपितत्वे च साक्षात्सम्बन्धेनाऽन्वेति। चतुर्थ्यर्थयोश्च परस्वत्वापादकस्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलक्रियावाचिधात्वर्थतावच्छेदकपरस्वत्वेऽन्वयः। द्वितीयार्थवृत्तित्वस्यापि तत्र, स्वस्वत्वे चाऽन्वयः। तथा च विप्रवृत्तिसुखजनकविप्रनिरूपितगोवृत्तिजनकक्रिया चैत्रनिष्ठेति

१—संबन्धाभावादिति मु० पु० पा०

शाब्दबोधः । 'रजकाय वस्त्रं ददाती'त्यादौ समर्पण एव धात्वर्थतावच्छेदके चतुर्थ्यर्थयोरन्वयः । 'चपेटां ददाती'त्यत्र चपेटासंयोग एव धात्वर्थतावच्छेदके तयोरन्वयः । 'वृक्षायोदकं सिञ्चती'त्यत्रापि वृक्षनिष्ठपुष्टिजनकत्व-वृक्षनिरूपितत्वयोर्धात्वर्थतावच्छेदके उदकनिष्ठसंयोगेऽन्वयः—इत्याहुः ।

वैयाकरणमतनिराकरणम्

तन्न । सम्प्रदानशब्दस्याऽवयवार्थबाधेन शक्त्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात्, 'ग्रामं गच्छती'त्यत्र चैत्रस्य गमनक्रियाकर्मकारकग्रामजन्यसंयोगजन्यसुखभागित्वेन सम्प्रदानत्वापत्तेश्च । न चेष्टापत्तिः, 'ग्रामं गच्छति चैत्राये'ति प्रयोगापत्तेः । न च 'आकडारादेका संज्ञा' (१-४-१) इत्यनुशासनात् संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यानुपपत्तेः, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (पा० सू० १-४-२) इति स्मृतिवचनात् गच्छतीत्यत्र कर्त्राख्याते कर्तृसंज्ञाया आवश्यकत्वे; पूर्वायाः सम्प्रदानसंज्ञाया बाधोपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे 'चैत्रेण ग्रामो गम्यते' इतिवत् 'चैत्राय ग्रामो गम्यते' इति प्रयोगापत्तेः । कर्तृत्वविवक्षायां तृतीयाप्रयोगवत्, संम्प्रदानत्वविवक्षायां चतुर्थीप्रयोगस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । इतरथा 'ग्रामं गच्छति, ग्रामे गच्छती'ति विवक्षाभेदेन प्रयोगद्वयानापत्तेः । न च 'चैत्रः स्वस्मै गच्छती'तिवत् तादृशप्रयोगे इष्टापत्तिः, 'स्वस्मै गम्यते' इत्यस्य 'स्वार्थं गम्यते' इति विवरणानुरोधेन तादर्थ्यचतुर्थीत्वेन सम्प्रदानविभक्तित्वानुपपत्तेः ।

न चैतद्दोषवारणाय क्रियाकरणत्वमिति कर्मविशेषणम्, ग्रामश्च न गमनकरणम्, देयन्तु दानक्रियाकरणमिति, नाऽसम्भव इति वाच्यम् । देयस्यापि स्वत्वरूपफलांशे करणत्वम्, न तु तदनुकूलक्रियांश इति, गमनेऽपि तदविशिष्टम्, गमनफलस्य संयोगस्याऽपि ग्रामजन्यत्वाविशेषात् । विप्रनिष्ठफलसामान्याभावेऽपि 'विप्राय मया गौर्दत्ता, न तु तस्य कश्चित् भोगो जातः' इत्यादिव्यवहारानुपपत्तेः, न फलघटितसम्प्रदानत्वं युक्तम् ।

यस्तु प्रतिग्रहाभावेऽपि—

'मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्' (ना० स्मृ० १-२)

इति वचनात् पात्रोद्देश्यकत्यागमात्रेणाऽस्मै मया दत्ता, नत्वनेन गृहीतेति व्यवहारः, स दानस्यैव तत्र परस्वत्वोत्पत्त्यभावेन अजातत्वात्, भाक्त एवेति, न पूर्वमते तादृशस्थले अव्याप्त्यापत्तिः ।

सम्प्रदानत्वस्याऽखण्डोपाधिरूपता

वस्तुतस्तु[1] "मतद्वयेऽपि पदार्थद्वयेऽपि शक्तिद्वयकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वात्, अन्यमते च पदार्थैकदेशे फले प्रकृत्यर्थस्याऽन्वयापत्तेः, निरुक्तसम्प्रदानत्वाज्ञानेऽपि च 'विप्राय गां ददाती'ति वाक्यात् विप्रसम्प्रदानकं गोकर्मकं दानमिति बोधोदयात् देयद्रव्यनिष्ठत्वनिरूपकत्वरूम्, तत्समनियतमखण्डोपाधिरूपमेव वा सम्प्रदानत्वं युक्तमाश्रयितुम्। तदेव च शाक्तश्चतुर्थ्यर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थो विप्रः साक्षादाधेयत्वेनैवाऽन्वेति, तस्य च धर्मिग्राहकप्रमाणेन ससम्बन्धिकत्वकल्पनात् निरूपकापेक्षायां 'कर्मणा यमभिप्रैति' (१-४-३२) इति सूत्रात् कर्मकारक-निरूपकत्वावगतेः स्वनिरूपकदेयद्रव्यकर्मकदानानुकूलत्वसंसर्गेण कृतावन्वयः। मुख्यदानातिरिक्ते च सर्वत्र भाक्तस्सम्प्रदानव्यवहारः।

भाक्तसम्प्रदानस्थलेषु बोधप्रकारः

अतएव[2] 'प्रजापतये जुहोती'त्यादौ लक्षणयैव देवतात्वं प्रतिपाद्यत इति, चतुर्थ्यास्तद्धितापेक्षया दौर्बल्यम्। अतएव दानातिरिक्तयत्किञ्चित्क्रियाजन्य-फलभागित्वरूपभाक्तसम्प्रदानत्वेऽपि चतुर्थीविधानार्थं 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकं क्रियया यमभिप्रैति; सोपि संप्रदानसंज्ञस्स्यादित्यर्थकम्। न चैवं क्रियाफलशालित्वेन 'घटं करोती'त्यादौ चतुर्थ्यापत्तिः, परत्वेन द्वितीयया-चतुर्थ्या बाधात्, यत्किञ्चित्क्रियाजन्यफलशालित्वात्मकस्य भाक्तसम्प्रदानत्वस्य सकर्मकाकर्मकसाधारणस्य सकर्मकमात्रविषयिण्या द्वितीयया बाधोपपत्तेश्च। अतएव 'पत्ये शेते' इत्यत्र चतुर्थी। अतएव मुख्यदानातिरिक्तसकर्मकधातु-स्थलेऽपि यत्र 'वृक्षायोदकं सिञ्चती'त्यादौ कर्मकारकान्तरं लब्धम्, तत्रापि वृक्षे निरुक्तभाक्तसम्प्रदानत्वविवक्षायां चतुर्थी भवत्येव। कर्मान्तराभावे तु द्वितीयैव।

तत्रापि गत्यादिसकर्मकधातुविशेषस्थले पुनः प्रतिप्रसवार्थं 'गत्यर्थ-कर्मणि द्वितीया-चतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' (२-३-१२) इत्यनुशासनं चेष्टा-रूपकर्मणि अध्वभिन्ने-द्वितीया-चतुर्थ्यौ स्यातामित्यर्थकम्। ग्रामं गच्छति,

---

१—न्यायसुधाकृन्मते, नव्यवैयाकरणमते च

२—भाक्तत्वादेव

ग्रामाय गच्छति, अचेष्टायान्तु मनसा हरिं व्रजति, अध्वनि तु पन्थानं गच्छति, यन्त्राऽधिष्ठित एव पथ्ययं चतुर्थीपर्युदासः। यदा तु उत्पथात् पन्था एव क्रमितुमिष्यते, तदोत्पथेन पथे गच्छती'ति भवत्येव चतुर्थी। अत्र सर्वत्र आश्रयत्वं लक्षणया चतुर्थ्यर्थः, तच्च स्वनिरूपकफलजनकक्रियानुकूलत्व-संसर्गेण कृतावन्वेति।

'क्रियाग्रहणं कर्तव्यमि'ति वार्तिकस्य वाक्यपदीय-कैयटयोर्निरस्तस्याऽनुवादः

यत्तु–'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रस्थयथाश्रुतभाष्यस्वरसाद्वाक्यपदीय-कैयटादौ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यमि'ति वार्तिकप्रत्याख्यानं कृतम्। तथाहि–सर्वा हि पाकादिक्रिया ज्ञानेच्छादिक्रियाकर्म, तद्यत्र 'पत्ये शते' इत्यादौ चतुर्थ्यन्तप्रयोगः, तत्राऽनुमेयां ज्ञानादिक्रियां विवक्षित्वा, तत्कर्मत्वेन शयनं विवक्ष्यते, तत्र ज्ञानादि-क्रियाकर्मकारकभूतशयनं प्रतीप्सितत्वेन पत्युस्सम्प्रदानत्वोपपत्तेर्नोऽर्थो वार्तिकेन। यत्र तु 'घटं करोति, ओदनं पचति, हरिं मनसा व्रजति, पन्थानं गच्छती'त्यादौ द्वितीयाप्रयोगः, तत्र ज्ञानादिक्रियया अभेदं पाकादिक्रियायां विवक्षित्वा, तम्प्रति ईप्सिततमस्योदनादेः कर्मत्वम्, ग्रामं गच्छतीत्यादौ तु द्विविधप्रयोगसत्त्वात् भेदाभेदोभयविवक्षयोभयसम्प्रदानत्वस्य दानक्रियामात्रनिरूपितत्वानङ्गीकाराच्च 'पत्ये शते' इत्यादावपि मुख्यसम्प्रदानत्वाविरोधः–इति।

वाक्यपदीय-कैयटमतखण्डनेनोक्तवार्तिकस्यावश्यकत्वप्रति-पादनम्, तत्रैव भाष्य-वृत्त्योर्नैर्भर्यमिति चोपपादनम्

तन्न। पच्यादिधातुभ्यो ज्ञानाद्यनुभवाभावात्, नियमेनाऽऽरोपे प्रमाणाभा-वाच्च, विध्यभावे कारणाभावेन प्रयोगगतसाधुत्वज्ञानाभावात्, भेदाभेदव्यवस्था-प्रतीत्यनुपपत्तेश्च। तस्मात् 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यमि'ति न प्रत्याख्येयम्। अत एव भाष्यकारेणापि कर्मणेति सूत्रे प्रत्याख्यातमपि, 'गत्यर्थकर्मणीति सूत्रे क्रियाग्रहण-मपि तत्र चोद्यते, इति ग्रन्थेन विधित्वं तस्याऽऽश्रितमेव। न चैवं गत्यर्थकर्मणीति सूत्रप्रत्याख्यानानुपपत्तिः, धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपे, तत्समनियता-खण्डोपाधौ वा विवक्षिते द्वितीया। तदनवच्छेदकक्रियाजन्यफलभागित्वे विवक्षिते चतुर्थीत्येव उभयोपपत्तेः, सूत्रवैयर्थ्यमित्याशयात्। गमनजन्यस्वास्थ्याद्याश्रय-त्वेन 'ग्रामाय गच्छती'ति प्रयोगोपपत्तेः।

न चैवमध्वादिरूपापवादविषयेऽपि प्रयोगद्वयापत्तिः, तदंशेऽप्रत्याख्यानस्य भाष्यसिद्धत्वात्। भाष्यकारो हि अध्वादीनां न स्वरूपेणाऽपवादविषयता, 'स्त्रियम् गच्छती'त्यत्र द्वितीयानियमानापत्तेः, अपि तु सम्प्राप्तत्वेन प्राप्त एव पन्थाः, स्त्री च। तत्र 'पन्थानं गच्छति, स्त्रियं गच्छती'ति द्वितीयानियम इति प्रतिपादयन्, असम्प्राप्ते कर्मणि द्वितीया-चतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यमित्याह। वृत्तिकारोऽपि अमुमेवाऽर्थमनुमन्यते। अतस्सिद्धं धात्वर्थतानवच्छेदकं यत्क्रियाफलम्, तदाश्रयत्वमेव एवमादिस्थले भाक्तसम्प्रदानत्वम्—इति।

रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यत्र बोधप्रकारः

एवं 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' (१-४-३३) इत्यनुशासनात् रुच्यर्थधातूनां योगे प्रीयमाणः–रुचिविषयीभूतद्रव्यजन्यप्रीतिमानर्थोऽपि सम्प्रदानसंज्ञस्स्यादित्यर्थकात् 'चैत्राय रोचते मोदकः' इत्यादौ चतुर्थी। अत्र मोदकेऽपि धातुयोगस्य सत्त्वात्, तद्वारणाय 'प्रीयमाणः' इति वास्तवञ्च विशेषणम्। वृत्तित्वम्, लक्षणया चतुर्थ्यर्थः। स्वनिरूपकरुचिनिरूपककर्तृत्वेनाख्यातान्वयि विषयत्वं लक्षणयाऽऽख्यातार्थः, अभिलाषो धात्वर्थः, चैत्रवृत्तित्ववद् रुचिविषयत्वं मोदकवृत्तीति शाब्दबोधः।

श्लाघ-ह्नुङ् इत्यत्र बोधः

एवं 'श्लाघ-ह्नुङ्-स्था-शपां ज्ञीप्स्यमानः' (१-४-३४) इत्यनुशासनादेषां धातूनां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानसञ्ज्ञः स्यादित्यर्थकात् 'कृष्णाय श्लाघते, ह्नुते, तिष्ठते, शपते वा इत्यादौ चतुर्थी। श्लाघा–स्तुतिः, ह्नुवनम्–सङ्गोपनम्। अत्र वास्तवे ज्ञापयितुमिष्यमाणे सति चतुर्थी। अत्राद्यधातुद्वये सकर्मकत्वादकर्मत्वं चतुर्थ्यर्थः, द्वितीयाबाधेन च चतुर्थी। तृतीय-चतुर्थयोस्त्वकर्मकत्वात् षष्ठीबाधेन सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः।

अथवा सर्वत्र श्लाघादिज्ञापनं लक्षणया धात्वर्थः। तम्प्रति कृष्णस्य कर्मत्वेन द्वितीयाप्राप्तौ चतुर्थी।

धारेरुत्तमर्ण इत्यत्र बोधः

एवं 'धारेरुत्तमर्णः' (१-४-३५) इति सूत्रेण धारयतेर्योगे उत्तमर्णः उक्तसंज्ञस्स्यादित्यर्थकेन 'चैत्राय शतं धारयती'त्यत्र चतुर्थी। अत्र चतुर्थ्यर्थः

उत्तमर्णत्वापरपर्यायप्रत्यर्पणीयत्वाख्यस्सम्बन्धः। तस्य च स्वनिरूपकद्रव्यकर्मक-धारणानुकूलत्वेन कृतावन्वयः। तथा च चैत्रप्रत्यर्पणीयं शतं धारयतीत्यर्थः। यदा तु स्वत्वाख्यसम्बन्धविवक्षा, तदा चैत्रस्य शतं धारयतीति प्रयोगः। न चास्य मुख्यसम्प्रदानत्वविवक्षयैव चतुर्थ्युपपत्तेः सूत्रान्तरवैयर्थ्यम्, दानक्रियाभावेन तस्याऽप्राप्तेः, प्रत्यर्पणीयत्वविवक्षया तत्सार्थक्याच्च। अत एव 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इत्यनेनापि न वैयर्थ्यम्।

स्पृहेरीप्सित इत्यत्र बोधः

एवं 'स्पृहेरीप्सितः' (१-४-३६) इत्यनुशासनात् स्पृहयतियोगे इष्टः सम्प्रदानस्संज्ञस्स्यादित्यर्थकात् 'पुष्पेभ्य स्पृहयती'त्यत्र चतुर्थी। अत्र चतुर्थ्यर्थः कर्मत्वम्, सम्बन्धत्वेन विषयत्वरूपसम्बन्धश्च। तयोश्च तात्पर्यानुरोधेनैकैकशः, समुदितयोर्वा बोधः, तेन निरवकाशत्वात् सम्प्रदानसंज्ञा कर्मसंज्ञा-शेषषष्ठयोः बाधिकेति वाक्यपदीयप्रभृतयः।

[१]वस्तुतस्तु 'ईप्सितग्रहणात् ईप्सिततमत्वप्रयुक्तकर्मसंज्ञायाः, सम्बन्ध-सामान्यप्रयुक्तशेषषष्ठ्या वा बाधे प्रमाणाभावः, तेन विषयित्वमेव तत्त्वेन चतुर्थ्यर्थः। तस्य च स्वाश्रयस्पृहावत्त्वेनाऽख्यातार्थाश्रयत्वेऽन्वयः। कर्मत्व-विवक्षायां 'पुष्पाणि स्पृहयती'ति प्रयोगः। शेषत्वविवक्षायाञ्च 'पुष्पस्य स्पृह-यती'ति। अत एव 'परस्परेण स्पृहणीयशोभमि'ति कर्मत्वार्थकः प्रत्ययः।

'कुमार्य इवकान्तस्य त्रस्यन्तिस्पृहयन्ति चे'ति
षष्ठीप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते। हरदत्तादयोऽप्येवम्।

१—अत्रेदं बोध्यम्-स्पृह ईप्सायामिति धातुश्चुरादिरदन्तः 'ततस्स्वार्थे णिचि अल्लोपे' अस्य स्थानिवत्त्वेन लघूपधगुणाभावे स्पृहिशब्दो निष्पद्यते, ततष्षष्ठ्येकवचनम्। प्रयोगे इत्यध्याहर्तव्यम्। तथा च सूत्रार्थः—स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टस्संप्रदानसंज्ञस्स्यादिति। उदाहरणन्तु मूल एव विशदम्।

अत्र वाक्यपदीय-कैयटादयो वदन्ति-यत्संप्रदानसंज्ञा निरवकाशतया सावका-शायाः कर्मसंज्ञायाश्शेषषष्ट्याश्च बाधिकेति। तदेव हेलाराजीयेऽप्यनुसृतं दृश्यते।

इदमविचारितरमणीयमिति रहस्यकृन्मेने। तस्याऽयमाशयः। तथाहि—अत्र सूत्रे ईप्सितग्रहणात्कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ट्याश्च बाधे न किञ्चित्प्रमाणमस्ति। तेन द्वितीयाऽपि भवति, अतः पुष्पाणि स्पृहयतीति प्रयोगोऽपि साधुरेव, कर्मणि अनीयर्प्रत्यये कृते 'परस्परेण

क्रुधद्रुहेत्यादिसूत्रार्थः

क्रुध-द्रुहाद्यर्थाना धातूनां योगे यं प्रति कोपः, स सम्प्रदानसंज्ञस्स्या-दित्यर्थकात् 'शत्रवे क्रुध्यति' द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयतीत्येवं चतुर्थी। अत्र क्रोधः-अमर्षः। द्रोहः-अपकारः। ईर्ष्या-असहनम्। असूया गुणेषु दोषारोपः[1]। [2]अत्राद्ययोरकर्मकत्वात् तद्योगे षष्ठीप्राप्तौ, अन्त्ययोश्च सकर्मकत्वात् द्वितीयाप्राप्तौ, चतुर्थीविधिः, तद्बाधेन 'यं प्रति कोपः' इत्यनेन यत्सम्बन्धित्व-यत्कर्मत्वयोः उपादानात्। अत एव नाऽत्र पूर्ववत् द्वितीयान्तादिप्रयोगोऽपि। चतुर्थ्यर्थोऽपि स एव। वास्तवो यत्र कोपः, तत्र कर्मत्वादौ चतुर्थीत्यर्थः। कोपपदोपादानात् 'भार्यामीर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षीदि'त्यत्र न चतुर्थी। अत एव आद्ययोर्धात्वर्थयोरुपसर्गयोगे कर्मसंज्ञाविधिः, शत्रुमभिक्रुध्यति, अभिद्रुह्यती'त्यादौ 'क्रुध-द्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म (१-४-३८) इत्यनेन।

स्पृहणीयशोभमि'ति महाकवेः कालिदासस्य प्रयोगस्संगच्छते, 'स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिरि'ति भारवेः प्रयोगोऽप्युपपद्यते। यदा ईप्सितत्वस्याऽविवक्षा, विषयतामात्रस्य विवक्षा, तदा पुष्पस्य स्पृहयति इति प्रयोगोऽपि साधुरेव; कुमार्य इव कान्तस्येत्युदाहरणमपि संघटते एवेति, भाष्यमप्यनुकूलमेवेत्याशयो बोद्धयः।

हरदत्तादिमतसमर्थनञ्च शब्देन्दुशेखरे ८८७-८८८ पृष्ठयोर्द्रष्टव्यम्। तेनेत्यादिना वाक्यपदीयप्रभृतय इत्यन्तेनोपक्षिपति स्म। वस्तुतस्त्वित्यादिना प्रमाणभाव इत्यन्तेन तन्मतप्रति'क्षेपपूर्वकं स्वाभिमतमर्थं वर्णयामास। कर्मत्वविवक्षया पुष्पाणि स्पृहयति, शेषत्वविवक्षया पुष्पस्य स्पृहयति इति।

यदि वाक्यपदीय-हेलाराजीययोरुक्तस्यार्थस्य समर्थनमिष्यते, तर्ह्येवं वक्तव्यम्।

'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चे'त्यत्र त्रस्यन्तीत्येतदर्थतया कृतार्थस्य पुनः कान्तस्येति षष्ठ्यन्तस्य विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयम्। एतत्सर्वंप्रौढमनोरमानुसारेणेति बोद्धयम्।

१— गुणविषये दंभादिकृतत्वारोपः

२—अत्रेत्यादि भाट्टचिन्तामणौ समुपलभ्यते। क्रुधद्रुहेष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः इत्यनुशासनात्। (१-४--३७) एते क्रोधविषयाइत्यधिको दृश्यते भा चि १३६ पृ०।

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः

एवं 'राधीक्ष्योयस्य विप्रश्नः' (१-४-३९) इत्यनेनैतयोर्योगे विविध-प्रश्नसम्बन्धी संप्रदानसंज्ञस्स्यादित्यर्थकेन कृष्णाय राध्यति, ईक्षते वा, इत्यत्र चतुर्थी, विविधं पृष्टो गर्गः कृष्णसंबन्धि शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । अत एव सम्बन्धित्वं चतुर्थ्यर्थः ।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्तेति सूत्रम्

एवं 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता' (१-४-४०) इत्यनुशासनात् आभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानसंज्ञस्स्यात् इत्यर्थकात् 'विप्राय गां प्रतिशृणोती'त्यत्र चतुर्थी । प्रवर्तनापूर्वकोऽभ्युपगमो धात्वर्थः, वृत्तित्वं चतुर्थ्यर्थः । स च स्वाश्रयप्रवर्तना जन्याभ्युपगमानुकूलत्वसंसर्गेण कृतावन्वेति, चैत्रनिष्ठप्रवर्तनाप्रवर्तितः प्रति-जानीत इत्यर्थः ।

अनुप्रतिगृणश्च

एवं 'अनुप्रतिगृणश्च' (१-४-४१) इत्यनेनाऽऽभ्यां परस्य गृणातेर्योगे पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतकारकं सम्प्रदानसंज्ञं स्यादित्यर्थकेन होत्रे अनुगृणाति, प्रतिगृणातीत्यत्र चतुर्थी, शंसनपूर्वकप्रोत्साहनं धात्वर्थः, वृत्तित्वरूपसम्बन्धः, कर्मत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः, तयोश्च क्रमेण शँसन-प्रोत्साहनद्वारको भावनान्वयः । होता प्रथमं शंसति, तमध्वर्युर्प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्

एवं 'परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्' (१-४-४४) इत्यनेन यन्नि-यतकालं भृत्यास्वीकरणम्—परिक्रयणम्, तस्मिन् साधकतमङ्कारकं विकल्पेन सम्प्रदानसंज्ञं स्यादित्यर्थकेन 'शताय, शतेन वा परिक्रीतः' इत्यत्र विकल्पेन चतुर्थी । करणत्वं चतुर्थ्यर्थः ।

तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या

एवं 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' (१४५८) इति वार्तिकादुपकारकापकारक-साधारणं तदुद्देश्यकत्वं लक्षणया चतुर्थ्यर्थः, मुक्तये हरिं भजति, मशकाय धूमः इत्यादौ, तच्च जनकत्वादिनाऽनेकप्रकारेण । 'तेन ब्राह्मणाय दधि तिष्ठती'त्यादावपि द्रव्यद्वारकक्रियासम्बन्धेऽपि चतुर्थी । अतएव क्रियाग्रहणं कर्तव्यमित्यनेनाऽपि न गतार्थत्वम् ।

क्लृपि सम्पद्यमाने च

एवं 'क्लृपि सम्पद्यमाने च' इत्यनेन प्रकृतिरूपं कारणं कार्यात्मना यदा सम्पद्यते, तदा कार्यवाचकाच्चतुर्थी स्यात् क्लृप्त्यर्थकधातुयोगे। मृत् घटाय कल्पते, सम्पद्यते, जायते वेत्यादौ, मृत् घटाकारेण परिणमत इत्यर्थः। इदञ्च कार्य-कारणयोर्भेदविवक्षायाम्। पार्ष्ठिकाभेदविवक्षायां मृद्घटः कल्पते, इति प्रथमैव। 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इत्यनेन मृदोऽपादानत्वविवक्षायान्तु मृदोघटः कल्पते' इत्यत्र कारणे पंचमी। कार्ये तु अभिहितत्वात् प्रथमैव। न च तादर्थ्ये चतुर्थीत्यनेन गतार्थत्वम्, परिणामत्वेन बोधस्य विवक्षितत्वात्। एवमग्रेऽपि।

उत्पातेन ज्ञापिते च

तथा 'उत्पातेन ज्ञापिते च' (१४५०)इत्यनेन उत्पातेन ज्ञापनविषयेचतुर्थी-इत्यर्थकेन 'वाताय कपिला विद्युद्द्वियोंतते' इत्यत्र चतुर्थी। तत्त्वेन ज्ञापकत्वञ्चतुर्थ्यर्थः।

एवं हित-सुखादियोगेऽपि चतुर्थी, 'ब्राह्मणाय हितम्, सुखं वेत्यादौ। इदञ्च तद्योगे चतुर्थीसमासविधानरूपज्ञापकवशात्। सम्बन्धित्वं चतुर्थ्यर्थः।

क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः

एवं 'क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः' (२-३-१४) इत्यनेन क्रियावाचि उपपदं यस्य, तस्य स्थानिनः तुमुण्ण्वुल्रूपस्याऽप्रयुज्यमानस्य कर्मणि चतुर्थी स्यादित्यर्थकेन 'फलेभ्यो याति, नमस्कुर्मो नृसिंहाये'त्यादौ चतुर्थी। फलान्याहर्तुम्, नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः। इदञ्च तुमुनन्तस्याऽप्रयोगे। ण्वुलन्तस्याऽप्रयोगे तु फलान्याहारक इत्यर्थः। द्वितीयापवादार्थं कर्मग्रहणम्। प्रयुज्यमाने तु द्वितीयैव। अत्राप्रयुज्यमानाहरणनिरूपितं कर्मत्वं चतुर्थ्यर्थः। तस्य च स्वनिरूपकाहरणक्रियोद्देश्यकयानानुकूलत्वं कृतौ संसर्गः। संसर्गकोटि-प्रविष्टत्वादेव चाऽऽहरणस्याऽशाब्दत्वेऽपि न क्षतिः।

तुमर्थाच्च भाववचनात्

एवं 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (२-३-१५) इति सूत्रेण 'भाववचनाश्च' (३-३-१२) इति सूत्रेण विहितो यस्तुमुना समानार्थकः प्रत्ययः,

तदन्ताच्चतुर्थी स्यादित्यर्थकेन 'यागाय यातीत्यादौ चतुर्थी। यष्टुं यातीति तदर्थः। स च प्रकृते घञ्। न च तादर्थ्ये चतुर्थीत्यनेन गतार्थत्वम्, तुमुनेव तादर्थ्यस्यापि घञोक्ततया साधुत्वार्थं प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाप्राप्तौ चतुर्थीविधिसार्थक्यात्। न च शुद्धभाव एव घञं व्युत्पाद्य तादर्थ्यचतुर्थ्युपपत्तेः, 'भाववचनाश्चे'ति सूत्रवैयर्थ्यम्, क्रियार्थायां क्रियायां विशेषविहितेन तुमुना घञो बाधापत्तेः, तदन्तोपरि तादर्थ्यचतुर्थ्यप्रसक्तेः। अतस्तद्बाधार्थं घञादेरपि तदर्थे विधाने कृते प्रथमाबाधार्थं चतुर्थीविधिसार्थक्यात्।

नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधा-अलं-वषड्योगाच्च

एवं 'नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधा-अलं-वषड्योगाच्च' (२-३-१६) इति शास्त्रेणैभिः शब्दैर्योगे चतुर्थी स्यादित्यर्थकेन 'हरये नमः' इत्यादौ चतुर्थी। उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः। तस्य च स्वनिरूपकनमनास्तित्ववैशिष्ट्यमाख्यातार्थे संसर्गः। उपपदस्य संसर्गघटकत्वेन तात्पर्यग्राहकत्वाच्चोपपदविभक्तित्वम्। न च तादर्थ्यचतुर्थ्यैव 'ब्राह्मणाय दधी'त्यादाविव गतार्थत्वम्। नमःपदयोगे षष्ठीव्यावृत्त्यर्थत्वेन, नमनार्थकपदान्तरयोगे वा चतुर्थीव्यावर्तकत्वेन च सार्थक्यात्। यदा तु नमनस्य धात्वर्थत्वम्, तदा धातोस्संसर्गघटकत्वतात्पर्यग्राहकत्वात् कारकविभक्तित्वेन 'देवान्नमस्करोती'त्यादौ कर्मत्वार्थिका द्वितीयापि नाऽनुपपन्ना। 'प्रजाभ्यः स्वस्ति, अग्नये स्वाहा, पितृभ्यः स्वधा, दैत्येभ्यो हरिः अलम्'। पर्याप्त्यर्थकश्चायमलंशब्दः [1]उपलक्षणं प्रभु-समर्थ-शक्तादिशब्दानाम्। तस्मै प्रभवतीति प्रयोगः। [2]नत्वत्र षष्ठीव्यावृत्तिः, तेन 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' इति न विरोधः। वषट् इन्द्राय। चकारः षष्ठीनिषेधार्थकः।

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु

एवं 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' (२-३-१७) इत्यनेन प्राणिवर्जिते मन्यतेः कर्मणि तिरस्काररूपानादरे विवक्षिते चतुर्थी वा स्यादित्यर्थकेन, न त्वां तृणम्, तृणाय वा मन्ये, इत्यत्र वैकल्पिकी चतुर्थी। अत्र कर्मत्वं चतुर्थ्यर्थः। अत्र च तृणपदं तृणसदृशपरम्, तथा च तृणसदृशकर्मभिन्नं त्वत्कर्मकं ज्ञानमित्यर्थः। त्वत्कर्मकज्ञाने तृणसदृशकर्मभेदश्चाऽत्र

१—अलमिति पर्याप्त्यर्थसमर्थादिपदान्तरोपलक्षणम् प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यापि साधुरिति वार्तिकस्य भावं नाऽऽकलयामः—इति भा० चि १०२। २—अप्राणिष्विति च्छेदः।

त्वयि तृणसदृशभेदे पर्यवस्यति। तत्र चाऽऽनादरविवक्षायां 'त्वां तृणसदृशमपि न मन्ये', इत्यर्थः फलितः। अतो नोत्कृष्टत्वविवक्षायां चतुर्थीप्रयोगः।

[1]अत्र मन्ये इत्युपादानात् मन्व इत्यत्र न चतुर्थी, तेन त्वां तृणं मन्वे इत्येव प्रयोगः। अत्राऽप्राणिष्वित्यपनीय 'नौ-काकान्नशुक-सृगालवर्ज्येष्विति वाच्यम्' (वा० १४६४) तेनाऽप्राणित्वेऽपि न त्वाम्, नावमन्नं वा मन्ये' इत्यादौ न चतुर्थी। प्राणित्वेऽपि च 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यादौ भवत्येव चतुर्थी। न चैवं मन्यतिकर्मत्वाविशेषाद्युष्मच्छब्दादपि चतुर्थ्यापत्तिः। अनादर इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेनानादरव्यञ्जके कर्मणि चतुर्थीविधिप्रतीतेस्तदप्रसङ्गात्। तत्सिद्धं सर्वत्र चतुर्थ्या भावनान्वयः—इति।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये चतुर्थी-विभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम्

१—मनज्ञाने दिवादिःश्यन्विकरणः, मनु अवबोधने तनादिरुविकरण इति धातुद्वयं पठ्यते। तत्र मन्ये इति श्यना निर्देशात् दैवादिकस्य ग्रहणमिति बोद्धयम्। अत्रानादरद्योतके कर्मणि चतुर्थी भवतीत्यर्थो विवक्षितः, तेन मन्यकर्मत्वाविशेषात् युष्मच्छब्दाच्चतुर्थीवारणमेव प्रयोजनम्, तृणं त्वां मन्य इत्युक्तौ तृणसाम्यं प्रतीयेत, न तु तस्मादप्यपकृष्टत्वम्। अत्र नकारस्य प्रयोगात् तृणादप्यधमत्वप्रतीतेरनादरातिशयः प्रतीयते। एतदर्थमेव पातञ्जले भाष्येऽत्र नञ् पातः, एतत्सर्वं मनसि कृत्वाऽऽह नचैवमित्यादिना तदतिप्रसंगादित्यन्तेन इति। अत्र तत्त्वबोधिनीकारस्तु **प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिति** कात्यायनवार्तिकमस्ति, तेन निकृष्टत्वेन कुत्साप्रतीतावेव चतुर्थी भवति, न तु साम्यप्रतीतावित्येतमर्थं प्रतिपादयति स्म।

अथ पञ्चमीविभक्त्यर्थनिरूपणम्

अपादानत्वनिर्वचनम्

एवं पञ्चम्यपि तत्रैवाऽन्वेति। तदर्थश्च 'अपादाने पञ्चमी' (२-३-२८) इति सूत्रादपादानत्वरूपः। तच्च 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' (१-४-२८) इति सूत्रनिरुक्तम्। तथाहि—अपाये-विभागे। ध्रुवम्-निश्चलं क्रियानाश्रयं यत्, तदपादानसंज्ञं स्यादिति सूत्रार्थः। तथा च क्रियानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वमपादानत्वम्। अस्तिचेदं 'वृक्षात्पर्णं पतती'त्यत्र वृक्षे पतनक्रियानाश्रयत्वात्, पतनक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वाच्च। अत्र चोदासीने घटे, पर्णे च अतिप्रसङ्गवारणार्थं दलद्वयम्। क्रियानाश्रयत्वञ्च यद्यपि सामान्यतो न क्रियावन्निष्ठभेदप्रतियोगित्वम्। प्रतियोगितासामान्यप्रवेशे पतनवत्यपि पर्णे द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसत्त्वा'त्स्वस्मात् पतती'ति प्रयोगापत्तेः। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रवेशे च 'द्रव्यात् पतती'त्यस्याऽनापत्तेः, पतनवति पर्णे द्रव्यत्वावच्छिन्नभेदाभावात्। तथापि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकाश्रययत्किञ्चिद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशेनैव क्रियावन्निष्ठभेदप्रतियोगित्वं निर्वाच्यम्। तच्च पतमानपर्णव्यक्तिनिष्ठभेदनिरूपितयत्किञ्चित्पर्णव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुदासीने पर्णेऽपि, अतः क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वोपादानमिति, न 'वृक्षात्पतति-पर्णे पर्णात् पर्णं पतती'ति प्रयोगः।

पञ्चम्यर्थनिरूपणम्

अत्र विभागः, परसमवेतत्वञ्च विभक्तिशक्यम्। तत्र च प्रकृत्यर्थो वृक्षो विभागे, पदार्थैकदेशे भेदे च समवेतत्व-प्रकृत्यर्थतावच्छेदकाश्रयविभागाश्रयीभूतव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गाभ्यामन्वेति। विभागः, परसमवेतत्वञ्च जनकत्व-स्वरूपसम्बन्धाभ्यां पतनाख्यधात्वर्थेऽन्वेति। तथा च वृक्षसमवेतविभागजनकवृक्षत्वरूपप्रकृत्यर्थतावच्छेदकाश्रयविभागाश्रयीभूतव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेण वृक्षवद्भेदाश्रयसमवेतपतनाश्रयः पर्णमिति शाब्दबोधः।

नैयायिकनव्यानां मतम्

अत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकाश्रययत्किञ्चिद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव प्रकृत्यर्थस्य वृक्षस्य पञ्चम्यर्थे भेदे संसर्गत्वोक्तौ वृक्षात्पतति पर्णे 'पर्णात्पत-

ती'ति प्रयोगापत्तिः। तत्पतनस्यापि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकपर्णत्वाश्रययत्किञ्चिदुदासीनपर्णव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्पतमानपर्णवृत्तित्वात्। पतमानपर्णवृत्तिविभागजनकत्वाच्च। अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रकृत्यर्थस्य भेदेन सहाऽन्वये संसर्गघटकव्यक्तौ पतनजन्यविभागाश्रयत्वं विशेषणमिति,—केचिन्नैयायिकनव्याः।

अन्येषां नैयायिकानां मतम्

अन्ये तु गुरुभूतसंसर्गघटितव्युत्पत्तिविशेषकल्पनायां गौरवापत्तेः, क्रियानाश्रयत्वं न क्रियावन्निष्ठभेदप्रतियोगित्वम्, अपितु क्रियावत्प्रतियोगिकभेदाश्रयत्वम्। तदा क्रिया प्रतियोगितावच्छेदिका। भेदश्चाऽभावीयविशेषणतासम्बन्धेनैवाऽऽपादानवृत्तिः तच्चोदासीनपर्णादावपीति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेष्यदलम्। तथा चाऽस्मिन् पक्षे विभागः, भेदश्च पञ्चम्यर्थः। तत्र चाऽऽधेयतया प्रकृत्यर्थान्वयः। तयोश्च जनकत्व-प्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंसर्गेण धात्वर्थान्वयः। वृक्षवृत्तिविभागजनकवृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकपतनेत्यादिशाब्दबोधः। अत्र च 'ग्रामादागच्छतोऽश्वात्पतती'त्यत्र अश्व-ग्रामयोर्गमन-पतनापादानत्वव्यावृत्त्यर्थम् लक्षणे क्रियाविशेषविवक्षा द्रष्टव्या। तेन यन्निष्ठविभागजनकत्वेन, यन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन च यत्क्रिया विवक्षिता, तत्त्वं तत्क्रियापादानत्वमिति निष्कर्षः। ततश्च पतनस्याऽश्व एव, गमनस्य च ग्राम एवाऽपादानत्वमिति सिद्ध्यति। अत एव 'परस्परस्मान्मेषावपसरतः' इत्यत्रोभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैकत्वेऽपि या या क्रिया विवक्षिता, तत्तत्क्रियाविशेषानादायैव तदनाश्रयस्य तदपादानत्वं निर्वचनीयम्। विवक्षापदोपादानेन च यदा नोक्तरूपेण विवक्षा, अपितत्रवयवावयविभावस्यैव विवक्षा, तत्र वृक्षस्य पर्णं पततीत्येव प्रयोगइत्ति, न तत्र अपादानत्वप्रसङ्गः। यत्पदञ्च यत्पदाभिधेयपरम्, तेन वृक्षात्तस्मिन्नेव वृक्षे पर्णं पततीत्यत्र सप्तम्यन्तपदाभिधेयत्वविशिष्टस्य नाऽऽपादानत्वम्।

अपादानत्वलक्षणस्य केषुचित् स्थलेषु अतिव्याप्तिशंका-तद्वारणञ्च

न चैवमपि 'वृक्षं त्यजती'त्यत्र 'स्पन्दते पर्णमि'त्यत्र च वृक्षे अपादानत्वापत्तिः, क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वात्, क्रियानाश्रयत्वाच्चेति वाच्यम्। वृक्षे अपादनत्वसत्त्वेपि बलीयस्या कर्मसंज्ञया धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वसत्त्वेन त्यागकर्मत्वस्याऽपि सत्त्वात्, द्वितीयोत्पत्तेः पञ्चम्यप्रयोगात्। 'स्पन्दते पर्णमि'त्यत्र 'आसनाच्चलितः, राज्याच्चलितः' इतिवत् 'वृक्षात् स्पन्दते' इत्यस्याऽपीष्टत्वात्।

[1]अत एव 'स्पन्दते' इत्यत्रापादानत्वव्यावृत्त्यर्थं क्रियापदं सकर्मकधातुपरमिति केषाञ्चित्समाधानमपास्तम्। 'वृक्षं त्यजती'त्यत्रैवमप्यनिवारणाच्च।

अथवा उभयत्राऽपादानत्वव्यावृत्त्यर्थं धात्वर्थतावच्छेदकफलभिन्नत्वम् विभागविशेषणं वाच्यम्, त्यजेर्हि विभागानुकूलो व्यापारो वाच्यः, अतो विभागस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वात् तद्भिन्नविभागाश्रयत्वाभावेन न वृक्षापादानत्वप्रसङ्गः। स्पन्दतेश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन तद्भेदस्याऽप्रसिद्ध्या तादृशविभागाप्रसिद्धेर्नापादानत्वप्रसक्तिः।

अथवा—यन्निष्ठविभागेत्यपहाय, यन्निरूपितेति लक्षणे विवक्षितम्। 'वृक्षं त्यजती'त्यत्र वृक्षनिष्ठो विभागो विवक्षितः, न तु वृक्षनिरूपित इति, नातिप्रसङ्गः। वृक्षात्पर्णमित्यत्र च प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वं विभागे संसर्गः। तथा च वृक्षनिरूपितविभागजनकं वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यत्पतनमित्यादिशाब्दबोधः। 'स्पन्दते' इत्यत्रापादानत्ववारणाय क्रिया सकर्मिकैव लक्षणे विवक्षिता। 'आसनाच्चलितः, सार्थाद्धीयते पशुरि'त्यादयः प्रयोगास्तु वक्ष्यमाणावधित्वरूपं पञ्चम्यर्थमादाय नेया इत्याहुः। वैयाकरणनव्या अपि केचिदेवम्।

अपादानत्वमखण्डोपाधिरिति सिद्धान्तः

वस्तुतस्तु गुरुभूतशक्यतावच्छेदकभेदेनाऽनेकशक्तिकल्पनापेक्षया प्रकृत्यर्थस्य पञ्चम्यर्थद्वयान्वये व्युत्पत्तिद्वयम्, पञ्चम्यर्थस्य च धात्वर्थद्वयान्वये व्युत्पत्तिद्वयमिति कल्पनापेक्षया चाऽनुगतव्यवहारसाक्षिकतयाऽपादानत्वमखण्डोपाधिरूपमेकं धर्मं निरुक्तापादानत्वसमव्यापकं कल्पयित्वा, तत्रैव पञ्चम्याश्शक्तिं कल्पयित्वा, तस्मिंश्च प्रकृत्यर्थान्वयायैकाम्, तस्य चाख्यातार्थान्वयायैकां व्युत्पत्तिं कल्पयितुमुचितम्। प्रकृत्यर्थस्य च तत्राऽऽधेयतयाऽन्वयः, तस्य च स्वनिरूपकधात्वर्थानुकूलत्वसंसर्गेण कृतावन्वयः। तदेवं प्रचुरप्रयोगादपादानत्वं पञ्चम्याश्शक्यम्। यत्र तु 'वृक्षाद्विभजते' इत्यादौ विभागजन्यविभागाश्रयत्वाभावान्नोक्तापादानत्वसम्भवः, तत्र लक्षणया स्वरूपसम्बन्ध-

---

१—केचित्पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे सकर्मकधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् 'वृक्षात्स्पन्दते' इति न प्रयोगः। भा० चि० पृ० १०५।

विशेषरूपमवधित्वं पञ्चम्यर्थः, तत्रापि अपाये–विभागे, ध्रुवम्-अवधिभूतमपादान-संज्ञं स्यादिति वाक्यपदीयादौ सूत्रं व्याख्यातम्। तस्यापि धात्वर्थघटितसंसर्गेण भावनान्वयः। वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकविभागानुकूलकृतिः कर्तृवृत्तिरिति शाब्दबोधः। स्वनिष्ठविभागावधित्वस्य स्वस्मिन्नभावाच्च, न 'स्वस्माद्विभजते' इति प्रयोगः। सर्वेष्वपि पूर्वोक्तेषु अवधित्वमेव पञ्चम्यर्थः, तस्य च क्वचिद्धा-त्वर्थजन्यविभागद्वारकोऽन्वयः, क्वचिद्धात्वर्थद्वारक इत्यपि वा सुवचम्। 'बला-हकाद्विद्योतते विद्युदि'त्यत्र तु निःसरणजन्यं विद्योतनं लक्षणया द्युतेरर्थः। तत्रैकदेशे निःसरणे पञ्चम्यर्थान्वयः। एवं 'कुसूलात्पचती' त्यत्राप्यादानजन्यः पाकः पच्यर्थः। आदाने च पचयम्यर्थान्वय इति परकीयाः*। स्वमते तु लक्षणायाम्, एकदेशान्वये च प्रमाणाभावात्, पञ्चम्यर्थोऽपादनात्वादिरेव स्वनि-रूपकनिःसरणादिजन्यविद्योतनानुकूलत्वसंसर्गेण कृत्यन्वयी। 'कुतो भवान्' इत्यादौ प्रश्ने, 'पाटलीपुत्रादित्युत्तरे च आगतः' इत्यध्याहारेणाऽन्वयो बोध्यः।

जुगुप्साविरामेत्यादिवार्तिकविवरणम्

यत्तु—'जुगुप्सा-विराम-प्रमादार्थानामुपसंख्यानमि' (१०७९) ति वार्तिकमेतेषां योगे पञ्चमी वाच्येत्यर्थकम्, तत् लाक्षणिकानुशासनम्, अतः 'पापाज्जुगुप्सते, विरमति, धर्मात्प्रमाद्यती'त्यादौ पञ्चमी। अत्राद्ये निन्दा धात्वर्थः, तच्च विगानम्। पञ्चम्यर्थो विषयित्वम्। प्रकृत्यर्थश्च निरूपितत्वसंसर्गेण तत्राऽन्वेति। तच्च स्वाश्रयविगानवत्त्वसम्बन्धेनाख्यातार्थे आश्रयत्वे। द्वितीये करणानन्तरम-करणं धात्वर्थः, पञ्चम्यर्थः पूर्ववत्, आख्यातार्थ आश्रयत्वम्, पञ्चम्यर्थस्य च कृतिद्वारकोऽन्वयः। पापविषयककृत्यनन्तरकालीनपापविषयककृत्यभावाश्रयत्व-मिति शाब्दबोधः। तृतीये पञ्चम्यर्थो विषयित्वमेव। अनवधानं धात्वर्थः, आख्यातार्थ आश्रयत्वमेव। स्वाश्रयानवधानवत्त्वमाश्रयत्वे पञ्चम्यर्थस्य संसर्गः।

१—पञ्चम्यर्थस्याऽवधित्वस्य द्वेधा अन्वय उक्तः, क्वचित् धात्वर्थजन्यविभाग-द्वारकः, क्वचिद्धात्वर्थद्वारकश्चेति। आद्यस्योदाहरणद्वयं बलाहकाद्विद्योतते, कुसूलात्पचति, इति, आदाय पचतीत्यर्थः। * नव्यवैयाकरणाः।

'निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमिष्यते'॥ इति

भीत्रार्थानां भयहेतुः

एवम्—'भीत्रार्थानां भयहेतुः' (१-४-२५) इत्यनुशासनाद्भयार्थानाम्, त्राणार्थानाञ्च धातूनां योगे भयहेतुरपादानसंज्ञस्स्यादित्यर्थकेन 'चोराद्बिभेति, चोराद्धनिकं त्रायते, इत्यत्र पञ्चमी। अत्र हेतुमत्त्वं पञ्चम्यर्थः, आद्ये भयं धात्वर्थः। द्वितीये भयाभावानुकूलो व्यापारः, न तु भयाभावमात्रं कैश्चिदुक्तम्। तथात्वे धनिकस्य त्वन्मते धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन तदाश्रयत्वस्य कर्मत्वानुपपत्तेः। अस्मन्मते तु व्यापारस्य भयाभाव एव कर्मेति तदुपपत्तिः। आख्यातार्थ आश्रयत्वम्। स्वाश्रयधात्वर्थवत्त्वमुभयत्र संसर्गः। चोरहेतुकभयाश्रयत्वं चोरहेतुकभयाभावानुकूलव्यापाराश्रयत्वमिति शाब्दबोधः।

'[1]कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे'

इत्यादौ तु कस्य संयुग इत्येवं संयुगघटितसम्बन्धेन भावनान्वयात् षष्ठी। न चैवं संयुगस्यैवापादानत्वापत्तिः, परयाऽधिकरणसंज्ञया बाधात्। अधिकरणत्वाविवक्षायामिष्टापत्तेः।

पराजेरसोढः

एवम्—'पराजेरसोढः' (१-४-२६) इति सूत्रात् पराजेर्धातोर्योगे असह्योऽर्थोऽपादानसंज्ञस्स्यादित्यर्थकात् 'अध्ययनात्पराजयते' इत्यत्र पञ्चमी। अत्र धात्वर्थोऽरिष्टम्, पञ्चम्यर्थो जन्यत्वम्, अध्ययनजन्यारिष्टाश्रयत्वमिति शाब्दबोधः। 'शत्रून्पराजयते' इत्यत्र तु शत्रुनिष्ठसाधनानुकूलकृत्याश्रयत्वमिति बोधाद्द्वितीया। केचित्तु-असहनं धात्वर्थः, अध्ययनन्नसहत इति विवरणात्-इत्याहुः।

वाक्यपदीयमनुसन्धेयम्, कुसूलात्पचतीत्यत्रादाय पचतीत्यर्थः—अत्र रहस्यकृन्मेने-यदुक्तस्थलेषु लक्षणायाम्, एकदेशान्वये च प्रमाणाभावात्, अयं भावः-कुसूलात्पचतीत्यस्मात् कुतो भवानित्यस्य वैलक्षण्ये प्रमाणाभावात्, कुसूलादादाय पचति, कुतो भवानागत इति चोभयत्रापि क्रियाध्याहारस्यापि संभवात्। नहि तत्रादानविशिष्टः पाको धात्वर्थः, किन्तु आक्षेपादेवादानं गम्यते, पाकस्तु आक्षेपकमात्रमिति, वाक्यपदीयकारमतं निराकृत्य, योग्यक्रियाया अध्याहारेण स्वाभिमतमर्थमाह—स्वमतेत्वित्यादिनाऽध्याहारेणान्वयो बोध्य इत्यन्तेन, । अयमेव प्रकारो गादाधरीये व्युत्पत्तिवादेऽपि दृश्यते, 'अपादानतासिद्ध्यर्थं क्रियाध्याहारः, वाक्यसमाप्त्यर्थम् क्रियाध्याहारः' इति।

१—इत्यादिरामायणपद्ये क्रियाजनकत्वेनाविवक्षणात्, संबन्धित्वेन विवक्षणान्न दोषः इति। प्रकारान्तरन्तु मूल एवोक्तम्।

वारणार्थानामीप्सितः

एवम्—'वारणार्थानामीप्सितः' (१-४-२७) इति सूत्रात् वारणार्थानां योगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानसंज्ञः स्यादित्यर्थकात् 'यवेभ्यो गां वारयती'त्यादौ पञ्चमी। अत्र पञ्चम्यर्थः प्रतियोगित्वम्, द्वितीयार्थो वृत्तित्वम्, धात्वर्थश्च विनाशानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारः, यत्नश्चाऽऽख्यातार्थः, पञ्चम्यर्थस्य स्वनिरूपकविनाशघटितः संसर्गः। द्वितीयार्थस्य धात्वर्थतावच्छेदकीभूतव्यापाराभावद्वारकः। तथा च यवप्रतियोगिकविनाशानुकूलो भक्षणादिरूपो यो व्यापारः, तस्य गोवृत्तिर्योभावः, तदनुकूलव्यापारनुकूलाकृतिर्देवदत्तवृत्तिरिति बोधः पर्यवसितः। अत्र च यवानां वस्तुत ईप्सितत्वात्पञ्चमी। न चैवं गोरीप्सितत्वात्पञ्चम्यापत्तिः, तस्या ईप्सिततमत्वेन कर्मत्वोपपत्तेः। एतदर्थमेव हि 'कर्तुरीप्सिततममि'त्यत्र तमब्ग्रहणमित्युक्तं कौस्तुभे। धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्य विनाशानुकूलव्यापारध्वंसस्य गोमात्रवृत्तित्वात्तत्रैव द्वितीया।

एवम्—'कूपादन्धं वारयती'त्यत्र वृत्तित्वं पञ्चम्यर्थः, पतनानुकूलव्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। तथा च कूपवृत्ति अधःप्रदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रियारूपं यत् पतनम्, तदनुकूलो योऽन्धवृत्तिव्यापारः, तदभावानुकूलः यो व्यापारः, तदनुकूलकृतिश्चैत्रवृत्तिरिति बोधः पर्यवसितः।

एम्—'पुष्पेभ्य आतपं वारयती'त्यत्रापि शुष्कीभावानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारो धात्वर्थः। पुष्पवृत्तिशुष्कीभावानुकूलव्यापाराभावो य आतपनिष्ठः, तदनुकूलेत्यादिः पूर्ववद्बोधः। 'अग्नेर्माणवकं वारयती'त्यादौ जन्यत्वं पञ्चम्यर्थः, दाहानुकूलेत्यादिर्धात्वर्थः। न चैवमननुगमः। अनुभवानुरोधेन लक्षणायामननुगमस्याऽदोषत्वात्। 'यवेभ्यो गां वारयति, अन्यथा भक्षयिष्यती'ति कूपादन्धं वारयति पतिष्यतीति, 'पुष्पेभ्य आतपं वारयति शुष्काणि भविष्यन्ती'ति, अग्नेमणवकं वारयति दग्धो भविष्यतीति, प्रयोजनस्य भेदेन विवरणात्।

अन्ये त्वनुगमरसिकाः सर्वत्र संयोगजनकव्यापाराभावस्य कर्मकारकवृत्तेरनुकूलो यो व्यापारः, स एव धात्वर्थः, वृत्तित्वञ्च पञ्चम्यर्थ इत्याहुः। तन्न। 'यवेभ्यो गोसंयोगं वारयति, यवेभ्यः कार्मणिकं वारयती'त्यादावननुगमानुपपत्तेः।

अत्रैव सूत्रे ईप्सितपदस्य निवार्य-निवारकान्यतरपरता

ननु 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रे न तावदीप्सिते वारयतिक्रियायोगे एवाऽपादानत्वनियमः, 'इष्टादन्नादंशं ददाती'त्यादौ तदभावेऽपि दर्शनात्। नापि वारयत्यर्थयोग ईप्सित एवेति नियमः, 'सर्पाद्वारयति, गङ्गास्नानाद्वारयति' इत्यादौ अनीप्सितेऽपि दर्शनादिति चेत्। न। निवार्य-निवारकान्यतरस्येप्सित इति तदर्थात्। सर्पादयो हि निवारकस्याऽनिष्टा अपि पुरोवृत्तित्वादिना निवार्यस्येष्टा एव। 'पुष्पेभ्य आतपं वारयती'त्यादौ निवार्यस्याऽचेतनत्वान्निवारकग्रहणम्।

अथवा धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्य विनाशानुकूलव्यापाराभावरूपस्य फलस्य यत्फलं विनाशादि, तत्सम्बन्धित्वेन प्रसक्तस्य यवादेस्तद्विपरीतत्वेन निवारकेच्छाविषय इति तदर्थ इति, न कश्चिद्विरोधः।

सूत्राणां प्रत्याख्यानाभिप्रायः

[1]वस्तुतस्तु बहुधैतानि सर्वाणि सूत्राणि भाष्यकारेण प्रत्याख्यातानि। तस्याऽयमाशयः—'ध्रुवमपाये' इति सूत्रे हि न वस्तुत एव क्रियाजन्यो विभागोऽभिप्रेतः, अपितु [2]तर्कितोऽपि, यदीयं क्रिया न स्यात्, तदा कर्मकारकेणाऽपादानस्य सम्बन्धः, स्यात्। क्रियया तु स निवारित इति। तदभावो जनित इति, तदभिप्रायमेव चापायपदम्। आवश्यकञ्चैतादृशं व्याख्यानं 'असंयुक्तादेव चोरात्पलायितः' इत्येतदर्थम्। ततश्च तत्सूत्रेणैव यवादेरप्यपादानत्वसिद्ध्या सूत्रान्तरवैयर्थ्यमिति। न चैवं गवादेरपि तादृशाभावाश्रयत्वादपादानत्वापत्तिः। ईप्सिततमत्वादिप्रयुक्तकर्मसंज्ञया परत्वेनाऽपादानत्वसंज्ञाया बाधात्। वैपरीत्येन विवक्षायामिष्टापत्तेश्च। न च विवक्षायामुभयोरपादानत्वापत्तिः, वारयतेः सकर्मकत्वेनान्यतरस्य कर्मत्वविवक्षाया आवश्यकत्वात्।

१—बुद्धिपरिकल्पितमपायमंगीकुर्वतो भाष्यकारस्य मतेनाऽऽह रहस्यकारः वस्तुतस्त्वित्यादिना आवश्यकत्वादित्यन्तेन।

२—तार्किक इति मु० पु० पा०।

अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति

एवम्—'अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति' (१-४-२८) इत्यनेनान्तर्धौ-व्यवधाने सति, यत्कर्तृकस्याऽऽत्मनो दर्शनस्याऽभावमिच्छति, तदपादानं स्यादित्यर्थकेन 'मातुर्निलीयते कृष्णः' इत्यादौ पञ्चमी। अत्र च प्रत्यक्षाभावेच्छापूर्वकः प्रत्यक्षविरोधिव्यापारो धात्वर्थः, वृत्तित्वं पञ्चम्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदके प्रत्यक्षे अन्वेति। विरोधित्वं तज्जनकलौकिकसन्निकर्षाभावानुकूलत्वम्। कृतिराख्यातार्थः। तथा च मातृवृत्तिस्वविषयकप्रत्यक्षाभावेच्छापूर्वको यः प्रत्यक्षजनकलौकिकसन्निकर्षाभावानुकूलव्यापारः, तदनुकूलकृतिः कृष्णवृत्तिरिति शाब्दबोधः। व्युत्पत्तिबलेन च प्रत्यक्षे कृष्णविषयत्वस्य बोधः पार्ष्ठिकः।

आख्यातोपयोगे

एवम्—नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ताऽपादानसंज्ञः स्यादित्यर्थकेन 'आख्यातोपयोगे' (१-४-२९) इति सूत्रेणोपाध्यायादधीत इत्यत्र पञ्चमी। अत्रोच्चारणोत्तरकालीनमनभ्यस्तोच्चारणं [1]धात्वर्थः। वृत्तित्वं पञ्चम्यर्थः। इदमपि सूत्रं भाष्यकारेण प्रत्याख्यातम्। उच्चारणक्रियाजन्यशब्दजनकस्वसमानजातीयशब्दानामुपाध्यायमुखनिःसृतत्वेन उपाध्यायस्य क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वात् 'ध्रुवमपाये' इति सूत्रेणैव तत्सिद्धेः।

न चैवंविधस्य विभागस्य मुख्यविभागत्वाभावान्नैकविधत्वमपादानत्वस्येति वाच्यम्। नानाविधानामेवञ्जातीयकानामपादानत्वानां व्यापकीभूताखण्डोपाधिरूपापादानत्व एव तात्पर्यात्। अत एवैवंविधाः प्रयोगाः सर्वे शक्ता एवेत्यपि शक्यं वक्तुम्। तज्ज्ञापनमेव च प्रत्याख्यानफलम्। उक्तविधतत्तद्रूपेण निरुढलक्षणया बोधसिद्ध्यर्थं तत्तत्सूत्राणीति मत्वाऽस्माभिः, अन्यैश्च तत्तत्सूत्राणि [2]व्याख्यायन्ते।

१—गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपमध्ययनपदार्थः, तमेव प्रकारान्तरेणाहेति बोध्यम्।

२—अत्रेदं बोध्यम्—भगवान् पतञ्जलिः कारकप्रकरणे 'गौण-मुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायो नाश्रीयते 'साधकतमं करणमि'ति सूत्रे तमब्ग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। जुगुप्सा-विराम-प्रमादार्थानामुपसंख्यानं इति वार्तिकम्, भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यादिसूत्राणि च निराकरोति स्म। तस्याऽयमभिप्रायः—संयोगपूर्वको विभाग इत्युच्यते, स च

जनिकर्तुः प्रकृतिः

एवम्–'जायमानस्य हेतुरपादानसंज्ञः स्यादित्यर्थकेन 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (१-४-३०) इति सूत्रेण 'ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यत्र पञ्चमी। अत्र जन्यत्वम् पञ्चम्यर्थः, स च स्वाश्रयवृत्त्युत्पत्तिकत्वसम्बन्धेनाऽऽख्यातार्थे आश्रयत्वेऽन्वेति। अत्र[1] हेतुत्वमुपादान-निमित्तोभयसाधारण्येन विवक्षितम्। तेन 'पुत्रात्प्रमोदो जायते, मृदो घटो जायते' इत्यादौ पञ्चमी। ब्रह्मणस्तूभयरूपत्वा[2]त्पञ्चमी।

विरामादियोगे नास्ति, अत एवामनपेक्षितत्वात्, तेषां निरास इति। इदमापातरमणीयमिति मत्वा शब्दकौस्तुभकारादिभिर्बुद्धिकृतोऽपि विभागो विवक्षितः, तथा च तर्कितोऽपि, निवृत्ति-विस्मरणादिधात्वन्तरार्थादिविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथा कथञ्चिदुदाहृतानां चोराद्बिभेति, अध्ययनात्पराजयते इत्यादिप्रयोगाणामुपपादनेऽपि, मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो वारयितुं न शक्यते, नटस्य शृणोतीतिवत्। न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः, अनभिधानब्रह्मास्त्रमाश्रित्य निराकरणन्तु न सुन्दरम्। सन् सूत्रभाष्यविरुद्धञ्च। एवञ्च जुगुप्सा-विरामेति वार्तिकमवश्यमारब्धव्यम्। तथा सति-ध्रुवभयहेतुरसोढ इत्यादिसंज्ञानिर्देशोऽपि सार्थको भवति, परत्वात्। तत्तत्संज्ञाप्रवृत्तावपि शेषत्वविवक्षायां न माषाणामश्नीयादित्यादिवत् षष्ठ्या इष्टतया, तत्राऽपादानसंज्ञावारणार्थत्वादिति अत्र भाष्यार्थविरोधः। उपाध्याये षष्ठी नेष्यते, भयहेत्वादिषु त्विष्यते, इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति बहुश्रुतैर्विचारणीयञ्चेति। प्रत्याख्यानफलं गौणमुख्यसाधारणमेवापादानत्वमेव सर्वत्रे ति मन्तव्यम्। अस्य विस्तरस्तत्त्वबोधिन्याम्, सिद्धान्तसुधानिधौ च, द्रष्टव्यः। तस्मात्सूत्र-वार्तिकमतमेवेह बलीय इति, शब्दकौस्तुभकारादिभिर्व्याख्यातानि, अस्माभिरपि व्याख्यातानीत्याशयवानाह—नचैवंविधस्येत्यादिना व्याख्यायन्ते' इत्यन्तेन

—१सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति काशिकाकारमतम्, 'पुत्रात्प्रमोदो जायते' इत्युदाहरणात्। उपादानमात्रपरमिति भाष्य-कैयटमतम्, तदुभयसाधारण्येनेत्याशयेनाह—अत्रेति।

२—ब्रह्म जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानमिति वेदान्तिनः, 'बहु स्याम्' इत्युक्तेः उपादानत्वम्, 'ऐक्षत, असृजत' इति कर्तृत्वमिति च मन्यन्ते।

भुवः प्रभवः

एवम्—'भुवः प्रभवः' (१-४-३१) इत्यनेन भवनस्य प्रकर्षविशिष्टस्य यः कर्ता, तस्य यः प्रभवनप्रतियोगी, सोऽपादानसंज्ञस्स्यादित्यर्थकेन 'हिमवतो गङ्गा प्रभवती'त्यत्र पञ्चमी। अत्र प्रकर्षः संयोगध्वंसक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षण-वृत्तित्वम्। धात्वर्थश्चैतत्सर्गीयभारतवर्षस्थभूसंयोगध्वंसासमानकालीनस्तादृश-भूसंयोगः। प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः। तस्य च प्रकर्षार्थसंयोगद्वारक आख्या-तार्थान्वयः, आख्यातार्थ आश्रयत्वम्। धातूपसर्गार्थभूतसर्वसंयोगेषु गङ्गा-वृत्तित्वञ्च व्युत्पत्तिबललभ्यम्[1]। तथा च हिमवत्प्रतियोगिकगङ्गासंयोगध्वंस-क्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्येतत्सर्गीयभारतवर्षस्थभूगङ्गासंयोगध्वंसासमानकाली-नतादृशभूसंयोगाश्रयत्वं गङ्गावृत्तीति बोधः पर्यवसितः।

अत्र वैकुण्ठसंयोगध्वंसक्षणोत्तरं तादृशभूगङ्गासंयोगस्याऽऽद्यस्य जाय-मानतया 'वैकुण्ठात् भुवि प्रभवति गङ्गे'ति प्रयोगापत्तिः। अतोऽव्यवहितेति। काशीसंयोगध्वंसाऽव्यवहितोत्तरक्षणे उक्तविधभूगङ्गासंयोगानां केषाञ्चिज्जायमान-त्वात् 'काशीतो गङ्गा भुवि प्रभवती'ति प्रयोगापत्तेस्तादृशसंयोगध्वंसासमान-कालीनेति। एवञ्चाऽऽद्यस्याऽपि संयोगस्य तदव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिवैकुण्ठ-संयोगध्वंसाद्यव्यवहितोत्तरत्वाद्वैकुण्ठात्प्रभवतीति प्रयोगापत्तेरनिवारणात्, प्रकर्षार्थसंयोगध्वंसक्षणस्याप्याद्यत्वविशेषणं देयम्।

वस्तुतस्तु-'वैकुण्ठात् भुवि प्रभवती'ति प्रयोगस्येष्टापत्त्यैव परिहर्तुं शक्यत्वात्, न तन्निवारणाय पदद्वयदानम्।

ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च

एवम्—'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' (१४७४,१४७५) इत्यनेन वार्तिकेन अर्थाध्याहारादिना गम्यमाने ल्यबन्तकर्मणि, अधिकरणे वा पञ्चमी स्यादित्यर्थकेन 'प्रासादात्प्रेक्षते' इत्यादौ पञ्चमी। प्रासादमारुह्य प्रेक्षते, प्रासादे स्थित्वा प्रेक्षत इत्यर्थः। अत्र कर्मत्वम्, अधिकरणत्वं वा पञ्चम्यर्थः। तस्य च स्वनिरूप-कारोहणादिभावनोत्तरकालिकत्वादिसंसर्गेण प्रेक्षणभावनायामन्वयः। न च गम्यमानक्रियायाः कथं संसर्गघटकत्वम्, 'कस्मात्त्वम्, नद्याः' इत्यादौ आगतादि पदाध्याहारेण गम्यमानक्रियादेर्विशेष्यत्वाद्युपपत्तौ संसर्गघटकत्वस्य सुतरामुपपत्तेः।

१—व्युत्पत्तिः-कार्यकारणभावः। अस्य प्रयोगस्य एतादृशार्थबोध एव हेतुस्वरूपः।

यतश्चाऽध्वनिमानं तत्र पञ्चमी

एवम्–'यतश्चाऽध्वकालनिमानं तत्र पञ्चमी, (वा० १४७७) तद्युक्तादध्वनः प्रथमा-सप्तम्यौ (वा १४७९) 'कालात्सप्तमी वक्तव्या, (वा० १४७८) इत्यादि-वार्तिकात् वनाद् ग्रामो योजनम्, योजने वा, कार्तिक्या आग्रहायणी मासः इत्यादौ पञ्चमी। अत्राऽवधित्वं पञ्चम्यर्थः, वनावधिकयोजनपरिमितदेशवृत्तिः ग्राम इति बोधः फलितः, प्रथमार्थोऽप्यधिकरणत्वमेव।

अन्यारादितरर्ते इत्यादिसूत्रम्

एवम्—'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' (२-३-२९) इत्यनेन एभिश्शब्दैर्योगे पञ्चमीत्यर्थकेन कृष्णादन्य इत्यादौ पञ्चमी। प्रति-योगित्वञ्चाऽत्र पञ्चम्यर्थः, तस्य च स्वनिरूपकान्योन्याभावद्वारकपरम्परयाऽध्या-हृताख्यातार्थेऽन्वयः। अन्य इत्यर्थग्रहणमिति सूचनार्थं पृथगितरपदोपन्यासः। अत एव 'कृष्णादितरः, कृष्णात्पृथगित्यपि द्रष्टव्यम्।

न चैवं 'घटः पटो न, घटस्याऽन्योन्याभावः, घटस्य संयोगाभावः, घटस्य तादात्म्याभावः' इत्यादावपि पञ्चम्यापत्तिः, घटाद्विभागः, घटाद्भेदः पटस्ये'त्यादा-विव धर्ममात्रवाचित्वेपि पञ्चम्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, धर्मिविवक्षायामपि घटस्य अन्योन्याभाववानित्यादौ तदापत्तेदुर्वारत्वाच्चेति वाच्यम्। पञ्चम्यर्थो हि प्रति-योगित्वं स्वनिरूपकभेदादिघटितसंसर्गेणाऽस्मन्मते आख्यातार्थान्वयी। तत्र चाऽन्यादिपदं संसर्गतात्पर्यग्राहकम्। परमते तु तदुपस्थापिते भेदादावेवाऽन्वयः इति विशेषः। तदिहाऽन्यादिपदैर्भेदादेर्विशिष्य भेदत्वादिनोपस्थितत्वाद्युक्ता तद्योगे पञ्चमी। अन्योन्याभावादिपदैस्त्वन्योन्यादिपदवाच्यतादात्म्याद्यभावत्वेन बोधान्न तद्योगे पञ्चमी। नञोऽपि लाघवेनाऽभावत्वेनैव वाचकता, नतु भेदत्वा-दिना, अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः। अत एव 'तदन्य-तद्विरुद्ध-तदभावेषु नञ्' इत्यनुशासनमपि न वृत्तिपरम्, अन्यलभ्यत्वात्। अतो विशेषबोधः समभि-व्याहारविशेषादिनेति, न तत्राऽपि पञ्चमीप्रसक्तिः। अत एव 'घटात् पृथक्त्वम्' इत्यादिप्रयोगा निरपवादाः। न चैवं 'घटः पटो ने'त्यादौ पञ्चम्यनापत्तावपि षष्ठ्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम्। नियतप्रयोगा हि केचिदव्ययाः पा. भा. इत्यनु-शासनान्तरेण तदनापत्तेः, नेयं विभाषा (७-२-४४) इत्यादिभाष्यप्रयोगाच्च।

वनादारात् ग्रामः, ऋते कृष्णान्न किञ्चित्, अत्राऽपि प्रतियोगित्वम् पञ्चम्यर्थः। [1]'यस्तु 'पुरुषाराधनमृते' इति प्रयोगः, स 'ऋते द्वितीया च' इति 'चान्द्र-सूत्रादवगन्तव्यः। दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः, तेनाऽत्र लक्षणया देश-काल-वाचिना योगे पञ्चमीत्यर्थः। पूर्वो ग्रामादेशः, चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इत्यादौ, अत एवाऽवयववाचिना योगे न, 'पूर्वं कायस्य'। अञ्चूत्तरपदयोगेऽपि–प्राक्, प्रत्यग्वा ग्रामात्। आच्योगेऽपि–दक्षिणा ग्रामात्, आहियोगेऽपि दक्षिणाहि ग्रामात्।

एवम्–'कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्ये प्रयोगात्, प्रभृत्यर्थयोगेऽपि पञ्चमी। भवात् प्रभृति सेव्यो हरिः।

एवम्—'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' (२-१-१२) इति समासविधि-सामर्थ्यात् बहिर्योगेऽपि सा, ग्रामाद्बहिः।

पञ्चम्यपाङ्-परिभिः

एवम्—'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (२-३-१०) इति सूत्रात् एतैः कर्म-प्रवचनीयसंज्ञकैर्योगे पंचमीत्यर्थकात् 'अपहरेः संसारः, परिहरेः संसारः, आमुक्तेः संसारः, इत्यादौ पञ्चमी। अत्र 'अप-परी वर्जने' (१-४-८८) इति सूत्रादनयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। अत एव वर्जनार्थकापपरियोग एव पंचमी, लक्षणाद्यर्थयोगे तु द्वितीयैवेत्युक्तम्। आङस्तु 'आङ् मर्यादावचने' (२-३-८९) इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। वचनग्रहणादभिविधावपि।

प्रतिनिधि-प्रतिदाने च यस्मात्

एवम्–"प्रतिनिधि-प्रतिदाने च यस्मात्" (२-३-११) इति सूत्रादेतदर्थक-कर्मप्रवचनीययोगे पंचमीत्यर्थकात् पञ्चमी। स च 'प्रतिः प्रतिनिधि-प्रति-दानयोः' (१-४-९२) इति सूत्रात् प्रतिरेव, प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति, कृष्ण-प्रतिनिधिरित्यर्थः। मुख्याभावे यस्तत्सदृश उपादीयते, स प्रतिनिधिः। प्रतियोगित्वञ्चाऽत्र पंचम्यर्थः। प्रतिदानम्–दत्तस्य प्रतिनिर्यातनम्, दानजन्यो-पकारः प्रत्युपकार इति यावत्, तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। अत्र कर्मत्वम्

१—ऋतेशब्दयोगे 'अन्यत्रापि दृश्यते' इत्यत्र दृश्यत इति दृशिग्रहणात् चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविव द्वितीयेति शाब्दिकाः।

पञ्चम्यर्थः, तस्य च निपातोपात्तदानभावनायामन्वयः। तथा च तिलकर्मक-दानभावनाजन्योपकारप्रत्युपकारजनकीभूता माषकर्मिका दानभावना चैत्र-वृत्तिरिति शाब्दबोधः।

अकर्तर्यृणे पञ्चमी

एवम्—'अकर्तर्यृणे पञ्चमी' (२-३-२४) इति सूत्रात् कर्तृवर्जितं यदृणम् हेतुभूतम्, ततः पञ्चमीत्यर्थकात् ऋणाद्बद्धः, शताद्बद्ध इत्यादौ पञ्चमी। अत्र हेतुत्वं पञ्चम्यर्थः, शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादृणरूपमेव। तस्य कर्तृत्वे तु शतेन बन्धित इत्येवं तृतीयैव। अत्र हि णिजन्तत्वात् बन्धन-प्रयोजके ऋणे हेतुत्ववत् 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' (१-४ ५५) इति चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि करणात्, कर्तृत्वावश्यकतया तृतीयान्तत्वमेव।

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्

एवम्—'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' (२-३-२५) इति सूत्रात् गुणे हेतौ अस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यादित्यर्थकात् 'जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः' इत्यत्र विकल्पेन पञ्चमी। गुणत्वाभावे, स्त्रीलिङ्गे वा धनेन कुलम्, बुद्ध्या युक्तः' इत्यादौ तृतीयैव, 'हेतावि'ति पूर्वोदाहृतसूत्रात्। गुणत्वञ्च 'चेह परतन्त्रत्वमात्रम्, तेन वह्निमान् धूमादि'त्यादौ पञ्चमी। 'नास्तीह घटः, अनुपलब्धेरि'त्यादौ स्त्रीलिङ्गे तु पञ्चमी [1]'बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरि'ति वार्तिकप्रयोगादनुसन्धेया[2]।

पृथग्विनानानेत्यादिसूत्रम्

एवम्—'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' (२-३-३२) इति सूत्रादेभिर्योगे तृतीया स्यात्, पञ्चमी, द्वितीया चेत्यर्थकात् पृथग्ग्रामात्, रामेण,

---

१—बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति मु० पु० पा०

'उणादयो बहुलमि'० ३-३-१ ति सूत्रस्थवार्तिकमिदम्। तेन विशेषण-द्वयमिदं प्रायिकं। हेतुमनुष्येभ्य इति सूत्रगतपदमञ्जर्यां विभाषेति विभागः प्रदर्शितः, अगुणे स्त्रीलिंगे क्वचिद्भवति। तथा 'बाहुलकं प्रकृते'स्ततु दृष्टेरिति वार्तिकनिर्देशोऽपि ज्ञापकः इत्यादिकं निधायाह नास्तीह घटः अनुपलब्धेरिति।

'बाहुलके प्रकृतेस्तनुदृष्टेः नैगमरूढिभवं हि सुसाधु।
नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्'॥

इति कात्यायनवार्तिके तनुदृष्टेरितिप्रयोगात् अनुपलब्धेरिति स्त्रीलिंगे पञ्चमीति केचित्। अन्ये तु विभाषेतियोगविभागादुभयत्रापि सिद्धमित्यातिष्ठन्त इति बोध्यम्।

२—अत्र सर्वकोशेषु, मुद्रितपुस्तके चानुसन्धेयमिति नपुंसकलिङ्गमेव दृश्यते।

-राममि'त्यादौ द्वितीया-तृतीयाभ्यां विकल्पेन पञ्चमी । एवम् विना-नानायोगेऽपि । अत्र [1]प्रतियोगित्वं सर्वविभक्त्यर्थः । तत्र द्वितीया सन्निहितत्वादेवाऽनुवर्तते, पञ्चमी तु मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तनीया, भाष्यकृता[2] तथैव व्याख्याततत्वात् ।

करणे च स्तोकाल्पेत्यादिसूत्रम्

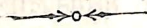
एवम्—'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य' (२-३-३३) इति सूत्रादेभ्यः करणे तृतीया-पञ्चम्यौ स्यातामित्यर्थकात् 'स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः' इत्यादौ तृतीयया सह पञ्चमी, करणत्वं पञ्चम्यर्थः । द्रव्यरूपसत्त्व-वचने तु 'स्तोकेन विषेण हतः' इत्यादौ तृतीयैव ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च

एवम्–'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति २-३-३५ सूत्रादेभ्यो द्वितीया, चात् पञ्चमी–तृतीये, इत्यर्थकात् ग्रामस्य दूरम्, दूरात्, दूरेण वेत्यादौ द्वितीया-तृतीयाभ्यां सह पञ्चमी । [3]प्रातिपदिकमात्रार्थे विधिरयम्, नत्वत्र विभक्त्य-र्थोऽन्यः कश्चित् । इह सप्तम्यपि । "सप्तम्यधिकरणे च" (२-३-३६) इति सूत्रे चकारेण दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यनुकर्षणात् । तेन ग्रामस्य दूरेऽस्तीति प्रयो-गोऽपि नाऽनुपपन्नः । अत्राऽसत्त्ववचनस्याऽनुवर्तनात्, सत्त्ववचनत्वे नैतद्विभक्ति-चतुष्टयनियमः । सत्त्ववचनत्वञ्चेह सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वम्, तेन 'दूरः पन्थाः' इत्यादौ दूरशब्दस्य पथो विशेषणत्वेन तद्विभक्त्यैव विभक्तिः ।

यद्यपि चाऽस्मन्मते विशेषणानामप्याख्यातेनैवान्वयः, तथापि यत्र दूरत्व-विशिष्टाभेदः संसर्गघटकः, तत्र प्रथमा, यत्र दूरत्वाधारता संसर्गघटिका, तत्र विभक्तिचतुष्टयमिति न कोऽपि विरोधः । तत्सिद्धं पञ्चम्यर्थः सर्वत्र भावनान्वयीति ।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये पञ्चमी-विभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम्

१—प्रतियोगिताकत्वमिति मु. पुस्तके ।

२—'अपादाने पञ्चमी'ति सूत्रीये पताञ्जले भाष्ये इत्यर्थः ।

३—अत्रत्यो विषयस्सर्वोऽपि १४९ कारिकाविवरणेऽनूदितः प-दवा-क्यर-त्नप्र-७८९ इति ध्येयम् ।

अथ षष्ठीविभक्त्यर्थनिरूपणम्

एवम्–षष्ठ्यर्थोऽपि तत्रैवान्वेति। स च 'षष्ठी शेषे' (२-३-५०) सूत्रानुशिष्टः। तथाहि–उक्तादन्यः–शेषः, उक्तानि च पूर्वं कर्मत्वादीनि, तद्भिन्नाश्च सजातीयत्वात् स्व-स्वमिभावादयः सम्बन्धाः। तेषु षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः। तेषु च न प्रत्येकं शक्तिः, अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः। अपि तु सम्बन्धत्वेन। सम्बन्धत्वञ्च सम्बद्धाविति प्रतीतिसाक्षिको धर्मविशेषः। एवञ्च शक्यतावच्छेदकस्य सम्बन्धत्वस्य कर्तृत्व-कर्मत्वादिष्वपि सत्त्वात्, तेषामपि सम्बन्धेन रूपेण षष्ठ्यर्थताऽस्त्येव। अत एव 'सतां गतम्, सर्पिषो जानीते, मातुः स्मरति, एधोदकस्योपस्कुरुते, शम्भोर्भजे चरणयोः, फलानां तृप्तः' इत्यादयः प्रयोगाः। अत एवोक्तशक्यतावच्छेदकातिरिक्तशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धाः एव शेषपदार्थः।

स च यथैव 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ स्व-स्वामिभावः, तथैव 'सतां गतमि'त्यादौ कर्तृत्वादिकमपि। सम्बन्धत्वञ्च सर्वत्र शक्यतावच्छेदकम्, अत एव कर्तृत्वत्वादिना तद्बोधे लक्षणेति वक्ष्यते। न चैवं सम्बन्धत्वेन रूपेण सर्वसम्बन्धानां शक्यत्वे 'एकशतं षष्ठ्यर्थाः' इति महाभाष्यकारीयवचनानुपपत्तिः। पार्थशब्दस्य अर्जुन इव प्रचुरप्रयोगेण तत्सम्बन्धग्रहणे सम्भवति, अन्यसम्बन्धग्रहणस्याऽन्याय्यत्वमिति सूचनार्थत्वात्। तदिह 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र सेवकत्वं षष्ठ्यर्थः, तत्र निरूपकतासंसर्गेण राज्ञोऽन्वयः। आधेयत्वसंसर्गेण च तस्य पुरुषेऽन्वयः। 'सर्पिषो जानीते' इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या सम्बन्धत्वेन करणत्वं षष्ठ्यर्थः, तस्य धात्वर्थे, इत्येवं तत्र तत्र योग्यतानुसारेण समभिव्याहृतमात्र एवऽन्वय इति, नाऽत्र कारकविभक्तिवत् क्रियान्वयनियम[2] इति तार्किकाः, शाब्दिकाः, मीमांसकाश्च[1]।

अत्र सिद्धान्तकथनम्

वस्तुतस्तु—योग्यताद्यनुसारेण साक्षात्परम्परासाधारण्येन षष्ठ्यर्थस्यापि क्रियायामेवान्वयः। सुबर्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति भावनाविशेष्यतासंबन्धेन लिङ्गानन्वयिपदजन्योपस्थितिः कारणमित्येव कार्यकारणभावेनाऽन्वयोपपत्तेः।

१—प्राचीनास्सर्वे मन्यन्त इत्यर्थः। २—नियम इति मु. पु. नास्ति।

इतरथा षष्ठीभिन्नसुबर्थस्थल एका व्युत्पत्तिः, षष्ठीस्थले चाऽन्येति, व्युत्पत्तिद्वयकल्पनापत्तेः। इष्यते च परैरपि स्थाल्यां तण्डुलं पचति, गृहे चैत्रः पचती'त्यादौ सप्तम्यर्थस्य तण्डुल-चैत्रद्वारकः क्रियान्वयः, न तु तण्डुलादावेव, ततश्च राज्ञः षष्ठ्यर्थे, तस्य च पुरुषद्वारकोऽस्त्यादिक्रियायाम्, इत्येव युक्तमुत्पश्यामः।

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे

एवम्—करणत्वादिकमपि यत्र सम्बन्धत्वेन षष्ठ्यर्थः, तत्र धात्वर्थद्वारकः, अत एव तत्प्रतिपादकम् 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (२-३-५१) इति सूत्रम्। अत्र भाष्यव्याख्यानात् शेष इत्यनुवर्तते। तेन ज्ञानभिन्नार्थस्य जानातेर्धातोः करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः। सर्पिषो जानीते। सर्पिषो ज्ञानम्। अत्र लक्षणया ज्ञानपूर्विका प्रवृत्तिर्धात्वर्थः। तस्यां यत्र सर्पिषः करणत्वमेव शेषत्वेन विवक्षितम्, तदा सर्पिष इति षष्ठी। करणत्वत्वेन करणत्वविवक्षायां तृतीयैव, अज्ञानार्थके तु विषयत्वार्थिका द्वितीया। तस्य सम्बन्धत्वेन बोधे तु षष्ठ्येव। न चैवं 'शेषे षष्ठी' त्यनेनैव सिद्धेः पृथक्सूत्रवैयर्थ्यम्, षष्ठीपुनर्विधिः षष्ठ्येव, न तु लुक् इत्येवंपरः। तेन तद्व्याप्यः समासो निवर्तते। ततश्च सम्बन्धत्वेन उक्तधात्वर्थकरणत्वविवक्षायां न षष्ठीसमासः।

अधीगर्थदयेशां कर्मणीत्यादौ षष्ठीविधानफलकथनम्

एवम्—उत्तरेष्वपि सप्तसु सूत्रेषु षष्ठीपुनर्विधिः 'मातुस्स्मरणमि'त्यादौ शेषषष्ठीसमासनिषेधार्थ एव। तत्र हि--'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (२-३-५२) इति सूत्रादेषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थकात् 'मातुरध्येति, मातुस्स्मरति, मातुस्स्मरणम्, सर्पिषोदयते, सर्पिषोदयनम्, जगतामीष्टे, जगतामीशनमित्यादौ षष्ठी विहिता। अधीगर्थाः—स्मृत्यर्थाः। अत्र शेषत्वादेव षष्ठीप्राप्तौ पुनःषष्ठीविधिः षष्ठीसमासप्रतिषेधार्थः।

न चैवं—हरिस्मरणमिति प्रयोगानुपपत्तिः। तस्य कृद्योगे कर्मत्वत्वेन कर्मत्वबोधकषष्ठीसमासत्वेनोपपत्तेः। तत्फलञ्च कारकपूर्वकत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः मकारोत्तराकारस्योदात्तः, शेषषष्ठीसमासत्वे अन्तोदात्तत्वापत्तेः। तथा च स्वरार्थेयमष्टसूत्रीति फलितम्।

किञ्च यत्र 'मातुः स्मृतमि'त्यादौ 'न लोकाव्यये'त्यनेन कर्मषष्ठी प्रतिषिद्धा, तत्र शेषषष्ठ्या समासप्रसक्तौ तन्निषेधार्थं षष्ठीपुनर्विधिः।

कृञः प्रतियत्ने

एवम्—'कृञः प्रतियत्ने' (२-३-५३) इति सूत्रात् गुणाधाने विद्यमानस्य करोतेः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थकात् 'एधोदकस्योपस्कुरुते, एधोदकस्योपस्करणमि'त्यत्र षष्ठी। प्रयोजनं पूर्ववत्।

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः

एवम्—'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः' (२-३-५४) इति सूत्रात् रुजा-व्याधिः तदर्थानां भाव एव यत्र कर्ता, तेषां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थकात् 'चोरस्य रुजति रोगः, चोरस्य रोगस्य रुजा' इत्यादौ चोरे षष्ठी। अत्र रोगाख्यव्याधेरेव व्याध्यन्तरं प्रति कर्तृत्वात् भावकर्तृत्वम्। तस्य कर्मणि चोरे सम्बन्धत्वेन विवक्षिते कर्मत्वे षष्ठी, कर्मत्वत्वेन विवक्षिते तु तिङन्ते द्वितीयैव, कृदन्ते तु षष्ठीसमासोऽपि। सम्बन्धत्वेन विवक्षायां न षष्ठीसमास इत्यादि पूर्ववत्। अत्र अज्वरि-सन्ताप्योरिति वाच्यमिति (१५००) वार्तिकात् 'रोगस्य चौरज्वरः चौरसन्तापः' इत्यादौ समासो भवत्येव, भावकर्तृकत्वग्रहणाच्च 'नद्याः कूलरुजा, नदीकूलं रुजतीत्यादिप्रयोगः।

आशिषि नाथः

एवम्—'आशिषि नाथः' (२-३-५५) इति सूत्रात् आशीरर्थकस्य नाथतेः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थकात् सर्पिषो नाथते, सर्पिषो नाथनमित्यादौ षष्ठी। 'सर्पिस्ते बहुळं भूयादि'त्याशास्त इत्यर्थः। आशीरर्थकत्वाभावे तु माणवकनाथनमिति समासः।

जासिनिप्रहणेत्यादिसूत्रम्

एवम्—'जासि-निप्रहण-नाट-नाथ-क्राथ-पिषां हिंसायाम्' (२-३-५६) इति सूत्रात् हिंसार्थानामेषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थकात् चौरस्योज्जासनम्, निप्राभ्यामुपसर्गाभ्यां समस्ताभ्याम्, व्यस्ताभ्यां वा युक्तो हनः-

निप्रहणः। चौरस्य निप्रहणनम्, प्रणिहननम्, निहननं वा, चौरस्योन्नाटनम्, चौरस्य क्राथनम्, चौरस्य पेषणमित्यादौ षष्ठी। हिंसात्वाभावे तु धानापेषणामिति समासः पूर्ववत्।

व्यवहृपणोस्समर्थयोः

एवम्—'व्यवहृ-पणोस्समर्थयोः' (२-३-५७) इति सूत्रादेकार्थयोरनयोः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थकात् शतस्य व्यवहरणम्, शतस्य पणनमित्यादौ षष्ठी। अत्र हि व्यवहृधातोः पणनापरपर्यायं द्यूतमर्थः। पणधातोश्च क्रय-विक्रयव्यवहारोऽपि। अतो द्वयोस्तुल्यार्थकत्वम्। अर्थान्तरत्वे तु षष्ठीविध्यभावान्न समासप्रतिषेधः। शलाकाव्यवहारः-गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणनम्—स्तुतिरित्यर्थः।

कृत्वोऽर्थप्रयोगे

एवम्—'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' (२-३-६४) इति सूत्रात् कृत्वोऽर्थानां शब्दानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थकात् पञ्चकृत्वोऽह्नो भुङ्क्ते, पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम्, द्विरह्नो भोजनमित्यत्र षष्ठी। अत्र षट्सूत्र्या विच्छिन्नमपि शेषग्रहणं व्याख्यानतो मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते। अधिकरणत्वेन विवक्षायांतु 'द्विरहनि भुङ्क्ते' इति सप्तम्येव। तत्सिद्धम्-इयमष्टसूत्री शेषत्वविवक्षायां समासप्रतिषेधार्थेति।

षष्ठी हेतुप्रयोगे

यानि तु 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' (२-३-२६) इत्यादीन्यनुशासनानि, तानि-लाक्षणिकानुशासनानि। तथाहि—'षष्ठी हेतुप्रयोगे' (२-३-२६) इति सूत्रात् हेतुशब्दप्रयोगे हेतुत्वत्वेन हेतौ बोध्ये षष्ठी स्यादित्यर्थकात् 'अन्नस्य हेतोः वसती'त्यत्र षष्ठी। अत्र हेतुत्वेन हेतुत्वं लक्षणया षष्ठ्यर्थः, तच्च[1] पूर्वं निरुक्तम्। हेतुशब्दप्रयोगस्तात्पर्यग्राहकः, तदुत्तरषष्ठ्यास्सामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थं स एवार्थः, अन्नहेतुकवासाश्रयत्वमित्यादि शाब्दबोधः। अत्र हेतुप्रयोगाभावे तत्त्वेन हेतुत्वविवक्षायां पूर्वोक्तविधया तृतीयैव, शेषत्वेन हेतुत्वविवक्षायां तु हेतुशब्दप्रयोगाभावेऽपि शक्त्यैव षष्ठ्यन्तः प्रयोगः, सर्वनाम्नस्तु हेतुशब्दप्रयोगे हेतुत्वत्वेन हेतुत्वविवक्षायां षष्ठी वैकल्पिकी 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' (२-३-२७) इति सूत्रात् केन हेतुना वसति, कस्य हेतोर्वसति।

१—पृष्ठे—१४४ इति शेषः।

तृतीयेत्युपलक्षणम् 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् (१४७३) इति वार्तिकात्। तेन 'को हेतुर्वसति चैत्रः, कं हेतुं वसति, कस्मै हेतवे वसति, कस्माद्धेतोर्वसति, कस्मिन् हेतौ वसती'त्यादयोऽपि प्रयोगास्साधवः। अत्र सर्वत्र हेतुत्वमेव विभक्त्यर्थः, अनुशासनबलात्। कीदृशहेतुकं वासाश्रयत्वमित्यादिरेव च शाब्दबोधः। 'वसति चैत्रः' इत्यत्र को हेतुः, कं हेतुमुररीकृत्य वसतीत्यादियोग्यपदान्तराध्याहारेण व्याख्याने तु विभक्तीनां तत्तदर्थकत्वमेवेति ध्येयम्।

एवम्—'किन्निमित्तं वसति, केन निमित्तेन वसति, कस्मै निमित्ताय, इत्यादि। किं कारणं वसति, केन कारणेने'त्यादि। निमित्तादिशब्दानामेकार्थकत्वेऽपि पृथगुपादानं उपलक्षणार्थम्। तेन प्रयोजनादिपदप्रयोगेऽपि सर्वा विभक्तयो भवन्ति। असर्वनाम्नोपि हेत्वादिशब्दप्रयोगे सर्वा विभक्तयः। अन्नाद्धेतोर्वसति, अन्नेन कारणेन वसति। वृत्तिकारेण 'सर्वनाम्नस्तृतीया च (२-३-२७) इति सूत्रे पठितस्याप्यस्य वार्तिकस्य 'हेताविति सूत्रे' भाष्यकारेणपाठात्। प्रायग्रहणं असर्वनाम्नः प्रथमा,-द्वितीये न स्तः, इत्येतदर्थकम्। तेनाऽन्नं कारणं वसतीत्यप्रयोगः।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन

एवम्—'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' (२-३-३०) इति सूत्रात् अतसर्थप्रत्ययः, अतसुच्प्रत्ययादिः 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (५-३-२८) इत्यादिसूत्रविहितः। तेन योगे षष्ठीत्यर्थकात् ग्रामस्य दक्षिणतः, ग्रामस्योत्तरतः, ग्रामस्योपरि, ग्रामस्योपरिष्टादित्यादौ षष्ठी। अत्र प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थः। तत्त्वेन बोधार्थं पृथगनुशासनम्, न तु पञ्चम्यपवादार्थम्, विन्ध्यात् दक्षिणत इत्यादिप्रयोगस्य दृष्टत्वात्। अत एव 'ततः पश्चात् स्रंस्यते, ध्वंस्यते इत्यादिर्भाष्यप्रयोगः सामान्येन ज्ञापक इति केचित्। तन्न।

'प्रकृतायाः पञ्चम्या द्वितीया-षष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतः' 'इति

पृथग्विने'ति सूत्रभाष्यविरोधात्। अतः पञ्चम्यपवादार्थमप्येतदनुशासनम्। विन्ध्यादित्यादिप्रयोगस्त्वपप्रयोगः। ज्ञापकञ्च पश्चाद्योगमात्रविषयम्। श्रुतस्यैव चात्रातसुच्प्रत्ययस्य निमित्तता, न तु लुप्तस्य, प्राग्ग्रामादित्यादौ प्रत्ययलोपे षष्ठ्यभावस्य भाष्य-कैय्यटसिद्धत्वात्।

एनपा द्वितीया

एवम्—'एनपा द्वितीया' (२-३-३१) इति सूत्रादेनबन्तेन योगे द्वितीया, योगविभागात् षष्ठी चेत्यर्थकात् 'दक्षिणेन ग्रामम्, ग्रामस्य वे'त्यत्र

षष्ठी। प्रतियोगित्वं विभक्तिद्वयार्थः। पञ्चम्यपवादः पूर्वलिखितभाष्यात्। [१]अत एव–

'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमि'

त्यादिरपप्रयोगः। हरदत्तादयोऽप्येवम्।

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्

एवम्––'दूरान्तिकार्थैःषष्ठ्यन्यतरस्याम्' (२-३-३४) इति सूत्रादेतैर्योगे षष्ठी वा स्यात्, पञ्चमी वेत्यर्थकात्, दूरमन्तिकं वा ग्रामस्य, ग्रामाद्वा, इत्यत्र पञ्चम्या सह वैकल्पिकी षष्ठी, अत्र प्रतियोगित्वमेव तदर्थः।

दिवस्तदर्थस्य

एवम्––'दिवस्तदर्थस्य' (२-३-५८) इति सूत्रात् 'व्यवहृपणोः समर्थयो'रिति पूर्वसूत्रोक्तपरामर्शितच्छब्दबलेन द्यूताद्यर्थस्य, क्रय-विक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि कर्मत्वत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थकात् 'शतस्य दीव्यती'त्यादौ षष्ठी। स्तुत्यादिरूपार्थान्तरपरत्वे तु 'ब्राह्मणं दीव्यती'ति द्वितीयैव। अत्र न शेषत्वेन कर्मत्वविवक्षा। अन्यथा दिवः पूर्वसूत्र एव पाठापत्तौ पृथक् सूत्रारम्भवैयर्थ्यात्। दिवेरुपसर्गयोगे तु विकल्पेन षष्ठी, 'विभाषोपसर्गे' (२-३-५९) इति सूत्रात्। शतस्य, शतं वा प्रतिदीव्यति, इदञ्च लोके। ब्राह्मणे तु 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२-३-६०) इति सूत्रात् छन्दसि उपसर्गयोगाभावेपि द्वितीयैव। 'ग्रामस्य तदहस्सभायां दीव्येयुः' (श० ब्रा० १३ का०) इत्यादौ।

प्रेष्य-ब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने

एवम्—'प्रेष्य–ब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने' (२-३-६१) इति सूत्राद्देवतासम्प्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्य-ब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकात् षष्ठीत्यर्थकात् 'अग्नये छागस्य [२]हविषो वपाया मेदसोऽनुब्रूहि, प्रेष्य वा इत्यत्र

१—एनपा द्वितीया-अनेन द्वितीया भवति, योगविभागात् षष्ठी। पृथग्विनेत्यादिभयात्पञ्चम्या अपवादः। अस्य पञ्चम्यपवादरूपत्वादेव 'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेण' अस्मदीयमिति पञ्चमीप्रयोग एवेति हरदत्तमतानुसारी खण्डदेवाचार्यः। अस्य समर्थनन्तु यदि कर्तव्यम्, तर्ह्यनया रीत्या कर्तव्यम्, तथाहि—उत्तरेणेत्येतद्दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन सामानाधिकरण्यं तृतीयान्तमिति युक्तम्। अथवा धनपतिगृहानुत्तरेणेति केषु चित् कोशेषु दृश्यते, तादृशपाठस्वीकारे प्रयोगस्साधीयानेव।

२—हविष इति कल्पसूत्रेषु न दृश्यते, तथाऽपि भाष्यप्रयोगात् कस्यांचित्शाखायामस्तीति बोध्यम्।

कर्मत्वत्वेन विवक्षिते षष्ठी। अत्र शेषग्रहणं न सम्बध्यते। प्रेष्येति लोडन्तेन समासस्याप्रसक्तत्वेन तन्निषेधार्थत्वानुपपत्तेः। हविषः 'प्रस्थिततत्वेन विशेषणे[1] प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकात् प्रस्थिततत्वेन विशेषणे द्वितीयैव। अत एव 'इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्ये'ति प्रयोगः। इदञ्च लोक-वेद-साधारणम्, उत्तरत्र छन्दोग्रहणात्।

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि

यत्तु-'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' (२-३-६२) इत्यनुशासनं 'दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनामि'त्यादौ मा० का० सं० २४-३५-२६-३९ वनस्पतिभ्य इत्यर्थे षष्ठी-विधायकम्, तद् व्यत्ययवचनादेव सिद्धेः प्रत्याख्यातम्।

एवम्-'करणे [2]यजः' (३-२-८५) इति सूत्रमपि छन्दसि बहुलमित्यनुवृत्त्या 'घृतस्य, घृतेन वा यजेते'त्यादौ षष्ठीविधायकं प्रत्याख्यातमेव।

कर्तृकर्मणोः कृति

एवम्—'कर्तृ-कर्मणोः कृति' (२-३-६५) इति सूत्रात् कृद्योगे कर्तरि, कर्मणि च षष्ठी स्यादित्यर्थकात् 'कृष्णस्य कृतिः, जगतः कर्ता कृष्णः' इत्यादौ षष्ठी। अत्र कर्तृत्वत्वेन कर्तृत्वम्, कर्मत्वत्वेन कर्मत्वञ्च लक्षणया षष्ठ्यर्थः, न तु शेषत्वेन, व्याख्यानवशेन शेष इत्यस्य निवृत्तिप्रतीतेः। अत्रोभयत्र कर्तृत्व-कर्मत्वयोः कृदुपात्तकृतावेवान्वयः, ओदनस्य पक्तेत्यादिवत्। न तु धात्वर्थे, प्रधानक्रियायां वा। एतच्चानुपदमेव स्पष्टीकरिष्यते। धातुस्तु साधुत्वार्थः। 'ओदनस्य पाकः' इत्यादौ तु धात्वर्थस्य कृदर्थकृतावेवान्वय इत्यपि वक्ष्यते।

न चैवमपि सूत्रे कृद्ग्रहणवैयर्थ्यम्, 'न लोकाव्यये'ति वक्ष्यमाण-सूत्रेण लादेशरूपतिङादियोगे षष्ठीनिषेधेन परिशेषादेव कृद्योगे षष्ठीविधि-प्राप्तेरिति वाच्यम्। 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यादौ पूर्वीति तद्धितयोगे षष्ठीव्यावृत्त्यर्थम् तदुपपत्तेः, अत्र कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति कृतपूर्वी देवदत्तः। 'सपूर्वाच्च' (५-२-८७) इति सूत्रेण सोपपदात् पूर्वशब्दात् कर्त्रर्थे इनि[3]प्रत्ययविधानात्। अतस्तत्र षष्ठीव्यावृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमर्थवत्।

१—प्रस्थितत्वेन विशेषितात् हविर्विशेषवाचकात् पूर्वविहितात् षष्ठी नेत्यर्थः।

२—भा० चि० यजेश्च करणे इति पा पृ १२७। ३—इति मु. पा.।

कृतपूर्वी कटमित्यत्र द्वितीयाक्षेपः

नन्वेवं न तत्र द्वितीयापि, निष्ठाप्रत्ययेन कर्मकारकस्याभिहितत्वे तस्य अप्राप्तेः। अत एव नाभिहिताधिकारविहितषष्ठ्या अपि तत्राऽप्रसक्तत्वेन न तद्व्यावृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणम्, वैयर्थ्याच्च[1]। किञ्च कृतादिशब्दस्य कटादिरूपविशेषणवत्त्वेन पूर्वशब्देन [2]समासानुपपत्तिः, 'सविशेषणानां वृत्तिर्नेष्यते' इति निषेधादिति चेत्।

अत्र वैयाकरणसमाधानम्

अत्र वैयाकरणनव्याः—पूर्वं कृतशब्दः कर्मविशेषरूपकटान्वयमप्रतिपद्यमान एव कर्मसामान्यवाचिक्तप्रत्ययान्ततया, भावार्थकक्तप्रत्ययान्ततया वा व्युत्पादितः पूर्वपदेन समस्यत इति, न तावत्समासानुपपत्तिः। पश्चाच्च 'कटम् कृतवानि'तिवत् कटं कृतपूर्वीत्यत्रापि द्वितीयान्तस्य कृत्यर्थेऽन्वयः। कृत्प्रत्ययेन तस्यानभिधानाच्च द्वितीयोपपत्तिः—इति।

वैयाकरणसमाधानाक्षेपः

तन्न। तथात्वे [3]राजपदस्यापि ऋद्धपदापेक्षस्य पुरुषपदेन समासे कृते, पश्चादेव तस्मिन् ऋद्धपदान्वयापत्तेः। क्तप्रत्ययस्य कर्मसामान्याभिधानमात्रेण कटानभिधानाद् द्वितीयान्तत्वोपपादने, 'ओदनः पच्यतेतमाम्, [4]गुरुर्धरित्री क्रियतेतराम् त्वये'त्यादावपि द्वितीयान्तत्वापत्तेश्च। क्तप्रत्ययस्य भावार्थकत्वे कृञः अविवक्षितकर्मतया, पश्चादपि कर्मान्वयानुपपत्तेश्च, इतरथा 'ओदनः पच्यते' इति भावाख्याते द्वितीयापत्तेश्च। [5]अनयैव दिशा ओदनं पाचकतमः, ओदनं पाक[6]ग्रहणमित्यादिप्रयोगाणामप्यापत्तेश्च। सविशेषणत्वेन षष्ठ्यन्तरप्रयोगस्याप्यनापत्तेश्च। अतश्च कटमित्यस्य कथमपि न धात्वर्थान्वयः सम्भवी। एतेन कारकाणां धात्वर्थान्वयवादिनो नैयायिका अपि परास्ताः।

स्वमते प्रयोगसमर्थनम्

अतोऽत्रैवं समाधेयम्—न कटस्य कृत्यर्थेऽन्वयः। धात्वर्थान्वयस्य कारकाणामव्युत्पन्नत्वात्। नापि क्ताद्यर्थे, प्रथमान्तत्वापत्तेः, असमर्थसमासापत्तेश्च।

१—अत्र चकारपाठस्य प्रामाणिकत्वे तद्व्यावृत्त्यर्थं चेति योजनीयम्।

२—ततश्चैऽकार्थीभावरूपसामर्थ्यविरहान्न समासः।

३—ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यत्रेत्यादिः।

४—माघकाव्ये १-३६।

५—इदमेवानुसृतं शेखरकृतेति ध्येयम्, अस्य विस्तरो भूमिकायां द्रष्टव्यः।

६—गृहमिति मु० पु० पा०।

अपि तु तद्धितार्थ एव, कर्तृत्वं हि अत्र तद्धितार्थः। अतश्च पाचकादिकृत्स्विव विशेषणत्वेन, स्वातन्त्र्येण वा लक्षणया कृतिरपि तद्धितार्थः, तस्याश्च लिङ्गानन्वयिन्यां विशेष्यवाचकपदोपस्थाप्यायां[1] चान्वयः। व्युत्पत्त्यन्तराभावेन गौरवाभावात्। तद्वाचकपदे कर्मकारकस्यानुक्तत्वेन प्रथमाया अप्रसक्तेः। विशेष्यवाचकपदोपस्थाप्यायामन्वयाच्च, ओदनस्य पाचक इतिवत् न समासभङ्गः। यत्र 'त्वोदनः पच्यतेतरामि'त्यादौ तद्धितेन अतिशयमात्राभिधानात्, न कृतेरभिधानम्, तत्र लकारार्थकृतावेव कारकान्वयात्, तेन च कर्मत्वस्योक्तत्वेन न द्वितीयापत्तिः। पचतिकल्पमित्यादिवच्च तरामित्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वाङ्गीकारात्, पचधातुनैव विशिष्टपाकलक्षणात्, तरामित्यस्य निरर्थकत्वेन विशेषणसापेक्षस्यापि तेन सह वृत्त्युपपत्तिः। 'अस्माकं गुरुकुलमि'तिवद्वा नित्यसापेक्षत्वात्तदुपपत्तिः। [2]एवमोदनस्य पाचकतमः, ओदनस्य पाचकग्रहणमि'त्यत्रापि द्रष्टव्यम्।

'कृतपूर्वी कटमि'त्यादौ तु कर्तृत्वस्य इनिप्रत्ययेनैवोक्तेः, तदुक्तकृतौ कटमित्यस्यान्वयात् द्वितीयोपपत्तिः। एवं 'व्याकरणं प्राज्ञः' इत्यत्रापि तद्धितेन स्वार्थविहितेन कृदर्थकृतेरप्युपादानेन तत्रान्वयोपपत्तेः।

अत एवोक्तं हरिणा—

[3]'ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम्।
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः॥
क्रिया सम्बद्ध्यते तद्वत् कृतपूर्वमादिषु स्थिते'। इति।

अविग्रहा—विशेष्यत्वेनाऽनुपस्थितापीत्यर्थः। गतादिस्था—गतमित्यादिकृत्पदस्था। धात्वर्थान्वयमादाय तच्छाब्दबोधोपपादनं वैयाकरणनव्यानामसङ्गतमेव। कारकाणां धात्वर्थान्वयस्य काप्यव्युत्पन्नत्वात्।

ओदनस्य पाक इत्यत्रान्वये आक्षेपः

नन्वेव'मोदनस्य पाकः, कृष्णस्य कृतिरि'त्यादौ क कारकान्वयः। न तावत् धात्वर्थे पाके। तस्मिन् तवाप्यव्युत्पन्नत्वात्। नापि घञर्थे, तस्य लिङ्गानन्वयित्वात्। लिङ्गान्वयिन्यामप्यन्वये वस्तुपदाभिधेयायामप्यन्वयापत्तेरिति चेत्, पक्तेत्यादिवत् तत्रापि कारकान्वयार्थं घञैव कृतिविशिष्टपाकस्य स्वातन्त्र्येण शक्ति-लक्षणाभ्यां कृति-पाकयोर्वाऽभिधानेन कृतौ कारकान्वयोपपत्तेः पाकानुकूलकृतिसाध्यः पाक इति च बोधः।

१—वेति मु. ए. पा.। २—दीक्षितेन मतुबधिकारे 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योऽण्' इत्यत्र प्राज्ञो व्याकरणमित्युदाहृतम्। अतस्तन्मते 'ओदनं पाचकतमः, ओदनं पाचकग्रहणमिति द्वितीया भवति, नागेशमते 'ओदनस्य पाचकतमः' इत्यादौ षष्ठी साधुः, न द्वितीयेति बोध्यम्।

३—'अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिध्यायिनि' इति पूर्वार्धं बोध्यम्।

अत्रैव मतान्तरसमाधानम्

केचित्तु–न घञा कृतेर्लक्षणा, तद्योगे षष्ठी च न कारकपरा, अपि तु शेषषष्ठ्येव। तस्या अपि अध्याहृतास्तिरूपप्रधानक्रियायामन्वयः परम्परासम्बन्धेनेति, न कश्चित् दोषः। एवञ्च 'कृष्णस्य कृतिरि'त्यत्रापि बोधाञ्जस्यम्। न चैवं कृद्योगनिमित्तकषष्ठीविधिवैयर्थ्यम्, तस्य तृजादिकृद्विषयत्वेनाप्युपपत्तेः–इत्याहुः।

अतस्सिद्धं कृद्योग एव कर्तृकर्मणोः षष्ठी, न तु सार्थकतद्धितयोगे, कारकवाचितद्धितयोगे वेत्येतदर्थकं कृद्ग्रहणमिति। अत एव कृतपूर्वीत्यत्र नित्यसापेक्षत्वात् कृत्प्रत्ययार्थेनान्वयमङ्गीकृत्य 'कृतपूर्वी कट' इत्यस्याप्यापत्तिरपास्ता। [1]उक्ततद्धितयोगे कारकाणां कृतावान्वय इत्येवंविधज्ञापनप्रयोजनकत्वात् कृद्ग्रहणस्य। अतस्सिद्धं तादृशतद्धितासमभिव्याहृतकृद्योग एव षष्ठी, न तु तादृशतद्धितयोगेऽपीति।

कर्तृत्वद्वैविध्यम्

कर्तृत्वम्—स्वतन्त्रकर्तृत्वम्, प्रयोजककर्तृत्वञ्चेत्युभयं विवक्षितम्। तेन 'राज्ञो याजकः, चैत्रस्य पचनी स्थाली'त्यादावुभयत्र षष्ठी। द्विकर्मके तु मुख्यकर्मणि षष्ठी नियता। द्वितीये गुणभूते त्वनियता। अत एव 'नेताऽश्वस्य ग्रामम्, ग्रामस्य वे'त्युभयथापि प्रयोग इत्यन्यत्र विस्तरः।

अयञ्च षष्ठीविधिरनित्यः, [3]तदर्हमिति निर्देशात्।

अत एव—

………………'धायैरामोदमुत्तमम्' [4]इति

भट्टिरिति केचित्।

उभयप्राप्तौ कर्मणि

एवम्–'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (२-३-६६) इति सूत्रात् यस्मिन् कृति उभयोः प्राप्तिः, तद्योगे कर्मण्येव षष्ठी स्यात्, कर्तरि तु तृतीयैवेत्यर्थकात् 'आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेने'त्यादौ कर्तरि न षष्ठी। अत्र दोह इत्ययं भावे कृत्। स च सकर्मकाकर्मकधातुसाधारणः। न तु लकारनिष्ठादिवदकर्मकधातुपरः एवेति तत्रोभयप्राप्तिः। अतस्तत्र पूर्वोक्तप्रकारेणैव कृतिबोधोऽनुसन्धेयः। शेषे षष्ठीप्रकारस्तु कृष्णस्य कृतिरित्यादावेवेति ध्येयम्।

अथवा सर्वत्रैव घञन्ते धात्वर्थेनैव कर्माद्यन्वयः। न चैवं व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाभिया सर्वत्रैव तदापत्तिः। 'कृतपूर्वी कटमि'त्यादौ तत्र तदनन्वयस्योपपादितत्वात्। न चैवं व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना। तिबर्थ–धात्वर्थाद्यनेकसाधारण्येन

१—सार्थकतद्धितयोगे इत्यर्थः। २—अनन्वय इति मु. पु. पा.। ३—तदिति द्वितीयान्तम्, अतः षष्ठ्यभावादनित्यत्वं कृद्योगे षष्ठीविधेः। ४–ददैदु खस्य माहग्भ्यो… । लिम्पैरिव तनोर्वातैश्चेतयन् स्याज्ज्वलो न कैः ॥ इति।

लिङ्गानन्वयिभावनाविशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमित्येकयैव तत्सिद्धेः।, [1]तत्पदञ्च यथाऽख्यातकृन्निपाततद्धितादि, तथा घञन्तो धातुरपीति, युक्तस्तस्यामपि तत्र कर्माद्यन्वयः। अत्र हि भावनापदं फलप्रयोजककारकभिन्न[2]-व्यापारपरम्, नातो लडाद्यर्थे, लिङ्गाद्यर्थे वा विशेष्यत्वापत्तिः। स चाख्यातादौ कृत्यादिरूपा भावना, घञन्तादौ तु धात्वर्थ एव, उभयोः फलप्रयोजकत्वात्। कारकभिन्नेत्युपादानात् यत्र घञन्तभिन्ने आख्यातादौ धात्वर्थस्य कारकत्वम् विवरणसिद्धम्, तत्र धात्वर्थे कारकान्वयनिवारणम्। तत्रानन्वये च 'पचत्योदनमि'त्यस्य पाकेनोदनं करोतीति विवरणे द्वितीयान्तौदनपदस्य करोत्यर्थान्वयः एव बीजम्, करोत्यर्थस्याख्यातार्थत्वेन स्थापितत्वात्। अत्रापि धात्वर्थान्वये 'ओदनं म्पचती'त्यस्य, ओदनस्य पाकं करोतीत्येव नियमेन विवरणापत्तिः। घञन्तस्थले च धात्वर्थस्याकारकत्वात्, लिङ्गानन्वयाच्च, सत्यपि घञाऽभिहितस्य [3]तस्योभयरूपत्वे धात्वभिहिते तस्मिन् कारकान्वयो न विरुद्धः। धातु-प्रत्ययाभ्यां पाकाभिन्नः पाक इति बोधात्। अतश्चानुभवानुरोधेनैकयैव व्युत्पत्त्या तत्र तत्राऽऽख्यातार्थे, धात्वर्थे वा व्यवस्थया कारकान्वयोपपत्तेः, आश्चर्यो गवां दोहः अगोपेनेत्यत्रापि धात्वर्थे कारकान्वयो निराबाधः।

१—तदिति मु० पु० पा०।　　२—स्थितिरिति मु० पु० पा०।

३—तत्पदम्—पदजन्योपस्थितिरित्यत्र पदपदेन घञन्तस्य ग्राह्यम्।

फलप्रयोजकः कारकभिन्नश्च यो व्यापार इत्यर्थः।

अत्रेदं बोध्यम्—'कर्तृ-कर्मणोः कृति,कर्तृकरणे कृता बहुलमि'त्यादिसूत्रानुसारेण कृदन्तस्थलेऽपि कारकान्वय आवश्यकः। न च घञ्प्रत्ययेन सिद्धत्वाभिधानात् सिद्धत्वेन प्रतीयमाने धात्वर्थे कथं कारकान्वय इति शङ्कनीयम्, घञादिप्रत्ययेन सिद्धत्वाभिधानेऽपि प्रकृत्यंशेन साध्यरूपाभिधानेन कारकान्वयस्तत्रोपपद्यते।

अत एवोक्तम्।

'आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्य—साधनवर्तिता।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।
सिद्धभावस्तु यस्तस्यास्स घञादि निबन्धनः'॥

(भू. सा. धा. नि. का. १४. १५) इति।

एवञ्च साध्यरूपस्यापि तस्य धात्वर्थस्य लिङ्गसंख्यान्वयसिद्ध्यर्थं घञादि-

वस्तुतस्तु लिङ्गानन्वयित्वं न कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टम्, अपि तु प्रत्ययजन्योपस्थितित्वम्, अतश्च घञर्थकृतावेवान्वयः, वस्तुपदाभिधेयायाञ्च अनन्वयः कारकाणामिति न कोपि विरोधः। अयञ्चोभयप्राप्तौ कर्तरि षष्ठ्या निषेधः, अकप्रत्यय-अकारप्रत्ययरूपयोः स्त्रीप्रत्यययोर्योगे न भवति 'अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यमि'ति वचनात्। भेदिका, विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः। भेदिका-भेदनम्। भावे अकः। बिभित्सेत्यत्र भावे अकारः। 'या तु सुटा यासुटो बाधा नेति काशिका (३२,) तस्यां सुटेति करणत्वे तृतीया। उभयविधप्रत्ययभिन्नकृति उभयप्राप्तौ तु विकल्पः कर्तरि, शेषे विभाषेति [१५१३] वचनात्। शोभना व्याकरणस्य कृतिः पाणिनेः, पाणिनिना वा। स्त्रीप्रत्ययविषयमेवेदम्। केचिदविशेषेण विकल्पमिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य, आचार्येण वा। तन्मते आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन, अगोपस्येत्यपि भवतीति ध्येयम्।

क्तस्य च वर्तमाने

एवम्—'क्तस्य च वर्तमाने' (२-३-३७) इति सूत्रात् वर्तमानार्थकक्तस्य योगे षष्ठी स्यादित्यर्थकात्, राज्ञां मतः, बुद्धः, पूजितो वेत्यत्र षष्ठी। अत्र मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च (३-२-१८८) इत्यनेन वर्तमाने क्तः, तद्योगात् राज्ञामिति कर्तरि षष्ठी। कर्मणः क्तप्रत्ययेनाभिहितत्वात्। राज्ञो मतमित्येवं नपुंसके, भावेऽपि च अनेनैव सूत्रेण षष्ठी।

न च 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यनेन गतार्थत्वम्। 'न लोकाव्ययनिष्ठेति' वक्ष्यमाणवचनेन निष्ठाविषये पर्युदस्ताया निष्ठाविशेषप्रतिप्रसवार्थत्वात्। नचैवं 'पूजितो यस्सुरासुरैरि'(वि.पु)ति तृतीयानापत्तिः। तत्रत्यक्तप्रत्ययस्य भूतार्थकत्वेनोपपत्तेः। न हि मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यो वर्तमान एव क्तः। अतीतार्थे धात्वर्थे उक्तधातूनां क्तान्तानां लोके प्रयोगदर्शनेन तद्वचनस्य भूतार्थकक्तबाधकत्वायोगात्। न चैवं वर्तमानार्थकमत्यादिधातूत्तरक्तप्रत्ययभिन्नप्रत्यययोगे 'छात्रस्य हसितमि'त्यादौ षष्ठ्यनापत्तिः। तस्याश्शेषषष्ठीत्वेनोपपत्तेः। अत एव कर्तृत्वत्वेन कर्तृत्वविवक्षायां तृतीयैव[1]।

भिस्तस्य तदन्वययोग्यरूपाभिधानम्। अन्यथा 'ओदनं भुक्त्वा व्रजति, दर्भतरुणकेनोपघातं जुहोती'त्याद्यव्ययकृदादिष्वाख्याताभावेन कारकान्वयो न स्यात्। 'कन्यायाः शोकः' कारकान्वयोग्यत्वे सत्यपि, यदा कन्याया व्यापारो न विवक्षितः, तदा कारकत्वासंभवाद्धेतुत्वेनैवान्वयः इति वृत्तिकारो मेने। परन्तु काष्ठैः पाक इति प्रयोगाभावेनैतत्सर्वं गौणतया नेयमिति ग्रन्थकारस्य हृदयम्।

१–अस्य सूत्रस्य फलं कर्तरि षष्ठी प्रतिषेधः। न तु कर्मणि षष्ठीविधानमित्यर्थः।

अधिकरणवाचिनश्च

भूतार्थकक्तप्रत्ययस्याप्यधिकरणवाचित्वे पूर्ववत् षष्ठीप्रतिप्रसवः 'अधिकरणवाचिनश्च' (२-३-६८) इति सूत्रात्। तत्राप्यकर्मकेभ्यः कर्तर्येव षष्ठी। 'इदमेषां शयितमि'ति। शयितम्-शयनाधिकरणम्। क्तप्रत्ययेनोक्तत्वात्, इदमिति प्रथमा, सकर्मकेभ्यस्तु अधिकरणे क्तप्रत्यये कृते कर्तृ-कर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी, अनभिहितत्वाविशेषात्। इदमेषां भुक्तमोदनस्य। भुक्तम्-भोजनस्थानम्, न तु कर्मण्येव। 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यस्य 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्येतदुत्तरपाठेन तत्सूत्रविहितषष्ठ्या एव तेन नियमात्।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्

तदेवम्-कृद्योगे सर्वत्र 'कर्तृकर्मणोः कृती' त्यनेन षष्ठीप्राप्तौ 'न लोकाव्यय-निष्ठाखलर्थतृनाम्' (२-३-६९) इति सूत्रेण तत्पर्युदासः। लः—तदादेशाः, ते च कृत्संज्ञकाः, शतृ-शानजादय एवेह गृह्यन्ते, तिङः कृद्ग्रहणेनैव निवृत्तत्वात्, तेन 'ओदनं पचन्, पचमानः' इत्यादौ न षष्ठी, अपि तु द्वितीयैव। अत्र च लकारग्रहणेन तत्कार्यापन्नानामपि ग्रहणम्। तेन किकिनोर्लादेशत्वाभावेऽपि लिट्कार्यापन्नत्वात्। विशेषातिदेशे च सामान्यातिदेशस्यावश्यकत्वात्, तयोरपि ग्रहणम्। अत एव च 'बभ्रिर्वज्रमि'त्यादिप्रयोगा अपि सङ्गच्छन्ते। उ, कटं चिकीर्षुः कन्यामलङ्करिष्णुः। उक—दैत्यान् घातुकः। कमेर्भाषायामनिषेधः (वा० १५१९) इति वचनात्तु लक्ष्म्याः कामुको हरिरित्यत्र षष्ठी। अव्ययम्—कटं कृत्वा। 'तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति वचनाच्च—पुरावत्सानामपाकर्तोः, पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्' तै० सं० १-५-३ मा० सं० १-२६ का० सं० १-४५ इत्यादौ षष्ठी। निष्ठा-ओदनं भुक्तवान्, चैत्रेण कृतम्। खलर्थः—सुकरः प्रपञ्चो हरिणा। तृन्निति-प्रत्याहारः, स च शतृ-शानचाविति तृशब्दादारभ्यातृनो नकारात्। तेन शानन् प्रभृतीनामपि ग्रहणम्। शानन्—'सोमं पवमानः'। चानश्—'आत्मानं मण्डयमानः'। शतृ—'वेदमधीयन्'। तृन्—'लोकान् कर्ता'। द्विषधातूत्तरशतृयोगे तु विकल्पेन षष्ठी। 'द्विषश्शतुर्वे' (वा १५२२) ति वचनात्। मुरस्य, मुरं वा द्विषन्। सर्वश्चायं कारकषष्ठ्याः पर्युदासः, न तु शेषषष्ठ्याः। आनन्तर्येण तदेकवाक्यताया एव न्याय्यत्वात्। अत एव ब्राह्मणस्य कुर्वन्, नरकस्य जिष्णुः, छात्रस्य हसितमित्यादिप्रयोगा अपि सङ्गच्छन्ते।

उकान्तकर्मयोगे षष्ठ्या निषेधो नास्तीत्यर्थो बोध्यः।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः

एवम्—'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः'। (२-३-७०) इति सूत्रात् भविष्यत्यकस्य भविष्यदधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यादित्यर्थकात् 'एधानाहारको व्रजति, व्रजं गामी, शतं दायी'त्यादौ द्वितीयैव, न षष्ठी। अत्र भविष्यत्कालविहिताकस्यैव ग्रहणान्न कालसामान्यविहिताके 'ओदनस्य पाचकः' इत्यादौ द्वितीया। अत्र च व्याख्यानवशात् न यथासंख्यमन्वयः, अपितु अकस्य भविष्यत्येव। इनस्तु उभयोः। तेन गामीत्ययं भविष्यतीनिः, दायीत्ययमाधमर्ण्ये णिनिः।

कृत्यानां कर्तरि वा

एवम्-'कृत्यानां कर्तरि वा' (२-३-७१) इति सूत्रे भाष्यकारेण योगविभागकरणात् कृत्यानामित्यस्य भिन्नसूत्रत्वप्रतीतेः, तत्र चोभयप्राप्तौ नेति पूर्वसूत्रस्थद्वयानुकर्षणात्, उभयोः कर्तृ-कर्मणोरनभिधानप्रयुक्तषष्ठीप्रसक्तौ कृत्यानां योगे षष्ठी नेत्यर्थकात् 'नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेने'त्यत्र न षष्ठी, अपि तु द्वितीया, तृतीया च। अत्र हि नयतेर्द्विकर्मकत्वात् मुख्यकर्मणः कृत्येन अभिधानात् गोषु प्रथमा। अमुख्यकर्मणो व्रजस्य त्वनभिधानात् तत्र द्वितीया। यत्र तु कर्तृकर्मणोर्मध्येऽन्यतरस्य कृत्प्रत्ययेनाभिधानान्नोभयत्र प्राप्तिः, तादृशकृत्प्रत्ययस्य योगे कृद्योगनिमित्तकषष्ठ्या नियमेन प्रसक्तौ 'कृत्यानां कर्तरि वे'ति सूत्रेण कर्तृषष्ठ्या विकल्पविधानम्, कर्तव्यमिदं कृष्णेन, कृष्णस्य वा। न च भावकर्मणोरेव कृत्यविधानात्, तत्र च कर्मणः कृत्येनाभिधानादेव परिशेषात् कर्तर्येव विकल्पविद्ध्युपपत्तेः कर्तृग्रहणवैयर्थ्यम्। 'भव्यगेये' (३-४-६८) इति सूत्रेण कर्तर्यपि यत्प्रत्ययाख्यकृत्यविधानात् तद्योगे कर्मण्यनभिहितत्वेन षष्ठीप्राप्तेः। तन्न। विकल्पव्यावृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणोपपत्तेः। यथा-गेयो माणवकः साम्नाम्। अत्र गेयेति कर्तरि कृत्यः। सामकर्मकगानकर्ता माणवकः इति शाब्दबोधः।

तुल्यार्थैः

एवम्—'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' (२-३-७२) इति सूत्रात् तुल्यार्थकैस्तुलोपमाशब्दभिन्नैश्शब्दैर्योगे तृतीया स्यात, पक्षे

षष्ठीत्यर्थकात् तुल्यः, सदृशः, समो वा कृष्णेन, कृष्णस्य वेत्यत्र पक्षे षष्ठी। अत्रातुलोपमाभ्यामिति द्विवचनं छान्दसम्। अन्यथा विशेषणविभक्तित्वेन बहुवचनापत्तेः। अयञ्च—मण्डूकप्लुत्या शेषषष्ठ्या एव पाक्षिकत्वकल्पको विधिः, न तु कारकषष्ठ्याः। तुल्यशब्दस्य [1]तद्धितान्तत्वेन कारकषष्ठ्या अप्राप्तेः। तुलोपमाशब्दयोगे तु शेषषष्ठ्येव। अत एव तुलो, उपमा वा कृष्णस्य नास्तीत्यत्र शेषे तृतीयाया अविधानान्न तृतीया।

कथं तर्हि तुलां यदारोहति दन्तवासा कु. सं. ५-३५,

'स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना' मा. १—४ इत्यादिकाव्ये तुलादि शब्दयोगे तृतीयेति चेत्, तस्याः तोलनोपमानादिरूपधात्वर्थं प्रति करणत्वेनोपपत्तेः, सहयोगनिमित्तिका ज्ञेयं तृतीया। साहित्यञ्च निरूपकत्वम्, तस्य च तत्त्वेन तृतीयातो बोधः। प्रकृते तु शेषत्वार्थकतृतीयायाः पर्युदास इति, न कश्चिद्विरोधः।

अत्र[2] तुल्यार्थैरिति बहुवचननिर्देशेनैव तुल्यपर्यायाणां ग्रहणोपपत्तौ अर्थग्रहणं पदान्तरनैरपेक्ष्येण बोधकपरम्। तेन गौरिव गवयः, यथा गौः, तथा गवय इत्यादौ न षष्ठ्यादिः। [3]प्रथमोत्पत्तिप्रयोजकन्तु पूर्वमेवोक्तम्।

चतुर्थी चाशिष्यायुष्येत्यादिसूत्रम्

एवम्—'चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः' (२-३-७३) इति सूत्रादायुष्याद्यार्थकशब्दयोगे आशिषि शेषे चतुर्थी, पक्षे षष्ठीत्यर्थकात् आयुष्याद्यस्मै, अस्य वा भूयादिति चतुर्थी, पक्षे षष्ठी। आयुष्यम्-चिरंजीवितम्, भद्रम्-भद्रमेव, उभयोः पर्यायत्वेऽपि आयुष्यादिपदानामर्थपरत्वख्यापनाय उभयोपादानम्।

यत्तु—व्याख्यानात् सर्वत्रार्थग्रहणोपपत्तेर्मद्र-भद्रयोरन्यतरन्न पठनी-

---

१—कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र कृतीत्यनेन तद्धितान्तस्य व्यावृत्तत्वादिति भावः। तृतीयाप्रतिप्रसवफलमिदं सूत्रमिति भा० चि० पृ० १२७।

२—तुल्यार्थैरित्यादिसूत्रेऽभिहितं पक्षत्रयं शब्दकौस्तुभे, तत्त्वबोधिन्याञ्च विशदम्।

३—पृ० ४१ द्रष्टव्यम्।

यमिति [1]कैश्चिदुक्तम्। तद् भाष्यकारेण एतत्सूत्रस्याऽव्याख्यानादुपेक्षितम्। कुशलम्–निरामयम्, सुखम्–शम्। अर्थः–प्रयोजनम्। हितम्–पथ्यम्। न च 'हितयोगे चतुर्थी वक्तव्ये'ति वार्तिकादेव तत्सिद्धेः हितग्रहणवैयर्थ्यम्। अनाशिषि तेन तन्नियमेऽपि एतस्याशिषि विकल्पविधायकत्वोपपत्तेः। अत एव आयुष्यादौ अनाशिषि षष्ठ्येव। चैत्रस्य आयुष्यमस्तीति। सर्वथा षष्ठ्यर्थ सर्वोऽप्याख्यातार्थेऽन्वेतीति सिद्धम्।

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये षष्ठीविभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम्

१—चतुर्थ्याशिषी (२-३-७३) ति सूत्रे भट्टोजिदीक्षितेन व्याख्यानात्सर्वत्रार्था-ग्रहणम्, मद्र-भद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीय इति सिद्धान्तकौमुद्यामभ्यधायि। तन्मतं निरसितुमनुवदति—'यत्तुव्याख्यानादित्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण तन्मतमनूद्य 'यत्वित्यादिना। निराकरोति उपेक्षितमि'त्यन्तेन। भाष्यकृता तदव्याख्यानात् तदुपेक्षणीयमिति ग्रन्थकृदाशयो बोध्यः।

अथ सप्तमीविभक्त्यर्थनिरूपणम्

एवम्—सप्तम्यर्थोऽपि तत्रैवाप्नोति। स च 'सप्तम्यधिकरणे चेति' (२-३-३६) सूत्रानुशिष्टमधिकरणत्वम्। तच्च 'आधारोऽधिकरणमिति' (१-४-४५) सूत्रनिरुक्तम्।

अधिकरणत्वनिर्वचनम्

ननु—अधिकरणत्वं नाम न येन केन चित्सम्बन्धेन सम्बन्धित्वम्। रूप-रसादीनामपि परस्पराश्रयत्वापत्तेः[1]। नापि स्वाधेयसम्बन्धित्वम्, आधेयत्वस्यैव निर्वक्तुमशक्तेः। तस्य स्वाश्रयसम्बन्धित्वरूपत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च। नापि कारणत्वम्। निमित्तकारणादावतिव्याप्तेः। नापि समवायिकारणत्वम्। संयोगेन घटाद्याश्रये, जात्याश्रये, समवायाश्रये च भूतलादावव्याप्तेः।

केषां चिन्मतेनाधिकरणत्वनिरुक्तिः

यत्तु—तद्भिन्नत्वे सति तत्पतनप्रतिबन्धकसंयोगवन्मूर्तत्वं पतनवन्निरूपिताधिकरणत्वम्, पतमानपर्णादावाश्रयत्ववारणाय सत्यन्तम्। ब्रह्माण्डादिधारकसंयोगाश्रयेश्वरवारणाय मूर्तपदोपादानम्। वस्तुतस्तु ['यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्, येनेदं धार्यते जगदि'त्यादिवचनात् ईश्वरेऽप्यस्यैवाधिकरणत्वम्। इतरथा ब्रह्माण्डादिधारकत्वस्यैवानुपपत्तेः। अतो मूर्तपदं नैव देयम्। लक्ष्यं द्रव्यनिरूपिताधिकरणत्वम्, आकाशादीनान्तु प्रमाणाभावादेव न द्रव्याधारत्वम् आधेयत्ववत्, ईश्वरे तु उक्तवचनादाधारत्ववत्, आधेयत्वेऽपि 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो-यमयति, बृ० उप० अन्तर्यामि ब्रा० [ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति, गी० १८-६१] त्यादिश्रुतिस्मृतिवशान्न क्षतिः। गुणादिनिरूपिताधिकरणत्वं समवायित्वम्। समवायादिनिरूपितञ्च तत्तत्स्वरूपसम्बन्धित्वमिति मतम्।

उक्तमतनिराकरणम्

तदपि न। अननुगमात्, सप्तम्या नानार्थकत्वापत्तेश्चेति चेत्। न। अनुगताकारप्रतीत्या प्रतियोगित्वादिवत् अधिकरणत्वाधेयत्वयोश्चाखण्डोपाधित्वस्यैव स्वीकारात्। शक्यतावच्छेदकैक्यानुरोधेनापि करणत्वत्वादिवत्पदार्थान्तरकल्पने बाधकाभावाच्च। यत्र हि सखण्डपदार्थस्यैव शक्यतावच्छेदकविधया प्रतीतिरानुभविकी। न तत्र कल्पनम्। यथा विश्वादिपदेषु। यत्र तु तद्घटक-

---

१—कालिकादिसंबन्धेन संबन्धित्वात्। २—घटोऽस्तीति मु० पु०।

पदार्थाप्रतीतावपि तत्प्रतीतिः, तत्र शाब्दव्यवहारानुरोधादपि तत्कल्पनमसकृदावेदितम् ।

तार्किकमतेन सप्तम्यर्थनिरूपणम्

तत्राऽऽधेयत्वमाधेयत्वत्वेन सप्तम्यर्थः, तत्र च निरूपकतासम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थस्य भूतलादेरन्वयः, तस्य चानुयोगितासम्बन्धेन घटादावन्वयः । तेन 'भूतले घटः' इत्यत्र भूतलवृत्तिर्घट इत्येवं शाब्दबोध इति तार्किकाः ।

तार्किकमतनिराकरणम्, स्वमतोपपादनञ्च

तन्न । 'सप्तम्यधिकरणे चे'त्यनुशासनविरोधात् । 'भूतले घटः, गृहे पचती'त्यादौ सर्वत्रैकरूप्येणान्वयानङ्गीकारेणाऽनेकव्युत्पत्तिकल्पनापत्तेश्च । अतोऽधिकरणत्वमेव सप्तम्यर्थः । यद्यपि संयोग-समवायाद्यवच्छिन्नाधिकरणत्वानि नाना, तथाप्यधिकरणत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकस्यैकत्वान्न नानार्थकत्वम् । तत्र 'भूतले घटः' इत्यत्रास्तीत्याध्याहारात् सप्तम्यर्थाधिकरणत्वस्य स्वनिरूपकघटवृत्तित्वसंसर्गेणाख्यातार्थे सत्ताश्रयत्वेऽन्वयः । भूतलनिष्ठाधिकरणत्वनिरूपकघटवृत्तिवर्तमानसत्ताश्रयत्वं घटवृत्तीति च शाब्दबोधः । न च पूर्वं घटे भूतलस्थे, सम्प्रति चाधिकरणान्तरस्थे 'भूतले घटोऽस्ती'ति प्रयोगापत्तिः, यादृशकालबोधकप्रत्ययबोध्यक्रियायां सप्तम्यर्थाधिकरणत्वान्वयः । तद्बलेन तादृशकालावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव व्युत्पत्तिविशेषेण सप्तम्या बोधनात् । 'गृहे चैत्रः पचती'त्यत्र स्वनिरूपकचैत्रवृत्तित्वसंसर्गेण तस्यामेव । अत एव सर्वत्र सप्तम्यर्थस्य स्वनिरूपकौदनकर्मत्वसंसर्गेण तस्यामेव । अत एव सर्वत्र सप्तम्यर्थस्य स्वनिरूपककर्तृकर्मान्यतरद्वारकः एवाख्यातार्थान्वयः, न तु कारकान्तरद्वारकः, साक्षाद्वा । 'काश्यां ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छती'त्युक्ते, कर्तुरेव झटिति काशीस्थत्वप्रतीतेः । यत्र तु 'पाटलीपुत्रे स्थितो राजा काश्यां ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छती'त्यादौ ब्राह्मणेषु काशीवृत्तित्वप्रतीतिः, तत्र स्थितेभ्य इति पदाध्याहारेण, स्थितिकर्तृद्वारैवेति न विरोधः । अत एव 'भूभृति वृक्षात्पर्णं पतती'त्यत्र स्थितादिति पदाध्याहारं विना, न झटिति भूभृद्वृत्तित्वप्रतीतिः [1]साक्षात्तु सप्तम्यर्थस्य भावनान्वयो गृहादौ बाधित एव । चैत्रादौ तु परया कर्तृसंज्ञया बाधितः । अतस्सिद्धं कर्तृकर्मान्यतरद्वारक एव सप्तम्यर्थान्वयः–इति ।

१—कारकान्तरद्वारक इत्येतदुपादितम् । अथ साक्षाद्वेत्येतदुपपादयति-साक्षात्त्विति । 'गृहे चैत्रः पचती'त्यत्र चैत्रवृत्तेर्भावनाया गृहे वृत्त्यभावात् गृहनिष्ठाधि-

नन्वेवम्-कर्माविवक्षायाम्, ग्रामे गच्छति, ग्रामे गम्यते इति प्रयोगानापत्तिः, ग्रामाधिकरणत्वस्य कर्तृकर्मद्वारकत्वासम्भवात्। लक्षणयोद्देश्यत्वं तत्र सप्तम्यर्थ इति चेत्, ओदने पचतीत्यपि प्रयोगापत्तिः। अत एव धात्वर्थावच्छेदकफलद्वारक एवान्वय इत्यप्यपास्तम्, ओदनस्यापि तदापत्तेरिति चेत्। तत्रापि कर्तृद्वारकत्वस्य संभवात्। ग्रामाधिकरणकचैत्रवृत्तिगमनानुकूलकृतिमत्त्वस्य चैत्रे संभवात् अन्यावच्छेदेन—ग्रामप्राप्तिफलकक्रियावत्यपि चैत्रे ग्रामाधिकरणत्वस्य भावित्वात् ग्रामाधिकरणचैत्रवृत्तिगमनानुकूलकृतिमत्त्वस्य चैत्रे नानुपपत्तिः। पाककर्तुस्तु ओदनाधिकरणत्वाभावात्, न तथा प्रयोगः।

नन्वेमपि 'अग्नौ पचति' आतपे तिष्ठति, आकाशे पक्षी गच्छति, 'आकाशे तिष्ठन्नाकाशमन्तरो यमयती'त्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, अग्न्याद्यधिकरणत्वस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वारकत्वायोगात्। न चाग्नौ पचतीति प्रयोगो नास्त्येवेति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम्।

'यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते।'

इति बहुतरप्रयोगवचनात्। न हि वृत्त्यनियामकसंयुक्तसंयोगादिसम्बन्धस्याधिकरणतानिरूपकत्वं सम्भवति। अन्यथा 'आकाशे मनुष्यस्तिष्ठति, चैत्रो मैत्रात्मनि तिष्ठती'त्यादिप्रयोगापत्तेरिति चेत्।

तादृशस्थले 'गङ्गायां घोषः' इतिवदग्न्यादिपदे तत्सम्बन्धिस्थाल्यादिलक्षणया तन्निष्ठाधिकरणत्वस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वाराऽन्वयोपपत्तेः। तेन 'अग्नौ पचती'त्यादेरग्निसंयुक्तस्थाल्यां पचति, आतपसंयुक्ते गृहे तिष्ठतीत्यर्थः।

आकाशपदेन गमनप्रतिबन्धकभूप्रदेशानवच्छिन्नप्रदेशो लक्ष्यते। यमन्तरिक्षमिति व्यवहरन्ति। सप्तम्या अवच्छेदकत्वम। विषयत्वादिवत् तस्य विभक्त्या लक्षणायामपि न दोषः। तस्योद्देश्यत्वादिवत्सप्तम्यर्थस्यापि साक्षात्सम्बन्धेनैव गमनसम्बन्धित्वम्। न हि सप्तम्यर्थमात्रे तन्नियमः। अपि तु सप्तमीवाच्य एव। तच्च प्रचुरप्रयोगादधिकरणत्वमेवेति, तत्रैवायं नियमः। धातुना च निराधारं गमनम्। तथा चोक्तविधभूप्रदेशानवच्छिन्ननिराधारगमनानुकूलकृतिः पक्षिनिष्ठेति शाब्दबोधः।

करणत्वनिरूपकत्वं भावनाया न भवतीति भावः। गृहादावित्यस्यानन्तरमधिकरणत्वेन विवक्षिते इति पूरणीयम्। ननु चैत्रस्य भावनाश्रयत्वात् चैत्रपदोत्तरसप्तम्यर्थस्य साक्षाद्भावनान्वयः सम्भवत्येवेत्याशङ्कायाम् भावनाश्रयस्य कर्तृसंज्ञावश्यम्भावात् तत्पदोत्तरं प्रथमाविभक्तिरेव भवेत्, न सप्तमी। तस्मात्तत्राप्यधिकरणस्य न साक्षाद्भावनान्वय इति समादधान आह चैत्रादौ तु इति।

'आकाशे तिष्ठन्ति'त्यादौ संयुक्तसंयोगावच्छिन्नसम्बन्धित्वं लक्षणया सप्तम्यर्थः। षष्ठ्यर्थस्यापि सुपां सुलुक् इत्येवं लक्षणा। तस्यापि पूर्ववद्धात्वर्थद्वारकः, कर्तृद्वारक एव वा संसर्गः।

वस्तुतस्तु आकाशस्यापि ईश्वरोपादानकत्वादुपादानत्वमेव सप्तम्यर्थः उपादानकर्तृद्वारकोऽन्वेति। आकाशे उपादानकारणत्वादनुगतः तिष्ठन्तित्यर्थः। अस्तु वा एतद्वचनबलादेवाकाशेपि[1] शब्दनिरूपिताधारत्ववत्, अन्तर्यामिनिरूपिताधारत्वमपीति, न तत्र लक्षणापि।

अत्र पक्षेऽतिप्रसंगापादनम्, तन्निवारणञ्च

न चैवमग्नौ पचतीत्यादिप्रयोगाणां लक्षणयोपपादने, आकाशे मनुष्यः तिष्ठतीत्यादिप्रयोगापत्तिः। यत्र प्रयोगः, तत्र लक्षणयोपपादन्, न तु क्वचिल्लक्षणाङ्गीकरणमात्रेण प्रयोगापत्तिः। तथात्वे 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गङ्गापदेन गङ्गासम्बन्धितीरलक्षणायास्सर्वसम्मतत्वेन भवदुक्तप्रयोगापत्तेरनिवारणात्। अतस्सिद्धं सप्तम्यर्थाधिकरणत्वस्य कर्तृ-कर्मान्यतरद्वारकोऽन्वयः—इति।

यस्तु गृहाद्बहिः स्थितेन कर्त्रा दीर्घदण्डादिना काष्ठचलनद्वारा गृहमध्ये पाककरणे गुहे पचतीति प्रयोगः, स कर्मकारकस्य तण्डुलादेः परम्परया गृहाधिकरणत्वान्नाऽनुपपन्नः।

भूतले घटो नास्तीत्यादौ बोधविचारः

नन्वेवमपि 'भूतले घटो नास्ति, चैत्रो गृहे न पचती'त्यादौ कथं कर्तृ-कर्मान्यतरद्वारकोऽन्वयः। न हि तत्र भूतलनिष्ठाधिकरणत्वनिरूपकघटवृत्तिसत्ताश्रयत्वमभावप्रतियोगीत्येवं शाब्दबोधस्सम्भवति। भूतले घटदशायामपि तथा प्रयोगापत्तेः। उक्ताश्रयत्वस्य घटातिरिक्तवृत्त्यभावप्रतियोगित्वात्, नञा घटादिनिष्ठाभावलक्षणायामपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनः अप्रसिद्धेश्च। तद्वाक्यादनुभूयमानघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभूतलनिष्ठाभावबोधस्याऽपलापापत्तेश्च। न ह्युक्तविधाभावोऽस्तीत्येतादृश एव बोधोऽनेन जनयितुं शक्यः। भूतलनिष्ठाधिकरणत्वस्य सप्तम्यर्थस्याभाववद्द्वारकत्वापत्त्या

१—इदञ्च तार्किकवासनया, भाट्टमते शब्दस्य द्रव्यस्य विभुत्वाङ्गीकारात्, इति।

कर्तृ-कर्मद्वारकत्वनियमभङ्गापत्तेः। घटस्य प्रतियोगितासंसर्गेणाऽन्वये धात्वर्थाश्रयत्वाभावेन कर्तृत्वाभावात् प्रथमानुपपत्तेश्च। भूतलवृत्तिघटप्रतियोगिताकाभावस्य कर्तृत्वोक्तौ, तस्यैकत्वात् 'घटौ न स्तः' इति द्विवचनानुपपत्तेश्च। 'घटौ नास्ती'ति प्रयोगापत्तेश्च। घट एव प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावान्वये, अभावे च भूतलाधिकरणत्वमङ्गीकृत्य, भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगी घटोऽस्तीति शाब्दबोधाङ्गीकारे तु, अतीते, भाविनि वा घटे[1]ऽस्तीति वर्तमानकालान्वयानुपपत्तेः, 'घटो नास्ती'ति प्रयोगानुपपत्तिः।

भूतले घटो नास्तीत्यत्र शाब्दबोधे प्रकारान्तरम्, तन्निराकरणञ्च

एतेन—भूतलाधेयत्वाभाववान् घटोऽस्तीत्यपि शाब्दबोधः प्रत्युक्तः। अथैतद्दोषपरिहारार्थं सप्तम्यर्थाधिकरणत्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन धात्वर्थे, कालसम्बन्धेऽन्वयः, तत्रैव लडर्थान्वयोऽपि। तस्य चाश्रयत्वे आख्यतार्थे, तस्य च प्रतियोगितासंसर्गेण नञर्थेऽभावे, तस्य च प्रथमान्तार्थे घटादाविति भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपकवर्तमानकालसम्बन्धाश्रयत्वप्रतियोगिकाभाववान् घटः इति शाब्दबोधः। भावनान्वय्यभावप्रतियोगिनि च संख्यान्वयो नञ्समभिव्याहारस्थले इति मतम्।

तदपि न। सप्तम्यर्थस्य साक्षाद्धात्वर्थान्वयाव्युत्पत्तेः। अन्यथा कर्तृत्वाविवक्षायां चैत्रे पच्यत इति भावे प्रयोगापत्तेः। अत एव सप्तम्यर्थस्य धात्वर्थान्वये परम्परापदोपादानम्, कर्तृ–कर्मान्यतरद्वारकत्वोपादानं वा प्रामाणिकानाम्।

न च नञ्समभिव्याहारस्थले साक्षात्सम्बन्धेनान्वयव्युत्पत्तिकल्पनमिति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम्। चैत्रे न पच्यत इति प्रयोगस्यैवमपि निवारयितुमशक्यत्वात्। आख्यातार्थभावनासंख्यादेर्नञ्समभिव्याहारसत्त्वेऽन्यान्वयबोधकव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापत्तेश्च।

एतेन-नञ्समभिव्याहारस्थले धातुना शक्यार्थाभावो लक्ष्यते, नञस्तु द्योतकत्वात्तात्पर्यग्राहकत्वमेव। सप्तम्यर्थस्य च व्युत्पत्तिविशेषकल्पनया,

---

१—घटोऽस्ति मु० पु० पा०

धात्वर्थभूताभावप्रतियोगिनि शक्यार्थे कालसम्बन्धादावन्वयः। भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपकवर्तमानकालसम्बन्धप्रतियोगिकाभावाश्रयत्वं घटवृत्तीत्यादिश्च शाब्दबोधः। भावना-संख्यादेश्च न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमिति केषाञ्चिदुक्तम्-अपास्तम्, कल्पनागौरवस्य तदवस्थत्वात्। 'चैत्रे न पच्यते' इति प्रयोगापत्तेश्च, 'गृहे न पचती'ति प्रयोगानापत्तेश्च, गृहस्य साक्षात् पाकाधिकरणत्वाभावात्।

अथ तत्र कर्तृद्वारकान्वयस्वीकारेऽपि 'भूतले घटो नास्ती'त्यत्रैव सप्तम्यर्थस्य धात्वर्थभूताभावप्रतियोगिकालसम्बन्धेऽन्वय इति मतम्। ततोऽस्त्याख्यधातुघटितव्युत्पत्तिकल्पनादतिगौरवम्। 'गृहे न पचती'त्यादौ च गृहाधिकरणकचैत्रवृत्तिपाकस्याऽप्रसिद्धेः, न तदभावो धातुना बोधयितुं शक्यत इति, तत्र शाब्दबोधानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति चेत्।

स्वमते भूतले घटो नास्तीति वाक्याद् बोधप्रकारः

न। 'इदानीं भूतले घटो नास्ती'त्यादावपि भूतलाधिकरणकघटवृत्तिसत्ताश्रयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगीत्येव शाब्दबोधात्। प्रसिद्धं हि घटस्य भूतलाधिकरणत्वं कालान्तरे। अतो न प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिः, न वा व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनम्। तथाहि—सप्तम्यर्थस्य तावन्निरुक्तसंसर्गेणाख्यातार्थेऽन्वयः। प्रथमार्थस्यापि क्लृप्तसंसर्गेण तत्रैव, नञा परं लडाद्यर्थकालावच्छिन्नघटनिष्ठाभावलक्षणा। लडादिश्च तात्पर्यग्राहकमात्रम्। इदानीम्पदस्य च निपातत्वान्नञर्थान्वयेऽपि न क्षतिः। संभवति हि उक्तसत्ताश्रयत्वाभाव एव तत्कालावच्छेदेन घटे। एतस्मिन् काले एतद्भूतले घटाभावात्। अत एव भूतलवृत्तिघटाभावस्याप्यर्थादनुभूयमानस्य नाऽपलापः। यत्र त्वधिकरणे कदापि न कर्त्रादिसत्ता प्रसिद्धा, तत्रापि न कर्तुर्घटत्वादिना संसर्गघटकता, येन प्रतियोग्यप्रसिद्धिराशंक्येत, अपि तु प्रकृतक्रियाश्रयत्वेनैव। तथा च भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपकवृत्ति वर्तमानसत्ताश्रयत्वं भूतलवृत्तिपरमाण्वादावेव प्रसिद्धम्। अयमेव प्रकारः पूर्वत्रानुसन्धेयः।

एवम्—लडाद्यर्थस्यापि धात्वर्थान्वयो न त्यक्तो भवति। तात्पर्यग्राहकत्वस्यापि च स्वीकारात्, तत्कालावच्छिन्नघटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमुक्तविधा-

श्रयत्वेऽव्याहतम्। यदि त्वस्मिन् पक्षे घटस्याख्यातार्थे साक्षात्सम्बन्धेन अनन्वयात् कर्तृत्वानुपपत्तिराशङ्क्येत, ततोऽस्त्याख्यातस्यैवोक्ताश्रयत्वप्रतियोगिकोक्तविधाभावे सप्तमी-नञुभयसमभिव्याहारे लक्षणा, नञ्पदञ्च तात्पर्यग्राहकमात्रम्। तस्मिंश्चाभावे घटस्याधेयत्वसम्बन्धेनैवान्वयान्न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना। उक्तविधाश्रयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च घटे, न घटस्य भूतलवृत्तितादशायामित्यर्थात् भूतलाधिकरणकघटाभावबोधः।

वायौ रूपं नास्तीत्यादौ बोधप्रकारः

एवम्-'वायौ रूपं नास्ति, ह्रदे वह्निर्नास्ति, जातौ सत्ता नास्ती'त्यादिप्रयोगाः अप्युपपादनीयाः। न च समवायसम्बन्धेन जातिवृत्तेरप्रसिद्ध्या समवायसम्बन्धावच्छिन्नजातिनिष्ठाधिकरणतानिरूपकवृत्तिविद्यमानकालसम्बन्धाश्रयत्वाप्रसिद्धेः, कथं तदभावस्य सत्तायां बोध इति वाच्यम्। जातावपि साक्षात्स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तेः प्रसिद्धत्वात्, सत्तायामपि निरुक्तसामान्याभावोपपत्तेः। 'जातौ समवायेन सत्ता नास्ती'ति प्रयोगस्तु निरुक्ताश्रयत्वस्यैव [2]व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायोपपादनीयः। समवायेनेत्यस्य चाख्यातार्थे अभावे स्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनान्वय इति, न काप्यनुपपत्तिः।

गृहे चैत्रो न पचति इत्यादौ बोधप्रकारः

एवम्-'गृहे चैत्रो न पचती'त्यादावपि पूर्ववदेव [1]सर्वैः प्रकारैः बोधोपपादनं द्रष्टव्यम्। तत्र त्वयं विशेषः, चैत्रस्य गृहस्थत्वे पाकाश्रयत्वाभावमादाय, पाकाश्रयत्वे गृहस्थत्वाभावमादाय, उभयाभावे चोभयाभावमादाय विशिष्टाभावस्सम्पादनीयः। तत्तदभावबोध एव च तात्पर्यभेदेन फलम्।

एवम्—'स्थाल्यां तण्डुलं न पचति चैत्रः' इत्यत्रापि तण्डुलवृत्तित्वाभावे तण्डुलस्य, पाककर्मत्वाभावे पाकस्य चैत्रवृत्तित्वाभावेऽपि च तात्पर्यभेदो द्रष्टव्यः।

१—अस्त्विति मु. पु. पा. २ जातिनिष्ठाधिकरणतानिरूपकवृत्तिविद्यमानकालसम्बन्धाश्रयत्वनिष्ठा या समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावृत्तिविद्यमानकालसम्बन्धाश्रयत्वत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता, तन्निरूपकाभावमादायेत्यर्थः। प्रतियोगितावच्छेदककोटौ व्यधिकरणस्य समवायसम्बन्धस्य घटकत्वादभावे व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वोक्तिरिति ध्येयम्।

तात्पर्यग्राहकान्तराभावे तु स्थालीपदवैयर्थ्यभिया आद्याभाव एव, झटित्यर्थात् प्रतीतेः। अत एव—

[1]'न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैः कृष्णैश्च तर्पणमि' [स्मृत्यर्थसारे] त्यादौ कृष्णत्वाभाव एव तात्पर्यम्, न तु तिलतर्पणाभावादाविति व्याचक्षते वृद्धाः[2]। [3]'नान्तरिक्षे अग्निश्चेतव्यः' इत्यादौ तु सप्तम्यर्थस्य कर्तृ-कर्मद्वारकत्वासम्भवेन प्रतियोग्यप्रसिद्ध्यापत्तेः, अगत्या नञ्-सप्तम्यन्ताभ्यामन्तरिक्षवृत्त्यभावलक्षणया तत्प्रतियोगित्वमाख्यातार्थोऽनूद्यत इति, तस्य नित्यानुवादता। तत्र सप्तम्यर्थस्य स्वातन्त्र्येणान्वयाभावादेव न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना। [4]अत एव अर्थवादवाक्यलक्ष्यप्राशस्त्यस्याप्यनयैव व्युत्पत्त्याऽऽख्यातार्थभावनान्वयः। 'अन्तरिक्षे घटो न पचती'त्यादौ च सप्तम्यन्त—नञ्-धातुभिरन्तरिक्षवृत्तित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकपाकाभावो लक्ष्यते, आख्यातेन चाश्रयत्वम्। तथा चोक्तविधाभावाश्रयत्वं घटवृत्तीति शाब्दबोधः। अतोऽत्रापि न सप्तम्यर्थान्वयः इति, न कुत्रापि सप्तम्यर्थस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वारकत्वव्यभिचारः।

यत्र तु न सप्तम्यन्तपदसमभिव्याहारः 'चैत्रो न पचती'त्यादौ, तत्र नञर्थस्य चैत्रवृत्त्यभावस्य चैत्रवृत्तिकृतौ प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽन्वयः। अथवा वर्तमानपाकानुकूलकृत्यभावमाख्यातेन लक्षयित्वा, तस्मिन् चैत्रान्वयः इत्यादि बोध्यम्।

चैत्रो न पचेदित्यत्र बोधप्रकारः

एवम्–लिङादिसमभिव्याहारेपि 'चैत्रो[5] न पचे (कलञ्जं भक्षये) दि'त्यादौ यत्र चैत्रवृत्तिकृतिप्रसिद्धिः, तत्र तस्यां 'न कलञ्जं भक्षयेदि'तिवदेव विध्यर्थस्य स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंसर्गेणैव, नञर्थस्यापि चैत्रवृत्त्यभावस्य प्रतियोगितासंसर्गेणाऽन्वयः। अप्रसिद्धौ त्वाख्यातेन पाकानुकूलकृत्यभावं लक्षयित्वा, तस्मिन् विध्यर्थस्य प्रयोज्यत्वेन, चैत्रस्य चाधेयत्वेनाऽन्वय इति सर्वमनवद्यम्।

१—अस्यैवाऽर्थतोऽनुवादः, न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत्। गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्बहिर्भवेत्— इति।

२—नि० सि० काराः।

३—'पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो:, नान्तरिक्षे, न दिवी' (तै-सं-५-२-७) ति वाक्यमर्थतो प्रकृतोपयोगितया गृहीतं रहस्यकृतेति बोध्यम्।

४—पदद्वयलक्षितार्थस्याप्याख्यातार्थान्वये निपातोपसर्गप्रातिपदिकातिरिक्तशब्दगम्यत्वात् पृ. २९–३०३ उक्तव्युत्पत्त्यैव निर्वाहोपपत्तेः, न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमिति क्वचिदधिकः पाठो दृश्यते।

५—कलञ्जं भक्षयेदिति मु० पु० पा०

अधिकरणत्वत्रैविध्यम्

तच्चाऽधिकरणत्वं त्रिविधम्—औपश्लेषिकम्, वैषयिकम्, अभिव्यापकञ्चेति[1]। कटे आस्ते, घटे ज्ञानमस्ति, मोक्षे इच्छाऽस्ति, सर्वस्मिन्नात्मास्ति, तिलेषु तैलमस्ति। उपश्लेषः—सावच्छिन्नवृत्तित्वम्। वैषयिकम्—विषयतासम्बन्धावच्छिन्नम्। अभिव्यापकम्—अवच्छेदकावच्छेदेन वृत्तिमत्[2]। [3]"सप्तम्यधिकरणे चे'ति 'चकारात् दूरान्तिकार्थेभ्योऽपि सप्तमी। वनस्य दूरे, अन्तिके वा ग्रामः। दूरे-दूरत्वावच्छिन्नप्रदेशे। प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थः। यद्यप्यत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी प्राप्यते। तथापि द्वितीयादिविभक्तित्रयेण विशेषविहितेन बाधप्रसक्तौ प्रतिप्रसवार्थश्चकारः।

क्तस्येन्विषयस्योपसंख्यानम्

एवम्—"क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् (१४८५) इति वार्तिकात् इन्–इन्नन्तशब्दो विषयो[4]—वर्तनभूमिर्यस्य क्तान्तस्य यदुपरीन्शब्द इत्यर्थः। तादृशक्तप्रत्ययस्य वस्तुतो यत्कर्म, तस्मिन् सप्तमी। अधीती व्याकरणे। अधीतमनेनेति विग्रहः। 'इष्टादिभ्यश्चे'ति कर्तरि इनिप्रत्ययस्य विधानात्। एतस्य च तद्धितत्वेन कृतपूर्वी कटमितिवत् द्वितीयायां प्राप्तायाम्, कर्मणि सप्तमीविधिः तद्बाधनम्, शाब्दबोधश्च तद्वदेव। कर्म चात्र मुख्यमेव, न तु मासादिः, तेन मासमधीती व्याकरणे'इत्यत्र काले द्वितीयैव।

१—केचन शाब्दिका 'नद्यामास्ते' इत्येतदर्थं सामीपिकं चतुर्थमिच्छन्ति।

२—अवच्छिन्नवृत्तिकान्य इत्यर्थः।

३—अत्रेदं बोध्यम्—अधिकरणं मुख्य-गौणभेदेन द्विविधम्। सर्वावयवव्यापिकृतमेव मुख्यं भवति। यथा 'तिलेषु तैलम्, सर्वेष्वात्माऽस्ति' इति। वैषयिकम्, औपश्लेषिकञ्च गौणम्। अत एव पतञ्जलिः—'स्वरितेनाधिकारः, साधकतमं करणमि'ति सूत्रयोर्भाष्यमाचक्षाणोऽधिकरणं किमिति प्रश्नमुत्थाप्य, समादधे—कृत्स्नमाधारात्मा व्याप्तो भवति, तर्हीहैव सप्तमी स्यात्, 'तिलेषु तैलमि'ति, 'गङ्गायां गावः; गङ्गायां घोषः कूपे गर्गकुलमित्य'त्र तु न स्यात्। मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययादित्याशङ्क्य, 'स्वरितेनाधिकं कार्यं भवति' इति वचनात् 'साधकतमम्' इति तमब्ग्रहणाच्च न दोष इत्युक्त्या सूचितम्। तेन 'कटे आस्ते' इत्यत्र गौणमधिकरणम् 'मोक्षे इच्छाऽस्तीत्य'त्रापीति बोध्यम्।

४—वर्तमानेति मु० पु० पा०

एवम्-'साध्वसाधुप्रयोगे चे (१४८६) ति वार्तिकात् 'साधुः कृष्णः मातरि भवति, असाधुर्मातुले' इत्यत्र सप्तमी। अत्र[1] वैषयिकत्वादिनाऽधिकरण-सप्तम्यैव सिद्धौ, पुनर्वचनं षष्ठीनिषेधार्थम्। न च 'साधु-निपुणाभ्यामर्चायाम् सप्तम्यप्रतेः' (२-३-४३) इति वक्ष्यमाणसूत्रेणैव साधुशब्दयोगे सप्तमीसिद्धेरेतद्वार्त्तिके साधुशब्दग्रहणवैयर्थ्यम्। अनर्चायां प्रतिना योगेऽपि साधुशब्दयोगे सप्तमीत्येवं सार्थक्यात्। न चैवं 'साधुर्भृत्यो राज्ञः' इति षष्ठीप्रयोगानापत्तिः। तत्र राज्ञो भृत्यद्वारकान्वयाङ्गीकारेण साधुत्वद्वारकान्वयानङ्गीकारात्। न चैवमप्यर्चानर्चादिसाधारण्येन साधुशब्दयोगे सप्तमीविधौ वक्ष्यमाणसूत्रेऽर्चाग्रहणवैयर्थ्यम्, निपुणपदप्रयोगेऽर्चायामेव सप्तमीत्येवं सार्थक्यात्। न चैवमेतद्वार्तिकेनैव साधुशब्दयोगे सप्तमीसिद्धेः, वक्ष्यमाणसूत्रे साधुशब्दग्रहणवैयर्थ्यम्, उत्तरभाविवार्तिकेन पूर्वभाविसूत्रे वैयर्थ्यशङ्कायाः अनुक्तिसहत्वात्।

निमित्तात्कर्मयोगे

एवम्-'निमित्तात्कर्मयोगे (१४५०) इति वार्तिकात्

'चर्मणि द्विपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः'॥ इत्यादौ सप्तमी।

'अत्र निमित्तं फलत्वादिना क्रियाप्रयोजकम्। अत एव प्रयोज्यत्वं सप्तम्यर्थः साक्षात्सम्बन्धेन क्रियान्वयी। तस्य च कर्मकारकयोगः संयोग-समवायादिर्वास्तव एव सप्तमीप्रयोजकः, न तु शाब्दबोधे ज्ञातः। अत एव तदभावे 'वेतनेन धान्यं लुनाति' इत्यादौ 'हेताववि'त्यनेन तृतीयैव। तृतीयापवादत्वेनैव चायं सप्तमीविधिः, तादर्थ्यचतुर्थ्यपवादत्वेन वा, तदा 'वेतनाय धान्यम् लुनाति' इत्यपि प्रयोगः। अत्र त्रिषूदाहरणेषु समवायाख्यः कर्मकारकसम्बन्धः, अवयवावयविभावात्। चतुर्थे तु संयोगः, सीम्नो ज्ञानार्थं पुष्कलकः-शंकुः, हतः-निखात इति तदर्थात्।

१—शेषषष्ठ्यपवाद इत्यर्थः।

२—'निमित्तात्कर्मयोगे' (वा १४९०) अत्रेदं बोध्यम्-अत्र वार्तिके निमित्तशब्देन फलमेव विवक्षितम्, न तु जन्य-जनकभावसम्बन्धः। अन्यथा 'जाड्येन बद्धः' इत्यत्रापि सप्तमी प्रयुज्येत, अतः फलमेव

यस्य च भावेन भावलक्षणम्

एवम्—'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (२-३-३७) इति सूत्रात् यत्सम्बन्धिन्या निर्ज्ञातकालया यया क्रिययाऽनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदाख्यं लक्षणं क्रियते, तस्याः क्रियायाः कर्तुः, कर्मणो वा स्वक्रियाद्वारकेतरक्रियालक्षकत्वे विवक्षिते, तद्बोधकात् सप्तमी स्यादित्यर्थकात् 'ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गतः, गोषु दुह्यमानासु गतः' इत्यादौ सप्तमी। अत्र कर्तृत्व-कर्मत्वान्यतरसम्बन्धेन स्वसम्बन्धिक्रियाकालकत्वं सप्तम्यर्थः, तस्य च साक्षात्सम्बन्धेनेतरक्रियायामन्वयः, पूर्वक्रियायाश्च कर्तृ-कर्मविशेषणत्वेऽपि सप्तमीलक्ष्यसम्बन्धिसंसर्गघटकत्वमपि नानुपपन्नम्। एवञ्च यत्र 'इको यणचि' पा. सू. ६-१-७७, इत्यादौ क्रिया नोपात्ता, तत्र सतीति सत्तारूपक्रियाध्याहारो बोध्यः। यत्र तु सम्बन्धिनो लक्षकत्वं न विवक्षितम्, तत्र गावो दुह्यन्ते, चैत्रो गतः, इति वाक्यद्वयप्रयोगः। अत एव तत्र पूर्वक्रियाया उत्तरक्रियोपलक्षकत्वबोधः कविकाव्यादिवन्मानस एव। अत एव समानार्थकत्वाभावात् न सप्तमीविधिस्तस्य बाधकः, अपि त्वपूर्वविधिः, कथञ्चित् षष्ठीबाधको वेति ध्येयम्।

वार्तिकान्तरस्य वैयर्थ्योपपादनम्

यत्तु[1] "क्रियार्हाणां क्रियाकर्तृत्वादौ विवक्षिते, क्रियानर्हाणाञ्च तदभावे

ग्राह्यम्। अत्र योगशब्देन समवाय-संयोगौ विवक्षितौ तार्किकमतेन। भाट्ट मीमांसकमतेन तादात्म्यसम्बन्धोऽभिप्रेतः। स च न नैयायिकमतवद्भेदासहिष्णुः। अपि तु भेदसहिष्णुः। अत एव भेदाभेदवादः कौमारिलानामिति बोध्यम्, प्रकृतमनुसरामः। उदाहरणम्। यथा—'चर्मणी'त्यत्रादितस्त्रीण्युदाहरणानि सर्वैरपि समानरूपेणोपपादितानि। चतुर्थोदाहरणन्तु-सीमार्थम्-अण्डकोशार्थम्। पुष्कलकः-गन्धमृगो हत इति भट्टोजदीक्षितप्रभृतिभिर्व्याख्यातम्। हरदत्तस्तु 'अथ पुष्कलको गन्धमृगौ क्षपणकीलयोरि'ति मेदिनीकोशानुसारेण 'सीमा-ग्रामादिमर्यादा। तदर्थं पुष्फलकः,-शङ्कुः हतः—निखातः इति व्याचष्टे स्म। अतस्तदेवानुसृत्य खण्डदेवाचार्यः कौमुदीकाराभिमतमर्थं विहाय, हरदत्तसम्मतमर्थं वर्णयाम्बभूव। इदञ्च तृतीयायाः, तादर्थ्यचतुर्थ्या वाऽपवादार्थेति बोध्यम्।

विवक्षिते सप्तमी, तथा क्रियार्हाणां तदभावे, क्रियानर्हाणां च तस्मिन् विवक्षिते इत्येवं वार्तिकम्–सत्सु तरत्सु, पूज्यमानेषु वा असन्त आसते, न पूज्यन्ते वा, असत्सु तिष्ठत्सु, अपूज्यमानेषु वा सन्तस्तरन्ति, पूज्यन्ते वा, असत्सु तरत्सु, पूज्यमानेषु वा सन्तस्तिष्ठन्ति न पूज्यन्ते वा इत्यत्र सप्तमीविधायकम्, तत् 'यस्य च भावेन भावलक्षणमि'त्यनेनैव सिद्धेऽनारम्भणीयमिति केचित्।

उक्तवार्तिकस्य विषये कैय्यटाद्युक्तसमाधानस्य निरासेन स्वमतेन सार्थक्योपपादनम्

कैय्यटादयस्तु—लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तमीविधानार्थमित्याहुः। तन्न। लक्ष्यलक्षणभावातिरिक्तसम्बन्धस्याऽस्माद् वाक्यादभानेन तस्मिन्नर्थे सप्तमीविधानवैयर्थ्यापत्तेः। अतोऽर्हत्वाद्यवच्छिन्नकर्तृत्व–कर्मत्वान्यतरसम्बन्धेन स्वसम्बन्धिक्रियाकालिकत्वस्य सप्तम्यर्थत्वद्योतनायाऽनुशासनान्तरम्। तथाहि–अत्र प्रथमवाक्यद्वये औचित्यं व्यङ्ग्यम्, [4]अन्त्यद्वये चाऽनौचित्यम्। तदुपपादकत्वं निरुक्तसप्तम्यर्थस्य, तद्विशेषणीभूतार्हत्वाद्युपपादनार्थञ्च। 'तिष्ठत्स्वासते' इत्येताभ्यां तरणाभावो लक्ष्यते, सदसत्पदाभ्याञ्च वाच्य–व्यङ्ग्य-विधया क्रियार्हत्वानर्हत्वे व्यज्येते। अतश्चैतादृशलक्ष्यलक्षणभावस्य 'गोषु दुह्यमानासु गतः' इत्यादिव्यावृत्तस्याऽत्र विशिष्याऽनुभूयमानस्याऽपह्नोतुमशक्यत्वात् पृथगनुशासनम्।

षष्ठी चानादरे

एवम्—'षष्ठी चानादरे' (२–३–३८) इति सूत्रादनादरविशिष्टलक्ष्य-लक्षणभावविवक्षायां षष्ठी–सप्तम्यौ विकल्पेन[5]। रुदति, रुदतो वा प्राव्राजीत्। रुदन्तं पुत्रमनादृत्येत्यर्थः।

१—तत्त्वतस्तु व्यर्थमिदमित्यन्ये इति तत्त्वबोधिन्यामुक्तम्। तदेवाहेति बोध्यम्।

२—'अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे द्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्येन च कौमुद्यामुद्धृतं वार्तिकम्।

३—तत्त्वबोधिन्यामुपन्यस्तोऽयं प्रकारः।

४—अन्तद्वये इति मु. पु. पा.

५—स्त इति शेषः।

स्वामीश्वरेत्यादिसूत्रम्

एवम्—'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च' (२-३-३९) इति सूत्रादेभिस्सप्तभिर्योगे षष्ठी-सप्तम्यौ स्तः। 'गोषु गवां वा स्वामी'। निरूपकत्वं विभक्त्यर्थः, तस्य च स्वाम्यादिद्वारकोऽस्तिक्रियान्वयः।[1] समानार्थकस्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्,। 'विरूपाणामपि समानार्थानामि'ति वार्तिकात्। वक्रदण्डावितिवत्। पदत्रयैकशेषस्तु शब्दस्वरूपपरत्वात् नाशंक्यः[2]। गवां, गोषु वा प्रसूतः। गा अनुभवितुं जात इत्यर्थः इति हरदत्तः।

आयुक्त-कुशलाभ्यामिति सूत्रम्

एवम्—'आयुक्त-कुशलाभ्याञ्चासेवायाम्' (२-३-४०) इति सूत्रात् गोषु, गवां वा आयुक्तः, कुशलो वा इत्येवं षष्ठी-सप्तम्यौ। आयुक्तः—व्यापारितः। विषयसप्तम्यां पक्षे षष्ठी विधीयते। आसेवा-तदेकपरत्वम्। तदभावे तु [4]आयुक्तो गौश्शकटेन, ईषद्युक्त इत्यर्थः।

यतश्च निर्धारणम्

एवम्—'यतश्च निर्धारणम' (२-१-४१) इति सूत्राज्जाति-गुण-क्रिया-संज्ञाभिर्यतस्समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणात्मकं निर्धारणं क्रियते, तद्वाचकात् षष्ठी-सप्तम्यौ स्तः। नृणाम्, नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः, गवाम्, गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा, गच्छताम्, गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रगामी, छात्राणाम्, छात्रेषु वा मैत्रः पटुरि'त्यादौ। अत्र विभक्त्यर्थं उक्तविधनिर्धारणम्। तत्र च निरूपकतया प्रकृत्यर्थान्वयः। तस्य च विषयीभूतब्राह्मणादिवृत्तित्वसंसर्गेण क्रियान्वयः। इदञ्च पदोपात्तस्य निर्धारणप्रतियोगितावच्छेदकस्य मनुष्यत्व-गोत्वादेर्निर्धारणविषयीभूतब्राह्मणादौ सत्त्व एव विकल्पाभिधानं बोध्यम्। यदा तु तस्य तत्राऽसत्त्वम्, तदा निर्धारणप्रतियोगिवाचकात् पञ्चम्येव।

पञ्चमी विभक्ते

'पञ्चमी विभक्ते' (२-३-४१) इति सूत्रात् 'माथुराः काशीस्थेभ्यः आढ्यतराः' इत्यादौ पञ्चमी।

साधुनिपुणाभ्याम्

एवम्—'साधु-निपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः' (२-३-४३) इति सूत्रात्

१—विरूपाणामित्येकशेषो न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावादित्यर्थः।
२—स्वाम्यर्थे इति वक्तव्ये इति शेषः। ३—स्त इति शेषः। ४—शकटे इति कौमुद्यां दृश्यते।

मातरि साधुर्निपुणो वा इत्यत्र सप्तमी । अर्चाभावे निपुणो राज्ञो भृत्य इति षष्ठी । प्रतिग्रहणमुपलक्षणम् , साधुः, निपुणो वा मातरं प्रति, परि, अनु वा पूर्वमेव च व्याख्यातप्रायमिदं सूत्रम् ।

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च

एवम्—'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' (२-३-४४) इति सूत्रात् आभ्याम् योगे तृतीया स्यात् , चात् सप्तमी वेत्यर्थकात् प्रसितः, उत्सुको वा हरिणा, हरौ वेत्यत्र विकल्पेन सप्तमी । [1]प्रसितः—आसक्तः । न तु प्रकर्षेण शुक्लः । विषयत्वम् विभक्त्यर्थः, तृतीयायाः पाक्षिकत्वार्थं वचनम् ।

नक्षत्रे च लुपि

एवम्—'नक्षत्रे च लुपि' (२-३-४५) इति सूत्रान्नक्षत्रवाचिप्रकृतेर्नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यनेनाणप्रत्ययस्य 'लुबविशेषे' पा०सू० ४-२-४, इति लुपि कृते, नक्षत्रयुक्तकालप्रातिपदिकादधिकरणे तृतीया—सप्तम्यौ स्त इत्यर्थकात् 'मूलेन, मूले वा देवीमावाहयेदि'त्यादौ[2] । कालिकाधिकरणत्वं विभक्त्यर्थः । अणप्रत्ययाकरणेन शुद्धनक्षत्रपरत्वे 'पुष्ये शनिरि'त्यादौ सप्तम्येव, न तृतीया । कालपरत्वेऽपि अधिकरणत्वाविवक्षायामद्य पुष्यः' इत्यादौ प्रथमापि ।

सप्तमी-पञ्चम्यौ कारकमध्ये

एवम्–'सप्तमी–पञ्चम्यौ कारकमध्ये' (२-३-७) इति सूत्रात् सजातीययोः, विजातीययोर्वा कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ, तत्र सप्तमी—पञ्चम्यौ स्तः, इत्यर्थकात् 'अद्य भुक्त्वा अयं द्व्यहे, द्व्यहाद्वा भोक्ता । इहस्थोऽयं क्रोशे, क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येदि'त्यादौ विकल्पेन सप्तमी । अत्र यद्यपि भोजनद्वयेऽप्येकः एव पुरुषः कर्तृ-कारकम् , तथाप्यद्यतनकालीनभोजनक्रियानिरूपितकर्तृत्वात् द्व्यहकालीनभोजनक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य भेदात् [3]सजातीयकारकद्वयमध्यत्वम् । द्वितीयोदाहरणे तु अयमिति कर्ता लक्ष्यमिति कर्म, इहेत्यधिकरणमिति विजातीयमध्यत्वम् । सर्वत्राधिकरणत्वं विभक्त्यर्थः, अपादानत्वाद्यसंभवात् । पक्षे पञ्चमीप्राप्त्यर्थो विधिः ।

१—उत्सुकशब्दसाहचर्यात् तत्परो प्रसितो गृह्यते रूढ्येति शेषः ।

२—'मूलेनाऽऽवाहयेद्देवीं पूर्वाषाढे समर्चयेत् ।
उत्तराषाढे बलिं दद्यात् श्रवणेन विसर्जयेदि'स्मृति ता ।

३—सजातीयेति मु० पु० पा० नास्ति ।

४—सजातीयेति ख पु० पा० ।

अधिकशब्दयोगे पञ्चमी

एवम्—अधिकशब्देनापि योगे 'लोके, लोकाद्वाऽधिको हरिरि'त्यादौ पञ्चमी-सप्तम्यौ ज्ञेये। 'तदस्मिन्नधिकम्, यस्मादधिकमि'ति च सूत्रीयद्विविध-निर्देशात्। निरूपितत्वं विभक्त्यर्थः स्वसम्बन्ध्याधिक्याश्रयवृत्तित्वसंसर्गेण क्रियान्वयी। उपपदं तात्पर्यग्राहकम्।

यस्मादधिकम्

एवम्—'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' (२-३-९) इति सूत्रादाधिक्यार्थककर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यादित्यर्थकात् उपपरार्धे हरेर्गुणा इत्यादौ सप्तमी। प्रतियोगित्वं सप्तम्यर्थः स्वसम्बन्ध्याधिक्याश्रयगुण-वृत्तित्वेन क्रियान्वयी। उपपदं तात्पर्यग्राहकम्।

अधिरीश्वरे

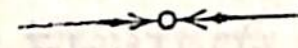
एवम्—'अधिरीश्वरे' (१-४-९७) इति सूत्रादैश्वर्ये अधिः कर्म-प्रवचनीयसंज्ञः, तद्युक्ते ऐश्वर्यप्रतियोगिनि, तदनुयोगिनि च 'अधिरामे भूः' अधि-भुवि रामः' इत्यादौ पर्यायेण सप्तमी। अत्र क्रमेणानुयोगित्वम्, प्रतियोगित्वञ्च सप्तम्यर्थः। स्वसम्बन्ध्यैश्वर्यसम्बन्धीतरवृत्तित्वमाख्यातार्थसंसर्गः, अधिस्तात्पर्य-ग्राहकः। रामप्रतियोगिकस्वत्वाश्रयो भूवृत्तित्वप्रतियोगी रामः' इति च फलि-तोऽर्थः। तत्सिद्धं सप्तम्यर्थः शक्यः, लाक्षणिको वा सर्वोऽपि भावनान्वयी—इति। तदेवं लिङ्ग-संख्याऽव्यतिरिक्तसुबर्थमात्रस्य सिद्धो भावनान्वयः।

नवीनानां नानामननविशदानामयमहो
सुयुक्तीनां पुञ्जैरिह विरचितः कोऽपि जगति ।
[1]महानर्कस्तर्कप्रथिततमसञ्जाततमसाम्
[2]सुधाकृन्मीमांसास्तकुमुदपूरस्य जयतु ॥

[3]यद्वद्घनानां पटलो विशालो विलोक्यतेऽल्पे किल दर्पणेऽपि ।
तद्वन्मदीयेऽपि निबन्धनेऽस्मिन्नुद्वीक्ष्यतां भाट्टरहस्यसारः ॥

इति श्रीमदाचार्यखण्डदेवविरचिते भाट्टतन्त्ररहस्ये
प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ।

संपूर्णमिदं भाट्टतन्त्ररहस्यम्

१—तर्क इति मु० पु० पा०

२—सुधाकृत्—न्यायसुधाकारः भट्टसोमेश्वरः, चन्द्रश्च पक्षे । रहस्यकृत् न्यायसुधाकारमतं क्वचित्क्वचिन्निरस्यन्नपि, अन्यैर्विरोधे न्यायसुधाकृन्मतमेव पुरस्करोतीति सुधापरिशीलिनां व्यक्तमिति ।

३—माधवीये शङ्करविजये 'यद्वद्घनानाम्' इत्यादि पद्यमन्यूनानतिरेकं दृश्यते । परं 'निबन्धनेऽस्मिन्' इत्यादिस्थाने 'लघुसङ्ग्रहेऽस्मिन्नुद्वीक्ष्यतां शाङ्करवाक्यसारः' इति तत्रत्यः पाठः । अस्यार्थः—ननु भाट्टतन्त्रनिरूपितानां विषयाणां सारस्त्वदीये संग्रहे कथमवलोकनीयः, तव संग्रहस्याऽल्पत्वादिति चेत्तत्राह—यद्वदिति, यद्वत्-यथा घटानाम्-कुम्भानाम्- इभशिरसां अद्रिशृंगाणां पटलः—समुदायः । विशालः—विस्तृतोऽल्पेऽपि दर्पणे अवलोक्यते, किलेति प्रसिद्धम् । तद्वदस्मिन्—बुद्धिस्थे मदीये निबन्धने भाट्टतन्त्रस्य सारः उद्वीक्ष्यताम्—सम्यगवलोक्यतामित्यर्थः ।

शोणाचलतनूजन्मा सुब्रह्मण्याभिधो बुधः ।
रहस्ये टिप्पणीं चक्रे विषमग्रन्थिभेदिनीम् ॥

तत्तद्वादाभ्युपगतानां शाब्दिकानाम्, तार्किकाणाम्, भाट्टमीमांसकानाञ्च प्रतितन्त्रसिद्धान्तानां सम्यगवबोधाय तत्तद्वादिनामभिमता असाधारणाः केचन मौलिकसिद्धान्ताः सारिण्या निर्दिश्यन्ते, यया शाब्दिक-तार्किक-मीमांसकानां सम्मताः सिद्धान्ताः स्फुटमवगम्येरन्। तथाहि—

शाब्दिकानां सिद्धान्ता अधस्तान्निर्दिश्यन्ते। यथा —

१—धात्वर्थमुख्यविशेष्यकश्शाब्दबोधः।

२—सकर्मकाणाम्, अकर्मकाणाञ्च धातूनां फलम्, व्यापारश्चेत्युभयार्थता।

३—[1]कर्तृकर्मादयो धर्मिणः प्रत्ययवाच्याः इति प्राचीनाः। नव्यास्तु कर्मत्वादिकमिति।

४—लडाद्यर्थः कालो धात्वर्थे अन्वेति।

५—समासे शक्तिः एकार्थीभावसामर्थ्यम्।

६—बोधकत्वं शक्तिः।

७—साधव इवापभ्रंशा अपि वाचकाः[2]।

८—शक्त्यतिरिक्ता लक्षणादिर्वृत्तिर्नास्ति प्राचीनमते, नव्यमते तु शक्ति-लक्षणा-व्यञ्जना चेति तिस्रो वृत्तयः।

९—प्रादीनाम्, चादीनाञ्च द्योतकत्व-वाचकत्वरूपं वैषम्यं नास्ति।

१०—स्फोटात्मकश्शब्दः, वर्णाभिव्यंग्यो वाक्यस्फोट इति निष्कर्षः—इति।

एवं तार्किकाणामपि सिद्धान्ता अधस्तादुद्ध्रियन्ते। यथा—

१—प्रायशः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधः।

२—सकर्मकाणां धातूनां फल-व्यापारबोधकत्वम्, नाकर्मकधातूनाम्।

३—कर्तृत्व-कर्मत्वादिर्धर्म एव प्रत्ययवाच्यः, न धर्मी।

४—आख्यातार्थः कालः आख्यातार्थकृतावन्वेति, यत्राख्यातात्कृतेर्बोधीः न भवति, जानाति, इच्छति, नश्यतीत्यादौ धात्वर्थेऽन्वेति।

१—आश्रयश्शक्तिरेव वेतिवचनात्।

२—सामानायामर्थावगतावित्यादि भाष्ये।

५—समासे शक्तिर्नास्ति ।

६—ईश्वरसंकेतश्शक्तिः, संकेतमात्रं वा ।

७—लक्षणाऽपि वृत्तिः ।

८—अपभ्रंशा न वाचकाः, शक्तिभ्रमात्तेभ्योऽर्थप्रतीतिः ।

९—स्फोटो नांगीक्रियते ।

१०—प्रादयो द्योतकाः, चादयो वाचकाः—इति ।

अथ भाट्टमीमांसकानां सिद्धान्तास्संगृह्यन्ते । यथा—

१—आख्यातावाच्यार्थभावनामुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधः ।

२—आख्यातार्थः काल-संख्यादिकमपि भावनायामेवान्वेति ।

३—धात्वर्थस्यापि कारकत्वम्, क्वचित्तस्य क्रियात्वव्यपदेशः लाक्षणिकः, गौणो वा ।

४—आख्यातवाच्या भावना, कर्तरि निरूढलक्षणा ।

५—समासे शक्तिर्नास्ति, बहुव्रीहौ परं शक्तिरिति कौमारिलामतनुगाः केचित् ।

६—कर्तृत्व-कर्मत्वादिकमखण्डोपाधिरूपम्, लाघवात् ।

७—प्रत्याय्य-प्रत्यायकभावरूपाऽभिधा शक्तिः, सा च पदार्थान्तरम् ।

८—शक्तिः, लक्षणा, गौणी चेति त्रिस्रो वृत्तयः, व्यञ्जना नास्ति ।

९—तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारवृत्तिपाकत्व-यागत्वादिकं तत्तद्धातुशक्यतावच्छेदकम् ।

१०—प्रादीनाम्, चादीनाञ्च द्योतकत्वम्, वाचकत्वं वेत्यत्र नाग्रहः ।

११—वर्णात्मकं पदम्, पदात्मकं वाक्यम्, न तु स्फोटः,

भाट्टतन्त्ररहस्ये समुद्धृतानां ग्रन्थकाराणाम्, ग्रन्थानां च सूची

ग्रन्थकाराः	ग्रन्थाः
१ आपस्तम्बः	आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्
२ कात्यायनः ७९	वार्तिकम्
३ [1]काशिकाकारः ११५	काशिका
४ कुमारिलभट्ट ९४. ९५	भट्ट [तन्त्र वार्तिके]
५ कैय्यटः ११९	प्रदीपः
खण्डदेवः१७-२४-३१-४९-६२-६८-६९-११२-१३२	मीमांसाकौस्तुभः
६ गौतमः	न्यायदर्शनम्
७ जैमिनिः ३४	मीमांसादर्शनम्
८ नवीनतार्किकाः ४२	शब्दशक्तिप्रकाशिका
पाणिनिः ७५	सूत्राणि
९ पार्थसारथिः १६-९५	शास्त्रदीपिका
१० प्राभाकराः	बृहती
११ मण्डनमिश्राः १६, ५८	विधिविवेकः
१२ न्यायसुधाकारः १७-९५-१११	न्यायसुधा
१३ भट्टिः	भट्टिकाव्यम्
१४ वृत्तिकारः १२०	वृत्तिः
१५ वैयाकरणाः १० ११६ १२९	मनोरमा
१६ शबरस्वामी	मीमांसाभाष्यम्
१७ शिरोमणिः	दीधितिः
१८ हरदत्तः १२१-१४६-१६९	पदमञ्जरी
१९ हरिः ११९-१२१-१३०-१६८	वाक्यपदीयम्

१—काशिकाकार-वृत्तिकारयोरेकत्वं बोध्यम् ।

भाट्ट-प्राभाकर-शाब्दिक-तार्किकाभिमतानां शाब्दबोधोपयोगिनां विषयाणां सूचनी

भाट्टमीमांसकाः	प्राभाकरमीमांसकाः	वैयाकरणाः	तार्किकाः
		शाब्दबोधे करणम् १	
१—पदैरभिहिताः पदार्थाः शाब्दबोधे करणम्	अन्विताभिधायीनि पदानि	स्फोटः	पदज्ञानं करणम्
		शक्तिः २	
२—पद-पदार्थयोः औत्पत्तिकः सम्बन्धः प्रत्याय्य-प्रत्यायक-भावरूपः	पदार्थबोधे सामर्थ्यम् शब्दगत मनादिबोधकत्वम्, स्वार्थेजातौ स्मारिका, अन्वितेऽर्थे आनुभाविकी शक्तिः	शब्दगतमनादि बोध-कत्वम्	ईश्वरसंकेतः शक्तिः, संकेतः,प रिभाषा, इच्छा वा
		एकार्थीभावसामर्थ्यम् ३	
३—वाक्ये शक्तिर्नास्ति, वाक्ये एकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं न किन्तु व्यपेक्षासामर्थ्यमेव	,,	समासे अतिरिक्ताशक्तिः, या एकार्थीभावलक्षण-मित्यभिधीयते	शक्तिः पदमात्रे, न तु वाक्ये पदसमुदयरूपे
		लक्षणा ४	
४—बोध्यसंबन्धो लक्षणा,	वाक्यार्थान्वयिपदार्थगत-	लक्षणा नास्ति सर्वे सर्वार्थ-	शक्यसम्बन्धो

भाट्टमीमांसकाः	प्रभाकरमीमांसकाः	वैयाकरणाः	तार्किकाः
१२ पदे वाक्ये च लक्षणा, वाक्यार्थो लक्ष्यः पदार्थश्च	संबन्धः पदे, वाक्ये च सा	वाचकाः, प्रयोगप्राचुर्य-तदभावाभ्याम् शक्तिरिति, लक्षणेति च व्यवहारः ।	लक्षणा, सा च पदमात्रवृत्तिः
		व्यञ्जना ५	
५–नास्ति	,,	प्राचीनमते नास्ति, व्यंजना शब्द-तदर्थादिसाधारणः व्यापारविशेषः इति नव्यवैयाकरणो नागेशभट्टो मञ्जूषायाम्,	शक्तिवादमाधवीये तस्य निरासः, आधुनिकास्तु केचिदिच्छन्ति ।
		सुबर्थः ६	
६–कर्मत्वादिकमखण्डम् सुबर्थः, तत्रैव संख्या अन्वेति, सुबर्थस्याख्या-तार्थभावनायामन्वयः	,,	आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः-संबन्धश्च सुबर्थो भेदेन प्रकृत्यर्थेऽन्वेति, स धात्वर्थेऽन्वेति, शक्तिपक्षे तु आश्रयत्वादिकं सुबर्थः,	कर्मत्वमाधेयत्वपर्यवसितम् भेदघटितं द्वितीयार्थः साक्षात्संबन्धेन धात्वर्थे व्यापारे फले चान्वेति सुबर्थसंख्या प्रकृत्यर्थे विशेषणम्,
		धात्वर्थः ७	
६–धात्वर्थः फला-वच्छिन्नव्यापारः, न तत्रान्तर्भवति कृतिः,	विषयः करणञ्च	फलम्, व्यापारश्च धात्वर्थः	सकर्मकधातूनां फला-वच्छिन्नो व्यापारः, फलं व्यापारश्चा कर्मकस्थले

भाट्टमीमांसकाः	प्राभाकरमीमांसकाः	वैयाकरणाः	तार्किकाः
		आख्यातार्थः ८	
७–तिङर्थो भावना धात्वर्थस्यापि मुख्य-विशेष्यभूता, निरूढ-लक्षणयाऽर्ता तस्यामेव विशेषणम्, संख्यादिकमपि।	कार्यवाचिनामेव कृतिवाचित्वमिति सिद्धान्तात् संख्यादिरर्थः	धात्वर्थे विशेषणम्, अखण्डं कर्तृत्वकर्मत्वादिमानिति नव्याः, आश्रयादिरिति प्राञ्चः	कृतिः, क्वचित् आश्रयत्वम्, प्रतियोगित्वञ्च लक्षणयेति
		लकारार्थः कालः ९	
८–काल आख्यातवाच्यः भावनायामन्वेति	,,	लकारार्थः कालो धात्वर्थे-ऽन्वेति	कृतावन्वेति, जानाति गच्छतीति स्थले धात्वर्थेऽन्वेति
		विध्यर्थः १०	
शाब्द्भावना-प्रवर्तना, प्रवर्तना-प्रवृत्त्यनुकूल-व्यापारः	कार्यम्, नियोगो वा	इष्टसाधनत्वम् तत् वाच्यम्, द्योत्यं वेति कल्पद्वयम्। प्रवर्तनेति सुवचमिति कौमुदीकारः	३ इष्टसाधनत्वम्, कृतिसाध्यत्वम्, बलवद्-निष्टाननुबन्धित्वञ्च
		‘शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यम्’ ११	
आख्यातार्थः आर्थभावना कृतिः रहस्यानुसारेण	कार्यं विध्यर्थः	धात्वर्थो व्यापारः, तत्रायं विशेषः-कर्त्राख्याते व्यापारः, कर्माख्याते फलमिति च	प्रथमान्तार्थस्य मुख्य-विशेष्यत्वम्, क्वचिन्निपातार्थः, भावाख्याते धात्वर्थः, क्वचिदाख्यातार्थश्च प्रथमान्तपदासमभिव्याहारे।

अत्र शाब्दबोधविषये मतभेदेन शाब्दबोधप्रकारमवजिगमीषूणाम् छात्राणां सौविध्याय स्थालीपुलाकन्यायेन तत्तद्वादिसम्मतः शाब्दबोधप्रकारः संक्षेपेण निर्दिश्यते, अस्य परिशीलनेन शाब्दबोधविषये जिज्ञासवः स्थलान्तरेष्वपि स्वबुद्धिकौशलेन शाब्दबोधं वर्णयितुं प्रभवेयुरिति ।

अथ शाब्दिकमते चैत्रः तण्डुलं पचतीत्यत्र बोधप्रकारः

'चैत्रः तण्डुलं पचती'त्यत्र तण्डुलपदोत्तरपदं श्रूयमाणायाः प्रथमायाः आश्रयोऽर्थः, कर्मणि द्वितीया इति पाणिनिसूत्रात् । कर्म च द्वितीयावाच्यम्, पचतीत्यत्र विक्लृत्तिरूपं फलम्, तदनुकूलव्यापारश्च धातोर्लभ्यते, फलव्यापार-योर्धातुरिति अभियुक्तोक्तेः । जन्यत्वं संसर्ग आकांक्षामर्यादया भासते, अतः आश्रयोऽनन्यलभ्यो द्वितीयार्थः, तत्र प्रकृत्यर्थ ओदनोऽभेदेनान्वेति, आश्रयश्च स्ववृत्त्याश्रयत्वनिरूपकत्वसम्बन्धेन पचधात्वर्थे विक्लृत्तिरूपे फलेऽन्वेति । तच्च जनकतासम्बधेनान्वेति, कर्त्राख्यातस्थले आश्रयः, संख्या, वर्तमानकालश्चार्थः, प्रथमान्तपदार्थः चैत्रोऽभेदसम्बन्धेनाख्यातवाच्ये आश्रये अन्वेति, संख्या समान-पदोपात्ते आश्रये, वर्तमानकालो धात्वर्थव्यापारे, तिङर्थोऽपि धात्वर्थे प्रकारतया अन्वेति । तथा चायं बोधः पर्यवस्यति—तण्डुलाभिन्नाश्रयकविक्लृत्त्यनुकूलः एकचैत्राभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः, इति । नवीनमते तु द्वितीयायाः कर्मत्वे शक्तिः, कर्मीभूततण्डुलविशिष्टः चैत्राभिन्नकर्तृकवर्तमानकालिकः पाक इति विशेषः ।

चैत्रेण पच्यते इत्यत्र बोधः

'चैत्रेण तण्डुलः पच्यते' इत्यत्र कर्माख्यातस्य कर्ता, तृतीयायाश्चाश्रयोऽर्थः, 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति न्यायात् । तृतीयार्थ आश्रयो धात्वर्थे व्यापारे अन्वेति, प्रथमान्ततण्डुलपदार्थान्विताख्यातार्थाश्रयश्च धात्वर्थे फलेऽन्वेति, फलञ्च व्यापारेऽन्वेति । एवञ्च तण्डुलाभिन्नाश्रयकविक्लृत्त्यनुकूलः चैत्राभिन्नाश्रयकः वर्तमानव्यापार इति बोधः ।

भावाख्याते बोधप्रकारः

'चैत्रेण सुप्यते' इति भावाख्यातस्थले तिङ्प्रत्ययः धात्वर्थस्यानुवादकः, लट्लकारो वर्तमानकालबोधकः, तथा च शाब्दबोधः—चैत्राभिन्नाश्रयकः वर्तमानस्वाप इति, चैत्रः न पचतीत्यत्र चैत्रकर्तृकपाकाभाव इति बोधः, प्रकारतासम्बन्धेन नञर्थविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन धातु-

जन्यभावनोपस्थितेः कारणत्वात् । नीलो घट इत्यत्र नीलपदोत्तरप्रथमाविभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थेऽभेदसम्बन्धेन घटपदार्थेऽन्वेति–इति विशेषो बोध्यः ।

अथ तार्किकमते शाब्दबोधप्रकारः

'चैत्रः तण्डुलं पचती'त्यत्र द्वितीयार्थ आधेयत्वम्, 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रात् कर्मत्वं द्वितीयार्थ इत्यवगम्यते । तच्च कर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वरूपम्, नत्वखण्डम्, तत्र क्रिया, फलञ्च धातुतो लभ्यते, फलस्य व्यापारजन्यत्वं संसर्गमर्यादया भासते, अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायेन तावन्मात्रमेव द्वितीयार्थः, तच्च निरूपितत्वसम्बन्धेन तण्डुले अन्वितं सत्, आश्रयतासम्बन्धेन धात्वर्थफले अन्वेति, धात्वर्थास्यानुकूलतासम्बन्धेनाख्यातार्थकृतावन्वयः, तस्य आश्रतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदार्थे अन्वयः (अतः तण्डुलवृत्तिविक्लृत्त्यनुकूलव्यापारानुकूलकृत्याश्रयश्चैत्रः–इति ।) आख्यातैकवचनार्थ एकत्वसंख्या प्रथमान्तार्थे अन्वेति, तथा च बोधः–तण्डुलनिरूपिताधेयाश्रयत्वविक्लृत्त्यनुकूलव्यपारानुकूलकृतिमान् एकत्वविशिष्टः चैत्रः–इति ।

चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यत्र बोधः

'चैत्रेण तण्डुलः पच्यते' इत्यत्र तृतीयार्थः कृतिः, तस्य जन्यत्वसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारे अन्वयः, तस्य कर्माख्यातस्थले धातोरर्थे फले जन्यतासम्बन्धेनान्वयः, कर्माख्यातार्थश्चाश्रयत्वम्, आश्रयत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धेन प्रथमान्तपदार्थे अन्वेति । इत्थञ्च चैत्रनिष्ठकृतिजन्यव्यापारजन्यविक्लृत्त्याश्रयस्तण्डुलः-इति ।

चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र बोधः

'चैत्रेण सुप्यते' इत्यत्राख्यातप्रत्ययस्य भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रेण विहितत्वात्, भावस्य च धातोरेव लाभात् शाब्दिकमतवत् साधुत्वमेव । आख्यातवाच्या एकत्वसंख्या शाब्दबोधे न प्रतिभासते संख्याभिधानयोग्यस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यार्थस्याभावात्, एवञ्च चैत्रकर्तृकः स्वाप इति धात्वर्थमुख्यविशेष्यको बोधः ।

चैत्रो न पचतीत्यत्र बोधः

'चैत्रो न पचती'त्यत्र पाकविशिष्टा कृतिः, तस्या नञर्थाभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन, तस्याश्रयतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये चैत्रे अन्वयः, एवञ्च पाकानुकूलवर्तमानकृत्यभाववान चैत्रः–इति ।

चैत्र एव पचतीत्यत्र बोधः

'चैत्र एव पचती'त्यत्र श्रूयमाणस्य एवकारस्य अन्यः, अभावश्चार्थः, तत्र प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य चैत्रस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन एवकारार्थैकदेशे भेदे अन्वयः, व्युत्पत्तिवैचित्र्येणाख्यातार्थकृतौ अन्वितस्य एवकारार्थस्याभावस्य एवकारार्थेऽन्यस्मिन्नन्वयो बोध्यः, तथा च चैत्रः पाकानुकूलकृतिमान् चैत्रान्यः पाकानुकूलकृत्यभाववान् इति बोधः।

मीमांसकमते चैत्र ओदनं पचतीत्यत्र बोधप्रकारः

अत्र वाक्ये पचतीत्याख्यातेन भावना, संख्याद्यभिधीयते, द्वितीयार्थः कर्मत्वम्, तत्र एकवचनोपात्ता एकत्वसंख्या सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन भावनायामन्वेति, द्वितीयार्थः कर्मत्वम्, तत्र प्रकृत्यर्थस्योदनस्य निष्ठत्व-सम्बन्धेनान्वयः, चैत्र इत्यत्र प्रथमार्थः चैत्रः, चैत्रपदं तात्पर्यग्राहकम्, पचधात्वर्थः पाकः, स च स्वनिष्ठकरणतानिरूपकौदनोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन भावनायामन्वेति, तथा चायं वाक्यार्थः–चैत्रनिष्ठकर्तृतानिरूपिका सामानाधि-करण्यसम्बन्धेन एकत्वविशिष्टं यत् ओदनवृत्तिकर्मत्वं स्वनिरूपकपाकानु-कूलतासम्बन्धेन कर्मत्वविशिष्टा स्वनिष्ठकरणतानिरूपकौदनोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टा सामानाधिकरण्येन एकत्वविशिष्टा वर्तमानकालिका भावनेति।

चैत्रेणोदनः पच्यत इत्यत्र बोधः

अत्र सामानाधिकरण्येन एकत्वविशिष्टं यदोदनवृत्तिकर्मत्वं स्वनिरूपक-पाकानुकूलत्वसम्बन्धेन कर्मत्वविशिष्टा स्वनिष्ठकरणतानिरूपकौदनद्देश्यकत्व-सम्बन्धेन पाकविशिष्टा वर्तमानकालिकभावना इति शाब्दबोधः।

भावाख्यातस्थले बोधप्रकारः

'चैत्रेण सुप्यते' इति भावाख्यातेनापि भावना बोध्यते, तस्य वाक्यस्य चैत्रेणः स्वापः क्रियते इति विवरणात्, धात्वर्थस्स्वापोऽपि आख्यातार्थः, 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यत्र भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यनुशासनात्, एवञ्चाख्यातार्थः स्वापोऽपि भावनायामन्वेति, चैत्रकर्तृका एकत्वविशिष्टस्वापवती स्वापभावनेति शाब्दबोधः, अत्र द्वितीयवारं स्वापस्य बोधः साधुत्वार्थः इति मूले व्यक्तम्।

चैत्रो न पचतीत्यत्र बोधः

'चैत्रो न पचती'त्यत्र चैत्रकर्तृका पाकभावना अभावप्रतियोगि-नीति, अत्र नञर्थोऽभावोऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेन भावनायामन्वेति,।

एवम् चैत्र एव पचतीत्यत्र चैत्रवृत्तिः चैत्रान्यावृत्तिरेककर्तृका पाकभावनेति, 'नीलो घटः' इत्यत्र अस्तीतिपदस्याध्याहारात् नीलपदस्य लक्षणया नीलत्वजातौ शक्तस्य लक्षणया नीलत्वावच्छिन्नगुणविशिष्टतात्पर्यग्राहकत्वम्, तदुत्तरप्रथमाभिहितस्य द्रव्यस्यास्तीत्याख्यातोपात्तभावनायामेवान्वयः, न तु घटेन सहाभेदसम्बन्धेनान्वयः, एवं घटपदोत्तरप्रथमायाः घटोऽर्थः, घटपदम् तात्पर्यग्राहकम्। एवञ्च प्रथमार्थद्वयस्य नीलगुणविशिष्टस्य, घटस्य च कर्तृता-सम्बन्धेन शाब्दबोधे जाते, पश्चात् घटस्य परिच्छेदकीभूतगुणापेक्षायाम्, गुणस्य चाश्रयापेक्षायां मानसो गुणविशिष्टस्याभेदानुभवः।

अथवा स्वाभिन्नघटवृत्तिकर्तृत्वसम्बन्धेन भावनायामन्वयः, घटपदोत्तरप्रथमार्थस्य स्ववृत्तिकर्तृत्वेनेति बोध्यम्। अस्मिन् पक्षेऽभेदस्य शाब्दत्वमिति विशेषो बोध्यः। एवञ्च नीलविशिष्टा घटविशिष्टा च सत्ता भावनेति।

श्रीमदाचार्यखण्डदेवप्रोक्ताः लिङ्घटितवाक्ये, निषेधवाक्ये, नातिरात्रे-षोडशिनं गृह्णातीतिवाक्ये च शाब्दबोधप्रकाराः लाघवेनानुगमरीत्या परिष्कृत्य अस्मद्गुरुचरणैः श्रीहरिहरकृपालुमहोदयैरस्मभ्यमुपदिष्टाः। तेऽत्र विदुषाम् प्रमोदाय, छात्राणामुपकाराय च मुद्राप्यन्ते।

विधिस्थले शाब्दबोधः

तथाहि- 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र लिङर्थः शाब्दीभावना लिङादिशब्दनिष्ठा, आर्थीभावना आख्यातवाच्या पुरुषनिष्ठा, तत्र शब्द-पुरुष-निष्ठयोर्द्वयोर्भावनयोर्व्यधिकरणत्वात् कथं शाब्दभावनाया आर्थीभावनाया-मन्वय इति चेत्?।

उच्यते—स्वनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकज्ञानविशेष-निष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकायमत्र प्रवर्ततामित्याकारकाप्रे-च्छाविषयीभूतकृतिविषयत्वरूपहेतुनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-पकज्ञाननिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकसाध्यनिष्ठप्रतियोगिता-सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठाभावीयविशेषणतासम्बन्धावच्छि-न्नावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणनिष्ठनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-पकवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठविषय-तासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकज्ञाननिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छे-दकतानिरूपकेष्टसाधनत्वादिव्याप्यताद्दशकृतिविषयत्ववानयमित्याकारकज्ञाननिष्ठ-जनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टा-

ननु बन्धित्वैतत्त्रितयनिष्ठविधेयताख्यविषयताविशेषावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपक-ज्ञाननिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकजातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत, वसन्ते ब्राह्मणो अग्नीनादधीतेत्येवमादिवाक्यविहिताधानादिजनिता-दृष्टरूपयोग्यतानिष्ठविषयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकज्ञाननिष्ठजनकता-सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वविशिष्ट यागो मे भूयात् इत्याकारकेच्छा-निष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वविशिष्टयागं कृत्या साधया-मीत्याकारकचिकीर्षानिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वविशिष्ट-यागेन स्वर्गङ्कुर्यादित्याकारककृतिनिष्ठजन्यत्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नजन्यत्वनि-ष्ठावच्छेदकतानिरूपकाश्रयत्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वविशिष्ट प्रजापति-र्यज्ञानसृजतेत्येवमाद्यर्थवादलक्षितप्राशस्त्यज्ञानजनितप्ररोचनारूपेतिकर्तव्यतावि-शिष्टतदीयसम्बन्धघटकतावत्पदार्थविषयकज्ञाननिष्ठप्रवर्तनाभाव्यप्रवृत्तिनिष्ठज-न्यतानिरूपितजनकतारूपसम्बन्धज्ञानकरणतानिरूपकत्वविशिष्टस्वनिष्ठप्रकारतानि-रूपितत्वविशिष्टप्रधानयागजन्यपरमापूर्वोत्पत्त्यपूर्वान्यतरवृत्तिशक्तिनिष्ठजन्यतानि-रूपितजनकतावच्छेदकीभूतसामान्यसम्बन्धबोधकप्रकरणपठितवाक्यविहितविजा-तीयव्यापारत्वतदाश्रयत्वान्यतरवत्त्वरूपेतिकर्त्तव्यतात्वावच्छिन्नेतिकर्त्तव्यताविशि-ष्टप्रयाजादिभिः प्रधानयागमुपकुर्यामित्याकारकक्रत्वव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वविशि-ष्टप्रकरणपठिततत्तन्मन्त्रस्मारितद्रव्यदेवतादिरूपोद्भिच्चित्राज्यतत्प्रख्यतद्व्यपदे-शान्यतमन्यायसिद्धनामावच्छिन्नधात्वर्थनिष्ठपदश्रुतिबोध्यप्रवृत्तिभाव्यस्वर्गत्वाव-च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतारूपकरणत्वनिरूपकत्वविशिष्टप्रयोगविधिविषयीभूत समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवमादिवाक्यविहितसमादिदेशनिष्ठाधिकरणता-निरूपकत्वविशिष्टसाङ्गप्रधानानुष्ठानापेक्षितदर्शादिकालनिष्ठाधिकरणतानिरूपक-त्वविशिष्टकाम्यमानस्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकत्वविशिष्टाख्यातैकवचनार्थै-कत्वविशिष्टाक्षिप्तकर्तृसमवेता भावनेति भाट्टमीमांसकानां मतेन शाब्द-बोधः—इति ।

न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र शाब्दबोधप्रकारश्चायम्

न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रलिङा निवर्तनोच्यते, प्रवृत्त्यभावरूपा निवृत्ति-राख्यातेनोच्यते, नञ्पदं तात्पर्यग्राहकम्, तत्र शब्द-पुरुषनिष्ठयोर्निवर्तना-निवृत्त्योर्व्यधिकरणत्वात् कथं निवर्त्तनायाः निवृत्तावन्वय इति चेत्? उच्यते-स्वनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेकतानिरूपकंज्ञानविशेषनिष्ठजनक-तासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपक कलञ्जभक्षणादयं निवर्ततामित्या-

कारकाप्तेच्छाविषयीभूताभावप्रतियोगिकृतिविषयत्वरूपहेतुनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकज्ञाननिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकानिष्टसाधनत्वव्याप्यतादृशाभावप्रतियोगिकृतिविषयत्ववत् कलञ्जभक्षणात्मकभक्षनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकज्ञाननिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकानिष्ठसाधनत्ववत् कलञ्जभक्षणमित्याकारकानुमितिनिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकस्वनिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतसम्बन्धनाशकालीनाभावनिष्ठानुयोगितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितविषसंसृष्टबाणहतमृगीयमांसं कलञ्जमिति वाक्यशेषावगताप्राशस्त्येतिकर्तव्यताविशिष्टतदीयसम्बन्धज्ञानकरणकत्वविशिष्टस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितनिवृत्तिभाव्याभावप्रतियोगिप्रत्यवायनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतारूपभक्षणात्मकधात्वर्थनिष्ठकरणतानिरूपकत्वविशिष्ठजुगुप्साजनितपराङ्मुखत्वादिरूपव्यापारेतिकर्तव्यताविशिष्टस्वप्रतियोगिप्रत्यवायप्रयोजककलञ्जनिष्ठउद्देश्यतानिरूपितत्वविशिष्टविशेष्याश्रयीभूता निवृत्तिरिति शाब्दबोधः—इति ।

नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र शाब्दबोधः

नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र केवलनिषेधापेक्षया वैलक्षण्यस्य विद्यमानत्वात् तत्प्रदर्शनाय शाब्दबोधप्रकारो लिख्यते, तत्र स्वविषयकज्ञानविशेषनिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेकतानिरूपकषोडशिग्रहणादयम् निवर्ततामित्याकारकाप्तेच्छाविषयीभूताभावप्रतियोगिकृतिविषयत्वरूपहेतुनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकज्ञाननिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेकतानिरूपकातिरात्रानुपकारकत्वव्याप्यतादृशकृतिविषयत्वरूपहेतुमत् षोडशिग्रहग्रहणमित्याकारकपरामर्शनिष्ठजनकतासंबन्धावच्छिनावच्छेदकतानिरूपकातिरात्रानुपकारकत्ववत् षोड़शिग्रहणमित्याकारकानुमित्यादिनिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेकतानिरूपकातिरात्रनामकयागजन्यपरमापूर्ववृत्तिशक्तिनिष्ठषोडशिग्रहणोपकार्यत्वाभावरूपहेतुनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकज्ञाननिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकतदितराङ्गनिष्ठोपकारकतानिरूपितापकार्यत्वरूपसाध्यव्यप्यषोडशिग्रहणोपकार्यत्वाभावरूपहेतुमदतिरात्रनामकयागजन्यपरमापूर्ववृत्तिशक्तिरित्याकारकपरामर्शनिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकतदितराङ्गनिष्ठोपकारकतानिरूपितोपकार्यत्ववत् तादृशपरमापूर्वनिष्ठा शक्तिरित्याकारकानुमितिनिष्ठजनकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेकतानिरूपकपूर्वप्रयोगीयषोडशिग्रहणविशेष्यकेष्ठसाधनत्वप्रकारकज्ञानधर्मिकप्रयोगान्तरावच्छिन्नाप्रामा-

ण्यज्ञाननिष्ठप्रयोजकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकस्वनिरूपितकारणता-वच्छेदकीभूतसम्बन्धनाशकालीनाभावनिष्ठानुयोगितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेद-कतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-निवृत्तिभाव्यवैगुण्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोग्यनुष्ठानविषयत्वरूपधात्वर्थनिष्ठ-करणतानिरूपकत्वविशिष्टोपेक्षाज्ञानजनितौदासन्यीरूपव्यापारेतिकर्तव्यताविशि-ष्टविहितप्रतिषिद्धत्वान्यथानुपपत्तिकल्पितवैगुण्याभावरूपफलनिष्ठोद्देश्यतानिरू-पकत्वविशिष्टाख्यातैकवचनार्थैकत्वविशिष्टाक्षिप्तकर्तृसमवेता निवृत्तिरिति शाब्द-बोधः—इति संक्षेपः ।

भाट्टतन्त्ररहस्ये उद्धृतानां वचनानामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका

इति भाट्टतन्त्ररहस्ये उद्धृतानां वचनानाम्
अकारादिक्रमेणानुक्रमणिका समाप्ता

सूचना

भाट्टतन्त्ररहस्यस्य संशोधने यादृशं काठिन्यमभूत्, यादृशञ्चास्य संस्करणस्य काञ्चीसंस्करणापेक्षया वैशिष्ट्यम्, न तदस्माकं वक्तव्यमपेक्षते, पूर्वं प्रकाशितसंस्करणं समीक्षापूर्वकमवलोकयतां नैतत्तिरोहितं भवेत्। कृतेऽपि परिश्रमे नैककारणतो विशेषतश्च मुद्रणदोषादनेका अशुद्धयोऽवशिष्टाः। प्रायेण सर्वाः अपि ताश्शुद्धिपत्रे समशोधिषत, सत्यप्येवं याः काश्चित्त्रटयोऽवस्थितास्स्युः, तदर्थमाशास्यते यदुदारहृदयाः प्रियपाठक। अस्मान् क्षाम्यन्तु, इति शम्—

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
भट्टतन्त्वस्य	भाट्टतन्त्वस्य	१	६
नतिरूपम्	स्मृतिरूपम्	१	१८
निविचिकित्स	निर्विचिकित्सम्	२	२६
विपययोः	विपर्ययोः	२	२७

४–५ पृष्ठयोरितरस्थलापेक्षया अभ्यनुज्ञाविधि-षोडशिग्रहणनिषेधविध्योर्वाक्यार्थे वैलक्षण्यं भाट्टदीपिका-तट्टीकयो पृ० ७४२ द्रष्टव्यम्।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मरण	मरणानुकूल	३	१८
सयत्वेन	सत्यत्वेन	६	६
दूषणासृहत्त्रात्	दूषणासहत्वात्	६	२६
कर्मेतिसंपातायातम्		७	१३
सद्मावादिति	सद्भावादिति	७	१७
अतत्रास्तिकानां	अतस्तत्रास्तिकानाम्	८	२३
व्युत्पात्तीत्ति	व्युत्पत्तीति	८	२५
धरणिधर	धरणीधर	९	२४

आश्चर्यमत्रर्यामिति शेषः।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
न तु पुष्पवदिति संपातायातम्		९	२५
अस्मन्मत	अस्मन्मते	१०	९
वक्ष्ययाण	वक्ष्यमाण	१०	१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
निर्वाह	निर्वाहे	१०	१४
अधिकस्यव	अधिकस्यैव	१०	१५
लिङ्थः	लिङर्थः	१०	१२
नीभय	नोभय	१०	२३
एसेन	एतेन	१०	२५
पितृप्र`रिप्तेति	२ संस्करणे पाठः	१२	४
प्र`रणा प्रयोज्य	प्रेरणाप्रयोज्य	१४	१९
स्वरूप-योग्यत्वम्	स्वरूपयोग्यत्वम्	१५	१६
प्र`रणा-वत्वस्य	प्र`रणावत्वस्य	१५	१७
आग्रहभावमात्रम्	आग्रहाभावमात्रम्	१६	२
तैर्किक	तार्किकः	१६	१९
इत्यत्र चैत्रपदे इति द्वितीयसंस्करणे पाठः		४१	१३

सम्बोधनप्रथमप्रयोजकनिरूपणे

केचित्त्वितः पूर्वं पृ० ४४ इदश्चासम्बुद्धिविषये, सम्बोधनप्रथमायाः स्वतन्त्रविधेयत्वात् । अत एव तद्वृत्तिकर्तृत्वानभिधानेऽपि 'चेत्र मैत्रः पचती'ति प्रयोगः, इति पठनीयः ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रतिपादकार्थत्वम्	प्रातिपदिकत्थत्वम्	४५	१३
प्रत्ययार्थन	प्रत्ययार्थेन	४५	२२
सामानाधिकरणम्	समानाधिकरणम्	४८	८
उक्तिखे	उक्तिरेव	४८	११
कृतावेवान्वति	कृतावेवान्वेति	५१	१५

त्रुटितांशपूरणम्

पृ० सं० ५३ त्रयोदशपंक्तौ प्रथमोपस्थितस्यवेत्यनन्तरं योजयित्वा पठनीयोऽयं सन्दर्भः—

प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यनुशासनेन प्रातिपदिकार्थस्यैव प्रथमार्थत्वात् । प्रकृति–प्रत्ययार्थयोश्च भेदसम्बन्धेनान्वयान्न क्लृप्तव्युत्पत्तिभङ्गः । प्रातिपदिकं वा तात्पर्यग्राहकमिति वक्ष्यते इति ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
कृत्यप्रत्ययार्थाः	कृत्यप्रत्यया प्र`षार्था एव	५५	१३
कुतश्चित्कारणा वैगुण्यात्		५५	१३
पाकत्वयोगत्वादिके	पाकत्वयोगत्वादिकम्	५९	१०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
व्थापार	व्यापार	५९	२२
प्रधान्य	प्राधान्य	६०	८
तद्धत्वम्	तद्धत्वम्	६४	११
प्रधान्यम्	प्राधान्यम्	६४	१६
विज्पशम्	इत्थम्	,,	२९
वक्तिचछा	वक्तिच्छा	७३	७
तिङ	तिङ्	८९	१८
इष्टापत्तेरिति विरामचिह्नं प्रामादिकम्		८२	३
तत्तिक्रियाकर्म	तत् तक्रिया कर्म	८३	१६
त्योदौ	त्यादौ	८६	८
चत्	चेत्	,,	२४
अति	अस्ति	८७	१
धातूपस्थापित	धातूपस्थापित	८८	१६
अपलापत्तेः	अभिलापापत्तेः	,,	२१
आक्दारादेका	आक्डारादेका	,,	२६
कर्मत्वस्येति	द्वितीसंस्करणे पाठः	८९	२०
आश्रयत्वादेः	आश्रयत्वत्वादेः	९०	२३
व्युत्पत्यन्तरेति	व्युत्पत्यन्तराति	९१	४
विभक्ते धर्मिणि	विभक्तेर्धर्मिणि	,,	१०
काश्चिन्नैव त्वशक्तित	इत्याकरपाठः	९४	८
प्रमाणिकत्वे	प्रामाणिकत्वे	९४	२१
तं—वा०	इत्यपि योज्यम्	९५	५
पयसंबन्ध	पयसस्संबन्ध	९६	७
विवक्षयाम्	विवक्षायाम्	९६	१२
अभुक्तयर्थस्य न का० बा० १०८७		९७	४
कषणाभक्तम्	कृष्णाभक्तम्	९७	१४
अन्तरान्तरेण	अन्तरान्तरेण	९७	२८
गुणवचनाना शब्दना	गुणवचनानां शब्दानां	१०१	९
करणत्वाादनव	करणत्वादिनैव	१०१	१५
फलस्यव	फलस्यैव	९२	१५
तस्यव	तस्यैव	१९६	१७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अस्तीतिवदित्यत्र विरामः प्रामादिकः		१०९	१
संयागे	संयोगे	१०९	२३
पात्रादित्वाः	पात्रादित्वात्	११२	११
शति	इति	१११	३०
अन्यतस्याम्	अन्यतरस्याम्	११४	५
संबन्धाभावादिति	द्वितीयसंस्करणे पाठः	११६	८
केयय्यो	कैय्यटयोः	११९	७
कैयटादौ	कैय्यटादौ	११९	९
तमस्योदनादे	तमस्यौदनादेः	११९	१४
कैयट	कैय्यट	११९	१७
तार्किक इतिद्वितीयसंस्करणे पाठः, भाट्टदीपिकाया-मपि दशमे-चतुर्थ-द्वितीये तार्किकीं प्राप्तिमादायेति, पृ० ५७२ ईदृश एव पाठ आदृतो दृश्यते इति		१२३	१५
तदनुदृष्टेरिति द्वितीयसंस्करणे पाठः		१२९	१८
अनुसन्धेयमिति २ संस्करणे पाठः		१२९	१८
क्रियान्वय इति द्वितीय संस्करणे पाठः		१४१	२१
साधारण्येनलिंगानन्वयीत्यादि पाठोः द्वितीयसंस्करणे		१४१	२४
मकारोत्तराकारस्योदात्त इति	द्वितीयसंस्करणे नास्ति	१४२	२८
अधिकरणत्वेन	अधिकरणत्वत्वेन	१४४	१७
हेतुत्वत्वेन	हेतुत्वेन	१४४	२२
हेतुत्वेन	हेतुत्वत्वेन	१४४	२३
हेतुत्ववेन	हेतुत्वत्वेन	१४४	२८
इतिप्रत्ययविधानादिति द्वितीयसंस्करणे पाठः		१४७	२५
अभिहितत्वे	अभिहितत्वेन	१४८	३
नभिहित	अनभिहित	१४८	४
आपत्तेश्च	आपत्तेः	१४८	२०
षष्ठयन्तर	षष्ठ्यन्त	१४८	२१
वाऽन्वयः	चाऽन्वयः	१४९	१
कृतपूर्वमादिषु	कृतपूर्व्यादिषु	१४९	१८
लिङ्गानन्वयित्वात्	लिंगान्वयित्वात्	१४९	२५
प्रत्ययार्थेनेति द्वितीयसंस्करणे पाठः		१५०	८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
नित्यपदं द्वितीयसंस्करणेनास्ति		१५०	७
शेषे षष्ठी	शेषषष्ठी	१५०	२७
व्युत्पत्यन्तर	व्युत्पत्त्यन्तर	१५०	२८
ओदनेम्पचति	ओदनं पचति	१५१	११
आख्यातार्थै	आख्यातार्थे	१५१	१५
यासुटः	सुटा	१५२	८
षष्ठा	षष्ठी	१५३	५
द्वयानुकर्षणात्	पदद्वयानुकर्षणात्	१५४	१३
कृत्यस्येति द्वितीयसंस्करणे पाठः		१५४	१२
अभिधानादेवेत्यनन्तरं षष्ठ्यप्राप्तेरिति योजनीयम्		१५४	२१
तन्न	तत्र	१५४	२३
तुलो	तुला	१५५	६
चतुर्थीत्यनन्तरंस्यादिति पठनीयम्		१५५	१९
षष्ठ्यर्थ	षष्ठ्यर्थः	१५६	६
उपपादन्	उपपादनम्	१६०	११
कर्त्री	कर्त्रा	१६०	१५
घटोऽस्तीतिद्वितीयसंस्करणे पाठः		१६१	७
आख्यातार्थं	आख्यातार्थे	१६२	१३
गृहादौवित्यस्य	गृहादावित्यस्य	१५९	२८
श्वेतव्योः	श्वेतव्यः	१६४	२८
व्युत्पत्तन्त्यर	व्युत्पत्त्यन्तर	१६४	३१
भूभिः	भूमिः,	१६५	१७
तब्दाधनम्	तब्दाधेन	१६५	१७
स्तद्युक्ते	तद्युक्ते	१७१	१४

शुद्धिपत्रं समाप्तम्

विज्ञप्तिः

अपूर्वोऽयमवसरः ! दुर्लभं प्रबन्धरत्नम् ! त्वर्यताम् ।

भाट्टतन्त्ररहस्यं नाम प्रबन्धरत्नं पद-वाक्य-प्रमाणपारावारपारीणश्रीमदाचार्यखण्डदेवप्रणीतम्, वैयाकरण-तार्किकमतनिरासपूर्वकं भाट्टमीमांसकमतेन शाब्दबोधविचाररूपं श्रीमद्भिः पं० प्र० अ० सुब्रह्मण्यशास्त्रिभिः श्रीकाशी-हिन्दूविश्वविद्यालये धर्मशास्त्रमीमांसाविभागाध्यक्षैर्विशिष्टभूमिकादिभिर्विषमग्रन्थिभेदिन्या च परिष्कृत्य संपादितम् । भाट्टमीमांसकमतेन शाब्दबोधमधिजिगांसूनां शास्त्रार्थविनोदरसिकानां विदुषाम्, छात्राणाञ्च महते समुपकाराय कल्पेत—इति ।

मूल्यम्—१० रूप्यकाणि

१०-६-७० वाराणसी

प्राप्तिस्थानम्

मोतीलाल बनारसी दास